

T. C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

(SİYASET BİLİMİ)

İRAN_FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:

1800- 1940

Doktora Tezi

Hossein HASSANPASHAEİ

Ankara-2022

T. C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

(SİYASET BİLİMİ)

İRAN_FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:

1800- 1940

Doktora Tezi

Hossein HASSANPASHAEİ

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Mehmet YETİŞ

Ankara- 2022

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
(SİYASET BİLİMİ)

İRAN_FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:

1800- 1940

Doktora Tezi

Tez Danışmanı:

Prof.Dr.Mehmet YETİŞ

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof. Dr. Mehmet Yetiş

2- Prof. Dr. Filiz Kartal

3- Dr. Öğr. Üy. Atay Akdevelioğlu

4- Prof. Dr. Örsan Ö. Akbulut

5- Doç. Dr. Demirhan Fahri Erdem

Tez Savunması Tarihi: 30/06/2021

T.C. ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne, Prof. Dr. Mehmet YETİŞ danışmanlığında hazırladığım “İRAN_FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU: 1800- 1940 (Ankara.2020) ” adlı – doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:

Hossein HASSANPASHAEİ

ÖNSÖZ

Bu tezin konusu benim için normal ve sıradan bir konu değildi. Hayatımın ve eğitimimin çoğunu Fars bölgelerinde geçiren bir Türk-Azerbaycan kökenli vatandaş olarak, dil ve etnik kökenlerime karşı defalarca aşağılanma ve ayrımcılığa şahit oldum. İlkokul birinci sınıftayken hem okuryazarlığı hem de Farsçayı nasıl öğrenmem gerektiğini ve bu süreçte ne gibi zorluklarla karşılaştığımı çok iyi hatırlıyorum. İlkokul ikinci sınıf benim için unutulmayacak bir eziyet. Bilim dersini okurken öğretmen, kasıtlı olarak "yemek" (yemek Farsça 'da ğeza olur biz Türkler genelde ğeza (غذا) yerine geza(غذا) diyoruz) kelimesinin olduğu yerleri benim okumamı isterdi ve kendisi de diğer sınıf arkadaşlarımla birlikte beni Türk aksentiyle okuduğum için aşağılayıp gülerlerdi. Ya da daha sonra, tarih dersinde Türklerin İran'a gelişlerini anlatırken öğretmen yine "bedevi Türkler" veya " vahşi Türkler " kelimelerinin bulunduğu kısımları bana okuturdu, sınıf arkadaşlarımla kahkahaları hala aklımda. Bazen kardeşim ile okula varırken arkadaşlarımız Moğollar geldi diye bizi karşıladılar. Eminim Farsça konuşulan bölgelerde büyüyen Türkler için bu olaylar defalarca tekrarlanmıştır. Benim ve benim gibilerin bu türlü deneyimleri , ilk okul öğretmenime ve arkadaşlarıma sistematik olarak Türkleri aşağılamağa yol açan bir sistemin sonucuydu. Bu aşağılanmağa layık Türkler aynı tarih kitaplarında olduğu gibi sistematik şekilde dilleri ezilmeli, tarihleri çarpıtılmalı ve kimlikleri yok olmalıdır. Zorunlu eğitim sisteminin sonucu olarak Türkler ve başka hakım kimliğe tehlike yaratabilecek kapasiteye sahip olan etnikler geçmişlerine ve kimliklerine yabancılaştırmalıdır.

Daha sonra eğitime doktora seviyesinde devam etmek için Ankara Üniversitesi'ne geldiğimde, İran'da başımıza gelen büyük trajedinin boyutlarını giderek daha yakından farkına vardım . Benim anadilimin Türkçe olmasına rağmen üniversitede konuşulan

Türkçeden hiçbir şey anlamıyordum. Bildiğim şey, konuşma dilinin yüzeysel ve sokak şeklinde Türk dizilerinden öğrendiğimdi. Resmi ortamlarda bulunduğumda, dil bilgimin eksikliği ortaya çıkıyor ve zihnim bilinçsiz şekilde Farsça gard alıyordu.

Kendimden ne bekleyebilirdim? Ben ve benim gibi milyonlarca Türk İran'da bu şekilde eğitildik. Resmi ve zorunlu eğitim sistemi bize dilinizin ve kültürünüzün bir sokak kültürü olduğunu ve modernleşmek için, evde ve sokakta var olan temel sosyal ilişkilerden kurtulmak için Farsça öğrenmeniz gerektiğini, başarabileceğiniz kadar Farsçayı aksansız konuşmamızı, merkezi devletin çeşitli eğitim ve öğretim organlarından kitleye empoze edilen Fars mitosunu ve arkaizmi esasında tarih anlayışını öğretti. Bu esasta bugün bile İran'da sıradan bir Azerbaycanlı ve Türk bireye Türk 'mısın diye sorduğunda hayır ben Azeri'yim Türk değilim cevabi verir. Her neyse, birkaç ay TÖMER'e gittikten ve çok çaba sarf ettikten sonra, doktora derecemi bu aşamaya getirebildim, ancak yine de Türk akademisi ve Türk medyası ve gazeteleriyle yaklaşık 8 yıllık doğrudan temasın ardından ciddi bir Türkçe eksikliği var.

Bugün İran'dan ve anavatanım Azerbaycan'dan binlerce kilometre uzakta yaşarken farklı ve belki de daha ciddi şekilde kimlik meselesiyle uğraşıyorum. İran dışında çoğu İranlı Persian olarak biliniyor ve kendimi tanıttığımda karşımdakına birkaç dakika milliyetim ve etnik kökenimi açıklamalı ve ailemin ve benim Persian olmadığımızı kanıtlamalıyım. İran'dan çıktığımdan beri kimsin nerelisin sorusu en zor ve acı soru olduğunu söyleyebilirim. Çocuklarıma memleketimizi, ülkemizi, etnik kökenimizi, açıklama yapmam gerektiğinde konu daha da karmaşık hale geliyor. Kızım Elay Türkiyeli arkadaşının "hayır sen Türk değilsin İranlısın" söylediğine çok üzölmüş ve hep benden neden Öyküm bana öyle diyor ki sorup duruyor. "Baba bizde Türküz değil mi?". Görünen o ki bizim kimlik sorunlarımız gelecek kuşaklarda da devam edecek.

Konuyla kurduğum bu duygusal bağdan dolayı, yazdığım her cümleyi defalarca düşünüp yazıyordum, bazen bir paragrafı birkaç kez silip yeniden yazıyordum ki metin ideolojik bir yük taşımasın ve tezin bilimsel yönü gölgelenmesin. Bu konudaki hassasiyetleri için bana gerekli ve zamanında uyarılarda bulunan hocalarıma teşekkür ediyorum.

Çalışmamı sürdürdüğüm süreçte fikirlerinden ve yönlendirmelerinden faydalandığım arkadaşlarım ve hocalarım, Aliesger Haghdar, Kerim Asghari, Ali Razzaghi, Sevil Süleymani, Murtaza Firouzi, Mehdi Karimi, Taymaz Rahkar Farshi ve saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Yetiş, yeterlik sınavı jürimde ve Tez İzleme Komite 'sinde bulunan sayın Prof. Dr. Filiz Kartal hocam, sayın Öğretim Üyesi Dr. Atay Akdevelioğlu'na derinden hürmetlerimi ve saygılarımı sunuyorum. Sonunda sevgili eşim Sanaz'a bana verdiği destek ve moralden dolayı ve sevgi kaynağım olan minicik kızlarıma teşekkür ediyorum.

Hossein Hassanpashaei

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iv
GİRİŞ	1

1 Tezin Teorik Çerçevesi.....	7
1.1 Milliyetçilik Teorileri	8
1.1.1 İlkçi yaklaşım	8
1.1.2 Modernist yaklaşım	10
1.1.3 Etno-Sembolcü (ethno-symbolist) yaklaşım	14
1.2 İran’da Milliyetçilik Yaklaşımlar: İran’da Ulus Devlet	20
1.3 İran’da Milliyetçilik akımı.....	23

BİRİNCİ BÖLÜM FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU

1 Tarihsel bağlamda İran/Fars kimliği.....	29
1.1 İslam'dan önce Persler ve Batılılar	29
1.1.1 Eski batılı tarihçilerin gözünde Persler: Herodot	31
1.1.2 Eski batılı tarihçilerin gözünde Persler: Ksenofon	37
1.2 İslam'dan sonra Persler: (Kadisiyeci zihniyet)	41
1.3 Mahalli Pers kökenli devltler (İslam’ın İlk Evrelerinden Safevilere Kadar Farsların Yerel Yönetimleri)	49
2 Safevi Döneminde Şiilik üzerinden Persler ve Safevi Türklerinin Osmanlı etkenine karşı ittifakı: (Çaldıranlı zihniyet)	59
3 Kaçar Dönemi.....	61
3.1 Nasireddin Şah zamanı ve Meşrute olaylarında bu çaldıranı geleneğin devamı 61	
3.2 Dini Medreselerde Usulilerin İhbarilere Galibiyeti ve Şii Ulemanın Önem Kazanması	63
3.3 Kaçar Döneminde “Merceiyetin” Oluşumu ve Yöneticiler Tarafından Dini Merce’lerin İktidarlarının Kabulü	67
3.3.1 Dini Yeniliğin Ortaya Çıkışı.....	68

3.3.2 Velayet-i Fakih Teorisinin Geliştirilmesi	68
4 İran/Fars kimliğinin oluşumunda oryantalistlerin rolü	69
4.1 Oryantalisti zihniyet (Haçlı ve ırkçı zihniyet)	69
4.2 Oryantalistler ve İran'da modern tarih yazıcılığı	76
4.2.1 Sir John Malcolm:	76
4.2.2 George Curzon:.....	78
4.2.3 Joseph Arthur de Gobineau:	80
4.2.4 Edward G. Brown	86
5 Pehlevi dönemi: Modern devlete geçiş: İrancılık teoriden pratiğe	89
6 1921 darbesi ve Rıza Han'ın yükselişi	95
7 Hindistan Perslerinin rolü	99
8 Perslere dayalı tarih yazımı: İran/ Fars Milliyetçiliği	101

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK SORUNU

1 Tarihsel Birikim: İran'da ki Türkler, İran Türkleri	113
1.1 Orta Asya'dan gelmeleri	114
1.2 Urmu teorisi	116
2 İslam'dan Safevi dönemine kadar Türk hükümdarları	118
3 Safevi dönemi (Çaldırani zihniyet).....	121
3.1 Safevi hanedanının kökeni.....	124
3.2 Anadolu Alevilerinin Safevi devletinin kuruluşundaki rolü.....	125
3.3 Kızılbaşlar ve Alevilik.....	126
4 Şah Birinci Abbas döneminde Alevilikten Şiiliğe geçiş	128
5 Nadir Şah-i Avşar dönemi (Çaldıran zihniyetinden uzaklaşmak)	131
6 Kaçar Dönemi	133
6.1 Kaçar ve Rus Savaşları: Savaşta Kaçar Yenilgisinin Etkileri	133
6.1.1 Yabancı Askeri Heyetler	137
6.1.2 Yurt Dışına Öğrenci Göndermek.....	137
6.1.3 Modern Sanayi Kurumlarının Oluşturulması	138
6.1.4 Azerbaycan'ın İkiye; Kuzey ve Güneye Bölünmesi	138

6.1.5 Kaçar Devlet Adamlarının Batılılarla İlişkisi	139
6.2 Kaçarların Yabancı Devletlerle ilişkileri	140
6.2.1 Kaçar ve İngiltere İlişkileri	140
6.2.2 Kaçar ve Fransa İlişkileri	143
6.2.3 Kaçar ve Rus İlişkileri	145
6.2.4 Kaçar – Alman İlişkileri	148
7 Kaçar Döneminde Türklerin Durumu	151
7.1 Mirza Fethali Ahundov: Türk Dilinde İlk Dramalar	151
7.2 Hasan Zerdabi: Azerbaycan’da İlk Gazete, İkinci	154
7.3 Mirza Celil Muhammed Kulizade: Türkçe’de ilk Siyasal-Toplumsal Eleştiriler	157
7.4 Üzeyir Hacıbeyev: Modern Azerbaycan Sanatı	159
8 Meşrutiyet Hareketi ve Azerbaycan’ın Önemi	163
8.1 Kafkasya ve Osmanlı’da Çalışan Azerbaycanlıların Önemi	164
8.2 Devlet Adamları ve Siyasi Elitler	165
8.3 Dernekler ve Gazeteler	167
9 Meşrutiyet Anayasasında Eyaleti ve Velayeti encümenler Yasası	173
10 Türk Milliyetçiliği Dalgaları	176
10.1 Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Yayılması ve Azerbaycan’a Etkisi	176
10.2 Kuzey Azerbaycan’da kurulan Cumhuriyet: modern Azerbaycan kimliğinin oluşumu	184
10.3 Türkiye Cumhuriyeti’nin Kurulması ve Azerbaycan Tutumu	187
10.3.1 Birinci dönem: Ateşkesin imzalanmasından 1925’te İttihat ve Terakki Cemiyeti Üyelerinin Göç Etmesine Kadar	189
10.3.2 İkinci Dönem: 1925’ten 1938’e kadar	192
11 Şeyh Muhammed Hiyabani ve Azadistan	195
11.1 Bağımsızlık veya Bazılarına Göre Azerbaycan’ın Özerkliği	200
11.2 Kaçar Devletinin Hükümet Tarzına Muhalefet	201
11.3 Özgürlük ve Bağımsızlık	201
11.4 Modernlik ve İlerleme	202
12 Rıza Han İktidarında Türkler	203

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OLUŞAN İRAN/FARS KİMLİĞİ VE TÜRK GERİLİMİ

1 Tarihsel Süreç: Türklerin Farslarla İlk Temasları	207
2 Türk Devletlerinde Persler.....	214
3 Türk Devletlerinde Fars Dilinin Durumu	223
4 Sosyo-Politik açıdan İran/Fars kimliği inşası sürecinde Türk meselesi	232
4.1 Fars Kimliği Temelinde Yasal Kurumların Oluşturulması	232
4.1.1 Fars Dili ve Edebiyatı Kurumu (Ferhengestan-e Zeban ve Edeb-e Farsi).....	232
4.1.2 İran Ulusal Müzesinin Kurulması.....	235
4.1.3 Ulusal Eserler Derneğinin Kuruluşu.....	236
4.1.4 Düşünce Eğitimi Kuruluşların Oluşumu	238
4.1.5 Tahran Üniversitesi'nin Kurulması	242
4.2 Farsçanın Zorunlu Eğitimi ve Diğer Dillerde Eğitim Verilmesinin Yasaklanması.....	244
4.3 Askerlik Kanunu.....	248
4.4 Göçebelerin İskân Projesi.....	253
4.4.1 Birinci Pehlevi Devletinin Modernleştirmek ve Ulusal Birlik Temellerinin Güçlendirilmesini Geciktirme Gerekliliği:	254
4.4.2 İtaat Etmeyen Aşiretler ve Kabilelerin Cezalandırılması:	255
4.4.3 Hayvancılığa Dayalı Üretimin Tarım ve Sanayi Üretimine Değiştirilmesi:	255
4.4.3.1 Zorunlu göç politikasında saltanat kurumunun konumu:.....	256
4.4.3.2 Zorunlu göç politikasında meclisin konumu:.....	256
4.4.3.3 Zorunlu göç politikasında devletin konumu:	257
4.5 Fars Öğrencileri Avrupa'ya Göndermek	258
5 Sosyo-Kültürel Açından İran/Fars Kimliği İnşası Sürecinde Türk Meselesi	261
5.1 Fars Arkeolojisi (Antikçilik) Üzerine Aşırı Vurgu.....	261
5.2 Fars Kültürüne ve Diline Dayanan Tarihi Kitaplar Yayınlamak (Abartılı, Sahtecilik ve İnkâr).....	267
5.3 Milletleştirme Projesinin Olumlu Yönleri:	268

5.4 Diğer Etniklerin Özellikle Türkler ve Arapları İnkâr Etme ve Sahte tarihçilik Politikası (Ötekileştirme).....	271
5.5 Batılılar Tarafından Arkeolojik Eserlerin Keşif Edilmesi	278
5.6 Fars Edebiyatını Yeni Oluşan Milliyetçilikle Modernleştirmek	282
5.7 Farsça Tarihi Metinlerin Editi ve dizini	287
5.7.1 Tarih alanı.....	287
5.7.2 Edebiyat	294
5.7.3 Felsefe.....	299
5.7.4 Mezhep	304
5.8 Fars Etniğine Dayalı Sembol ve Mitlerinin Yaratılması ve Şekillendirilmesi .	308
5.8.1 Fars Etniği Temelinde Oluşan Semboller.....	309
5.8.1.1 Su Tanrıçası İlahe.....	310
5.8.1.2 Aslan	310
5.8.1.3 Griffon.....	312
5.8.1.4 Dereş-i Kavyani	312
5.8.1.5 Kartal ve Yılan (Ejderha).....	313
5.8.1.6 Demavend Dağı.....	314
5.8.1.7 Simurg.....	315
5.8.2 Fars Etniğine Dayalı Oluşturulan Mitler	315
5.8.2.1 Kiyumers:.....	315
5.8.2.2 Zahhak:.....	316
5.8.2.3 Afrasiyab:.....	316
5.8.2.4 Areş-i Kemangir:.....	317
5.9 Fars-İran Mimarisinin Oluşumu	318
5.10 Ülke Adının İran Olarak Değiştirilmesi ve Elçiliklere Bildirilmesi.....	322
6 Sosyo-Kültürel Açından İran/Fars Kimliği İnşası Sürecinde Türk Meselesi	326
6.1 Ekonomik Fırsatların Eşitsiz Dağılımı	326
6.2 Azerbaycan Bölgesinde Ekonomik Kurumların Oluşmaması.....	328
6.3 Sanayi Alanında Kurumsallaşma ve Azerbaycan'ın Payı	329
6.4 Tarım Alanında Kurumsallaşma ve Azerbaycan'ın Payı.....	331
6.5 Azerbaycan Coğrafyasını Kısıtlamayı Hedefleyen Yeni İdari-Siyasi Bölümler	335
6.6 Azerbaycanlıların Tahran ve Fars Bölgelerine Göçünün Kolaylaştırılması.....	340

6.6.1 Siyasi-İdari Merkeziyetçilik	341
6.6.2 Bölgelerin Ekonomik Güç ve Fırsat Eşitsizliği	342
6.6.3 Bilimsel-Kültürel Merkeziyetçilik.....	345
6.7 Ekonomide Sömürge Politikası İzlemek	345
SONUÇ	351
KAYNAKÇA	360
ÖZET	399
ABSTRACT	401

TABLÖLAR

Tablo 1. Fars yerel yönetimleri.....	58
Tablo 2. Üzeyir Hacıbeyev'in Eserleri	163
Tablo 3. Ahamenişler döneminde kullanılan dilin benzerlikleri, günümüz Türkçesi ve Farsça.....	212
Tablo 4. Birinci Pehlevi döneminde ismi değiştirilen bazı şehirler.....	266
Tablo 5. I. Pehlevi Döneminde Açılan Fabrikaların Coğrafi Dağılımı.....	331
Tablo 6. 1919-1926 yılları Arasında Petrol geliri ve İhracatından Elde Edilen Değer.....	342

ŞEKİLLER

Şekil 1. Hipotezin Şematığı:.....	7
Şekil 2. Molla Nasrettin dergisi sayılarından biri “Doğu Milletleri Uyanmaktadırlar” başlığıyla, yayın 1906.	158
Şekil 3. Azadistan Haritası ve Bayrağı	200
Şekil 4. Türkiye- Van Kentinde Haşayar Şah’a ait yazıt xv. Haşayar Şah taş yazıtı Van-Türkiye	211
Şekil 5. Fars ve Türk Etniğinin Karşılaştığı ilk coğrafi konum	214
Şekil 6. Finkenstein Antlaşması’nın son sayfası (4 Mayıs 1807) Arapça harflerle Türkçe olarak yazılmıştır	231
Şekil 7. Meşrutiyet Devletinin Türkçe Eğitime Yasağının Muhalefet Evrakı 1918	245
Şekil 8. a) Tati-cemişt’te Aslan, b) Şahenşahın özel sembolü, c) Rıza şah dönemşindeki iranin resmi sembolü (1925-1932) ve d) Pehlevi dönemindeki aslan ve güneş sembolü	312
Şekil 9. a) Resmi Kraliyet İmparatorluk Hava Kuvvetleri rozeti b) Geç Sassani kartal rozeti	314
Şekil 10. Rıza Han Dönemi Üzerinde Demavend Direniş Sembollü Fotoğrafi Bulunan Kağıt Para.....	314
Şekil 11. Taht-i Cemşid taklit edilerek Dışişleri Bakanlığı binasında kullanılan Sütun....	321
Şekil 12. Dışişleri Bakanlığı binasında kullanılan dekoratif öğeler (kabarık motifler, kongreler)	321
Şekil 13. 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan coğrafyası	335
Şekil 14. Meşrutiyet döneminde yapılan ilk siyasi-idari bölümler (1906).....	338
Şekil 15. 1937 Kanununa Göre İran İdari-Siyasi Bölümleri	338

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyılda İran'ı ziyaret eden Avrupalılar, "kültürlü" Persler ile "geri kalmış" Türkler arasındaki ayrımı kesin bir ırkçı dille güçlendirdiler.

LEONARD M. HELFGOTT

Son birkaç yüzyılda batılı olmayan ülkelerin en önemli sorunlarından biri, batı uygarlığı ve modern düşünceler gibi kavramları nasıl ele alacaklarıdır. Bu sorun, özellikle, köklü bir tarihe sahip İran benzeri coğrafyalar söz konusu olunca ayrı bir önem taşımaktadır. Eski çağlarda İran ve Batı uygarlıkları arasında birçok karşılıklı ilişki mevcuttu. ‘Mayer’¹ gibi batılı tarihçiler, tarih boyunca İran ve Yunanlar arasında yaşanan savaşların büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmişlerdir. Mayer’a göre, Yunanlılar yenilmiş olsaydı batı uygarlığının yön değiştirmesi dahi söz konusuydu. İran ve Batı medeniyetleri arasında yaşanan çatışmalar ilerleyen zamanlarda, İslam dini adı altında, İslam savaşlarına ve Haçlı seferlerine kadar süregelmiştir.

Safevi devleti günümüzdeki İran coğrafyasında kurulmuştur ve varlığı tarihte kayda değer bir iz bırakmıştır. Belki bu aşama ya da başka bir deyişle üçüncü aşama mantığı ile İranlılar ve Batılıların karşı karşıya kalması, bazı önemli ayrıntılara sahiptir; bir yandan Osmanlı medeniyeti ve Türk – Arap topluluğunun arasındaki duvarı, diğer yandan batılıların İran’ı bir araç olarak görüp Asya ve Ortadoğu’da çıkarları doğrultusunda kullanmalarıdır². Batılılar Osmanlılara karşı Safevileri kullandılar ve Safevi ordusunu donatıp saraya girmeyi başardılar. Safeviler’in Çaldıran savaşında yenilmelerinin temel

¹ <http://tarikhirani.ir/fa/news/> , (Erişim Tarihi: Mart 2016).

² Briyer, Julian, **Egtesade İran 1900- 1970 (İran Ekonomisi 1900- 1970)**, (1984), Tahran, Mliye ve Özel Araştırmalar Merkezi., s. 129.

sebebi, Osmanlı'ya kıyasla silah ve askeri güç bakımından yetersiz olmalarıydı. Birinci Tahmasb'ın karşı olmasına rağmen, Birinci Abbas'ın tahta oturmasının akabinde ordunun donatılması görevi Şerli kardeşlerine verilmiştir. Ancak Safevi ordusunun donatılması batılılar için bir büyük bir fırsat anlamına gelmekteydi. Üstelik bu sırada Şerli kardeşlerinden biri ordunun başına da atanmıştır. Batılıların Safevi'lerle (İranlılarla) olan bu münasebetlerinin temel amacı Osmanlı İmparatorluğuna karşı koymak ve Osmanlıyı doğu sınırlarında meşgul ederek onları batı cephelerinden ziyade doğuya yönlendirmektir. Osmanlı ve Safevi Türklerinin arasında yaşanan bu rekabet ve ikilem, batılı siyasi ve harpçi danışmanlar tarafından körüklenerek gittikçe daha ciddi bir hal aldı.

Nadir şah dönemini (Avşarlar Devleti) kısa bir dönem olarak göz ardı etmemeliyiz zira Nadir şah Osmanlı-Safevi sorununu çözmek için çalışmalarda bulunmuştur. Lakin iki ülke arasındaki bu husumet ve akabinde yaşanan Çaldıran savaşının sonucunda ortaya çıkan “Çaldıranlı düşünce” yapısı günümüze kadar gelmiştir.

Osmanlının son yıllarına hâkim olan Türkçülük veyahut Türk milliyetçiliği düşüncesi (İttihat ve Terakki), Osmanlının en alt seviyesinden en üst düzeyine kadar görülmekteydi. Öte yandan Türk milliyetçiliği Çarlık Rusya'ya karşı Kafkasya ve Kırım'da yayıldığı gibi aynı zamanda Osmanlı ve İran coğrafyasında da yayılmaktaydı. İmparatorluğun son demlerini yaşadığı bu dönemde, İslamcı düşünce yapısına sahip Osmanlılar için bu yeni ideoloji Balkanlarda ve batı cephelerindeki yenilgilerine rağmen küçük de olsa bir umut ışığı gibiydi. Eğer bu üçgenin bir tarafına da İran ve Güney Azerbaycan'da ki Türkleri eklersek bir nevi Turan'ın kurulmasına tanık olabilirdik. Zira Türkler böylece hem Orta Asya'dan Kafkasya'ya ve İran'a hem de Anadolu'dan Avrupa sınırlarına kadar bir birlik sağlamış olurdu. Türklerin birlik sağlayabilmiş olmaları batılı akımlar ve bilimsel çevreler için ciddi bir uyarı niteliğindeydi. Bu araştırmanın

amaçlarından biri batılı oryantalistlerin İran’da “İrancı” ve “İrancılık düşüncesini” İran Türklerine nasıl aşılacağıdır. Ayrıca tarihe bakarsak bu dönemde Avrupa’da ırkçı söylemlerin güçlendiğini de görüyoruz. Zira Arthur de Gobineau gibi önemli bir şahsiyet bile (Fransa’nın İran Büyükelçisi) İrancı zihniyetleri destekleyip onların temiz, arı bir ırkından olduklarını vurgulayarak bu düşünce yapısını övmektedir.

Osmanlıcılık ve Safevicilik düşünce yapısı (20. yy. başları ve 19. yy. sonları) her iki tarafın Türkleri tarafından da benimsenerek galip bir zihniyet halini almıştır. Bu süreçte her iki taraf arasında ne savaş ne de barışın hakim olmadığı belirsiz bir durum söz konusuydu. Yükselmekte olan Türk milliyetçiliği bu tarihi ve ideolojik çekişmeye son verecek bir kapasiteye sahipti. Hatta bu çekişmeli durumu olası bir iş birliğine bile çevirebilirdi. Fakat bu durum Batılılar için tehlikeli bir durumdu ve onların çıkarları aleyhine olabilirdi.

Öte yandan 1. Dünya savaşının son yıllarında, Osmanlıların özellikle batı cephesinde yaşadığı yenilgilere rağmen, Azerbaycan’ın kuzey kısmında Türk milliyetçiliğini temel alan bir devletin oluşumuna tanık olduk. Gerçi Bolşevik devrimi sebebiyle bu devletin ömrü pek uzun soluklu olmadı ancak Türk milliyetçiliği düşüncesinin bölgede canlı olduğunu açıkça gözler önüne serdi.

İrancılık düşüncesi böyle bir perspektif üzerine inşa edilmiştir. İrancılık düşüncesinin negatif yanı olarak İran ve Osmanlı Türkleri arasında yaşanan ikilem ve çatışmalar örnek gösterilebilir. Pozitif yanı olarak ise oryantalistlerin ve batılı düşünürlerin tarih yazımı (historyografi) ve kuramsallaştırması diyebiliriz. Ek olarak oryantalistlerin çalışmaları, İrancılık kavramının Türklere karşı bir olgu olduğunu ortaya koymuştur.

Bu süreçte yaşananlar göz önüne alındığında, İran coğrafyasında bin yıllık bir geçmişe sahip olan Türklerin iktidarı sonucunda, modern ve Türkçü bir devletin oluşması gerekiyordu ne var ki elimizde sadece bir asırlık bir çatışma var. Söz konusu bir asırlık süreçte, Ari ırkı ve onun eski geçmişi (Arkaizm), Araplar ve Türklere karşı saldırgan bir nasyonalizm oluşturmaktadır. Özellikle Türklere ve sahip oldukları bin yıllık bir hükümlanlık geçmişine karşı olan bu düşünce yapısı çok doğal görünmemektedir. Bu sürecin ve de Rıza Han darbesinin neticesinde modern bir devlet peyda olmuştur. Kurulan bu devlette Türk olmaktan ve Türklük'ten söz etmek sanki bir tür suç olarak algılanmıştır. İzlenen bu politika yüzünden İran'daki Türkler sanki hiçbir zaman Türk değil hep Azerilermiş gibi davranmaya başlamıştır. Moğollar ve Türklerin İran'a saldırıları sonucunda yerli olan Azeriler aslen Parsi ve Ari soyundan gelmiş ve sonradan Türkleşmişler. Modern devletin görevi ve politikası ise yeni yapılaşan kurumlarla ve ek olarak eğitim ve tek tipleştirme politikaları ile Azerileri yeniden asıl ırkları olan Arilere dönüştürmek ve Farslaştırmaktır. Tezimin konusu bu süreci ve detaylarını incelemektir.

Söz konusu tez, modern Fars-İran kimliğinin oluşumunu ve Türklerin bu süreçteki yerini, tarihini ve epistemolojik köklerini incelemektedir. Bu çerçevede, bir süreç olarak, modern İran'ın kuruluşunun kökeni, Türk milliyetçiliğine dayalı oluşumlara engel niteliğinde ele alınmıştır. Çünkü meselenin kökü Kırım, Kafkasya, Azerbaycan, Balkanlar ve Türkiye'ye kadar uzanmaktaydı. Daha doğrusu bu çalışmada, İran'daki Türklerin bu projenin hayata geçmemesi sebebiyle kurban duruma düştüklerine inanmaktayım.

Bu süreci detaylıca araştırabilmek adına üç değişkeni ele alacağım. İlk değişken olarak bu işin arka planında esas rolü oynayan ırkçı ve haç zihniyetli oryantalistleri mercek altına alacağım. Zira İran'ın modern tarih yazıcılığının başlangıcı onlar gibi Batılı bilim adamları ve tarihçilere dayanmaktadır. İkinci olarak, Kaçar devletinin esas gücü ve devlet

sahipleri olan, Kaçar imparatorluğundaki Türk aydınlar ve devletçi insanları inceleyeceğim. Bu değişkenin analizi sırasında söz konusu ikiliğin ve rekabetin tarihi ve mezhepsel köklerini ele alacağız. İki Oğuz boyundan olan Osmanlı ve Safevi devletlerinin sorunlarını Çaldıracı bir zihniyetle ele alacağız. Son olarak, Fars kimliğinin bu projedeki galibiyeti ve onun siyasi akımının oluşumu, en önemli ve son değişken olarak ele alınacaktır. Bu değişken bin yıllık bir geçmişe sahiptir. Yaklaşık bin yıl önce Müslüman Araplar tarafından yenilgiye uğratılan ve iktidarı geri ele geçirmeye çalışan bu düşünce yapısını “Kadisiyeci³ zihniyet” olarak ele almaktayız.

Bu çalışmayı benzer çalışmalardan ayıran yegâne kısmı, ırkçı ve haçlı düşünceye sahip olan oryantalistlerin temel rolünü ele alıyor oluşudur. Çalışmanın esas varsayımı ise, dönemin oryantalistlerinin Türkçülüğe dayalı geniş bir akımın oluşumunu engellemek için karşı düşünceyi (İran- Fars Milliyetçiliğini) bilimselleştirip desteklemeleridir. Tabii bu işin köklerini Batılıların Safevi döneminden itibaren Osmanlılara karşı Safevilerle iş birliği yapmalarına kadar uzamaktadır. Bu çalışmada, bu hususa özenle yer ayırmaktayım.

Bu çalışmanın hipotezi, İrancılık kavramının ortaya çıkışında etkisi olan ırkçı ve haçlı zihniyetli oryantalistlerin yanı sıra batılı siyasal ve düşünce merkezlerinin bu kavramın oluşması esnasında üstlendikleri rolü değerlendirmektir. Bu tezin argümanı, modern İran’ın kurulma sürecinde batılı politikacıların, özellikle Safevi döneminden itibaren, bir tehdit olarak gördükleri Osmanlı Türklerine karşı İran’ı bir araç olarak kullanmalarındır. Oryantalistler, iki oğuz boyundan olan Safevi ve Osmanlı devletlerinin zaman içerisinde gerçekleşen uzun soluklu çekişmelerini ve daha akabinde modern dönemlerde ortaya çıkan Pantürkizm düşüncesini engellemek amacıyla, İrancılık

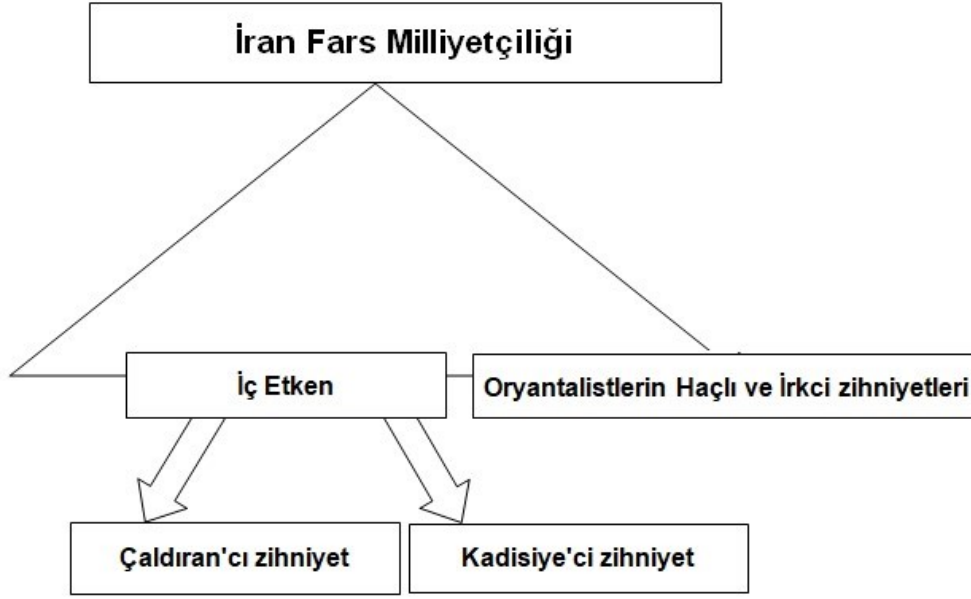
³ Kadisiye Muharebesi, Şevval 15 H. (Kasım 636) 'da Saad Ibn Abi Waqas komutasındaki Raşidun Halifeliği Kolordusu ile Kadisiye bölgesinde Sasani ordusuna karşı Rostam Ferrokhezad komutasındaki Pers Tümeni arasında gerçekleşen bir savaştır.ışına

düşüncesini ve kavramını ortaya çıkarıp desteklemişlerdir. Başka bir deyişle oryantalistlerin desteklediği İrancılık kavramı, Kafkasya ve İran' dan (Güney Azerbaycan), Kırım ve Balkanlara uzanan bir Türk nasyonalizmi oluşmasını engellemiştir. Kısacası Türk meselesi İran'da bu politikanın kurbanı olmuştur. Yeni oluşan İran'da önceden yaşamış büyük Türk toplulukları Azeri olarak tanımlanmış, hatta öyle ki, Türk varlığı tamamen inkâr edilmiştir.

Yeni İran anlayışında öz olan Azeriler, Türkler ve vahşi Moğolların gelmesiyle Türkleşmişlerdir ancak bu değişim onların sadece dillerinin değişmesine neden olmuştur. Hatta kimilerine göre Azerilerin konuştuğu dil, Türkçe ile bir hiçbir bağlantısı olmayan eski İran (Pehleviyat) dilleri gurubundandır. Oryantalistlerin desteklediği ve ortaya attığı bu yeni anlayış, modern tarih yazıcılığı yöntemi ile gelişmiştir.

Çalışmanın ikinci hipotezi ise; Çaldıracı zihniyettir. Yeni İran'ın oluşmasında Osmanlı-Safevi çatışmasının ve İrancılık zihniyetinin yanı sıra üçüncü olarak ele alacağımız Kadisiyeci düşünce yapısının da oldukça önemli bir yeri vardır.

Üçüncü olan belirlediğimiz Kadisiyeci zihniyeti bu projenin nihai can alıcı noktası olarak görebiliriz. Zira bu Kadisiyeci zihniyet, yapısı sayesinde üzerinden 1000 yıl geçmiş bir yenilgiden sonra bile Farslar yeniden güç elde etmeyi ve bir devlet kurmayı başarabilmişlerdir. Bu grup 1000 yıl boyunca (istisnalar haricinde) her zaman Türklerin egemenliği altında yaşamıştır. Ancak Safevi devletine Şah Abbas'ın gelmesiyle birlikte devletin mezhep politikası Alevilikten on iki imamlık Şiiliğe geçiş yaparak Kızılbaşlar'ın güçlerinin azalmasına neden olmuştur. Buna ek olarak bu zihniyet yavaş yavaş siyasi ve kültürel olarak devlet kurumlarında yer almaya başlamış ve Kaçarların son dönemine kadar yerini korumuştur. Bu süreç özellikle Kaçarların son döneminde, modern ve üretken bir akım olarak, yeni İran ve İrancılık düşüncesinin beslenme kaynağı olmuştur. Aşağıdaki şımada anlattığım hipotezleri göstermeğe çalıştım.

Şekil 1. Hipotezin Şematığı:

1 Tezin Teorik Çerçevesi

Tezin teorik kısmında incelemeler tarih yazıcılığı yöntemi ve milliyetçilik kuramları esas alınarak yapılmıştır. Milliyetçilik teorileri, İlkçi yaklaşım (primordialist), Modernist yaklaşım ve Etno-Sembolcü (ethno-symbolist) yaklaşım başlıkları altında incelenecektir. Böylelikle İran'daki siyasal düşünceler, İrancılık ve modern İran tarih yazıcılığı yukarıda bahsedilen üç milliyetçilik teorisi çerçevesinde ele alınıp, analiz edilmiş olacaktır. Zaman zaman bu çalışmada gösterdiğim gibi İran milli kimliği ilkçi yaklaşımları temel alarak bir yapı olarak kendi göstermektedir. Bu durumda Etno-Sembolcu yaklaşım bu yapılaşmağı daha net açıklamaktadır.

1.1 Milliyetçilik Teorileri

1.1.1 İlkçi yaklaşım

Milletlerin ve milli kimliğin ilk paradigması, etnik kimliğin "önceliği" dir; Milliyetin insanoğlunun "doğal" bir parçası olduğuna inanan akademisyenleri tanımlamak için "genel" bir terim; Konuşma, görme veya koklama gibi içgüdüler ve ulusların çok eski zamanlardan beri var olduğu. Terim, üç şekilde tanımlanan Primordial sıfatından türetilmiştir: birincisi, kronolojik sırayla, birincil ve öncül; Bir canlının ortaya çıkma ve gelişme sırasına göre birincisi (biyolojik anlamı) ve temel ilkesi, ilk, ilkel ve aşkın olanıdır. Genellikle bu terimi ilk kullananların Edward Schiles olduğu düşünülmektedir.⁴ İlkçılar millet fenomeni hakkında organik bir görüşe sahipler ve milletin doğal bir fenomen olduğuna ve siyasi sözleşmeler ve çatışmalar yaratmadığına inanıyorlar. Ulusun böyle bir görüşü ilk olarak Alman Romantikleri tarafından önerildi. Bu bakış açısına göre, dünya doğal olarak uluslara bölünmüştür ve milletler insanlık tarihindeki en önemli aktörlerdir. Organik bir bakış açısına göre, ulusun üyeleri ulusal öz farkındalığa sahip olmalıdır ve ulusal öz farkındalığın kaybı romantik milliyetçiliğin endişelerinden biridir. Bu olursa, onu millete geri getirmek milliyetçilerin görevidir; Çünkü aksi takdirde milletin bağımsızlığı tehlikeye girer. "İlkelcilik" in kökleri Rousseau'nun kendisine kadar uzanarak, kentsel yozlaşmanın ortadan kaldırılması ve kayıp basitliği yeniden keşfetmek için "doğaya" geri dönülmesi çağrısında bulunabilir. Bu "natüralist" ruh, Abe Siz'in görüşünde görülebileceği gibi, kısa sürede milliyet tanımına girdi. Ulusların sosyal çıkarların dışında ve "doğal durumda" bireyler olarak düşünülmesi gerektiğini savundu; Sadece "doğal düzende" var olurlar. Gerçekten; Varoluşsal özellikleri Tanrı ile paylaşırlar ve her şeyin kaynağıdır.

⁴ Özkırımlı, Umut, (2004), **Milliyetçilik Kuramları: eleştirel bir bakış**, Çev. Mohammadali Qasemi, Temeddone İran'ı Yayınları, Tahran, s. 85-86.

Diğer bir deyişle; Milletler "ebedidir".⁵ İlkiler entegre bir grup oluşturmadıkları ve bunların farklı kategorilerinin sunulduğu unutulmamalıdır.⁶ Burada, Smith'in sınıflandırmasından esinlenerek, onları üç kategoriye ayırıp, her birini kısaca açıklayacağız.

A. Natüralist yaklaşım: Etnik kimliğin ilkelleştirilmesinin en uç okuması olarak adlandırılabilir bu yaklaşım, ulusal kimliklerin insanın konuşma ya da görme gibi "doğal" kısmının bir parçası olduğunu iddia ediyor. Bir kişinin ait olduğu ulus önceden tanınmış ve "doğal olarak" belirlenmiştir. Diğer bir deyişle; Bir insan, tıpkı bir ailede doğduğu gibi, bir ulusun içinde doğar. İnsanların farklı kültürel özelliklere sahip farklı gruplara ayrılması doğal düzenin bir parçasıdır ve bu gruplar birbirini iter. Bu görüşün savunucuları milletlerin "doğal sınırlar" olduğuna inanırlar.⁷

B. Sosyal biyoloji yaklaşımı: Bu görüş, ulusların, etnik grupların ve ırkların, bireylerin genetik üreme motivasyonundan veya geçmişinden ve sermayeyi en üst düzeye çıkarmak için "torpil" ve "genel sağlık" stratejilerini kullanmalarından türetilebileceğine inanmaktadır. . Pierre Fondenberg'e göre, bu stratejiler bireysel genetik sermayeyi yakın akrabalık bağlarının ötesine genişletmek ve ırksal akrabalıkları genişletmek için kullanılıyor. Fondenberg için bu tamamen mantıklı bir stratejidir; Çünkü etnik köken efsanesinin çoğu gerçek biyolojik köklere uymaktadır. Birbirleriyle doğrudan ilişkili olmayan

⁵ Smith, D. A., (2004), **Milliyetçilik; Kuram, İdeoloji, Tarih**, Çev. Mensour Ansari, Temeddone İran'ı Yayınları, Tahran, s. 76-77.

⁶ Goodarzi, Hossein, (2008), **İran'da Ulusal kimliğin sosyolojik gelişimi, Tekvine Cameeşenahtiye Hoviyyete Melli der İran**, Temeddone İran'ı Yayınları, Tahran, s. 65-66.

⁷ Özkırımlı, a.g.e., s. 88-87.

insanların bilinmeyen "etnik grupları" "kendi halkları" olarak görmeye ve desteklemeye hazır olmasının nedeni tam da budur.⁸

C. Kültür odaklı yaklaşım: "Kültürel kimliğin ilköelliğı" olarak adlandırılabilcek bu yaklaşım, genel olarak Edward Schiles ve Clifford Geertz'in çalışmaları anımsatmaktadır. Aller ve Kauflen, bu yazarların eserlerinde kullanılan etnik kimliğin önceliğı kavramının üç ana fikri olduğunu savunuyor:

1. Ebedi kimlikler veya bağılılıklar, "verilen", öncül, türev olmayan, tüm deneyimlerden ve etkileşimlerden önce gelir ve aslında; Tüm etkileşimler ilkel gerçeklikler içinde gerçekleşir. Ebedi ilişkiler sosyolojik olmaktan çok "doğal" veya hatta "ruhsal" dır ... sosyal kaynakları yoktur.
2. - Ebedi duygular "tarif edilemez", güçlü, zorlayıcıdır ... Bir kişi bir grubun üyesi ise, o grubun özel aidiyetlerini ve uygulamalarını (özellikle dil ve kültür) mutlaka hissedecektir.
3. Etnik kimlik ilköelliğı bir duygu ve duygusallık meselesidir.⁹ Smith, kültürel yaklaşımı ilkelciliğın en etkili biçimi olarak kabul eder. Bu yaklaşım, etnik grupların ve ulusların "kültürel fikirlere" bağılılık temelinde oluştuğuna inanmaktadır.¹⁰

1.1.2 Modernist yaklaşım

Adrian Hastings, Susan Reynolds, Ernest Glenner, Eric Hobsbawm, Michael Mann ve Anthony Giddens gibi modernistler, modern ulusun köklerinin onaltıncı yüzyıldan ve ya hatta Fransız, Amerikan ve İngiliz devrimlerinin etkisi altında on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar uzanıyor. İlkelerin aksine milletin kökenini ve milliyetçiliğın geçmişini

⁸ Smith, a.g.e., s. 77-78.

⁹ Özkırımlı, a.g.e., s. 94-97.

¹⁰ Goodarzi, a.g.e., s. 67.

vurgu yaptıklarında çok eski tarihe ve ya ortaçağ'a geri dönmezler, onu modernitenin ortaya çıkışı ve yeni bir tarihsel dönemle ilgili bir süreç olarak görürler.¹¹ Reynolds'a göre Ortaçağ'da milli kavramın karşılığında milli kimliğin ve halkın algılarının etrafında şekillendiği kral kavramı vardı.¹² Gellner ayrıca modern kültür ve endüstriyel süreçlerle bağlantılı olarak milliyetçiliğin gelişimini vurgular. Ona göre sanayicilik, milliyetçiliğin ilk fikirlerinin onu ilerletmek için kullanıldığı modern toplumların dönüşümü için (kategorik) bir sınıflandırma biçimidir. Onun bakışında milletleri doğal, Tanrı tarafından veya doğuştan gelen konular olarak görmek bir efsanedir. Bununla birlikte, daha sonra ulusal olarak oluşturulmuş önceden var olan kültürlerin varlığı yadsınamaz. Gellner'ın algısına göre, eski tarım toplumlarında milliyetçiliğin tasarımı imkansız, gereksiz ve düşünülemezdi.¹³ Gelenek ve modernliğin sınırları arasındaki bu katı ayırım ve modern zamanlarda milliyetçiliğe yapılan atıf, Durkheim, Weber ve Tunus'un geleneksel ve modern toplumlara yönelik mutlak eğilimini anımsatmaktadır; buna göre milliyetçilik genel, doğal değil, evrensel ve özel kabul edilir ve moderniteden türemiştir. Anderson, "hayali topluluklar" kavramını tanıtarak, kapitalizm ya da daha doğrusu "neşr temelli kapitalizm" biçiminde sosyo-ekonomik değişiklikleri beraberinde getiren modern kültürel gelişmeler, milliyetçiliğin yükselişinin önünü açtığını vurgular. Hayali terimini kullanır çünkü en küçük topluluklarda bile üyeler birbirlerinin durumundan habersizdir veya birbirleriyle hiç karşılaşmamışlardır, ancak her birinde aralarındaki ilişki hakkında bir fikir yaratmıştır. Aslında yüz yüze iletişimin kesildiği antik köylerden daha büyük tüm topluluklar hayali

¹¹ A.g.e.

¹² Reynolds, Susan, (1984), **Kingdoms and Communities in Western Europe: 900-1300**, Oxford: Clarendon Press, S. 256

¹³ Gellner, E. (1983), **Nations and Nationalism**, Oxford: Blackwell, s. 48-49.

topluluklardır.¹⁴ Genel olarak, ilkciler milleti kültürel, kadim, yerleşik, organik, entegre, nitel, tarihsel ve insanlar tarafından yaratılmış bir toplum olarak görürken, modernistler onu politik, yeni ve sosyal bir toplum, modern kaynaklara dayalı, elitler tarafından yapılmış ve iletişimi güçlendirmeye dayalı olarak görürler. Modernizmin paradigması, milletin ve milliyetçiliğin modern dünyanın doğasında ve modernliğin devriminde var olduğunun anlaşılmasıdır.¹⁵ Milliyetçilik, modern dünyada çok yaygın ve aşırı bir özgüllük biçimidir ve buna ek olarak, yerini almış diğer özgüllük biçimleriyle karşılaştırıldığında, milliyetçilik açıkça etkili bir özgüllük biçimidir, Çünkü her birey, kimliğini topluluk üyeliğinden öğrenerek, kendisine ve kolektif hedeflerine bağlılık duygusu geliştirir.¹⁶ Ulus ve milliyetçilik meseleleri ile ilgili önemli noktalardan biri, pek çok düşünürün milliyetçilik ve milliyetçi hareketlerin modernitenin ürünü olduğu önemli noktada hemfikir olmasıdır, ancak mesele şu ki, farklı düşünürlerin ulus hakkındaki görüşleri milliyetçilik gibidir ve modernizmin veya milletin ürünü olarak kabul edilen tarihsel ve daha eski bir fenomen olarak kabul edilir. Modernistler, millet ve milliyetçiliği modern dünyadaki değişimlerin bir sonucu olarak görmeye çalışırlardır. En önemli modernist düşünürlerden biri olarak kabul edilen Gellner, milliyetçiliğin karakteristik bir özelliği olduğuna inanıyor, milletler önceden belirlenmiş değil, hükümetler ve milliyetçiler tarafından yaratılıyor. Glenner'e göre milliyetçilik, bazı biçimlerde modern dünyanın kaçınılmaz kaderidir ve derin köklere sahiptir¹⁷, bu nedenle Glenner'e göre milliyetçilik, endüstriyel sistemin kabul ettiği kültürel

¹⁴ Anderson, Benedict (1983), **Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism**, London and New York: Verso, s. 4-9.

¹⁵ Smith, Anthony D. (2012). **Nationalism and modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism**, çev. K. Firumand. Tehran. Iran: Sales Pub. s.23.

¹⁶ Smith ve Hutchinson, (2007), **Milliyetçilik, Melligerayi**, çev. Mostafa Younesi ve Ali Morşedizadeh, Tahrân, Pejuheşkedeye Motaleate Rahbordi, s. 254-255.

¹⁷ Gellner, a.g.e., s. 3.

bir biçimdir.¹⁸ Glenner'e göre milletler milliyetçiliği yaratmaz, ancak milliyetçi hareketler ulusları tanımlar ve yaratır. Ona göre milliyetçilik uyanış değildir ve milletin öz farkındalığı, milletin olmadığı yerde onu milliyetçilik yaratır.¹⁹ Modernistlerin tartışmalarındaki önemli noktalardan biri, milletin oluşumunu bir olay olarak görüyor gibi görünmeleridir çünkü tarih veya zaman meselesine çok fazla önem vermezler, sadece modern çağın ve kapitalizm sistemin gelişmelerini dikkate alırlar. Kapitalizm ve milliyetçilik hakkındaki Marksist fikirlerden etkilenen Hobsbawm, milliyetçiliği teritoryal devletler yaratmayı amaçlayan tamamen modern bir politik hareket olarak görüyor.²⁰ Gelner ve diğer modernistler gibi, o da ulusların kavramsal ve tarihsel olarak milliyetçiliğin ürünü olduğunu savunuyor, ancak milliyetçiliğin temel özelliği ve amacının bir ulus devlet inşa etme eğilimi olduğunu vurgulamaya devam ediyor. Hobsbawm'a göre, milliyetçiliğin çok az faydası ya da sonucu vardır; yalnızca belirli bir “mülki devlet” türünün bir işlevi ya da onu oluşturma arzusu olarak görülür.²¹

Söylenenler göz önüne alındığında, modernistler genellikle ulus ve milliyetçilik kategorilerinin arkaik görüşünü sorgular. Ulus ve milliyetçilik, temeli ve kökeni tarihte değil, kapitalist sistemde ve modernizmin gelişmelerinde aranması gereken bir olay olarak kabul edilir.²²

¹⁸ Smith, 2004, s.97.

¹⁹ Gellner, Ernest, (1968), **Thought and change** , London: Weidenfeld and Nicolson, s.68.

²⁰ Smith, 2004, s. 125.

²¹ Hobsbawm, Eric, (1990), **Nations and Nationalism since 1780**, Cambridge: university press, s. 9-10

²² Griffiths, Martin, (2011), **Uluslararası İlişkiler ve Dünya Siyaseti Ansiklopedisi, Daneşnameye Siyasete Beynolmelal ve Siyasete Cehani**, Çev. Alireza Teyyeb, İkinci cilt, s. 47.

1.1.3 Etno-Sembolcü (ethno-symbolist) yaklaşım

Son yıllarda, modern hükümetlerin oluşumunda önceden var olan etnik bağların ve duyguların rolüne odaklanan bilim adamları, modernist argümanlara meydan okudular. Bu bilim adamları, modernistlerin, milliyetçiliğin "yenilikçi" veya "yapay" doğasını ifşa etme kararlarında, dünyanın büyük bölümlerindeki erken mitlerin, sembollerin, değerlerin ve hatıraların kalıcılığını ve bunların çoğu için kalıcı önemini rutin olarak görmezden geldiklerini iddia ediyorlar. Genel olarak Etno-sembolciler terimi, amacı modern öncesi etnik kimliklerin sembolik mirasını modern uluslara açığa çıkarmak olan akademisyenleri ifade eder. Tartışmanın her iki kutbundan etnik sembolistler; Yani ilkciler ve modernlerden memnun değildi, iki yaklaşım arasında bir uzlaşma veya bir tür "orta yol" olan üçüncü bir görüş önerdiler.²³ Etnik sembolizm paradigmasının belki de en önemli fikri, ulusların sadece modernizm tarafından icat etmediğidir. Daha net ifade etmek gerekirse; Bir millet icat etmek ve yaratmak mümkündür. Uluslar, modern çağda mitler, anılar, değerler ve semboller şeklinde önceden var olan dokular ekseninde derilerini döktüler. Bu, Smith'in modernitede ulusların icadı fikrine karşı, "hiçbir zaman bir beyaz tahta olmadığı ve ulusların bir anda ve birdenbire yoktan yaratılmadığı" fikrine karşı ünlü ifadesidir. Daha önce belirtildiği gibi, modernliğin savunucuları, ulusların tarihsel bir göbek bağı olmadığına, ancak modernizmin gerekliliğinin milliyetçiliğin ve ulusun yaratılmasına yol açtığına inanırlar. Diğer bir deyişle; Bu paradigma, geleneksel ve modern zamanlar arasında bir ilişki olduğuna ve modern ulusların kolektif kültürel kimliğe dayandığına ve kolektif kültürel kimliğin en önemli biçimlerinden birinin ulusların etnik kökleri olduğuna inanmaktadır. Dolayısıyla, bu grup için modern öncesi etnik ve etnik dünyasının dışında bir ulus düşünülemez. Öte yandan etno-sembolistler, ulusların ortaya çıkışındaki nesnel

²³ Özkırımlı, a.g.e., s. 200-201.

unsurlara ve milli kimliğe vurgu yapmaktan ziyade, etniklerin sürekliliği ve ulusların oluşumundaki zihinsel unsurları vurgulamaktadır.²⁴ Bu paradigma, kimliklerin devamlılığında anılar, duygular, değerler, mitler ve semboller gibi zihinsel unsurları vurgular. Seçkinler ve insanlar arasındaki ilişkiye dikkat, uzun vadeli tarihsel analiz (bir tür geçmişe dönük kimlik düşüncesi), kolektif bağlılık tutkusu, bir toplumda farklı kimliklerin bir arada var olması ve kültürel ve kolektif kimliklerin dönüşümü etnik sembolizm paradigmanın merkezinde yer alır. John Armstrong, John Hutchinson (Weber'in kavramsal yaklaşımına dayanarak) ve Anthony Smith gibi düşünürler bu alandadır.²⁵ Anthony Smith, Hobsbawm ve Gellner'in ulusların modernliği konusundaki ısrarını eleştirdi. Ulusların önceden var olan etnik kökenler (topluluklar veya etnik gruplar) aracılığıyla oluştuğunu vurgular. Onun tezi, Barth'ın etnik kökeni kavramına dayanmaktadır. Smith'in bahsettiği kültürel öğeler, ulusal kimliklerin inşasında çok önemlidir; Ancak uluslar daha karmaşık, dinamik ve kültürel olarak melezleştikçe, ulusal deha ve milletin bölünmezliği ve özgünlüğü kavramları daha da vurgulanmaktadır.²⁶

Hutchinson, kültürel milliyetçilerin genellikle ahlakı yeniden canlandırmaya çalıştıklarını savunur; Ancak böyle bir hareketin ortaya çıkışını siyasi milliyetçilerin taleplerine karşı taktik bir yanıt olarak görüyor. Kültürel milliyetçi hareketlerin liderleri genellikle politikacılar ve yasa koyucular yerine tarihçiler ve sanatçılardır. Onlara, ulusal duyguları kışkırtmak için mesajlarını iletmek için ulusal medyaya başvuran ahlaki ideologlar diyor, sıklıkla eski mitleri, eski tarihleri, gelenekleri ve gelenekleri, coğrafyayı, yerel tarihleri ve şarkıları vurgulayarak, ulusun kültürel parçalarını bir araya getiriyor. . Burada da tarihe çok vurgu yapılmaktadır: uluslar zaman içinde ve sürekli büyüyen yaratıcı

²⁴ Goodarzi, a.g.e., s. 60-61.

²⁵ Hajiani, E. (2009). **Sociology of Iranian Identity**, Strategic Research Institute, Tehran, s.70

²⁶ Anderson, a.g.e. s. 8-9

kişiliklerdir ve tarih, ulusun üyelerini onları şekillendiren zaferleri ve yenilgileri keşfetmeye zorlamaya çalışır.²⁷ Smith'e göre, kendine has özellikleri olan bir ideoloji olarak milliyetçilik, modern çağın, yani kapitalizmin yükselişinden ve dini imparatorluğun ve kilisenin evrensel güçlerinin çöküşünden sonraki dönemin ürünü olarak düşünülebilirse de, özellikle ulus düşünülemez, milliyetçiliğin sonuçlarını gördü. Ona göre uluslar muhalif seçkinler tarafından tasarlanan modern ürünler olarak kabul edilemez, ancak elitlerin önemli bir etkisi vardır; Ulusların ve ulusal kimliklerin ana kaynakları daha uzak zamanlarda aranmalıdır.²⁸

Smith, tutarlı ve yaygın bir ideolojiden bağımsız olarak konuşmamıza izin veren birçok milliyetçilik türü olduğuna inanıyor. Milliyetçilik, diğer ideolojilere kıyasla "felsefi yoksulluk ve tutarsızlık" ile karakterize edilebilir, ancak saf duygu ve retorikten daha fazlasıdır. Smith milliyetçiliği "üyeleri potansiyel ve gerçek bir ulusun oluşumuna inanan halkların bağımsızlığının, birliğinin ve kimliğinin kazanılması, korunması için ideolojik bir hareket" olarak tanımlar.²⁹ Öyleyse, böyle bir tanımdan milliyetçiliğin anlamının ulusal anlamdan veya milliyetçi ideolojiden daha fazlası olduğu sonucuna varabiliriz. Milliyetçilik aynı zamanda özgünlüğe dayalı kamusal ve siyasallaştırılmış bir kültür biçiminin yanı sıra, atalarının vatanlarındaki kutsal yurttaş topluluğunun kimliğini, bağımsızlığını ve ulusal birliğini korumaya çalışan bir siyasi din biçimidir. Başka bir deyişle, milliyetçilik, eski dini ve etnik toplulukların orijinal ruhuna ve imajına dayalı, ancak jeopolitik, ekonomik ve kültürel koşullar karşısında değişen uluslar yaratmaya çalışır. Anthony Smith, diğer düşünürler gibi, milliyetçiliği modernitenin bir ürünü olarak görüyor ve bu nedenle

²⁷ Hutchinson, J. (1992). "Moral Innovators and the Politics of Regeneration: the Distinctive Role of Cultural Nationalists in Nation-Building". **International Journal of Comparative Sociology**, No. 1-2: s.110.

²⁸ Smith, 2004, s. 135.

²⁹ A.g.e., s. 2.

modernistlere yönelik eleştirisi, onların ulus hakkındaki görüşleriyle daha çok ilgileniyor. Ona göre, bilim adamlarının ulusların yükselişini tarihlemeye karşılaştıkları temel sorun, ulusal bilincin elit bir bilinçten ziyade kitlesel bir fenomen olması ve kitlelerin yakın zamana kadar kırsal alanlarla sınırlı ve yarı okuma yazma bilmeyen ya da tamamen okuma yazma bilmeyen kitleler olmasıdır. grup kimlikleri konusunda sessiz. Bu nedenle araştırmacılar, kanıtları için büyük ölçüde yazılı kelime dağarcığına güvenmişlerdir; Ancak tarihi çevirenler elitlerdi; Ulusal bilinç genellikle nadiren kitlelere uygulanmıştır ve çoğu zaman elitlerin ulus algısı kitleleri kapsamamaktadır.³⁰ Smith, yeni ulusların bir geçmiş ve kültürel miras olmadan oluşturulamayacağına inanıyor. Modern ulusların, yokluğu muhtemelen ulus inşasının önünde önemli bir engel olan önceden var olan güçlü unsurlar dikkate alınmadan anlaşılamayacağını açıkça belirtmektedir.³¹ Smith'e göre, kutsal vatana bağlılık, altın çağın hatıraları, vatan için fedakarlık ve kader, zaman içinde kalıcı kültürel gelenekler yoluyla ulus inşasının istikrarını ve sürekliliğini tanımlamak için gerekli olan faktörlerdir.³² Ona göre, modern ulusların yaratılmasının etnik bir temeli vardı; Bu, bazı sisli ve belirsiz anılar, kültür unsurları ve canlanmayı ümit eden ataların anısı şeklinde olabilir. Dolayısıyla, milliyeti tamamen modern bir fenomen olarak gören grup ve onu eski kabileciliğin devamı olarak gören grubun her biri gerçeğin yarısını gündeme getiriyor gibi görünüyor.³³ Smith, milliyetçilik ve onun modern dünyayla ilişkisi konusunda modernistlerle hemfikir olurken, ulus sorunu ile milliyetçilik arasında ayırım yaparak, ulus sorununa modernistlerin inandığından farklı bir bakış açısı sundu. Modernistler teorilerinde

³⁰ Hutchinson ve Smith, 2007: 247-246

³¹ Özkırımlı, a.g.e., s. 209.

³² Smith, 2008, s. 47 .

³³ Miller, David, (2004), **Milliyet, Melliyet**, çev. Dvoud Gezayag Zendi, Birinci Cilt, Temeddone İrani Yayınları, Tahran, s.37.

milliyetçilik ve ulus devlet arasında bir tür "aynılık" kurarlar.³⁴ Smith'in teorileri, modernistlerin etnisite ve onun modern milliyetçilikle ilişkisi hakkında hiçbir fikirleri olmadığını öne sürüyor. Sonuç olarak, hangi ulusların ve milliyetçiliklerin, nerede ve hangi temelde ortaya çıkmış olabileceğine dair sorular sormaktan mahrum kalırlar. Milliyetçilikle ilgili en önemli tartışmalardan biri tutku ve kolektif bağlılık meselesidir, modernistler ise genellikle bu konuyu ele almak ve genel hatlarıyla tartışmaktan acizdirler. Bu nedenle, modernler teoriye çok önem veriyor, ancak tarihe olan ilgileri zayıf; Bu nedenle kökeni tarihe dayanan ulus meselesi milliyetçilik olarak değerlendirilemez; Çünkü ulus tarihe dayanır ve ondan önceki uzak geçmiş, kapitalist sistemin ve modernitenin ürünüdür. Ulusun tanımları ve bileşenleri, ulusun zihinsel faktörlerini ve bileşenlerini (yaklaşımlar, algılar ve duygular) ve ırk, akrabalık, din, dil, tarih ve bağımlılıklar dahil ulusun nesnel faktörlerini içeren geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.³⁵ Anthony Smith, böyle bir algıyı vurgulayarak, kimlik açılarını şekillendiren modern ulusların eski köklerine vurgu yapıyor. Bu şekilde, kökleri geçmişte olan yerleşik kimlikleri şekillendiren bazı ana konuların dile getirilmesine vurgu yapıyor. Ulus meselesi, Anthony Smith'in Glenner, Hobsbawm ve diğer modernistler gibi insanların düşüncelerine yönelik eleştirisini yansıtıyor. Smith'e göre bir ulus, "adı bilinen bir topraklarda yaşayan ve ortak mitleri, ortak bir tarihi, ortak bir halk kültürü, ortak bir ekonomisi ve tüm üyeler için ortak hak ve yükümlülükleri olan bir insan topluluğudur".³⁶ Ona göre millet, tanımında ortak bir tarih, ortak kültür, karşılıklı bağlılık ve özel siyasi farkındalık doğrultusunda gelişen bir siyasi topluluktur. Ulusun üyeleri kendilerini bir siyasi topluluğun üyeleri olarak görüyor ki bu da onlara merkezi kavramları

³⁴ Giberna, Monstrat (1999), **Milliyetçilik Mektepleri, Mekatebe Melligerayi**, çev. Amirmesoud Ectehadi, birinci cilt, Dış İşler Bakanlığı, Tahran, s. 42.

³⁵ Alem, Abdorreman, (1390), **Siyaset Biliminin Temelleri, Bonyadhye Elme Siyaset**, Tehran, s. 154-155.

³⁶ Smith, 2004, s. 24.

bağlamında bir tür siyasi özerklik vermiştir, yani eylemin sosyal boyutları ve bir sosyal pazarlık süreci olarak topluluk odaklı siyaset kavramının uygulamalarıdır. Bu nedenle milliyetçiliğin milletin ortaya çıkışı ile birlikte bulunduğunu vurgulamak gerekir; Yani milliyetçilik, bir şahsın veya şahısların iddiası değil, milletin varlığından kaynaklanan bir ideolojidir.³⁷ Anderson'ın görüşünün aksine, milletler iktidar sistemine hizmet etmek için inşa edilmiş "hayali topluluklar" olarak görünmüyor, ancak milletler ortak bir tarih aracılığıyla yaratılıyor ve ardından toplulukların dil resimlerinde dizeye çekiliyor, o dil ki İlk kelimesi biz (we), ikinci kelimesi bize (us) ve maalesef üçüncü kelimesi onlar (them)dır.³⁸ Bu nedenle, Smith'in teorilerine göre milletler, büyük tarihsel hareketlerin ve ilerleme çarkının parçası değildir ki bunlar için Tarihi dönüşümün büyük yapılarına ve motorlarına, uluslararası işbölümüne, bölgenin büyük pazarlarına, güçlü askeri kamplara, elektronik iletişimlere, kitlesel halk eğitime veya kamo iletişim araçlarına ve benzerlerine bağlı olsunlar. Anthony Smith'e göre, devlet inşası, kültürel olarak homojen nüfuslar arasındaki ulusal kimliklerin sahteciliğiyle karıştırılmamalıdır, çünkü devlet kurumlarının kaynaşması, nüfusun bu kurumlarla bütünleşeceğini ve mitleri destekleyeceğini garanti etmez. Aksine, yönetici elitler tarafından homojenleştirici mitlerin formüle edilmesi, kendilerini kendileriyle özdeşleştirmeyi reddeden grupları yabancılaştırabilir.³⁹

Anthony Smith'e göre, kendine has özellikleri olan bir siyasal ideoloji olarak milliyetçilik, modern çağın, yani kapitalizmin yükselişi ve dini imparatorluğun ve kilisenin evrensel otoritesinin çöküşünden sonraki dönemin ürünü olarak kabul edilebilirse de, ulus olgusu özel olarak takip edilemez, milliyetçiliğin ortaya çıkışını biliyordu. Başka bir deyişle, ulus, milliyetçilikten daha eski bir fenomendir ve yeni kurulan birçok ülkede milli

³⁷ Davari, 1986: 164

³⁸ Castells, 2001: 73-72

³⁹ Özkırmı, a.g.e., s. 153-154.

kimlik olgusunu ve bir ulus fikrini yaratan milliyetçilik ideolojisi olmasına rağmen, bu bütüne genelleyemez. tarihin; İnsanlık tarihi, ulus olgusunun bazen milliyetçiliğin ortaya çıkışından daha eski olduğunu göstermektedir. Aslında modern çağda entelektüellerin planlarında ve düşüncelerinde ya da orta sınıfların çıkarlarında milletlerin ve milliyetçiliğin kaynakları aranmamalı, bunun izini dil, etnik ve dinin derin kültürel kaynaklarında bulmaktadır.⁴⁰

1.2 İran’da Milliyetçilik Yaklaşımlar: İran’da Ulus Devlet

İran’da ulus devlet ve onun inşası, birçok tarihçi ve araştırmacının yakından ilgilendiği bir konu haline gelmiştir. Ancak, bu gibi çalışmalarda etnik ve kültürel çoğulculuğa pek önem verilmemiştir ve çoğunlukla ulus devlet konusu modern devletin inşası ve geleneksellik ile modernlik arasındaki boşluk açısından ele alınmıştır. Bu çalışmalarda kimlik genellikle İranî, İslami ve Batılı olmak üzere üç boyutlu bir yapı gibi olarak ele alınmıştır.⁴¹ Birçok düşünürün de katıldığı bu üç boyutlu yaklaşıma göre, “İran kimliği, en azı kendi çağdaş tarihinde sentetik bir yapı olmuştur; başka bir deyişle hep karmaşık bir yapıya sahip olmuştur. Genel bir düzeyde ise İranî, İslami ve batılı kimliklerin karışımından bir yapı görmektedir. Çağdaş dönemde bu üç unsur, çağdaş İran kimliğini oluşturmuştur.”⁴² Öyle ki, bu akım İranlı ve batılı entelektüellerin ve dini entelektüellerle geleneksel dinci kesimin ortak bir noktada karşılaşmasından peyda olmuş gibidir.

⁴⁰Smith, a.g.e., s. 136.

⁴¹ Kosari, Masud, ve Habibi, Fuad, “Bazhanı ve Nagd-e Revayethaye Hoviyet-e Melli dar İran” (İran’da Milli Kimliklerin Okunması ve Eleştirisi), **Pajuheşnameye Ulume İnsani ve İctimai**, No:34, 2009, s. 74.

⁴² Akbari, Mohemmedali, **Tebarşenasi Hoviyet-e Cedid-e İranî Dorane Gacar ve Pehlevi (İrnnin an’ın Yeni Milli Kimliğinin Şeceresi ,Kacar ve Birinci Pehlevi Dönemi)**, (2006), Tahran, Elmi ve Ferhengi Yayınları, s. 62.

“Yeni İran Kimliğinin Köken bilimi” Kaçar döneminin sonlarına doğru I. Pehlevi döneminde yazılmış, İran kimliğinin kökleri ve doğuşu hakkında yazılmış önemli eserlerden biridir. Bu eserinde Akbari, İran toplumunun kültürel, etnik ve mezhepsel çoğulcu yapısını Kaçar dönemi çerçevesinde inceleyerek milli kimliğe yönelik entelektüel söylemleri ele almıştır. Ona göre, milli kimlik söylemleri, eski söylemlerle birlikte varlığını sürdürmüştür. Hatta bu yeni söylemlerin bazıları, İran’da mezhepsel (Şii) kimlik gibi eski söylemleri de güçlendirmiştir. Ancak, ona göre I. Dünya Savaşı’nı takip eden dönemde İran’da üç farklı milli kimlik söyleminden söz edilebilir; Dinci İranlılık söylemi, Etnikçi İranlılık söylemi ve Laik İranlılık söylemi⁴³.

Dinci İranlılık söylemi, millet yapısının oluşumunda din unsurunu ön plana çıkaran bir söylemdir. Müsteşar-ud Devle ve Talbof gibi şahıslar da bu söyleme katılmaktadırlar⁴⁴. Etnikçi İranlılık söylemi “Sere Fars” dili için büyük bir önem arz etmektedir. Bu gibi şahıslar için biz ile ötekiyi ayıran en temel unsur Farsçadır. Celal-eddin Mirza Kacar-i Name-i Hosrovan’ı kaleme alarak bu söylemi geliştirmiştir. Laik İranlılık söylemi ise antik dönem odaklı bir söylem olarak milli kimlik konusunda antik dönem unsurunu ön plana çıkarmıştır. Milli kimliği antik İran temelinde tanımlayan en önemli isimlerden biri Mirza Fetheli Ahundzade’dır. Kendisi dil, alfabe, tarih ve ilerlemeye oldukça önem vermiş biridir. Ahundzade, “altın cennet”⁴⁵ olarak adlandırdığı İslamiyet öncesi dönemin sınırlarını Orta Asya’dan Basra Körfezine ve İndus nehrinden İstanbul’a kadar çizmiştir. Öyle ki aşırı milliyetçiliğin ve Paniranizmin babası diyebiliriz onun için. Bir yandan aşırı derecede Arap

⁴³ Akbari, Mohemmedali, **Tebarsenasi Hoviyet-e Cedid-e İrani Dorane Gacar ve Pehlevi (İrânın an’ın Yeni Milli Kimliğinin Şeceresi ,Kacar ve Birinci Pehlevi Dönemi)**, (2006), Tahran, Elmi ve Ferhengi Yayınları, s. 62.

⁴⁴ A.g.e., 62

⁴⁵ Akbari, a.g.e., s. 6.

karşıtı (başka bir deyişle İslam karşıtı) olan Ahundzade, diğer yandan tamamıyla batıcı olan ideolojileri ve memalik-i rakibe-i frenk'i savunmuştur.

Bu yaklaşımlar, İran milli kimliğinin temellerini oluşturduğu için özel bir öneme sahiptirler. Özellikle Akbari'nin de söylediği gibi, “şüphesiz ki Ahundzade'nin özgün İran milli kimliği yaklaşımı, ondan sonraki on yıllarda İran entelektüelleri üzerinde büyük etkisi vardır”⁴⁶. Böyle bir ortamda iktidarı ele geçiren Rıza Han, tamamıyla modern bir devlet oluşturmak için bir milli kimlik söylemi oluşturmaya çalışmıştır. Akbari, bu söylemi, ileri “İran kimliği söylemi” olarak adlandırmıştır. Bu söylem Ahundzade ve Mirza Ağa Han Kirmani'nin kurduğu hayalin gerçekleştirilmesi doğrultusunda ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Bu hayal, antik İran azametini öne çıkarıp bu azameti de bir yandan kabartarak, İran içinde bulunan çeşitli grupların kültürel, dini ve mezhepsel boyutlarını bastırarak ve onları görmezden gelerek batıya olan ilgisi ve meyli ile bilinmektedir. Bu söylem, tekelci ve totaliter yaklaşımı ile farsî olmayan tüm kültürel ve etnik kimlikleri inkâr etmiş, dini söylemleri bastırmış ve kendinden farklı kültür söylemlerini de ezmeye kalkışmıştır. I. Pehlevi'nin kültür ve etnik mevzularda izlediği stratejisi ve milli kimlik söylemi, o dönemde Arabistan olarak bilinen, Huzistan'dan Kürdistan'a ve Beluçistan'a kadar tüm bölgelerde her türlü bölgesel gücü yok etmeye çalışmıştır. Bu ek olarak dili yaygınlaştırmak için Farsçayı zorunlu dil haline getirilmiştir. Ancak milli ve etnik gruplar, Rıza Han'ın ölümünden sonra başkaldırarak etnik ve kültürel isteklerini dile getirmişlerdir; bu istekler hala güncelliğini korumaktadır.

Farsî olmayan kültürel, etnik ve dil grupların yok edilme projesi, I. Pehlevi (ve ardından II. Pehlevi) devletinin tüm çabalarına rağmen başarısızlığa uğramıştır. “İleri İran kimliği söylemi, devlet gücüne dayanarak birtakım başarılar da elde etmiştir. Ancak bu çabalar, dil

⁴⁶ Akbari, a.g.e., s. 66.

merkezlerini yok etme konusunda başarılı olmamıştır. Çünkü İran’da çeşitli dil havzalarının varlığı inkâr edilemezdi. Aynı şekilde totaliter devletin dil politikasının başarısız olduğu da açıkça görülmektedir.⁴⁷

1.3 İran’da Milliyetçilik akımı

İran’da milliyetçilik olgusu modern anlamıyla 19. yüzyılda İran aydınlarının Batı düşüncesi ile karşılaşmasının akabinde ortaya çıkmıştır. İran’ın dönemin İngiltere ve Rusya gibi gelişmiş imparatorluklarına kıyasla geri kalmışlığının ve geleneksel toplumunun yanı sıra bu imparatorlukların İran milleti ve devletine yaptığı aşağılık girişimler, bu aydınların Avrupa’nın gelişmiş medeniyetini ve kültürünü öğrenmek istemesindeki en önemli nedenlerdendir. İranlıların Batı’nın yeni bilimini, teknolojisini ve kültürünü öğrenmek amacıyla Batı’ya gitmeleri sayesinde Batı’daki sanayi devrimi sonrasında ve Fransız devriminde ortaya çıkan düşünce tarzlarını öğrenme imkânı buldular. Bu şekilde Fransız devrimi; İran’da Liberalizm, nasyonalizm, demokrasi, sekülerizm gibi düşünce ve ideolojilerin ortaya çıkmasına; parlamentarizm, güçler ayrılığı, seçimler ve anayasa gibi yeni devlet modellerinin İran’da tartışılmasına zeminini sağladı. Tüm bunlar İran’da modernizm söyleminin, yenilik ve Batı eğiliminin ortaya çıkışında etkili olmuştur⁴⁸.

Dolayısıyla entelektüel kimlik söylemleri uluslararası alanda ve ülke içinde sosyal, ekonomik ve siyasal şartların etkisiyle beraber bazı alanlarda önceki söylemlere göre değişiklik göstermiştir.

⁴⁷ Akbari, a.g.e., s. 66.

⁴⁸ Dilmegani, Feriðid ve Arkadaşları, “Zerurethaye Siyaset gozariye Hoviyete Melli az Dide Roşenfekrane İrani (1941-1953)” (İranlı Aydınların Bakışından Milli Kimlik Siyasetlerin Önemi (1941-1953)), **Feslnameye Siyaset**, 2. Yıl, No: 12, 2016, s. 32.

Bu değişim özellikle antik milli kimlik söyleminde karşımıza çıkmaktadır. İran’da Eylül 1960’dan sonra çeşitli bölgelerde etnik ve aşiret hareketlerinin artmasıyla ırk vurgusu azalmış ve ırkçı nasyonalizmin dünyada etkisini kaybetmesine sebep olmuştur. Ayrıca 60’lı yıllarda mezhepsel akımların artmasının sonucunda din karşıtlığının azalması da bu dönemin diğer kimlik söylemleri özelliklerindendir. Buna ek olarak yabancı düşmanlığının da bu dönemin aydınlarının kimlik söylemlerindeki baskın özelliklerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Yabancı düşmanlığının entelektüel akımların tamamında ister stratejik şeklide ister taktiksel şekilde olsun ciddi öneme sahip olduğunu belirtmek gerekir. Sol entelektüel kesimden birtakım aydınların yabancı düşmanlığı, Lenin ve Marks’ın düşüncelerinden esinlenen, kapitalist sistemle mücadele fikri doğrultusunda peyda olmuş bir batı karşıtlığıdır. Ayrıca Sovyetler Birliğinin bu kesim tarafından yabancı sayılmadığını belirtmek gerek. Mezhepsel akımlar da dar-ul küfr, dar-ul İslam ve nefy-i sebil kaidesi etkisinde yabancılara karşı bir tutum sergiliyorlardı. Yenilikçi aydınlar ve liberal-nasyonal akımlar da yabancı düşmanlığını batı-doğu sömürgeciliği çerçevesinde özetlemektedirler. Başka bir deyişle, yabancı ülkeler, milli çıkarlara zıt eylemlerde bulunduklarında ve ülkeyi sömürdükleri durumlarda “zararlı” olarak gözetilmelilerdir. Her halükârda geri kalmışlığı telafi etmek ve gelişebilmek adına onların bilim ve teknolojilerine ihtiyacımız olduğu gerçeği inkâr edilemez. Kimlik siyasetleri çerçevesinde incelenen Kimliğin Kuralcı Yaklaşımı’nda da değinildiği gibi Marksizm ve dünya sosyalizm ideolojisi etkisi altındaki sol elitlerine göre nasyonalizm ve milli kimliğin bir önemi yoktur. Bu konuda onların Azerbaycan ve Kürdistan’daki etnik hareketi savunmaları, çeşitli İran halkları ve İranlı milletleri sözlüğü olması her şeyi net olarak ortaya koymaktadır. Diğer yandan başka bir aydın kesim, etnik ve aşiret krizlerinden etkilenerak -özellikle Azerbaycan, Huzistan ve Kürdistan’daki krizler ve İran’ın bölünme korkusuyla- İran’daki diğer etnikleri hem

kültürel açıdan hem de dil açısından Fars etniği içinde eritmek istiyorlar. Bu fikri hayata geçirmek için teşvik siyaseti, eğitimi ve zorunlu siyaset gibi farklı yollardan denenmiştir⁴⁹.

Mirza Ağa Han-i Kirmani, Ahundzade, Miza Melkem Han ve benzeri İran milliyetçileri ve aydınları, İran'ın geride kalmasının ardındaki temel nedeni Arapların ve İslam'ın ülkedeki varlığına dayandırıp kurtuluş yolunun bütün alanlarda batılılaşmadan geçtiğine inanıyorlardı. Bu tür düşünceyi destekleyen kişilere “yenilikçi milliyetçiler” ya da “batıcı milliyetçiler” olarak hitap edebiliriz.

İran'daki Milliyetçiliğin başka bir hali romantik milliyetçilik ya da antik yönelimli milliyetçiliktir. Katuszyan romantik milliyetçiliği aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

Bu ifadeden kasıt, kendi dil, soy ve tarihine olan ideolojik bir inanç olup sadece vatanseverlikle kısıtlı kalmamaktır⁵⁰. Bu tür milliyetçilik, genellikle efsane, folklor, tarihsel öykülerden kaynaklanıp halkın "tarihsel ve etnik kültürünü" vurgulamaktadır. Ayrıca laik ve liberal batılı aydınları taklit ederek, İslam döneminden önceki eski İran uygarlığına dönmeyi düşünmektedir. Bu dönem aydınlarının temel özellikleri din, mezhep, mollalar ve dinsel olan her şeye karşı çıkmalarıdır.

Yenilikçi milliyetçiler, İran'ın kurtuluşunu, eski yönetimin yerini alacak ve iktidar sergileyecek güçlü bir devletin oluşumuna bağlıyorlardı. Hem de dini alimlerin hükümete karışmasına engel olarak, çeşitli cemaate ayrılmış olup farklı dillerde konuşan kavimler mozaığının yerine, tek bir dilde konuşan ve bir kültürü olan, geçmişteki ve bugünkü tarihini bilen yegâne bir millet oluşturulsun. Öyle bir devlet ki sadece kendi milletini yaratmakla kalsın ayrıca onu terbiye edip medeniyetle tanıştırabilsin. Ancak Almanya Nazizm'i ve Comte de Gobineau düşünceleri etkisinde olan İranlı milliyetçiler, en çok Ari ırkının altını çizdikleri için, bu milliyetçiliğe ırkçı milliyetçilik de denilmektedir. Comte de Gobineau İranlıları da Ari ırkının bir dalı sayıp konu ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir:

⁴⁹ Keçuiyan, Huseyin, yeganeh, Cevat, a.g.m. s.111.

⁵⁰ Katoziyan, Mohemmedali, a.g.m, s.13-19.

Mad, Pars ve Doğulu adı altında Merkezî Asya'nın bazı bölgelerinde hüküm süren İran Zerdüşterî Ari ırkının bir dalı olmaktadırlar⁵¹.

Liberal milliyetçilik, 1940'lı yıllarda Doktor Musaddık'ın petrol sanayisini millileştirme hareketi esnasında yeniden ortaya çıkmıştır. Bu milliyetçilik, Kaçarlar ve Rıza Han milliyetçiliğine göre daha az aşırı olup kendine orta bir yol belirlemiştir. Kültürel ve geleneksel değerlere önem vermek bu dönemin aydınlarında görülen özellikler arasındadır. Bu dönemi, Liberalizmin İran milliyetçiliğiyle birleştiği dönem olarak da ele alabiliriz. Bu dönemde ABD benzeri ülkeler liberal milliyetçiliği savunuyorlardı ve ayrıca bunu komünizmin İran'a nüfuz etmesine karşı bir engel olarak görüyorlardı⁵². Liberal milliyetçilik, milliyetçiliğin en eski şeklidir. Liberalizm bireysel özgürlükleri savunmaya dayanmaktadır. Milliyetçiler, milletlerin egemenlik hakkına sahip olduklarını, özgürlüğü hak ettiklerini ve en önemlisi ise *özerklik* kavramını içeren bir hukuk sistemine sahip olmaları gerektiğini düşünmektedirler. Ve bu sistem milletlerin kendi kurdukları bir hükümetle idare edilmelidir. Dolayısıyla liberal milliyetçilik iki anlamda bir özgürlük kuvveti oluşturmaktadır. İlk olarak, yabancı sultanlığının tüm şekillerini ister çok uluslu imparatorluklar tarafından ister sömürgeci güçler tarafından olsun reddetmektedir. İkinci olarak ise parlamento sisteminde ortaya çıkmış ve meşrutiyetçilik çerçevesinde egemen güçleri sınırlandıran demokrasi fikrinin altını çizmektedir⁵³. Benzer bir milliyetçiliği daha sonra Musaddık'ın da savunduğunu görmekteyiz. Bu tür milliyetçilik, yabancı egemenliğini reddeder. Üstelik İran'daki yabancıların ekonomik imtiyazlarının kaldırmasını da

⁵¹ Perçizadeh , Rıza, **Seyri der Goftemane Nasiyonalism Aryayi der İran (İran'da Ari Milliyetçilik Söylemine Bakış)**, 2012, s.11.

⁵² Bavend, Hermidas, “Seyre Tehevvöl Tarihiye Hoviyete Melli der İran az İslam ta Emruz” (İslam'dan Günümüze İran'da Milli Kimlik Arayışlarının İncelemesi), **Feslnameye Motaleate Melli**, İkinci YİL, No: 15, s. 76.

⁵³ Moezzempur, İsmail, (2004), **Negd ve Berresi Nasiyonalism-e Teceddudhah der Esre Rıza Şah (Rıza Şah Döneminde Modern Milliyetçiliğin Değerlendirmesi)**, Tahrân, Merkeze esnade İngilabe İslami, s. 58.

abalarının bir simgesi haline getirmiştir. Doktor Musaddık Petrol Sanayisini millileştirmeyi, siyasal yabancı sultasına son verme şeklinde açıklamıştır.

Bu milliyetçiliğın en büyük korkusu Güney Petrol imtiyazını verip, İran'ın bağımsızlığını yok etmektir. Musaddık, herhangi yabancı bir devletin İran'ın iç işlerinde müdahale etmemesi için İran milletinin kendisini tamamen bağımsız konuma getirmesi gerektiğine inanıyordu. Ayrıca yabancı devletlerin negatif denge kurallarına özen göstermeleri gerektiğini de savunuyordu. Zira eğer ki bir ülke İran'a müdahale ederse diğerk ülkeler de müdahale etmek zorunda kalırdı. Aslında Musaddık'ın ana hedefi İran'ın bağımsızlığını kazanmaktı⁵⁴.

Liberal milliyetçilik, Milli Cephe çerçevesinde ortaya çıkmış bir kavramdır. İran Milli Cephesi resmi olarak 1949'da oluşmuştur; yani, 15. parlamentonun ömrü sona ermiş ve Güney Petrolünün durumunu belirleme görevi 16. parlamentoya aktarılmıştı. 16.parlamentonun seçimlerinden sonra ülkedeki kimi siyasal şahışları, Doktor Musaddık'ın önderliğinde seçimlerde sahtekarlık olduğunu iddia ederek Saray'da toplanmışlardır. Bu protesto 1949 yılının Kasım ayında, Dr. Musaddık liderliğinde İran Milli Cephesinin varlığını ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Musaddık, Mekki, şayigan, Bakayi, Hairizade ve daha birçok önemli isim bu politik örgütün bir parçasıdır⁵⁵.

1941 yılından 1953 yılının 18 Ağustos'una kadar olan kimlik söylemi, liberal milliyetçilik söylemlerinin geçmiş döneminde yaygın olan kimlik söylemlerinin yani Milli kimliğın antik ve yenilikçi söylemlerinin devamıdır. Rıza şah kalkınma benzeri planlarını uygulayarak farklı yönlerden kendi sosyal varlıklarını İran'ın geleneksel kimliğının dışında

⁵⁴ Siyavoşi Susen, (1998), **Liberal Nasıyonalizm der İran (İran'da Liberal Milliyetçilik)**, çev. Gudsı, Alimuhhemed, Tahran, Baz Yayınları, s. 61.

⁵⁵ Melekzadeh, Muhemmed, "az Feraz ta Furud; Tarihçeye Ceryan-e Milligerayi", **Mahnameye Puya**, No:11, 2011, s.81.

tanımlayan ve git gide büyüyen bir sosyal katmanın oluşmasına neden olmuştur. Onlar hem kurumsal ve sosyal olarak adı geçen söylemleri yeni bir söylem çerçevesinde devam ettiriyor hem de kurumsal, sosyal, geleneksel ve yerli usulleri yıkarak İran milliyetçiliğinin yeni söylemini etkiliyordu⁵⁶. Richard Cottam bu konudan İran tarihinin komik hususlarından biri diye söz eder ve ekler:

Rıza Şah liberallere ve liberalizme hakaret ederek İran liberal milliyetçilerine başka bir fırsat, hatta belki de en son fırsatı vermiştir⁵⁷.

1940'lı yıllardaki söylemlerin devam etmesine neden olan Rıza Şah'ın ortam ve zemin hazırlaması farklı şekillerde İran milliyetçi kimliği söyleminin oluşmasını etkilemiş ve bu dönemde de önceki dönemden kalan aydınların varlıklarını korumalarına yardımcı olmuştur. Bu düşünce şekli sadece Musaddık'la sınırlı kalmamıştır ve önceki dönemlerde yaşamış ve İran'da kimlik söyleminin öncüleri olan Hasan Tağızade, Bazargan, Şadman, Avşar, Kesrevi, Abbas İkbâl-i Aştıyani ve benzeri kişilerin görüşlerinde de kendini ön plana çıkarmıştır. Tabii ki bazı alanlarda değişiklikler meydana gelmiştir. Bu alanların biri, dinle ilgilidir; bu dönemde önceki dönemde baskın olan din karşıtı olan söylemler gözlenmemektedir. Ayrıca Batı'da süregelen değişimlerin etkisinde, II. Dünya Savaşı'nın sorumluluğu ırkçı ve milliyetçi ideolojilerin üstüne yüklendiğinden dolayı, ırkçılık unsuruna bu dönemdeki milli kimlik söyleminde çok fazla rastlanmamaktadır⁵⁸. Ne var ki, Azerbaycan Demokrat Fırkasının 1945-1946 yıllardaki oluşumu ve akabinde kanlı bir şekilde bastırılması bu dönemin liberal milliyetçiliğinin büyük ölçüde sorgulanmasına sebep olmuştur.

⁵⁶ Keçuiyan, Hüseyin, Cevadi, Yeganeh, a.g.m., s.104.

⁵⁷ Katem, Riçard, (1992), **Nasyonalizm der İran**, Çev. Tedeyyon Ahmet, Tahran, Kevir, , s. 329-337.

⁵⁸ Keçuiyan, Hüseyin, Cevadi, Yeganeh, a.g.m., s.109.

Birinci Bölüm

Fars Milli Kimliğinin Oluşumu

1 Tarihsel bağlamda İran/Fars kimliği

1.1 İslam'dan önce Persler ve Batılılar

Genel olarak, İslam öncesi dönemde Parsların Batıyla olan ilişkilerini Pers-Yunan savaşları kategorisi altında inceleyebiliriz. Bu konuya dair yazıların ve araştırmaların büyük bir kısmını yaklaşık 2500 yıl önce yaşamış Yunan tarihçisi Herodot kaleme almıştır. İlk kitabının başında, asıl amacının ulusların tarihini yazmanın yanı sıra Yunanlıların ve barbarların savaşlarının sebebini anlamak olduğunu belirtmektedir. Bu yazılar neticesinde Lidya Kralı Croesus, Yunanlılarla savaşmış ilk barbar olarak nitelendirildi. Bu sebeple Herodot, Lidya'nın tarihini anlatır. Sonunda Croesus, Koroş tarafından mağlup edilir. Herodot, daha sonrasında Koroş'un yaşamı ve hâkimiyet dönemini anlatır ve bu esnada Medler'den de bahsetmek durumunda kalır. İkinci kitabında konu Kambises hükümrانlığına gelmektedir. Ancak bu esnada Herodot, sıra Mısır fethi macerasına gelince kadar neredeyse kitap büyüklüğünde bir parantez açar ve ikinci kitabın sonuna kadar Mısır'ın mitolojik tarihi hakkındaki fikirlerini yazar. Üçüncü kitabında Kambises'in ve ardından da Gomat Magnus'un adımlarını takip eder ve son olarak Büyük Daryuş hakkında yazar. Dördüncü kitapta Daryuş'un Avrupa Sakalarına seyahatini kaleme aldıktan sonra beşinci kitapta kendisi için oldukça ehemmiyeti olan bir konudan bahseder; Yunanlıların kışkırtması üzerine ortaya çıkan İyon ayaklanması ve Daryuş'un bu ayaklanmayla başa çıkış yöntemi. Bu ayaklanma Perslerin zaferi ile sonuçlanmıştır. Altıncı kitaba gelirsek, burada, Maraton savaşını ayrıntılarıyla görmekteyiz. Yedinci, sekizinci ve dokuzuncu

kitaplarda ise Haşayarşah ile Yunanlılar arasındaki savaş ele alınmaktadır. Termopylae İranlıların Sparta zaferiyle sona erir, Salamis sonuçsuz kalır ve Haşayarşa'nın Yunan'dan geri dönmesine neden olur. Ayrıca, Platea'da Pers Komutanının öldürülmesi ve yenilmesi üzerine Pers birlikleri Avrupa'da yenilgiye uğrar ve işte burada Herodot'un kitabı son bulur. Sanki daha sonra ne oldu Onun için bir önem taşımamaktadır? O hatta tarihini bile Haşayar Şah döneminin sonuna kadar devam ettirmektedir ve işte bu yüzden bu savaşlardan sonra Ahamenişler hakkında çok az bilgiye sahibiz.

Herodot'a⁵⁹ göre Pers ve Yunan savaşları, ilk olarak Kuruş'un Asya Yunanlılarla savaşmasıyla başlar ve sonrasında Daryuş Perslerinin Ege ve Akdeniz denizlerindeki egemenliğini sağlanmasıyla devam eder. Ancak Herodot, Yunan yarımadasındaki egemenlik mücadelesi hakkında ciddi bir girişimde bulunmamıştır. Diğer yandan oğlu Haşayar Şah tüm gücünü Yunana egemen olmak için kullanmıştır fakat bu girişimi yenilgiyle sonuçlanmıştır. Ve böylece Yunan-Pers savaşları son bulmuştur.

Pers-Yunan savaşlarının sonucu hakkında Napoleon Bonaparte, deyim yerindeyse, nokta atışı bir ifade kullanmıştır; “ tarafların her biri kendini galip olarak görmektedir”. Bunun sebebi; Perslerin, Asya ve eski toprakları üzerinde hâkimiyetlerini korumaları ve aynı zamanda Yunanlıların tamamen yok olmadığından duydukları memnuniyettir.

Eğer savaşın yelpazesini Maraton'dan Platea ve Mikal'a kadar düşürsek ve Herodot'ı kaynak alırsak Persler tamamıyla yenilmişlerdir. Çünkü asıl amaçları Yunanistan'a hâkim olsa da savaşta yenilip geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ama eğer savaşı Kuruş döneminden ele alırsak, Perslerin en önemli amacı İyün ve Yunanistan'ın Asya kısmına egemen olmaktı ve ardından da Avrupa'daki Yunanlıları hedef almayı amaçlıyorlardı. Herodot'un beşinci kitabı dikkate alındığında, bu amaç uğruna Sard'a saldıran ve orayı

⁵⁹ Herodot, (2005), **Tarih-e Herodot (Herodot'un Tarihi)**, çev. G.Vahid Horasani, Tahran. Elmi ve Ferhengi yayınları, s.67.

ateşle yakan Yunanlılar olmuştu ve İyun'da savaşın ateşini fitillemişler. Dolayısıyla onların en temel amacının İyun'u kurtarmak olduğu bilinmelidir. Ayrıca Haşayarşah döneminde yaşanan savaşlar iki taraf arasındaki sınırlarda önemli değişikliğe neden olmamıştır. Aslında yenilginin asıl sahibi Yunanlılardır. Zira onlar Asya kısmındaki kardeşlerini kurtarmakta başarısız olmuşlardır.⁶⁰

1.1.1 Eski batılı tarihçilerin gözünde Persler: Herodot

İranlı ve yabancı tarihçilerin iddialarına göre, Herodot eserlerini Haşayar Şah döneminde meydana gelen Pers ve Yunan savaşlarını açıklamak için yazmıştır.

Herodot'un kitabı dokuz bölümden oluşmaktadır ve her bölüme başka bir Yunan tanrısının ismi verilmişti. Ancak bazıları bu sınıflamanın daha sonra Rönesans döneminde ortaya çıktığına inanmaktadırlar. Sınıflandırmanın ardındaki sebep ne olursa olsun, günümüzde elde olan kitap "9 muz" a bölünmüş haldedir:

- 1- Tarih Tanrısı
- 2- Müzik Tanrısı
- 3- Komedi Tanrısı
- 4- Trajedi Tanrısı
- 5- Dans Tanrısı
- 6- Şiir Tanrısı
- 7- Kutsal Şiir Tanrısı
- 8- Astronomi Tanrısı
- 9- Hamasi kaside ve Hitabet tanrısı

Birinci ve dördüncü bölümler, adete bir öyküyü andıran efsaneler ve hikayelerle dolu olan Pers İmparatorluğu'nun tarihiyle ilgilidir. Beşinci ve altıncı kitaplar, Yunan-Pers savaşının başlamasında etkili olan hususlar hakkındadır. Son üç kitap ise Yunanlılar ve Perslerin savaşını Yunanlı bir yazarın bakış açısından ele almaktadır.

⁶⁰ Roshenzemir, Behram, <http://pajuhesh-iranshenasi.blogfa.com/>, Erişim Tarihi: Ekim 2017.

Eserin ilk Farsça çevrisi Gholamali Vahid Mazandarani tarafından 1934 yılında yayınlanmıştır. Bu çeviri yalnızca Perslerle ilgili kısımları kapsamaktadır. Daha sonraları Hadi Hedayati Tevarih kitabının 1957’de tam çevirisini yayınlamıştır. Öyle ki bu kitap eski zamanlardan beri düşünürler arasında tartışmaların alevlenmesine sebep olan bir kitaptır. Yazdığı tüm eserleri göz önünde bulundurarak, Cicero, Herodot’a “tarihin babası” adını vermiştir. Ne var ki, Plutarch Herodot’un kötü niyetli biri olduğuna dair risale yazdı, Strabon’a göre ise Hammer efsanelerinin değeri Herodot’un tarihsel anlatılarından daha fazlaydı ve üstelik Ctesias da yazılarında Herodot’un yalancı olduğunu iddia etmekteydi. Ayrıca, Amerikan Skalay eserler hakkında ihtiyatlı ve sakın bir eleştiri yazdı ve Amir Mehdi Bedi ömrünün 30 yılını bu kitabın gerçeklerini açıklamak için harcadı.⁶¹

Yukarıda da belirtildiğim gibi, Herodot’un yazdığı tarih, Persler ve Medler ve bunların emirleri altındaki ulusları kapsamaktadır. Eserlerinin doruk noktasını, Pers-Yunan savaşlarının Daryuş’tan Haşayarşah döneminin sonuna kadar olan açıklaması oluşturmaktadır. Kitabında bir gün Yunanistan’ın kurtuluşunu ve Ahamenişilerin diktatörlüğünün yıkımını arzu ettiğini görürüz. Kuroş ve Daryuş dışında tüm Ahamenişî krallarını başıboş ve diktatör olarak nitelendirmiştir. Savaş konusuna gelince, sıklıkla Yunanistan’ı savunmuştur. Ayrıca, Pers İmparatorluğu ve Yunanistan arasındaki savaşın aslında Asyalı diktatörlük ve Yunan demokrasisi arasında bir savaş olduğunu vurgulamıştır. Perslerin kazanması durumunda Asya diktatörlüğü Helen uygarlığına galip gelecekti. Herodot, Atina hakkında konuştuğunda, Atina halkının siyasi özgürlüğünden övgüyle bahseder.

Herodot, İran ordusunu anlatırken abartılı bir dil kullanmayı seçmiştir. Mirza Hasan Han Pirnia (Moşirüddeve), Eski İran tarihi boyunca süregelmiş Herodot’un Pers-Yunan

⁶¹ Roshenzemir, a.g.m.

savaşının aşırılıkları hakkında çok bilgiye sahiptir. İstanbul Boğazı'ndan geçerek Atina'ya saldırmaya hazırlanan Pers ordularının sayısı konusunda Herodot'un abartmasına baz alarak şöyle der: "Pers birlikleri yaklaşık beş kilometre yüzölçümüne sahip bir göle ulaştı ve göl suyu atları sulamak için yeterli değildi". Moşirtüdevle cevap verir: "Tutalım ki o gölün derinliği bir metredir, o zaman bu gölün bir milyon ata su vermek için yeterli suya sahiptir. Halbuki Tüm İran orduları piyade ve süvarisiyle birlikte 350 binden fazla değildi. Aslında, Herodot'un tarihi, bir savaş muhabirinin raporu hükmündedir, bazen bir haberi yorumsuz ve değerlendirmeden aktarır ve bazen de abartma yoluna gitmektedir".⁶²

Heredot, Kuroş dönemindeki Perslerin eğitimi hakkında şunları yazıyor: "Pers gençlerinden cesur ve enerjik erkekler inşa etmek isterler ve bu yüzden aileleri çok sayıda çocuk sahibi olmaları için teşvik ederler. Tüm gençler binicilik ve atışı öğrenmelidir. Ayrıca eğer ki yasaklanan bir eylem varsa onun hakkında konuşmak da yasaklanmıştır. Perslere göre, en kötümser ve en utanç verici şey yalan söylemektir ve bunu sonra borç takip eder. Onlara göre, birinin borçlanması insanı yalan söylemeye mecbur bırakır".⁶³

Persler arasındaki hijyen konusunda şunları söylüyor:

Persler toprak ve su gibi temiz maddeleri kirletmezler. Su yollarına idrar yapmazlar, tükürmezler, ellerini yıkamazlar ve kimsenin bunları yapmasına da izin vermezler. Biz Yunanlıların tersine, su akan yerleri çok önemserler.⁶⁴

Persler ve Yunanlar arasında din durumunu karşılaştırır ve şöyle der:

Persler, din konusunda Yunanlılardan farklıdır. Onlar Tanrılar için heykel dikmeye, mabet yapmaya alışkın değillerdir. Aksine, bunu yapanları delirmekle suçlarlar. Bunun nedeni, Yunanlılar gibi kendi tanrılarına insan özellikleri atf etmemelerinde yatar. Persler tanrılarına kurban adamak için temiz bir yere giderler ve Tanrının adını ağızlarına aldıktan sonra hayvanı keserler. Tanrıya kurban hediye eden bir kimse sadece kendine dua

⁶² Roshenzemir, a.g.m.

⁶³ Herodot, a.g.e. s. 38.

⁶⁴ A.g.e, s.40.

etmemelidir, belki padişah ve tüm Pers halkının saadet ve mutluluğu için dua etmelidir.⁶⁵

Perslerin halk kültürü hakkında şunları söylüyor:

Persler doğum günlerini kutlamaya alışkınlardır. O gün, diğer günlerdeki yemeklere kıyasla daha lezzetli yemek pişirmeyi kendilerine bir hak olarak görürler. Zenginler ve ayanlar inek, at, deve veya eşek keserler ve büyük kumaşlara sararak ocaklarda kebab yaparlar. Fakir ve orta halli insanlar ise küçük hayvanlarla yetinirler. Persler genellikle az yağlı gıdalar tüketirler. Çoğunlukla hafif yemeklere ilgi duyarlar ve yemeklerin hepsini aynı anda sofraya koymazlar. Dolayısıyla Perslere göre eğer Yunanlar sadece açlığı önlemek için yemek yiyorlarsa bu yemeğin sonunda onlara değerli bir şey verilmediği içindir. Halbuki onlara yemek sonunda değerli bir şey verilirse doysalar dahi yemek yemeye devam edeceklerdir.⁶⁶

Herodot Perslerin toplumsal gelenekleri hakkında şunları yazıyor:

İki Pers sokakta birbirlerine rastladığında selamlamak yerine birbirlerini dudaktan öperler. Sosyal statü bakımından biri diğerinden düşükse, birbirlerinin yanaklarından öperler. Fakat eğer biri alt sınıf aileden geliyorsa, karşı tarafa diz çöker ve secde eder. Yakın akrabalara oldukça fazla önem verirken ve uzakta yaşayanlar ikinci sırada yer alır.⁶⁷

Herodot, Perslerin başka bir özelliği olan taklit etme hakkında şöyle yazıyor:

Persler yabancılardan gelenek ve görenek alma konusunda dünyanın diğer tüm ülkelerinden daha yeteneklidirler. Örneğin onlar Metlerin kıyafetlerini ulusal kıyafetlerine göre daha güzel buldukları için onları kıyafetlerini giyerler.⁶⁸

Herodot'un yazılarının tarihsel değeri ile ilgili olarak; Herodot'un kullandığı kaynakları dikkate alıp tek boyutlu ve taassup içeren görüşüne dikkat edilirse Herodot'un kitabı efsane ve öykülerle doludur denebilir. O kadar fazla hurafe içermektedir ki onlarla asıl yaşanmış tarih arasında en ufak bir bağ kurmak bile oldukça zordur. Gerçi bazıları efsanelerin gerçeklerle birleştirilmesini özel bir yetenek olarak görür ve yapılması zor bir durum olarak değerlendirirler. Fakat anlaşılabilceği üzere, Herodot bu zorluğu arkada

⁶⁵ A.g.e, s.45.

⁶⁶ A.g.e, s.46.

⁶⁷ A.g.e, s. 47.

⁶⁸ http://danesh.roshd.ir/mavara/mavara_view_forum_threads2.php?comment=113568&SSOReturnPage=Check&Rand=0#ref113568, erişim tarihi: Ekim 2017.

bırakmayı başarmıştır. Herodot Pers kültürünün etkisi altında kalarak Doğu tarzında öykücülüğe âşık oldu. Bu durum onun tarih kitabına iyi bir kalite atfetmiştir.⁶⁹

Gerçeklik ve efsaneyi birleştirmek sadece Herodot’a münhasır bir özellik değildir. Antik dönemdeki tarihçiler bu tarza oldukça yatkındılar ve bu durumu “logos” olarak adlandırmışlardır. Antik Yunanlar bu hikayelerin çoğunu gerçek olmadığı halde doğru kabul ediyorlardı. Bu raporların bazıları kıssadır ve bazıları da efsane ve gerçeklerin karışımıdır. Yine de bu ikisini birbirinden ayırt etmek meselesi mevcuttur.⁷⁰

Pirnia’ya göre, Herodot’un yazılarında olayların gerçekleştiği yıllar karışık ve muğlaktır. Birçok durumda öyküler tarihin yerine geçmiştir. Ayrıca öyküler kuşaktan kuşağa aktarıldığı için öyle karmaşık bir hal almıştır ki altında yatan amacı anlamak oldukça zorlaşmıştır⁷¹.

Kazazi, “Herodot Tevarihinin Eleştirisi” adlı kitabın tanıtım töreninde “Tevarihin” tarihsel değerlerini şu sözlerle inkâr etmiştir:

Aklına güvenen mantıklı insanlar için Herodot’un Tevarih kitabı efsaneden başka bir şey değildir. Benim açımdan bunun eleştiriye açık bir yanı yoktur. Böyle bir eleştiri yapılacağı takdirde yazılanlar efsane bilimi açısından ele alınmalıdır. Zira bu tarihsel bir eleştiri olarak gözetilemez. Eğer bu kitabı bir tarih kitabı unvanıyla eleştirirsek yanlışlığa düşeriz. Bu kitabın yapısı efsane şeklindedir fakat bazen tarih ayak izlerini de görmek mümkün olur.⁷²

Dolayısıyla Kazazi Herodot’un eserini tarihsel olarak doğru bulmamakta hatta birçok durumda *anti-tarih* olarak değerlendirmektedir. Eğer Herodot’un kitabı tarih alanında değer kazanmışsa, bu o döneme ait diğer tarih kitaplarının eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

⁶⁹ Spencer M. Di Scala, **Nagd-e Tavarix-e Herodot (Herodot Tevarih’inin Eleştirisi)**, çev. Mohammad Baghaei, (2008), Tahran, Yadavaran yayınları, s. 22.

⁷⁰ A.g.e, s.176.

⁷¹ Hassan, Pirnia, **Tarix-e İran-e Bastan (Antik İran Trihi)**, (2006), Tahran, Donyaye Ketab yayınları, s.68.

⁷² Fars Haber ajansı, 2010/06/12, sayı 8706110609, Erişim Tarih Kasım 2017.

Puran Farrokhzad’a göre Herodot, Plutarch, Ctesias vb. kişilerin kalemleri satılmıştır. Onlar bu dar fikirleri, abuk sabuk şeyleri kaleme alarak Doğu toplumun parlak tarihine ihanet etmişlerdir. Hayali bir varlık yaratmışlar, süslemiş ve halka onu sunmuşlardır. Farrokhzad üzerinde düşünülmesi gereken ve bugüne kadar hiçbir yerde sorulmamış iki önemli soru ortaya atmıştır; 1- Herodot, Arian, Diodorus, Plutarch ve diğerleri gibi yazarların eserlerinin orijinal nüshaları hangi müzelerde saklanmaktadır? 2- Sözde orijinal nüshaların imha edildiği durumda, bu eserlerin yeniden yazılmış nüshaları hangi tarih baz alınarak ve kimler tarafından kaleme alınmıştır?⁷³

Diğer yandan Rawlinson, Herodot’u şöyle savunur:

“Herodot Yunan savaşı tarihini yazmak yerine özel savaş olaylarını dürüstçe kaydetmek gibi önemli bir görev üstlendi." "O, dünyanın genel resmini ve çeşitli ırkların ve geçmişteki köklü ulusların tarihini, yurttaşlarının zihninde canlandırmak istemiştir. Bu şekilde kendi tarihsel telifleri, ki diğer tarihi telifler arasında birinci derecede yer almıştır, konuyu genişletmiş ve azametini yükseltmiştir.”⁷⁴

Bu konu hakkında şimdiye kadar birçok eser yazılmıştır. Örneğin Fransızca kaleme alınmış “Mehdi Bedi” ve Farsçaya da çevrilmiş olan “Yunanlar ve berberler, tarihin diğer yüzü” veya Askala’nın yazdığı ve Muhammed Baghai tarafından Farsçaya çevrilen “Herodot tarihinin eleştirisi” bu eserlere örnek gösterilebilir. Ayrıca yeni bir araştırma olan Batı ve Doğu Kaynaklarından yararlanarak Farşid Ebrahimi tarafından kaleme alınmış “Tarihin Üvey Babası” başka bir örnek olarak gösterilebilir.

⁷³ Pouran, Farrokhzad, **Karname be dorug (Yalancı Karne)**, (1997), Tahran, Elmi yayınları s.168-169.

⁷⁴ Herodot, **Tarih-e Herodot (Herodot’un Tarihi)**, çev. G.Vahid Horasani, (2005), Tahran, Elmi ve Ferhengi yayınları, s. 14-15.

1.1.2 Eski batılı tarihçilerin gözünde Persler: Ksenofon

Herodot'un yazılarına atıfta bulunan bir diğer Yunan yazar ise Ksenofon'dur. Kuroş Ahameniş'i'ye övgüde bulunan ve birçok Pers antikcisinin istinat ettiği ünlü kitap "Ksenofon'un Kuropedia" veya "Kuroş name"'nin yazarıdır.

Atinalı Ksenofon, Sokrates'in öğrencisiydi ve küçük Kuroş Ordusu'nda Erdeşir Ahameniş'i aleyhine paralı asker olarak katıldı. Ispartalılarla olan iş birliği yüzünden Atinalılar tarafından sürgün edilmiş ve Isparta'da vefat etmiştir. Bertrand Russell, "Batı Felsefesi Tarihi"'nde şunları söyledi: "Konuşmama Ksenofon'la başlamak istiyorum; kendisi insanlar arasında beyin bölüştürüldüğü zaman ona çok bir şey kalmamış olan askeri bir kişidir".⁷⁵ Ayrıca, Gadamer onu bir tarihçi değil bir kasidedi olarak tanımlamıştır.⁷⁶

Fakat Kuroş Name'nin güvenilirliğini ve yazarının Kuroş hakkındaki iddialarının ne derece doğru olduğunu sorgulamak gerekir. Acaba Kuroş Name'yi kaleme aldığı zaman Ahameniş'i döneminin birinci elden kaynaklarına ulaşabilmiş midir? Kuroş Ahameniş'ye ölüm yatağında ruhani ve romantik bir hikâye yazılmıştır; halbuki Masajetlerle savaşta öldürülmüştür ve durum söz konusu iddianın tersidir. Dahası bu kitapta Kuroş hakkında yer alan rivayetler Herodot, Ctesias, Tevrat gibi diğer kaynaklardaki bilgilerle büyük ölçüde uyuşmamaktadır.

⁷⁵ (**Batı felsefe tarihi**, 1.cilt s.172). Rossel'in şakacı sözleri kendi özel görüşü olabilir ama will Durant'ın bakış açısında da Kesenfon felsefe tarihinde önemli yere sahip değildir.

⁷⁶ Bilindiği üzere Ksenofon, Pythagoras gibi bir kasidedi idi ki Persler vatanını işgal ettikten sonra Küçük Asya'dan İtalya'nın güneyine göçmüş. Bu olay batı düşünce tarihinde yeni bir başlangıca imza atmıştır. Ksenofon ne felsefecidir ve ne bir düşünce akımının kurucusu, o bir kasidedi olarak hamasi şiirler okumağa eğitim almıştır. Gadamer, **Aghaz-e Felsefe** (Felsefenin Başlangıcı), çev. Ezzetullah Fuladvend, s. 178, Hermes Yayınları, Tahran 2008.

Kamyab Khalili: “Ksenofon’un Kuroş Name’sinde; “Kuroş ihtiyarlık döneminde doğal sebeplerden ötürü vefat etmiştir.” yazmaktadır. Ancak unutmamalıyız ki Ksenofon’un Kuroş Namesi tarihsel bir romandır ve yazılarının çoğu gerçek değildir”.⁷⁷

Deiter Metzler, Ahamenişler Tarihinin ikinci cildinde Kuroş Ahamenişi hakkında kötü bir söz etmeyip tersine ona övgü yağdıran tek tarihçi hakkında şöyle der: "Ksenofon kesinlikle İran kaynaklarına erişmedi ve erişse dahi bunları yazılarında kullanmamıştır".⁷⁸

Ksenofon’un kitabı yazmaktaki asıl amacı tarihi yazmak değildir. Kitabı için daha ziyade terbiye konusunda ahlaksal bir hitabe tekniğidir denebilir. O dönemin ünlü şahlar şahı Kuroş’a yönelik doğrudan ve gerekse de dolaylı bir şekilde terbiye ve ahlak teorilerini atfetmiştir. Bu atıf kendisinin hayal ve zihinsel temeline dayanır ve çağdaş halkı daha çok etkilemek için böyle bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Şahsiyetler yoluyla ahlaki meseleleri yansıtmaya yöntemi ve ahlaki cümleler ve davranışları onlara atfetmek okuyucuya Friedrich Nietzsche’nin “Böyle buyurdu Zerdüş” kitabını hatırlatmaktadır. Kitabın ana kahramanı (Zerdüş) Nietzsche tarafından yaratılmış hayali bir kişiliktir. Bu yöntem aynı zamanda Machiavelli’nin “Prens” adlı eserinde de karşımıza çıkmaktadır. Machiavelli güçlü bir hâkimin sahip olmasını beklediği idealleri ve davranış biçimi, Cesare Borgia’nın davranışında kendini belli etmekte ve böylece hafif benzerlik göstermektedir. Will Durant bu hususa ilişkin şöyle demiştir: “Ksenofon’un Kuropedia kitabı savaş teknikleri üzerine yazılmış bir tezi andırır ve aynı zamanda eğitim ve felsefe üzerine bir hitabe yerine de geçmektedir. Bunun yanı sıra, Ksenofon yazılarında Kuroş’un Sokrates’le birçok sefer karıştırdığını da görmekteyiz”.⁷⁹

⁷⁷ Khalili, Kamyab, **Fotiyos özeti**, s. 39-40.

⁷⁸ "Yunan tarih yazıcılığında pers yazılarının tarzına dair belgeler", 2. Cildi, "Ahameneşi Tarihi", **Cronicon Üniversitesi**, Neşr-e Tus Yayınları, S. 89-91.

⁷⁹ Dorant, "Doğu Uygarlığın Beşiği".

Bazıları da şu kanaate varmışlardır; Ksenofon'un idealini kurduğu özelliklerin arka planında Yunan adabı vardır. Ksenofon bir Yunan bireyinin bu sıfatları taşımasını arzu ederdi. İşte Ksenofon'un Kuroş'u aslında ütöpik bir Yunandır ve Ksenofon tüm bu özellikleri Kuroş'da tasvir etmiştir. Bu hususta Abdullah Shahbazi şöyle düşünmektedir:

Ksenofon, Atina'nın önde gelen tarihçisi, başkomutanı ve Sparta siyasi sisteminin destekçisiydi, yani merkezi bir asker sisteminin destekçisiydi. Ve kitabında kendi arzu ettiği karakteri zamanın en ünlü siyasal karakteri olan Kuroş kalıbında tasvir etmiştir. Başka bir deyişle, Ksenofon'un kitabındaki Kuroş karakteri gerçek değildir belki Ksenofon'un ideal politik sisteminin bir tezahürüdür.⁸⁰

Dolayısıyla, Kuroş Name dünyanın herhangi bir yerinde Pers arkeologlar haricinde tarihsel bir kitap olarak değer görmemektedir ve araştırmacılar onu sadece ahlak ve terbiye konuları açısından dikkate alırlar. Söylenenlere göre ABD anayasasını düzenleyenlerden biri olan Thomas Jefferson'un bu kitabı ve Machiavelli'nin Prens kitabını dikkate almıştır. Ancak Jefferson'un kişisel ilgisi, Kuroş'a yönelik değildir. Belki de Jefferson, Ksenofon'un entelektüel okulu ve zihninin idealleştirilmiş eğitimsel yönlerini dikkate almıştır.

Şimdi tartışmayı tamamlayabilmek adına aşağıda bazı araştırmacıların Ksenofon'un Kuroş Name hakkındaki görüşleri açıklanmıştır. Lolin Jones ve James Robson: "Ctesias'ın çağdaşı olan Yunan yazar Ksenofon tarihi çalışmasında kesinlikle hayal tarzına başvurmuştur. Büyük Kuroş'a ihtisas edilmiş yarı kurgusal biyografi olan Kuroş Pedia kitabı (aslında Kuroş hakkında yalakalık içeren övgüdür) birbirine örülmüş dört kısma ayrılmıştır ki ana tarihsel rivayetin ortasında yer almıştır.⁸¹

⁸⁰ <http://www.shahbazi.org/index2.htm>, Erişim Tarihi: Kasım 2017.

⁸¹ Levin Jons, levid, ve Rabson, James, Persika, Dastanhaye Meşregzemin, **Tarih-e Şaşenşahiye Pars be Revayete Ketziyas (Ketsiyas'ın Değişinde Pers Şahensahlık Tarihi, Dogunun Hikayeleri: Persika)**, çev. Majlesi, Fereydun, (2011), Tahrان Yayınları, s. 83-4.

İkrar Aliyev'a göre Kuroş Name bu yazarın en büyük eserlerinden biridir. Bu kaynağı kullanırken romanın, içerik ve özellikler bakımından, tarihsel bir eser olmasının yanı sıra bazı ahlaki, tarihi ve siyasal önyargılar içerdiği de unutulmamalıdır. Kuroş Name'nin tarihsel olmayışının sebebi özel şahsiyetler ve olayları tarif etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu eserdeki özel olaylar, vukular ve kahramanların eylemlerinin bir kısmı yazarın ahlaki ve siyasal inancından etkilenmektedir. Hatta siyasal görüşleri yazarı açıkça gerçekleri saptırmaya itmiştir. Ksenofon eserinde Padişah'tan adeta ütöpik bir kişilik olarak bahsedip onu mükemmel bir insan olarak yansıtmaya amacı güder. Yazdıklarını kendi gözlemlerinden yola çıkarak yapmıştır ve eserinde padişah hakkında oldukça olumlu sıfatlara yer vermiştir. Böylelikle o Kuroş'tan öyle bir karakter yaratmıştır ki gerçek hayattaki padişahla eserinde yaratılan bu şahıs arasında oldukça az benzerlik vardır. Bu karakter, kendi ırkından ve yabancı ırklardan oluşan ve çoğu zaman tarihsel gerçeklikten uzak olan kişiler tarafından kuşatılmış haldedir. Anlaşılan Kuroş Name'yi tarihsel bir eser olarak değerlendirecek olursak, istisnai birkaç konu hariç, değeri sıfır olurdu.⁸²

Şapur Şahbazı: "Kuroş Name'nin tarihi değeri son derece düşüktür fakat Medlerden, Perslerden ve Pers halkının yaşam koşullarından, geleneklerinden bahseder. Yani sadece dördüncü ve beşinci milattan önceki yüzyıllarda yaşamış bir toplumun yansıması olduğu için önemlidir." Kuroş Name'nin önemli bir kısmını Herodot ve Ctesias'tan alınan bilgiler oluşturmaktadır. Bu kitapta Kuroş okuyucunun beyinde çok cesur, güzel, cömert, filozofik, bilgin, babacan gibi sıfatlarla canlandırılmak istenmiştir. İçinde saklı olan ahlaki çıkarımlarıyla ve öyküler neticesinde onu tarihsel ve ahlaki bir roman olarak saymak

⁸² Aliyof, aiagrar, **Padeşahiye Mad (Med Padişahlığı)**, çev. Mirbeha, Kambiz, (2009), Tahran, Gognus Yayınları, s. 33-34.

yerinde olur. Fakat Kuroş Name'nin sonlarında Kuroş'tan sonraki dönem olaylarından bahsedilen kısım tamamıyla tarihseldir ve kesin bir güvenilebilirliği vardır".⁸³

1.2 İslam'dan sonra Persler: (Kadisiyeci zihniyet)

İran nasyonalizmi tarihçiliğinin erken İslam olaylarına bakışını ve Sasani İmparatorluğu'nun Müslüman Araplara yenilmesini Kadisiyeci zihniyet olarak adlandırmaktayım. Bu zihniyet Perslerin kılıç zoru ile Müslüman olduğunu savunurken, aynı zamanda Sasani İmparatorluğu'nun Müslümanlara yenilmesi olayını Farslar ve Arapları karşı karşıya getirmek için kullanarak Arapları aşağılamak ve vahşi göstermek amacını taşımaktadır. Tarihe bu yönden bir yaklaşım, yenilgiden kaynaklanan tarihsel gurur ve karakterin zedelenmesini, İslam öncesi tarihte ihtişamlı bir geçmişin varlığının örneklerini sunarak onarmak niyetindedir. Tartışmanın devamında benim Kadisiye zihniyeti olarak adlandırdığım İran tarihçiliği ve nasyonalizminin bu tarihsel sürece bakış açısının bir kısmının objektif örneklerle üzerinde durulacaktır.

Sedigi, İran Dini Hareketleri kitabında Arapların, özellikle de Emevilerin, İranlılarla karşı davranışlarını şöyle açıklamaktadır:

İran'da İslam'ın yaygınlaşmasıyla birlikte, özellikle Irak bölgesinde birçok İranlı İslam'ı kabul etti. Bu dini kabul etmekle toplumsal durumlarının iyi yönde gelişeceğini umut etmişlerdi. Çünkü İran'da İslam öncesi dönemde toplumsal sınıflar ve hiyerarşi nedeniyle birçok kişi iyi bir mesleğe sahip olamıyor ve yüksek makamlara gelemiyordu. Persler arasında İslam'ı kabul etmenin temel nedenlerinden biri, toplumsal sınıf ve hiyerarşi düşüncesini ortadan kaldırmaktı. İlk halifelerin sergilediği tutum onları İslam'a daha da teşvik etti. Fakat bu durum kısa sürede değişti ve İslam'dan önceki Arap kabileleri arasındaki gelenekler, inançlar ve düşünceler tekrar canlandı. Yeni Müslüman olmuş Persler ve Araplar arasındaki mesafe her geçen gün daha da arttı. Arapların Persler üzerindeki tasallutu artmaktaydı.⁸⁴

⁸³ Şapur Şahbazi, Aliriza, (1970), **Kuroş-e Bozorg Zendeği ve Cehandari Bonyadgozare Şahenşahiye İran (İran'ın Büyük Şahenşahi Kuroş'un Hayatı)**, Danişgahe Şiraz Yayınları, s. 12-13.

⁸⁴ <https://www.goodreads.com/topic/show/183575>, erişim tarihi Aralık 2017.

Aslında Emevi Arapların mağlup milletlere yönelik sergiledikleri davranış, Emevilerin Persler tarafından mağlup edilmesine kadar geçen sürede sürekli ayaklanma ve çatışmalara neden oluyordu. Hüseyin Bin Ali'nin öldürülmesinden sonra Irak'ta meydana gelen ayaklanmalarda, Persler ayaklanmaların liderliğini üstlenmemişlerdir. Ancak ayaklanmaların başlamasında büyük rol oynayarak devrimin ateşini körüklemişlerdir. Ayaklanmaların çoğuna etkin katılım sağlamışlardı. Bu dönemden beri İran, hükümet muhaliflerine ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemlerde ana muhalif ve mücadeleci gruplardan biri olan Havâric (Haricîler), baskıcılığı ve Arap ırkını ön plan tutmak yerine takva ve erdemin üstünlüğüne vurgu yaparak birçok grubu, özellikle de İranlıları cezbederek onları da Emevilere karşı kendi saflarına çekmeyi başardı. Özellikle Havâric, Emevilerin desteklediği Halifenin seçimine karşıydı. Bu durum tamamen Mevalilerin istediği yöndeydi, eşitlik ve adalet hakkındaki görüşleri ile Mevalileri bu tarikata çektiler. Onlara iyi niyetle yaklaşp üye olmalarına yol açtılar. Mevaliler, Haricîlerin düzenlediği ayaklanmalarda birçok defa Havâric saflarına katıldı. Emevilerin hilafete sahip olduğu tüm dönem boyunca Havâric ayaklanmalarının görülmediği tek yer İran'ın uzak bölgeleri oldu, bunun dışındaki her yerdeki ayaklanmalarda Mevaliler Haricîlerle omuz omuza tazilere (Araplar) karşı savaşıyorlardı. Mevaliler, Emevi hilafetinin sonuna kadar Arap zulmünden kaçarak Havâric kamplarına sığınmış ve onların saflarına katılmışlardır.⁸⁵

Ayrıca Mevalilerin Hacer Bin Adiyy isyanını desteklemesi ve Halife Abdülmülk ve Zübeyr'e karşı Hüseyin'in Kanı İntikamı adıyla başlatıldığı isyanda Muhtar'ın ordusuna katılması, Emevi Arapların Mevalilere karşı yaptığı aşağılamanın göstergesiydi. Özellikle Zübeyr'in kardeşi Mes'ab Muhtar'ın Zübeyr'in çoğunluğu Yarandan oluşan ordusunu terk etmesinden sonra gerçekleştirdiği katliamlar, muhalif grupların Irak'ta yaygınlaştığını

⁸⁵ <http://www.nacu.ir/poroje/29388/papers.html>, Erişim Tarihi: Kasım 2017.

göstermekteydi. Şiiler de Arap sultanı aleyhine en büyük gruplardan biri olarak o dönemde Emevilerin hilafeliği gasp etmeleri gerekçesiyle onlarla mücadele etmeye kalkışmışlardır. Hüseyin Bin Ali'nin torunlarından Zeyd Bin Ali ve oğlu Yahya'nın isyanı, Emevi hilafetine muhalif çeşitli gruplardan, özellikle de Yarandan büyük destek topladı. Bu baba ve oğulun ölümü, Abbasilerin Emevilere karşı isyan çağrısını başlatan ana nedenlerden biriydi.⁸⁶

Ancak Emeviler döneminde Mevalilerin muhalif gruplara en yoğun katılımı Abdurrahman Bin Eş'as isyanında olmuştu. Eş'as, Halife'nin Irak'taki amili Haccâc'ın yakınlarındandı. Eş'as bir müddet Sistan'da Halife için savaşmıştı. Haccâc'la aralarındaki ihtilaftan dolayı çoğunu Yaranın oluşturduğu ordusuyla Irak'a doğru hareket ettiler. Yaşanan çatışmalarda Yaranın büyük etkisi olmuştur ve Eş'as'ı bu savaşta yalnız bırakmamışlardır. Ancak Eş'as'ın mağlup olması, ve bunu müteakiben Haccâc'ın Eş'as'ın ordusunu dağıtmak ve ortadan kaldırmak için ortaya koyduğu gayret ve çaba, Haccâc'ın Yaranın Irak'taki huzurlu durumundan duyduğu tehlikenin birer göstergesiydiler.

Bu esnada Perslerin Arap üstünlüğü karşısında izlediği edebi akım, kılıçtan daha keskindi. Ehl-i Tasviye ve Şuubiler, Emevilerin zulüm ve adaletsizlikleri karşısında ortaya çıkmış akımlardı. Hüseyinali Momtehen, Şuubiye Akımı kitabında Şuubilerin tarihi değişim ve dönüşümleri hakkında şu ifadeyi kullanmıştır:

Peygamber hazretlerinin ölümünden ve Hulefa-i Raşidin döneminden sonra sıra Hulefa-i beni Ümeyye ve Alı Mervana'ya geldi. Bundan sonra Hulefa-i Emevinin, Mevali'ye ve özellikle Perslere yaptığı zulüm, onları karşı durmaya mecbur etti. Emevi döneminin sonlarından itibaren milli, siyasi ve mezhepsel akımlar her gün farklı renklerde tezahür ediyordu. Bu akımların ana hedefi İslam dini değil, Arap devleti ve sultanını yıkmaktı. Şuubi fırkası veya meramları Arapları aşağılamayı hedefleyen fırkaydı, Acem farklı yöntemlerle Arap sultanını yıkmak için gayret ediyordu, bu fırkanın Arapların gücünü kırmada tebliğ ettiği düşünce ve inançlar, kılıçtan daha keskin ve devrimden daha etkiydi. Arap hükümetinin temelini Ebu Müslim

⁸⁶ A.g.m.

ayaklanması yıkıma da bundan önce Şuubiye daveti bu önemli hususu yerine getirmişti.⁸⁷

Aslında Ebu Müslim'in hareketinin temelinde yatan neden, hem Yahya Bin Zeyd'in ölümünden sonra Horasanlıların halife amillerinin zulümlerine karşı artan memnuniyetsizliği, hem de Şuubiye'nin Horasan'da Araplara karşı faaliyetleriydi. Şuubiye akımı, Emevi hilafetinin Arap olmakla övünmesine bir cevap niteliğindeydi. Ama Arapların üstünlüklerini anlatmak için başvurduğu aşırıcılık karşısında bu akım da radikalleşerek Arapların iddialarını yalanlamak ve çürütmek yerine bu iddialarla zıtlaşmayı tercih etti, böylece İranlıların üstünlüğünü savunma fikri ön plana çıktı. Özellikle Emevilerden hilafeti devralan Abbasiler döneminde bu husus çok şiddetlendi. Şuubiye'nin İranlılar arasında yaygınlaşması daha çok Araplarla düşmanlık ve muhalefet esasında şekillenmişti. Şuubiye daveti üç aşama kat etmiştir. Birincisi Araplar ve gayri Araplar arasında İslami talimatlar esasında eşitlikti. Araplar, zevkler ve hata zevklerin düşüncesinden dahi uzak oldukları ve şeriat usullerine uygun yaşadıkları için çok ilerleme kaydetmişlerdi. İkincisi ise Arap ırkı ve Araplara dair her şeye karşı düşmanlıktı. Bu aşamada bazı Şuubiye destekçileri, Araplara indirilen İslam dinine dahi karşı çıkarak din ve şeriat talimatı dairesinden çıktılar. Şuubiye'nin Arapların üstünlük duygularına karşı olan düşmanlığı, hem Arapların kendi üstünlüklerinden hem de Müslümanların yeni inançlarından şüphe etmelerine neden oldu. Bu yüzden Cahiz Beseri "El hatet el Mikrizi" de Şuubiler hakkında şöyle der: "Belki onların düşmanlıkları taassup üzerindendir, çünkü İslam'dan kuşku duyan tüm kimseler Şuubiye inancı üzerinden İslam'a düşmanlık etmekteydiler, çünkü eğer biri başkasından nefret ederse ona dair her şeyden de nefret eder. Araplardan nefret ederler, Arap adasından da bıkmışlardır ve her geçen gün şiddetlenen bu nefret İslam'dan çıkmalarına neden

⁸⁷ Momtchen, Hoseseinali, **Nehzete Şuubiyye: Conbeşe Melliye İraniyan der berabere Helafete Omevi ve Abbasi (Şuubiyye Harakatı: İranlıların Omeviler ve Abbasiler Karşısında Milli Direniş Harekatı)**, (1975), Tahran, Elmi ve Ferhengi Yayınları, s. 57.

olmaktadır, çünkü İslam dini Araplara aittir. Onlar bu dinin yayılmasında öncüydüler.” Böylelikle Şuubiler sadece Araplara değil, belki İslam dinine de düşmanlığa kalkıştılar. Maneviler ve Mehriye ile Dünyaveriye gibi onların farklı fırkalarının Müslümanlar arasında yaptığı işler, örneğin manevilerin tebliğleri, sadece Manevilerle sınırlı kalmıyordu. Belki de bu husus halkın inancını gevşetmede özellikle de Müslümanların inançlarını gevşetmede oldukça etkiliydi. Bu eylemin etkisi altında halk Manevi dinini kabul etmeden önce kendi dinlerinin fikirlerinin doğruluğu hakkında kuşku duyuyorlardı. Bu yüzden bazı hulefalar, örneğin Mansur’un oğlu Mehdi, Elzenadege adlı bir idare tesis ederek Manevileri yok etmeye gayret etti.⁸⁸

İslam dini tüm insanları diline, dinine, rengine bakmaksızın eşit görmektedir, fakat Arapların bu dinin mirasçıları olarak diğer milletlerle sergilediği tavırlar, bu duruma uygun değildir. Bu tavırla çeşitli ülkelerin Araplar tarafından fethedilmesi üzerinden yüz yıl geçmiştir. Emeviler, İslami hükümeti Arap hükümetiyle eş anlamlı hale getirmişlerdir. İslam’da olan coşku, sıcaklık ve idealizm gittikçe canlılığını yitirmiştir, hatta İman ve Ehl-i Beyt adında memnuniyetsiz bir grubun isyanının Arap hükümetini devirebileceği bir hale gelmiştir. Emevilerin kurduğu imparatorluk daha çok ırk taassubu üzerine kurulmuştu. Gayrimüslimlere zulüm yaşatma ve cefa çektirme, kabileler arasında gruplaşma ve gayri Arapları hükümete katılamaması imparatorluğun diğer özelliklerindendi. Bu yüzden imparatorluğun uzun ömürlü olması olası gözükmemekteydi. Emevi İmparatorluğu, izlediği bu politikadan ötürü 130. Hicri yılda yıkılmaktan kurtulamayacaktı.⁸⁹

⁸⁸ Momtehen, Hoseseinali, “Nehzete Şuubiyye ve Netayece Siyasi ve Ectemaiye An” (Şuubiyye Harekâtı ve Onun Siyasi İçtimai Sonuçları), **Mecelleye Berresihaye Tarihi**, Şubat ve Mart 1975, 9.yıl, 5.sayı, s. 65-112.

⁸⁹ A.g.m.

Ama başta Emeviler olmak üzere Arapların İran'dan öğrendikleri şey devlet geleneği idi. Aslında Emevi İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu'nun İran'da ve diğer bölgelerde yaygınlaşmış başka bir versiyonuydu. Araplar, İranlılarla temas kurdukları süreçte devletçilik tarzında İran şahlarının ilahi hakkı ile aşına oldular. Ardından Emevi Araplar bu terimi kullanarak “ilahi halife” kavramını türettiler ve Allah'ın yönetme hakkını kendilerine bahsettiğine inandılar. Aslında Hulefa-i Raşidin döneminde, “Halife-i Resulallah” adıyla yaygın olan bu ünvan, Emeviler döneminde Sasani şahlarının ilahi hakkından etkilenererek üretilen yeni bir unvan olarak ortaya çıktı. İlahi halifenin seçilmesi, Emevi Halifesi'nin halkın gözünde egemenlik için gerekli olan meşruiyeti sağlamaktaydı. Diğer yandan bu kavramın Emeviler tarafından kullanılması, Emevilerin rakipleri karşısında güç ve saygınlıklarını korumak için düşündüğü bir durumdu.

Sonuç olarak Emevilerin yaptığı şey, hilafeti toplumda kurumsallaştırmaktı. Emeviler, hilafeti toplumun devamı için gerekli olan ve toplum kimliğini tanımlayan meşru ve ilahi bir kaynak olarak görüyorlardı. Aslında hilafet, şeriat sahibinin yerinde olarak, din ve dünya siyasetini din aracılığıyla halkın gözünde korumaktı. Bu, Emevilerin halkın zihnine yerleştirdiği hilafet kavramıydı. Emeviler gittikten sonra dahi halkın hilafet anlayışı değişmedi. Emeviler, Halifetüllah kavramını kullanarak hükmedenle hükmedilenler arasında kalıcı bir mesafe yaratmıştı. Emevilerden sonra başa gelen Abbasiler de bu kavramı koruyarak bu mesafeye riayet ettiler. Büyük ihtimalle Abbasi İhtilali'nin temeli yirmi sene öncesinden atılmıştı. Bu ihtilal Al-i Muhammed'in gasp edilmiş hilafet unvanıyla, Yaranlar arasından bir kişinin liderliği ve çeşitli Arap ve Yaran gruplarının katılımıyla şekillendi ve hızlıca halk arasında yayılmaya başladı. Farklı iç çatışmalardan dolayı zayıflayan Emeviler onlara karşı koyma fırsatını bulamadılar. Şimdi görüldüğü üzere Abbasi İhtilali Horasan'da yalnızca Araplar ve İranlılar arasında meydana gelen yalnızca

ırksal bir çatışma ürünü değildi, hem o velayetin halkının hem de oradaki Arapların genel memnuniyetsizliği de etkiliydi. Horasan'da bulunan Araplar, İranlılaşmışlardı ve eski savaşçı konumlarını yitirmişlerdi, ayrıca artık vergi toplayan İran bürokratlarının himayesindeydiler. Devrim hareketinin temeli, Peygamberin yerine geçecek kişinin Şii olacağı iddiasıydı. Ayrıca Müslümanların, onun evlatlarına olan ilgisi ve Emevilerin gücü kötüye kullanmasından kaynaklanan kaygı durumu ve mezhebin ruhuna kötü ithamlarda bulunulması tahmin edilen hususlar arasındaydı. Özellikle köylerde, bunlara katılan Gayri Araplar ve şehrin yoksulları mahrum müminler unvanıyla kandırıcı motivasyonlara yatkınlardı. Onlar İranlılar ve Arapların, Emevi hakimiyeti döneminde çektikleri ekonomik sıkıntıları paylaşmışlar ve hanedana karşı ayaklanmada birbirlerine katılma konusunda yardım etmişlerdi. Horasan'daki memnuniyetsizliğin temelinde dini sebepler yatıyordu. Bundan kurtulmanın tek yolu Peygamber zamanındaki evveliye İslam'a geri dönüş ve İslami sünnetler ve ilkeleri tekrardan okumaktı.⁹⁰

Zahmet ve sabır duygusuyla yapılan propagandanın çok iyi başladığı anlaşıyor. Çünkü o günlerde diğer davetçilerin çalışması, Emevilerin Irak'taki pervasızlıklarından ve gücünden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla, İmam Abbasi, kendi davetçilerini ve nakiplerini gizli bir şekilde Emevileriden uzak olan Horasan'a gönderdi. Irak'ta bazı gruplar Havâric'in, bazıları grup Osmanlının ve büyük bir çoğunluk Mervanilerin destekçisiydi, hâlbuki Horasan halkı özgür gelecekteki hedefleri kavramaya yatkındı, Nakipler hızlıca İmam Abbasi'nin düşünce ve inançlarını o bölgede yaymaya başladılar. Suriye'nin Hamimer şehrinde ikamet eden İmam Abbasi'nin kimliğini Abbasilerin en üst düzey liderlerinden başka kimse bilmiyordu. Ayrıca Abbasiler kurnaz yollara başvurarak Da've'nin Alevi liderlerini yerlerinden ettiler ve planlı bir politikayla onların yerine

⁹⁰ A.g.m.

geçtiler. Ancak Alevilerin bu olaylara ilişkin iddialarını inkâr ettiler ve Alevilerin konumlarını zayıflatıldılar. Aslında Ebu Müslüm 30 yıl süren gizli faaliyetleri sonuca ulaştırmış ve sevilen bir liderdi. Grup ve ırk temelli memnuniyetsizliğin daha ötesine geçerek devrim taraftarlarının coğrafi ve bölgesel birliğine yani Horasanlı olmalarına vurgu yaptı. Bu amaç doğrultusunda onların ortak noktasına hitap ederek tek hedef etrafında Emevilerle savaşmaya hazırladı. Ebu Müslim'in işini kolaylaştıran hususlardan biri Horasan'daki Arap kökenli halktı, bu halk zamanla yerel halka uyum sağlamıştı ve çoğu Horasan'ın toplumsal, ekonomik ve tarımsal şartlarına uyum sağlayarak Farsçayı da öğrenmişlerdi. Bu sayede Horasan'dan hareket eden ordu güçlü bir dayanışma duygusuna sahip olmuştu ve bu duygu Emevi mağlubiyetinin ardından bir müddet daha devam etmiştir. Ayrıca Abbasilerin hilafeti elde etmek için kullandıkları davet yöntemi daha sonraki dönemlerde, Abbasi hilafetini resmen tanımayan gruplar ve güçlere bile örnek olmuştur.⁹¹

Bununla birlikte Emevi hilafetinin çöküşünden sonra kurulan yeni İslam devletinde İranlıların tüm alanlara aktif katılım sağlama fırsatı oldu. Abbasiler hem seküler yapıların hem de dini teşkilatların başına geçtikten sonra İslam'ı daha da çok benimsediler. Bu durum gayri Araplara yeni sisteme katılma ve değerlerini kanıtlama imkânı sağlamaktaydı. İranlılar bu durumu çok iyi değerlendirdiler.

Mevcut metinde görüldüğü gibi Kadisiyeci bir bakış ve Kadisiye'de yenilginin etkileri bariz bir şekilde bu tür tarih yazımında kendini göstermektedir.

Kadisiyeci başlık açısının en önemli özellikleri şunlardır:

- Araplar tarafından Perslere yapılan katliamların ve suçların abartılması.

⁹¹ A.g.m.

- Kitap yakma hakkındaki efsaneler ve imparatorluktaki mevcut kütüphanelerin yakılması, Müslüman Arapların, Kur'an-ı Kerim'den başka bir kitabı kabul etmemeleri ve tüm antik Pers uygarlığının hazinelerini hakaret görerek ateşe vermeleri.
- Arap ırkının egemenliği ile İslam dini arasındaki ayrım, birçok radikal nüshalarda İslam dinini Araplara attettikleri için saldırımları ve Perslerin İslamiyet'ten önceki dini olan Zerdüştlüğe geri dönmek isteği.
- İkinci halife Ömer'in ölümünde Perslerin rolünün üzerinde durulması ve bu durumun olduğundan fazla büyütülmesi, dolayısıyla halifelik kurumuna karşı herhangi bir amaçla gerçekleştirilen tüm ayaklanmalarda Perslere tarafından intikam duygusunun yeniden körüklenmesi.
- Perslerin entelektüel ve kültürel direnişinin destansı bir anlatımı ve bu direnişin sonucunda Şuubiye hareketinin ortaya çıkması. Birçok tarafsız ve edebi hareketin görüşüne göre Şuubiye, düşünsel ve edebi bir akımdı, bu tür düşüncede İranlıların Arap ırkının tasallutu karşısında düşünsel direniş simgesi abartılmıştır.
- Hilafet kurumunda nerdeyse her şeyin Sasani İmparatorluğu'ndan alınması. Örneğin, vergi sistemi ve hilafet kurumunda bürokratik sistemin tümünün İran şahlarına atfedilmesindeki abartılı ve gerçekten uzak yaklaşım.
- Bakanlık makamını yüceltmek. Özellikle Abbasiler döneminde bazı Pers hanedanlarından bu makama ulaşması ve sonraki dönemlerde Türk hükümetleri döneminde de devam etmiştir. Bu bakanlık kurumu zihniyeti açısından Pers bakanlarının dehası sonucunda İslami hilafetin işleri rayında yürümekteydi.
- Siyasi düşünce olan İranşehrin kuramsallaştırılması. Bu görüşün kökleri antik İran'ın siyasi inanç ve geleneklerine atfedilmektedir. Hükümrancılık hakkında özel bakış açısı sunmakta, Yunan siyasi felsefesinden etkilenen siyasete felsefi bir yaklaşım sergilemektedir. Bu kuram, tarihsel bir süreçte Pers kültürünün sürekliliğinden bahsetmektedir. Son yıllarda ise İran nasyonalizmi çalışılırken ana tez olarak kullanılmaktadır.

1.3 Mahalli Pers kökenli devltler (İslam'ın İlk Evrelerinden Safevilere Kadar Farsların Yerel Yönetimleri)

Tahiriler, Safariler, Tabaristan Alevileri, Al-i Ziyar, Al-i Buye, Al-i Muzaffer ve Serbedaran, İslam'ın ilk evrelerinden Safevilere kadar Farsların en önemli yerel yönetimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın devamında bunların her birine kısa olarak değinilmiştir.

Horasan halkı gücü Abbasilere devrederken Emevilerin etnik köken temelli politikalarından kurtulma yolunda en önemli rolü üstlenmişti. Kendi askeri liyakatlerinin yanı sıra Abbasilerin iktidar ve ihtişamını özellikle Harun döneminde doruk noktasına

ulaştırmışlardır. Fakat yeni kurulan Abbasi aristokrasi tarafından sıkıştırılarak tamamen gten dştler. Bu olayın yanı sıra hilafetin batı ve merkez blgelerde yaşadığı sorunlar, 3. Hicri yılın başlarında İranlıları gc ele geirmek için ve Abbasi halifelerine karşı gvenliğı sağlama açısından yeni tedbirler almaya mecbur bıraktı. Halife karşıtlarından bazıları Babek ve Maziyar gibi kanlı savaşlara katıldılar. Diğer bazı gruplar, İran kylleri ve ayanlar Tahiriler (206-259 Hicri kameri) nderliğinde ikili göçü ve çıkar ilişkisi içinde Horasan'ın ve İran'ın byk bir kısmında gc ele geirdiler ve yaklaşık 50 yıl boyunca Abbasi halifelerinin kuralları doğrultusunda bu blgelerde baskın politikalarını yrttler.⁹²

Tahiriler, Abbasi hareketinin ilk yıllarından beri, özellikle Mamun ve Amin savaşında çok önemli bir rol oynadılar ve daha sonra isyancıları bastırmak için Musul, Ada, şam ve Mağrip blgelerindeki Abbasiler için savaştılar ve muhalifleri yok etmeye çalıştılar. Tahiriler Abbasilerin gcn kabullenerek onların gc ve meşruiyetini yavaşça Bağdat'tan Horasan'a yaymayı başardılar. Bu süreci toplumsal hareketlerden ve halk glerinden yardım almadan gerçekleştirmeyi başardılar ve hâkimiyeti kendi hanedanlarında kalıtsal hale getirdiler. Abbasiler Tahirilere gvenerek kendi imparatorluklarının btnlğn uzun yıllar koruyabildiler⁹³. Tahiriler, hilafet karşıtı hareketleri bastırmayı kendi grevleri saymışlardı ve Abbasileri temsilen halk ayaklanmalarına karşı koymuşlardı. Fakat hakimiyetlerinin son yıllarında Havâric , Taberistan Zeydileri ve yeni kurulmuş Saffari Devleti tarafından aldığı darbeler sonucu ciddi sarsıntılara maruz kalarak grevlerini yerine getirmekten geri kaldılar.

⁹² Shojai Sain, Ali, “Ademe Sazgarı beyne Godrete Siyasi ve Meşruiyet der Doreye Saffarian” (Saffariyan Dneminde Siyasal göçü ve Meşruiyet arasında Anlaşmazlıklar), **Misbah Fasilnamesi**, 3. Yıl, say; 12, 1995, s. 155.

⁹³ A.g.m. s. 156.

Halifeler Türk, Havâric ve zenci ayaklanmaları ile uğraştıkları için imparatorluğun doğu ve batısındaki meselelere gerekli önemi gösteremediler. Bu da adem-i merkeziyetçilik akımlarının gelişmesine ve Abbasi halifeliğine karşıtlığın yolunu açmış oldu. Abbasiler, Hicri takvime göre üçüncü yüzyılın ikinci yarısında tamamen manevi bir güç haline geldi ancak yeni siyasi ve askeri güçlerle karşılaşma gücüne sahip değildi. Sistan'ın halifelik karşıtı faaliyetler için elverişli coğrafi konumu, bölgenin siyasi, askeri ve sosyal alanını sıklıkla şiddetli krizlere sürükleyerek halifelerin bölgedeki kontrolünü ve yönetimini zorlaştırdı. Yaşanan bu sosyal anomaliler arasında tarihsel-etik özellikleriyle daha yakından uyumlu olan ve daha geniş grupların dikkatini çeken yeni bir grup ortaya çıktı. Ayyarlar, kentsel alt ve orta sınıflarının yardımıyla başlangıçta dini imgelerle iş birliği yaparak, Havâric ve Tahirileri devre dışı bırakmak ve Sistan'daki gücü ele geçirmek için ayrıntılı ve uzun vadeli bir plan hazırladılar. Ardından kendilerine destek verici unsurlarını takviye ederek ve küçük yerel güçlerin liderlerinin zayıf yönlerini tespit ederek tam gücü ele geçirdiler ve Saffariler Devleti'ni (227-393 Hicri Kameri) kurdular.⁹⁴

Anti-dış politika, geleneksel dini çevreler ve dini emirlere bağlılık, popülist önlemler ve son olarak Saffari hükümetinin Sistan halkını yabancı istilasına karşı savunma ve Sistan'ın gücünü artırma vaatleri Sistan içindeki bu hükümet için sağlam bir temel sağladı. Bu sayede Saffari hükümetinin herhangi bir dış destekten yardım almak durumunda kalmadı. Sistan gücünü arttırmak ve bölgenin sayısız servetlerine sahip olmak Saffari Devletinin ana hedefini oluşturuyordu. Bu hedefe ulaşmak için her türlü koşulu değerlendirdiler. Saffariler, amaçlarına ulaşmak için askeri bir devlet halini aldılar. Saffarilerin hedeflerine ulaşmak kullandıkları en önemli araç, Sistan'ın içinde farklı

⁹⁴ Khosrobeygi, Hooshang ve Sajedi, Abdollah, “Riṣehaye Meşruiyetiye Saffariyane Sistan” (Sistan Saffarilerinin Hâkimiyetlerinin Meşruiyet Temelleri), **İki İran yerel tarih araştırmaları dergisi**, 3. yıl, no: 2, 2014, s. 26.

savaşan ve yeterli deneyime sahip olan güçlü ve büyük bir ordu olmuştur. Fakat Saffari Devleti doğası gereği halifelik yanlısı köylülerle ile bir uzlaşmaya varamadı. Bu mesele Sistan dışındaki Saffarilerin gücünün zayıflamasına yol açtı. Saffari Devleti, köylüler ve toprak sahipleriyle olan ilişkisini düzenlemeyi başaramadı, bu nedenle de halktan destek toplayamadı.

Tahiriler ve Saffarilerden sonra iki yerel devletle siyasi hayatını eşzamanlı sürdüren üçüncü yerel Fars Devleti, Tabaristan Alevileri (250-360 Hicri kameri) idi. Tabaristan Alevilerinin hareketi İran'da önemli şii hareketlerinden biri sayılmaktadır. Bu hareket Abbasi hilafeti, Tahiriler, Saffariler ve Samanilere karşı direnerek İran'da önemli değişimlerin kaynağı olmuştur. Bu hareketin oluşumunda i şartlar; özellikle şii bölgelerde ve Tabaristan'da halka yapılan zulümler ve halkın tepkisinin uygun zemini hazırlamada önemli etkileri olmuştur. Alevi Devletinin oluşumunda en önemli nokta Sadat'ın İran'a gelişidir. Bu g dalgası birinci Hicri yüzyıldan itibaren başladı ve ikinci Hicri yüzyılın ortalarında hız kazandı. İkinci ve nc Hicri yzyıllarının sonlarında Sadat grupları büyük lde İran'ın Kum, Rey, İşfahan ve Gorgan gibi farklı kentlerinde, diğer göçmen Arap kabilelerinin yanında yaşamaktaydılar. Sadat'ın İran'a g toplumsal-siyasal açıdan İran'da çok önemli etkiler bırakmıştır. Emeviler hilafeti döneminde özellikle Haccâc bin Ysuf es-Sekafî'nin Irak'taki zalim yönetiminde Aleviler onun saldırılarına maruz kaldılar. Bu nedenle Sadat, hilafetin doğu topraklarına sığınmaya yönelmiştir. Sadat'ın bu bölgelere g ile beraber Al-i Ali ile dostluk zemini hazırlanmış oldu ve bu şartlar altında Alevi ayaklanmaları başladı. Tabaristan halkının Hasan Bin Zeyd ile biati neticesinde Tabaristan Alevilerinin devleti kuruldu. Tabaristan'da Zeydi mezhebine mensup Alevilerin kurduğu devlet, Abbasi hilafetine ters düşmesine rağmen, halifeler onları yok etmek için tüm çabalarını ortaya koydular. Abbasiler'in; Tahiri, Saffari ve Samani Devletlerini

kullanmaları bu politika doğrultusunda idi. Sonuçta Tabaristan’da Alevi Devletinin çözülmesi ve düşmesinde en önemli etken, iç ihtilaf ve çatışmalar sonrası hareketin saldırgan stratejisi ve bu stratejiden kaynaklanan sorunlar dikkat çekmektedir.

Sasanilerin çöküşünden ve İran’ın Müslümanlara açılmasından, Al-i Ziyar’ın (316-434 Hicri kameri) kuruluşuna kadar yaklaşık üç yüz sene geçmişti. Ziyariler, “Ziyar Bin Verdanşah”ın torunları olarak İran’ın merkez bölgesinde Gili Padişahı boyuna mensuplardı. Onlar da diğer İran hanedanları gibi soylarını İslam öncesi İran şahlarına dayandırıyorlardı ve Keyhüsrev döneminde Gilan Şahı “Erğüş Ferhadan”ın torunlarından olduklarını iddia ediyorlardı. Al-i Ziyar Devleti dördüncü Hicri yüzyılın başlarında Ziyar’ın oğlu Merdaviç tarafından kuruldu. Al-i Ziyar padişahları, kendilerinin İran milleti için özel bir değere sahip olduklarını ve İran milleti için özel bir gayretleri olduğunu söyleyerek Abbasi halifelerinin boyunduruğundan kurtulmaya çalışıyorlardı. İran kimliğine eğilimlerinin bir tezahürü olarak Farsça isimlerin kullanıyorlardı. Merdaviç’in Abbasi hilafetini kaldırmak ve antik İran gelenek ve göreneklerini ihya etmek için başarısız çabaları da buradan geliyordu. Fakat diğer Ziyar hakimleri böylesi hedefleri düşünmüş olsalar bile uygulamada olan Merdaviç yöntemleri bu hedeflere ulaşamadılar. Dolayısıyla hedeflerini daha rasyonel ve ılımlı bir yöntemle takip etme çabasına girdiler. Kabûs bin Vuşmgîr ve Keykavus Bin İskender gibi bazı Al-i Ziyar padişahları bilim, edebiyat ve kültürün yayılmasına yönelik önemli girişimlerde bulundular ve kendileri de edebiyat ve hattatlık alanlarında eserler ortaya koydular.⁹⁵ Selçuklu Hükümdarı Tuğrul’un Gorgan ve Tabaristan’ı ele geçirmesiyle Al-i Ziyar hanedanı da çöküşten kurtulamadı.

⁹⁵ Vakili, Hadi vd., “Didgahhaye Ferhengi ve Ectemaiye Al-i Ziyar” (Al-i Ziyar’ın Toplumsal-kültürel Yaklaşımı), **Harezmi tarihsel bilimsel dergi**, 3. yıl, Sonbahar 2015, s. 131.

Al-i Buye veya Büveyhiler (320-447 Hicri kameri) İslam'dan sonra Şia mezhebinin Zeydi Deylemi hanedanlarına mensuplardır. İran'ın merkezinde, batısında, güneyinde ve ayrıca Irak'ta da hâkimiyet kurmuşlardır. Gilan iline mensup Lahican ilçesine bağlı Deylem'den hareketi başlatmışlardır. Büveyhi hâkimiyeti, İran ve Bağdat tarihinde siyasi açıdan dönüm noktası sayılırdı. Büveyhiler, Yakup Leys Saffari ve Muradvîç Ziyari de dâhil olmak üzere birçok İran emirliğinin Abbasi halifeliğine hükmetme hedeflerine ulaşan ilk İran hükümetiydi. Büveyhilerin ataları Ebu Şoca Buye Fena Hüsrev Deylemi'nin oğluydu. Fena Hüsrev Deylemi'nin oğulları önce İran'ın merkezi bölgelerini, daha sonra Abbasi hilafetinin zayıf düştüğü dönemde de Bağdat'ı ele geçirdiler. Abbasi hilafetine görünürde sadık kaldıklarını ifade ederek İran'ın bazı bölgelerine ve Irak'a hükmettiler, bu durum Azdüddevle dönemine kadar devam etti. Büveyhiler başlangıçta Zeydi Şiası olsalar da hâkimiyete geldikten sonra on iki imam Şia mezhebine geçtiler. Büveyhiler peygamber soyundan gelmedikleri için Zeydi mezhebinin öğretilerine göre peygamber soyundan olan Zeydi imamı ona tam itaat edilecek şekilde imamlık mesnedine getirilmeliydi. Dolayısıyla Büveyhiler hâkimiyete geldikten sonra on iki imamlık Şia mezhebine geçtiler. Çünkü siyasi bakımdan kayıp bir imam düşüncesi Buyiler için daha uygundu. Her hâlükârda Şia mezhebinin öğretilerini takip ediyorlardı ve Muharrem ve Kadir Bayramı gibi törenleri kutlardı. Bunlara rağmen Büveyhiler genellikle ılımlı bir siyasi politika izliyor ve Ehlî-i Sünnet gibi diğer mezhepleri de kabul ediyorlardı. Ayrıca siyasi olarak o kadar güçlüydüler ki Abbasi halifelerinin kararlarına dahi müdahale edebiliyorlardı. Azdüddevle'den sonra Büveyhiler yavaş yavaş zayıflamaya başladı ve onların hâkimiyeti altındaki bölgeler Buyi şehzadeleri arasında paylaşıldı. Devletin önceki birliği ve bütünlüğü zafiyete uğradı. Nihayetinde merkezi gücün de zayıflamasının ardından devlet Selçukluların bozguna uğradı.

İlhani Devletinin dağılmasının ardından bir yandan farklı Moğol hanedanları ve bölge aristokrat hanedanları ve İlhanilere bağlı yerel güçler sayılan Al-i İncu ve Al-i Muzaffer (723-795 Hicri Kameri) gibi devletler kendi hâkimiyetlerinin liyakatli olmasını ispatlamak yolunda siyasi meşruiyeti sağlamak amacıyla farklı kaynaklardan yararlanma yoluna başvurdular. Al-i Muzaffer, Emir Gıyasiddin Hacı soyundan Horasan halkına mensuptu. Gıyasiddin Hacı'nın oğulları Yezd Atabaylarının hizmetine girdiler. Al-i Muzaffer'den yedi kişi hükümlerlik edebildi. Al-i Muzaffer hanedanının başta gelen ismi Emir Mubareziddin Muhammed 10 yıllık bir savaş ve mücadeleden sonra Kerman, Fars, İsfahan ve İsfahan'a bağlı bölgelerin hâkimiyetini ele geçirdi ve Şiraz'ı başkent yaptı. 765 Hicri yılda Emir Mubareziddin Muhamed'in vefatından sonra oğulları ve torunları arasında kanlı bir aile çatışması yaşandı. Bu savaşlar Al-i Muzaffer'in çöküşüne kadar devam etti. Sonunda bu hanedanın hâkimiyeti 795 Hicri yılda Timur tarafından bozguna uğrayarak son buldu.

Al-i Muzaffer yönetme işini Yezd velayetinden (Meybod-Nedoshan yolları-Kermanşahan Yezd Kerman istikametinde) başlamıştır. Bir yandan sağlam politikalar izleyerek ve durumları iyi değerlendirerek, diğer yandan güç ve baskı kullanarak güney ve merkez bölgelere hâkim oldular. Devletlerine meşruiyet kazanmanın ilk önemli adımı, kılıç gücünün yerinde ve zamanında kullanılmasıydı, yine de hâkimiyetlerinin temellerini sağlamlaştırmak için yavaş yavaş diğer meşruiyet kaynaklarına da başvurdular. Al-i Muzaffer hükümdarları dini, hâkimiyetlerinin en önemli meşruiyet temeli olarak gördüler. Emir Mubareziddin ve diğer Al-i Muzaffer emirlerinin dini meşruiyeti kazanmak için dindarmışçasına davranmalarının amacı halk kamuoyunun dikkatini çekmek içindi. Al-i Muzaffer Devletinin meşruiyetinin en önemli temellerinden biri Mısır'da Abbasi hilafetinden kalan kişilere biat etmeleri idi. Muzaffer emirleri devletlerini sağlamlaştırmak

ve İran'ın tamamını ele geçirmek amacıyla Abbasi halifeleri ile biat düşüncesini geliştirdiler. Aynı zamanda hükmettikleri topraklarda genel olarak destek ve saygı kazanmak için Sünni mezhebinin yanı sıra diğer mezhep gruplarının da dikkatlerini çekmek istediler. Ayrıca Al-Muzaffar, sosyal yapıların yıkıldığı bir dönemde İran'ın orta ve güney bölgelerinde gücü ele geçirdi. Kerman, göçebe kabilelerin saldırılarına maruz kalmıştı; Yezd ve Fars ise Al-i Muzaffer, Al-i İncu ve Yezd Atabeklerinin rekabetleri döneminde siyasi karışıklıklara maruz kalmıştı. Körfez ve Mekran Denzine uzanan güney ticari yollar veya Mekran ve Sistan yoluyla doğuya açılan yollar farklı saldırılar ve savaşlar sonucu eski işlevlerini kaybetmişti. Ortada böyle şartlar varken, Al-i Muzaffer bir noktaya kadar düzen ve güvenliği sağlayarak meşruiyet kazanmış oldu.⁹⁶

Serbedaran Devleti, Moğollara karşı ayaklanan ilk topluluk sayıldı ve Moğolları Horasan'da mağlup etmeyi başardılar. Serbedâriler (736-788 hicri Kameri) Sufi ve on iki imam öğretilerini takip ediyorlardı ve 736 Hicri Kameri yılında Şeyh Hasan Curi öğretilerinin takipçileri olarak hem yerel hâkimlerin zulüm ve adaletsizliklerine hem de İlhanlı Devletinin geri kalanlarına karşı direndiler. Serbedâriler, mezhep inançlarından dolayı hem ayaklandıkları zaman hem de hâkimiyeti ele geçirdiklerinden sonra şehitlik, İmam Hüseyin ayaklanmasındaki zulme karşı direnme, Mehdilik ve zuhur gibi Şiilik değerlerini ihya etmeye çalıştılar. Toplumda bu değerlerin teşviki sadece Serbedârilerin ayaklanmasının şekillenmesinde değil, İslam toplumunda Şii mezhebinin teşvik edilmesinde de etkili oldu.

⁹⁶ Khosrobeygi Hooshang, Mojgan, Sadeghi Fard, “Berresiye Rişehaye Meşruiyete Dolete Al-i Mozeffer(713-795 Hicri Kameri)” (Al-i Muzaffer Devletinin Meşruiyet Temelleri Üzerine Bir İnceleme (713-795 Hicri Kameri)), **İslam tarihi Araştırmaları**, sene; 10, sayı; 39, Kış 2019, s. 31.

Bu devlet ayrıca Şii mezhebinin yayılmasına yönelik iki yeni çözüm yolu da sundu; ilki Şiilik ve tasavvuf arasında yakınlık kurmaktı. Buna yönelik çalışmalara ilk defa Seyit Haydar Amoli'den önce Şeyh Halife tarafından başlatıldı ve daha sonra öğrencisi olan Şeyh Hasan Curi sayesinde daha iyi tanıtıldı ve yaygınlaştırıldı. Safevi Devleti de hareketi kendine örnek almıştır. Serbedaran Devletinin ikinci çözüm yolu, Şeyh Halife ve Şeyh Hasan'ın öğrencileri tarafından da teşvik edilen, İmam Zaman'ın zuhuru için bir beklenti ve cesaret kültürü geliştirmektir. Fakat Derviş Aziz bu meseleyi aşırı bir boyuta taşıyarak Tus'da altı ay süren Mehdevi Devletinin ortaya çıkışına neden oldu. Söz konusu devlette “El- Sultan Muhammed El-Mehdi” adına metal paralar bastıldı. Hoca Ali Müeyyid bu aşırılığı dengelemeye çalıştı. Hille ve Kaşan'da yapılan zuhur törenlerini sadeleştirdi. Hoca Ali Müeyyid Serbedaran metal paraları üzerine İmam Mehdi ismini bastırarak halkı onun zuhuru için teşvik etti. Derviş Aziz'in düştüğü aşırı davranışlara başvurmaktan sakındı.⁹⁷ Serbedaran hareketinin önemini birkaç boyutta açıklamak mümkündür:

- Bunlar Sünni mezhepli Selçuklular tarafından bozguna uğratılan Şii mezhepli Buyi Devletinden sonra ayaklanmaya kalkışan ve devlet kuran ilk Şii grubtu.
- İran tarihinde neredeyse tüm devletler çoğu zaman göçebe grupları ve aşiretler temelinde oluşmuştur. İran tarihinde halk hareketleri çok ender rastlanacak bir durumdur. Fakat Serbedaran hareketi tam anlamıyla bir kitle hareketi olmuştur. Hiçbir kabile desteğinden yardım almadan oluşmuş, sonu devlet kurmaya giden bir hareket olmuştur.
- İran'da hanedan devletlerinin hayatta kalması her zaman miras kalan güç geçişlerine dayanmıştır. Fakat Sebedaran Devleti hiçbir zaman böyle bir özelliğe sahip olmamıştır ve hükümdarların başa gelişi halk tarafından seçilmeleriyle gerçekleşmiştir.⁹⁸ Serbedaran hareketinin İran toplumuna etkisi bir yere kadar dikkate değerdi. Serbedari düşüncesi Hazer Denizi Sahil Şeridi, Gilan ve Mazenderan başta olmak üzere birçok yere yayıldı. Mazenderan'daki Mereşi Şii Devleti aslında Horasan Serbedaran Devletinin taklidi idi. Gilan'daki Sadat-i Kiyai Devleti de aslında Horasan Sebedaran'ından ilham alarak vücut bulmuştur. Serbedaran hareketi Kerman eyaletinde de yankı buldu. Ferarud'da da Horasan Serbedaranını örnek alarak birtakım hareketler yaşandı fakat başarılı olmadılar.

⁹⁷ Belarshak, Eftekhari, Mahmood Panahi, Seyyed Mohammadreza, “Herekete Serbedaran ve Şiegeri” (Serbedaran Hareketi ve Şiilik), **Serbedaran hareketinin 700 yıllık anma Kongresi**, 2016, s. 114.

⁹⁸ Ag.e., s. 119.

Tabloda Fars yerel yönetimleri, tarihsel dönemi, etki alanı ve siyasi nüfuz ve başkent bilgileri göstermektedir.

Tablo 1. Fars yerel yönetimleri

Yerel devletin adı	Zaman dilimi	Etki alanı ve siyasi nüfuz	Başkent
Tahiriler	206-259 H.K.	Horasan, Sistan	Nişabur
Saffariler	227-393 H.K.	Sistan, Kerman, Fars, Kabul, Horasan ve bir süreliğine Huzistan'da	Zereng
Tabaristan Alevileri	250-360 H.K.	Ruyan, Çalus, Rey	Amol
Al-i Ziyar	316-434 H.K.	Gorgan, Tabaristan, Rey, Kazvin, Hemedan, Kum, Kaşan, Loristan	İsfahan, Gorgan
Al-i Buye	320-447 H.K.	Bağdat, Huzistan, Kerman, Rey, Hemedan, İsfahan, Fars, Kerman, Hormuz, Mekran	Bağdat, Rey ve Şiraz
Al-i Muzaffer	723-795 H.K.	Yezd, İsfahan, Kerman, Fars ve Huzistan'ın bir kısmı	Şiraz
Serbedaran	736-788 H.K.	Sebzevar, Horasan	Baştin

(Düzenlenme yazara aittir).

2 Safevi Döneminde Şiilik üzerinden Persler ve Safevi Türklerinin Osmanlı etkenine karşı ittifakı: (Çaldıracı zihniyet)

Safevi dönemi (1721-1501) iki farklı aşamada incelenebilir: Azerbaycan Safevileri ve Fars-İran Safevileri. İlk dönemde sarayda Kızılbaşlar hakimiyet sürmüştü ve Safevi sarayı Türk bir öze sahip olmuştur. İkinci dönemde Safevi rejimi içindeki Ş'ubiyya akımlarının etkisiyle Kızılbaşlar iktidardan temizlenerek iktidar hükümeti Fars-İranlı olarak değiştirildi; Safevi Devletinin kimlik ve işlev değiştirmesinin de en önemli nedeni bu meseleye dayanmaktadır.⁹⁹ Kızılbaşlar, İran-Fars unsurlarına karşı açıkça düşmanlık besliyorlardı. Birinci Şah Abbas döneminde Kızılbaşların zayıflamasıyla birlikte İran-Fars unsurlarının gücü artmış oldu. Padişah reformları ve üçüncü bir gücü kullanma, Kızılbaşların tekelinde olan iktidarı kırmış oldu.¹⁰⁰ Bu sayede İran-Fars unsurları şahtan sonra en önemli konuma geldi.

Safevi döneminde üç seçkin gruptan söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki teknokrat seçkinlerdir, bu grup devlet iktidarına sahip olmuştur ve özel ayrıcalıklarından ötürü devlet makamlarına atanabilmişlerdir. Safevi döneminde farklı kişiler rüşvet ödeyerek makam sahibi olabiliyorlardı. Herhangi bir hâkimin nedensiz atama veya azli Kızılbaşları rahatsız edebiliyordu. Kızılbaşlar iktidardan uzaklaşınca diğer kişilere her türlü işin verilebilmesinin önü açılmış oldu. İkinci grup seçkinler ise geleneksel seçkinler olarak tanımlanırdı. Bu grup Kızılbaş kabilelerinin reislerinden oluşmaktaydı. Kızılbaşlar geleneksel seçkin grubun çekirdeğini oluştururdu. Güç sahibi grupların arasına Ermeniler

⁹⁹ Bayatlı, Samed, “Azerbaycan şieliği (aliçilik) və fars şieliği (mecusi şieliyi)”, **sited in: oyrenci-sesi.info/yeni/wp-content/uploads/2014/09/2.pdf**, 2013, s. 50. Erişim tarihi: Aralık 2017.

¹⁰⁰ Del Ashoob, Hadi, Jaliliyan Azer, “Megame Vezaret der Doreye ;ah’ye ;ah Abbase Evvel” (Birinci Safevi Şahı Şah Abbas Döneminde Bakanlığın Durumu), **Tarih araştırmaları**, sene; 19, sayı; 68, Bahar 2018, s. 82.

ve Gürcüler gibi yeni grupların dahil olması ve Tacik-İran unsurlarıyla karşılaşması, Kızılbaşların güçlerinin sınırlanmasında en önemli etkenlerden biriydi. Üçüncü grup seçkinler ortak mezhep veya ideolojiye sahip seçkinlerden oluşurdu. Bu grup imamın yokluğunda onun yerine birinin geçmesi inancı esasında kurulmuştu. Grup kendi içinde ikiye ayrılırdı; saraya bağlı olmayan ve saraya bağlı aynı mezhep mensubu seçkinler. İlk grup kayıp döneminde hakimiyeti müçtehitlerin hakkı olarak görürken, ikinci grup ise müçtehidin yanında adaletli bir padişahın da olmasından yanaydı.¹⁰¹

Safevilerin iktidarı ele geçirdiği andan düşüşlerine kadar devam eden süreçte 56 bakan göreve geldi. Safevi döneminde 56 bakandan 26'sı Fars asıllıydı. Birinci Şah Abbas yönetime gelene kadar bakanlık makamı çok önemli bir yere sahip değildi. Birinci Şah İsmail döneminde “vekil” makamı, bakanlık makamından daha güçlü bir hal aldı. Bunun nedeni İsmail Devletinin askeri yönünün idari yönüne ağır basmasıydı. Dolayısıyla Birinci İsmail döneminde bakanlar saray vergisi dışında ülkenin diğer işlerine müdahale edemiyorlardı. Anlaşılan bakanlık makamı Birinci Şah Abbas döneminde pek güç ve itibar getiren bir makam değildi ve bakan sadece padişah tarafından atanmış ve onun yaveri olarak bilinirdi. Bakanlık Tahmasp döneminde de çok önemli bir konum kazanamadı ve makamın getirdiği güç yine sınırlıydı. Tahmasb'ın saltanatının ilk on yılı (930-940 Hicri Kameri) ordunun üstünlüğü nedeniyle Emir ul-Ümera bakanların atanması ve azli konusunda temel bir role sahipti. I. Abbas döneminde, Şah'ın konumunun zayıflamasıyla

¹⁰¹ Zarei Mehrvarz, Abbas, Momeni, Mohsen, “Bergozidegane İranı der Doreye Safevi az Nezere Sharden” (Sharden Açısından Safevi Dönemi İran Seçkinleri), **Tarihi araştırmalar**, sene; 3, sayı; 1, Bahar ve Yaz, 2013, s. 59.

beraber bakanın gücü arttı. Ülke işlerinin yönetimi, bakanın başında olduğu bürokrasiye çevresinde şekillenmeye başladı.¹⁰²

Safevi hanedanlığı hâkimiyetinin sürdüğü dönemde bakanlığın gücü arttıkça devletin de Fars-İran temelli bir sistemi oldu. Durum tersine dönüp bakanlığın gücü azaldıkça, Fars-İran olgularının etkisi azalarak devlet Azerbaycan mahiyetine sahip olmaktaydı. Safevi yönetiminin ilk döneminde, bakanın yetkileri sınırlıydı ve Kızılbaşlar iktidarda daha etkiliydi. İkinci dönem I. Şah Abbas'ın tahta oturmasıyla Fars bakanların gücü arttı. İlk dönemde Safeviler ve Osmanlılar arasında iki savaş gerçekleşti. Fakat ikinci dönemde Safeviler ve Osmanlılar arasında yaklaşık 7 savaş gerçekleşmiş oldu.

3 Kaçar Dönemi

3.1 Nasireddin Şah zamanı ve Meşrute olaylarında bu çaldıranı geleneğin devamı

Kaçarlar, İran'da hâkimiyette olan son Türk hanedanı (1796-1925) olmuştur. Ağa Muhammed Han Kaçar'ın saltanatının ilk yıllarında saray; şah, itimadüddele – sadr-i azam- ve sınırlı sayıda yazarlar ve sekterler olmak üzere az nüfuslu bir gruptan oluşmaktaydı. Tüm devlet memurları şahın tanıdıklarıydı ve şahın bizzat kararıyla atanır veya azlolunurdu. Bu dönemde Ağa Muhammed Han, devlet organlarını bizzat denetimi altına almıştı.¹⁰³ Fethali Şah döneminde de durum aynı şekilde devam etti ve şah bizzat devlet bürokrasisini denetliyordu. Fethali Şah'ın saltanatı döneminde bürokrasi oldukça gelişti. Şah, zaman içerisinde memalik-i mahrusenin eyalet ve velayetlerinin hükümlerliklerini oğullarına devretti. Bu dönemde, daha sonra Dışişleri Bakanlığı haline

¹⁰² Karimi, Alireza, “Vezaret der Doreye Safevi” (Safevi Döneminde Bakanlık), **İslami Hükümet**, sayı; 15, 2000.

¹⁰³ Lambton, Ann Katharine Swynford, **İran-e Doreye Gacar (Kaçar Dönemi İran)**, çev. Simin Fasihi, Meşhed: Javedan kherad 1997, s. 141.

gelen bir Dış İlişkiler Ofisi kuruldu.¹⁰⁴ Muhammed Şah döneminde de Ağa Muhammed Han ve Fethali Şah geleneklerini aynı şekilde devam etti. Kaçar döneminde geniş çapta dönüşümlerin meydana gelmesi, Nasrettin Şah'ın tahta çıkmasıyla başlamıştır. Nasrettin Şah döneminde farklı bakanlıklar kuruldu ve “Meslehet Hane” adında bir meclis kurularak gücün tek merkezde toplanmasının önüne geçildi. Muzafferiddin Şah döneminde özgürlükçü gruplar ve devlet arasında birtakım çatışmalar yaşandı, bu çatışmaların sonucu olarak meşrutiyet fermanı kabul edildi. Bu dönemde meşrutiyet yanlısı grupla hemfikir olan hâkim sınıftan mensupları da vardı. Bu kişiler genellikle Nasrettin Şah döneminde saraya nüfuz etmişlerdi. Muhammed Ali Şah durumu değiştirmeye ve eski koşulları geri getirmeye çalıştı, ancak bunu yapmak için geç kalmıştı. Şahın anayasayı kaldırması sadece muhalefeti zayıflatmakla kalmadı, aynı zamanda azledilmesine ve ikinci bir meşrutiyet fermanının imzalanması ve anayasanın düzenlenmesine yol açtı.¹⁰⁵ Ağa, Muhammed Han Kaçar hâkimiyetinden Ahmet Şah Kaçar hâkimiyetine yaklaşıncı gücün tek merkezde toplanmasının zayıfladığını görmekteyiz, şah ile birlikte toprak sahipleri, bürokratlar ve nihayetinde parlamento üyeleri gibi birçok kişinin karar alma sürecine dâhil olduğu görülmektedir. Bu gelişmelerin dönüm noktası, Nasrettin Şah egemenliğine kadar uzanmaktadır; aslında bu dönemden itibaren saltanat dışı unsurların saraya girmesine tanık olmaktadır, bu durumun göze çarpan en somut örneğinin Muzafferiddin Şah'ın meşrutiyet fermanını imzalaması olduğunu söylemek mümkündür.

Nasrettin Şah devleti oluşumunun ilk on yılında, önceki milliyetçi devlet inşası çabalarını geride bıraktı ve modern bir devlet söylemine yöneldi. Nasrettin Şah'ın saltanatının ortalarına doğru, özellikle Mirza Hüseyin Han Sepehsalar'ın girişimleri ve Kaçar şahının

¹⁰⁴ Bashiriyeh, Hosein ve Karampoor, Roza, “Tehgigi der Morede Gerdeşe Nohbegan der Zamane Nasserettin Şah” (Kaçar Dönemi İran'ında Elit Dolaşımı Üzerine bir İnceleme), **Name-i Pajooresh-e Farhangi**, 8. yıl, yeni dönem, no: 10, 2005, s. 59.

¹⁰⁵ A.g.m., s. 60-62.

Avrupa'ya düzenlediği seyahatleriyle beraber devlet yapısal olarak modernleşmeye yönelik bir yaklaşım izlemeye başladı. Yeni bakanlıkların kurulmasıyla ve kamu güvenliği, yargılama ve adalet alanında yeni kurumların açılmasıyla beraber geleneksel bürokrasinin oldukça hızlı bir şekilde yeni bir sisteme dönüştü. Bununla birlikte iktidarın temelindeki gücün mahiyeti bir yandan sürekli olarak kişisel gücünün sınırlanmasının yarattığı engellerle ve diğer yandan sınırlı geleneksel kültürün devam etmesi ile karşı karşıyaydı. Bu mesele Nasrettin Şah'ın planladığı birçok projenin durdurulmasına neden oldu, dolayısıyla da Şahın durumdan hoşnutsuzluğunu beraberinde getirdi. Tüm bunlara rağmen Nasrettin Şah saltanatının son yılına yaklaştıkça, özellikle Tütün Hareketi ve Kaçar şahının öldürülmesi olayından sonra, toplumun aktif ve bilinçli unsurları tarafından gücün mahiyetinde derin bir dönüşümün meydana gelmesi ve yayılması çabasını görmekteyiz. Bu doğrultuda Meşrutiyet Hareketi söz konusu gücün değişmesi ve modern devletin temellerinin atılmasında Nasreddin Şah dönemi için düşündürücüdür.¹⁰⁶

3.2 Dini Medreselerde Usulilerin İhbarilere Galibiyeti ve Şii Ulemanın Önem Kazanması

Tarihsel olaylar ve akımlar iç içe bir biçimde şekillenirler. Halk, imamların zuhuruna dek karşılaştıkları sorunların cevabını ya imama ya da imamın güvendiği Nevvab olarak bilinen kişilere sorar. Fakat 329 Hicri yılında yani “Gaybet-i Kübra”dan sonra, aynı zaman dilimi İmam-i Zaman'ın dördüncü yardımcısının da vefatını da içermektedir, ve naiblik dönemi bitmiştir. Dolayısıyla halkın sorularını soracağı bir kişi de kalmamıştı. Bu nedenle peygamber ve imamlardan geride kalan materyallerden çıkarımlarda bulunma yoluna gidildi. İmamlardan kalan sermaye çok değerliydi fakat bunun kullanılması Usul-i

¹⁰⁶ Ahmadzadeh, Mohammad Emir, “Merahele Seganeye Tehevvöl der Zamane Naserettin Şah” (Nasrettin Şah Kaçar Döneminde İran Devletinin Üçlü Dönüşüm Aşamaları), **İran ve İslam tarihi bilimsel araştırmalar dergisi**, 27. yıl, no: 35, sonbahar 2018, s. 31.

Fıkıh olarak isimlendirilen eklemeler kararlaştırılana dek pek mümkün gözükmemekteydi. Bu noktadan itibaren Şii bilim insanları arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başladı ve iki ayrı gruba ayrıldılar: İhbariler ve Usuliler.¹⁰⁷ Aşağıda Usuliler ve İhbarilerin görüş ayrılıklarına değinilmiştir. İhtilaf konuları şunlardan ibarettir:

- Müçtehitler (Usuliler) içtihat meselesini somut bir farz olarak görürler fakat İhbariler İçtihad'ı haram olarak nitelendirirler. İlgili meselelerde rivayetler masum makam tarafından alınmalıdır.
- Müçtehitler anlayışına göre dini ahkâmlar; kitap, sünnet, icma ve akıldan oluşmaktadır. İhbariler ise kitap ve sünnete inanıyorlardı fakat icma ve akıla fazla önem vermiyorlardı.
- Müçtehitler şeriat hükümleri uyarınca şüphe duymak yerine eyleme geçmeyi önerirken İhbariler sadece ilimle yetinirler. İhbarilerin ilimden amacı normal ilimdir. Yani onlar masumlardan kalan ve hata içermeyen olguları savunurlar.
- Müçtehitler hadisleri (sahih, müvessak, Hüsün ve zayıf) olmak üzere dörde ayırırlar, fakat İhbariler hadisleri sahih ve zayıf olmak üzere yalnızca ikiye ayırmaktadırlar.
- Müçtehitler zikredilen dört tür hadisi istedikleri gibi tefsir ederler. Fakat İhbariler sahih hadisin birkaç belirtisi olan ve kesinlik sağlayan haberden ibaret olduğuna inanırlar. Bu haberin masumdan gelmesi şarttır. Hâlbuki zayıf (eksik) hadis bu özelliklere sahip değildir.
- Müçtehitler halkı ikiye ayırırlar: müçtehit ve mukallit. Fakat İhbariler halkın tamamını masumun mukallidi olarak kabul ederler ve halkın müçtehitten taklit etmesine müsaade etmezler. Sadece sahih hadisi müçtehitten öğrenmek konusunda bir sorun görmezler.
- Müçtehitler imamın yokluğunda içtihat derecesine yetismeyi farz kabul ederler ve hazır oluklarında ahkâmın sadece masumlardan alınması gerektiğinin üzerinde dururlar. İhbariler ise ahkâmın alınmasını sadece masumların varlığına bağlarlar ve vasıta ile olsa bile ahkâmın masumlardan alınmasını isterler.
- Müçtehitler çıkarım derecesine ulaşmak için farklı bilimleri şart olarak görürler. Bunlardan en önemlisi “Usûlü'l-Fıkıh”tır. Fakat İhbariler ehl-i beyt terimlerine ait bilgileri ahkâm çıkarımında şart olarak görürler. Buna ek olarak, benzetme hakkında çelişkili bir husus olmamalıdır. Fakat ehl-i sünnet kitabındaki usullere başvurulmasını önermezler.
- Müçtehitler ölmüş birisini taklit etmeyi önermezler ancak İhbariler ölmüş birisini taklit etmeyi önerirler.
- Müçtehitler kitabın görüşünü gerekçe gösterirler ve bunu haberlerin görüşüne tercih ederler, diğer yandan İhbariler kitabın görüşünü ancak masumlar tarafından yapılmış bir yorum varsa önerirler.

¹⁰⁷ Saadatifar, Fariba, “Delaye Gelebeye Goftemane Şeyhiye ve Nogate Ehtelafe An ba Fergeye Babiye” (Şeyhiye Söyleminin Galebe nedenleri ve o düşüncenin Babiye fırkasıyla çatışma noktası), **İslami uygarlık ve kültürel Tarihi Bilimsel-araştırma Dergisi**, 7. yıl, no: 25, 2017, s. 97.

- Müçtehitler, müçtehitlere itaat etmeyi aynen imama itaat etmek gibi farz sayarlar. Fakat İhbariler müçtehide itaat etmeyi farz saymazlar.
- Müçtehitler dört kitabın tüm haberlerini sahih bilmezler, dolayısıyla ilim insanlarını gerekli görürler. Fakat İhbariler dört kitabın rivayetlerini kat'i surette masum tarafından olduğu kesin ve herhangi bir tahrifte bulunulmamış olması şartıyla sahih olarak görürler. Dolayısıyla ilim insanına gerek yoktur.
- Müçtehitler veraset işlerinde fetva vermeyi sadece içtihat yoluyla gerçekleştirirler ve İhbariler zikredilen konularda masumdan rivayet eden ve onların hükümlerinin farkında olan kişilere başvurulmasını isterler.¹⁰⁸

Üç ayrı dönemde İmamiye Şia'sı arasında bu sorunun altyapısı kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Birinci dönem Irak ve İran'da Şii devleti olan Al-i Buye devleti dönemidir. Bu dönemde iki farklı Fıkhi ve itikadi akım baş göstermiştir. Biri Fıkhi/kelami eğilimli ve diğeri hadisi/İhbari eğilimli olmak üzere birbirine zıt düşen akımlardır. Bu iki akımın her ikisi de sonraki Şii düşüncesine kendi etkilerini bırakmıştır. Fakat Şeyh Müfid ve ekolünün çabalarıyla birkaç yüz yıl boyunca İctihadi ve usuli fıkhi tarzı, Hadisi ve İhbari akımlarına üstün geldi ve böylece İmami geleneğin siyasi, kelami ve fıkhi düşüncesi ağır bedeller ödedi. Safevi döneminde İhbari akımı bir daha ve bu sefer Molla Muhammed Emin Esterabadi tarafından yeni versiyonunda ve birinci dönem hadis-i imami mirasına dayanarak yinelendi ve tekrardan güçlendi. Fıkıhçılar ekolü karşısında ciddi bir sorun olarak belirdi. Bu dönemde İhbaricilik giderek köklerini birçok imami dini alanlarda ve merkezlerde yayma fırsatı bularak imami sünneti içerisinde güçlü temsilciler ve taraftarlara ulaştı. Yaklaşık iki asır boyunca usuli akımını ciddi tehlikelerle karşı karşıya bıraktı. Tüm bunlara rağmen şu hususu belirtmekte fayda vardır; İhbari akımı Esterabadi ve diğer bazı İhbariler tarafından Safevi döneminde usuli fıkıhçılarına karşı ortaya çıkmasına, ayrıca İhbarilerin İran'ın bazı bölgeleri, Irak ve Bahreyn'de üstün konumda olmasına rağmen iki

¹⁰⁸ Savagheb, Jahanbakhsh ve Azadbakht, Soroosh, "Netayece Ceryanhaye Osuli ve Ehbari ve Degergunihaye Doreye Gacar" (Usulculer ve İhbariler akımlarının sonuçları ve Kaçar dönemi dönüşümleri), **İran ve İslam tarihi bilimsel uzmanlık dergisi**, no: 5, 2010, s. 103-104.

akım arasındaki sert çatışma yalnızca Safevi Devletinin sonları ve Kaçar Devletinin ilk yıllarında artık gerçek ve uzun zaman süren bir soruna dönüşmüştü. Safevi devletinin çöküşünden sonra Irak'taki Şii mezhepli şehirler yeniden canlandı ve imamı Şiiler Fıkhın merkezi büyük oranda İran'dan Irak'a kaymış oldu. Böylelikle “Merceiyet” çerçevesinde “Ulema” kurumunu oluşturmaları, siyasal, sosyal ve hatta ekonomik olayların arka planları ve dikkate değer toplumsal güçler ile birlikte Safevi devletinin sona ermesiyle zayıflayan “Şeyhül İslam” kurumunun yerine bir alternatif olarak sağlanmış oldu.¹⁰⁹

Kaçar döneminde gerçekleşen Usulilerin İhbariler üzerindeki zaferinin nedeni, esas olarak İran'daki batılı ve modernistlerle temasın başlamasını ve bu fenomenlerle köktenci fikirlerin daha fazla koordinasyonuna atfedilen birtakım açıklamaları kapsamaktadır. Kaçar döneminde Batıyla artan ilişkiler, İran'ın Ruslara karşı ağır yenilgilerinin sonuçları, modernizm uğrunda Emir Kebir ve Sepehsalar'ın başarısız çabaları, Batıya öğrenci göndermek, matbaanın kurulması ve sonunda Batıdan entelektüel ve kültürel düşünce ve kavramların nüfuz etmesi gibi tüm bu gelişmeler, geleneksel düşünce biçimleriyle yüzleşmeye ve zıt genel eğilime neden oldu. Dolayısıyla dini camia da bu gelişimler ve akımlardan bir nebze etkilendi. İlm-i usula dayanarak içtihat ve bireysel çıkarıma inanan Usulilerin İhbarilere karşı kazandığı zafer, fıkhın dogmatik ve yetersiz kurallarının söz konusu gelişimlerle baş etmek için yeterli olmadığı söylentilerini kanıtlar nitelikteydi.¹¹⁰ Usuli ulemalarının İhbarilere karşı zaferi, İran'da Kaçarların devleti ele geçirmesi esnasında İmamiye Şiiliği tarihinde siyasal öneme sahiptir. Dolayısıyla Usuli ekolünün

¹⁰⁹ Ansari, Hasan, İhbari Çatışması/Usuli ve onun geçmişi, <http://ansari.kateban.com/post/1356>.

¹¹⁰ Savagheb, Jahanbakhsh ve Azadbakht, Soroosh, “Usulculer ve İhbariler akımlarının sonuçları ve Kaçar dönemi dönüşümleri”, **İran ve İslam tarihi bilimsel uzmanlık dergisi**, no: 5, 2010, s. 104.

zaferi Kaçar döneminde Şii camiası için uzun vadeli siyasi sonuçlar doğurdu. Sonraki başlıklarda bu siyasi sonuçlara değinilmiştir.

3.3 Kaçar Döneminde “Merceiyetin” Oluşumu ve Yöneticiler Tarafından Dini Merce’lerin İktidarlarının Kabulü

Sonunda Ağa Muhammed Bager Behbehani çabalarıyla, Usuli ekolü Şia grupları arasında baskın mezhep haline geldi. Ayrıca bu dönemde Behbehani’nin Molla Mehdi Neragi, Mirza Ebulkasim Kummi, Şeyh Ca’fer Kummi, Hac Muhammed İbrahim Kelbasi, Seyit Muhammed Bagir Şefti gibi ulema ve fıkıhçıların İhbarilere karşı yetiştirilmesi ve eğitilmesindeki rolü oldukça dikkat çekmektedir. Kimilerine göre Behbehani tarafından ortaya atılan müçtehidin rolü, Şeyh Murteza Ensari ile iktidarının doruk noktasına ulaşmıştır. Bir kelamda Ensari tarafından merceiyet kurumunun tesisi ile Usuli ulemasının gücü zirve yaptı. Bundan sonra İran’da dini-Şii söyleminin yayılması din adamları ve Usuli ulemalarının uhdesine geçmiş oldu. Aslında, yeni bir kavram olarak "merceiyet-i taklit"’in geliştirilmesi (yani Şii mezhebinin güç piramidinin başında tek bir merceinin bulunması) Usuli ekolünün İhbarileri alt etmesinin doğrudan bir sonucuydu. Usuli ulemasının zaferi ile Şii fıkıhında, özellikle siyasi boyutta bir tür evrim yaşanmış oldu. Toplumun yönetimi ve idare edilmesinde müçtehidin rolü bu sayede belirlenmişti. Dolayısıyla Şii Usuli fıkıhçıların tartışmasız güçleri, ihtişamları, dini ve sosyal velayetleri önceki dönemlere nazaran saltanatı şeriata muhtaç duruma getirmişti. Dolayısıyla Kaçar şahları için halk nezdinde nüfuz sahibi olmak ve kabul görmek dini meşruiyeti kazanmaktan geçiyordu. Safevi döneminin aksine Kaçar döneminde Şeyhül İslam makamına şah tarafından fıkıhçı ve mahkeme başkanı atanamazdı, fıkıh sahibi kişi sultana cihat ve saltanat izni vermektedir.

3.3.1 Dini Yeniliğin Ortaya Çıkışı

Usuli ekolünün İhbarilere zaferinin bir diğer sonucu ise Şii Fıkhnın zamanın şartları ve toplum gereksinimlerinin çerçevesindeki dinamikliği idi. Aslında önemli olan şey akılcı Usulilerin ve müçtehitlerin İhbarilere karşı zaferi, dini yenilikçiliğin şekillenmesi ve mezhebi akımların ihyasında en önemli temellerden biri olmasıydı. İslam'ı toplumsal – siyasal reform ve modern bilimlerle uyumlu kılması Kaçar döneminin başlangıcında Usuli ulemaların İhbarilere karşı zaferlerine bağlı olduğunu belirtmek İran'da mezhebi yenilikçi akımlarla ilgili altının çizilmesi gereken bir diğer nokta olarak varlığını koruyordu.

3.3.2 Velayet-i Fakih Teorisinin Geliştirilmesi

Aslında Usuli ulemasının İhbarilere karşı zaferini takiben müçtehitler ve Şii fıkıhçıları tarafından ortaya atılan iddialar daha çok siyasi ağırlıktaydı. Usulilerin İhbarilere karşı kazandığı zaferin önemli düşünsel ve siyasal sonuçlarından biri “Velayet-i Fakih” teorisini geliştirmektir. Yeni bir teori olan ve devletçilik anlamında kullanılan Velayet-i Fakih, Kaçar döneminde Usuli ulemasının zaferi ile bazı Şii fıkıhçıları ve müçtehitler tarafından ortaya atıldı. Safevi ve Kaçar devletlerinin kuruluşları arasında yaklaşık üç asırlık bir zamanda Şii Usuli fıkıhçıları fıkhi ve şer'i teorilerini tıpkı bir saltanat teorisi gibi oluşturup Şii mezhepli İran toplumuna sundular. Böylelikle Usuliler “Velayet-i Fakih” teorisini zaman içinde düzenledi ve geliştirdi. Bu dönemde dini hükümet teorisinin oluşması için eşi benzeri görülmemiş bir çaba başlatıldı.¹¹¹

¹¹¹ İzadi Udlou, Azim vd, “Gelebeye Olemaye Osuli ber Ehbariha ve Netayece An der Doreye Gacar” (Usuli ulemalarının İhbarilere zaferi ve Kaçar dönemi bu meselenin Önemi), **Siyasal Çalışmalar Dergisi**, sene: 11, Sayı: 41, 2019, s. 10-15.

4 İran/Fars kimliğinin oluşumunda oryantalistlerin rolü

4.1 Oryantalisti zihniyet (Haçlı ve ırkçı zihniyet)

Edward Said, Oryantalizmi başından beri Avrupa sömürgeciliğinin etkisinde eğitilmiş bir güç söylemi ve egemen bir Batı modeli olarak açıklamıştır. Oryantalistleri ise Avrupalı ve başarılı insan perspektifinden bu güç ilişkilerini sunan kişiler olarak görmüştür. Bununla birlikte oryantalizm konusunda Foucault'un görüşleri etkisinde kalan Said, onun yöntemini kullanmaya kalkışmıştır. Said'e göre tüm oryantalist biçimlendirmelerin temelini oluşturan "Batı" ve "Doğu" ikilemi, kültürel karşılaşma süreçlerinde inşa edilmiş insan yapımı bir üründür. Said, Foucault gibi "öteki"nin oluşturulması veya "ötekileştirme" eylemi arasında ayırım yapılmasının gerekliliğine dikkat çektiği gibi bir özelliğin de ortaya çıkması gerektiğini ileri sürmüştür. Çünkü kimlik "ben" her zaman "öteki" ile olumsuz bir ilişki temelinde sabitlenmektedir. Dolayısıyla, "öteki"nin belirlenmesi esasen "ben"i tanımlamaya yönelik bir çabadır.¹¹² Said, Foucault'un iktidar-bilgi konusundan esinlenerek Asya ve Afrika'da Oryantalizm'i konu aldığı yazılarında Oryantalizm'in 18.-19. yüzyıllarda sömürgeciliğin yükselişi ile aynı anda önem kazandığını göstermeye çalışmıştır.¹¹³

Çoğu bilim insanı, doğuya egemen olmak için ortaya çıkan ve bir Batı tekniği olan sömürgeciliği oryantalizmin en önemli yönü olarak düşünmüştür. Said ise Batı ile Doğu arasındaki ilişkiyi, derecesi ve hiyerarşisinde karmaşıklık hegemonyası bulunan bir güç ilişkisi olarak tanımlamıştır.¹¹⁴

Desoughi de Oryantalizm'de sömürgecinin bariz ve derin izlerini görmüştür. Oryantalizm'i kendi başına Batı'nın bilimsel, kültürel, ekonomik ve siyasal varlığının bir

¹¹² Said, Edward, **Şerkiyatçılık**, çev. Lotfeli hinci, (2007), Tahran, Amirkebir Yayınları. s. 20.

¹¹³ Brojerdi, a.g.e., s. 376.

¹¹⁴ Said, Edward, a.g.e., s.25.

görünümü olarak nitelemiştir. Ona göre Batı'nın, Doğu'ya kıyasla daha üstün bir aklı, düşünce yapısı, yöntemi ve kaliteli bir bilgi birikimi vardı. Bu yüzden Doğu bilim, kültür, iman ve gayelerini Batı'da aramalıydı¹¹⁵. 18. yüzyıldan sonra popüler hâle gelen Oryantalizm, Doğu üzerinde otoriteye sahip olmakla birlikte hâkimiyet yaratmanın bir tür Batılı yoluydu ve her zaman Michel Foucault'nun deliller ve akıllar arasındaki tarihi ayrımı türünden yapılan bir ayrım tasavvur edilmekteydi. Said' göre, bu zamanda önemli ölçüde farklılaşmaya tabi tutulanlar; şair, hikâye yazarı, filozof, politikacı, kuramcı, ekonomist ve kraliyet mensubu gibi kişilerdi.¹¹⁶

Oryantalizm'in sömürgecilikle olan ilişkisi genel anlamda her ne kadar önem arz etse de İngiliz-İran araştırmaları için özellikle bir anlam ifade etmiştir. Edward Granville Brown gibi isimler hariç İngiliz-İran araştırmacılarının çoğu gözle görülür bir biçimde sömürgeci bir yaklaşıma sahip olmuşlardır ve Sömürgeci İranoloji'nin kullanımı İngiliz İran araştırmalarının tamamı hakkında yanlış bilgiler içermemektedir. Genel olarak, İngiliz Oryantalizm'i ve onu takiben İran araştırmaları sömürgecilikten doğmuş ve sömürgeciliğin amaçlarına hizmet etmiştir. "Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Merkezi" gibi İngiliz Oryantalist Merkezlerinin çoğu sömürgeciliğin en önemli ve stratejik kolları olmuştur. Oryantalistlerin çoğu ve İngiliz İran araştırmacıları sadece resmi hükümet yetkilileri ve Doğu Hindistan Şirketi değil aynı zamanda İngiliz İstihbarat Servisi'nden de casus olarak maaş almaktalardı. Örneğin, Lord Curzon, Cunningham Wright ve en önemli İngiliz – İran araştırmacılarından biri olan Bayan An Lambton'un sadakati ve performansı tüm bilimsel ve siyasi çevreler tarafından bilinmekteydi. Doğu Hindistan Petrol Şirketi'nin İskoç subayı olan Sir John Malcolm (1869-1769) 19. yüzyılın başında defalarca misyonerlik faaliyetleri için İran'a gönderildi. John Malcolm, İngiliz hükümetinin yararına İran hükümeti ile tek taraflı ve kendilerine göre çıkar sağladıkları sözleşmeler imzalamayı başardı. Napolyon Bonapart tarafından gelen tehditleri ve Afganların Hindistan'a saldıracakları tehdidini ortadan kaldırmakla birlikte ülkesinin ticari ve siyasi çıkarlarını korudu. Böylece ülkesi İngiltere'ye karşı yaptığı hizmetler sayesinde "Sir" lakabını almaya

¹¹⁵ Desugi, Muhemmed, (1998), **Seyre Tarihi ve Endişeye Şergşenasi (Şarkıyatçılık Düşüncesinin tarihi ve değerlendirmesi)**, çev. Mahmudriza İftiharzadeh, Tahran, Hezaran Yayınları, s. 17.

¹¹⁶ Gezelsofla, Mohemmed Tegi, "İran az Menzere Şergşenasi" (Şarkıyatçılık Açısından İran), **Ettelaate Siyasi Eghtesadi Dergisi**, Sayı 151, Mart ve Nisan 1997, s. 24.

layık görüldü. 5 Temmuz 1813'te Hindistan'da tamamladığı ve yaklaşık bin sayfa civarında olan "İran Tarihi" adlı telifini yazdı. Fakat ondan arta kalan orijinal nüshalar, 1815 yılında yayınlandığına işaret etmektedir. Buradan basım işlerinin iki sene sürdüğü anlaşılmaktadır. Malcolm, 1800-10 yılları arasında üç kez İngiltere hükümeti tarafından verilen "askeri diplomat" ünvanıyla İran'ı ziyaret etmiştir. Onu "İran Tarihi" adlı kitabı yazmaya iten etmen mesleği ve aynı zamanda hükümetinin İran ve Asya'daki hedefleriyle ilgiliydi. Bu etmenlerden dolayı İran, İngiliz Oryantalizmi'nin konusu oldu. İran'ın bu bölgede İngiltere için birinci derecede önemi, İran'ın İngiltere'nin korunması için stratejik bir geçit olmasıydı. İkinci olarak ise İran, İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarına zarar vermek amacı güden İngiliz düşmanlarına bir kapı haline gelmemelidir. Bu nedenle, İranlıların politik ve diplomatik davranışları kontrol edilmeliydi. İran'ın siyasi tutumlarını kontrol etmek için tarihini, kültürünü ve uygarlıklarını tanımak gerekliydi. Bu nedenle, John Malcolm'ın İran tarih kitabını yazmasının yanı sıra Larkarzan, Başsavcı Sykes, Denis Wright ve diğer İngiliz akademisyenlerin eserleri de bu amaçlar doğrultusunda literatüre kazandırılmıştır.

Malcolm'un İran hakkında yazdığı tarih kitabında modern Avrupa döneminin temelleri ve bileşenlerinden türetilen Oryantalist söylemin çıkış noktalarından etkilendiğini görmek mümkündür. Rönesans'tan sonra Modern Avrupa döneminde, doğa, dünya, toplum ve tarih alanlarında temel değişimler olmuş ve hatta insan, kendisine farklı bir açıdan bakmaya başlamıştır. Bilim ve düşünce dünyasının aktörleri olan tarihçiler de; insanlık, rasyonellik, Avrupalılık, ırkçılık, bilim gibi alanlardan etkilenmiştir. Tarihçiler, İran araştırmacıları ve hatta 19. yüzyıl Avrupalı Oryantalistler genel anlamda Doğu toplumlarının halkını ve tarihini ele alırken daha yakından İran ve İranlılar hakkında araştırma yürütüyorlardı. Onlar kendi tarihçiliklerinde kasıtlı ya da farkında olmadan modern söylemin önlerine çizdikleri yoldan gittiler. Onlara göre tarihçiliğin temeli, Avrupa merkeziliği, ırkçılık, sömürgecilik, İslam'a düşmanlık gibi alt söylemlerden oluşmaktaydı.¹¹⁷

Malcolm tarihinin ana eksenlerini araştırdığımızda iki önemli başlık gözükmektedir. Bunlardan ilki sömürgeciliktir. Said'in de vurguladığı gibi İngilizler ve Fransızlar Doğu'ya

¹¹⁷ Mohemmedi, Zekrollah, "İran ve İrani der Tarihnegariye Moderne Gerbi" (Modern Batı Tarih Yazıcılığında İran ve İranlılar), **Ketabe Mahe Tarih ve Cografiya**, 145. Sayı, Haziran 2010. S. 2.

açılım ve Doğu'yu araştırma konularının öncüleriydi. Elbette bu durum onların sömürge ağlarında akla ilk gelen isim olmalarından kaynaklanıyordu¹¹⁸. Foucault tarzında algı ve anlayışı olan Edward Said'e göre, Batı Oryantalizmi'nin özü Batı'nın Doğu'ya üstün konumda olması ve bunun getirilerinden oluşmaktaydı. Dolayısıyla Oryantalizm, Batı'nın kendini dünyanın maliki ve egemeni olarak gösterdiği bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Batı bu üstünlük konumunu hiçbir koşulda kaybetmek istemiyordu. Bir başka deyişle, Oryantalizm Doğu üzerinde otorite kurmayı ve bu otoriteye sahip çıkmayı gözetken ve yeniden yapılanmaya giden bir Batı tarzıdır¹¹⁹. Bu nedenle Batılı biri için Doğu, mülkiyet yoluyla tanımlanan bir fenomen hâline gelmiştir. Dolayısıyla Doğu denildiğinde bir İngiliz'in zihninde canlanan şey, on yıllar sonra bir sömürge veya emperyalist bölge olarak tek parça şeklinde Britanya'nın egemenliği altına girmiş olan bir coğrafya parçasıydı. Malcolm'un "İran Tarihi" gibi kitapları da bu egemenliği sağlamlaştırma amacıyla kaleme alınmıştır. Siyasi kaygılardan dolayı kaleme alınan bu kitap, İngiliz siyasetindeki ana taşlar hakkında bilgi vermekteydi. 19. yüzyılların başlarında Fransa'nın Hindistan'a saldırı tehlikesi, Hindistan hükümetini birtakım memurlarını bilgi edinmek ve anlaşmalar imzalamak amacıyla ülkenin kuzey batı sınırlarının ötesine göndermek mecburiyetinde bırakmıştı. Açıkçası, toplanan bilgiler kapsamlı bir inceleme ve değerlendirme gerektiriyordu. Bu yüzden bu bölgelere memurlar gönderildi ve her biri bir kitap telif ettiler. Mont Sturat Alfinston, Afganistan hakkında bir kitap yazdı. Henry Pottinger, Send ve Beluçistan; Malcolm da İran tarihi üzerine bir kitap yazdı. Malcolm 19. yüzyılın başlarında İran'a üç görev için gönderildi ve "Siyasi görevlerim esnasında deneyimlerim beni İran tarihi ile ilgi bir kitap yazmaya itti." diye bir açıklamada

¹¹⁸ Said, Edward, a.g.e., s.251.

¹¹⁹ Khalili, Mohsen, "Negdi az Diger, İranşenasiyr Englisi" (Ötekinin Eleştirisi, İngiliz İranşunaslığı), **Siyaset Bilimi Prjuheşnamesi**, 1. Yıl, 2. Sayı, Bahar 2006, s. 141.

bulundu¹²⁰. Malcolm 1808 yılında kitabını yazmaya başladı. 1809 yazında siyasi görevi nedeniyle kitabı yazmaya ara verdi. Bu ara, üçüncü görevi için İran'a gönderildiği 1811 yılına dek devam etti. Ancak 1811 yılının tamamını kitabını yazmaya ayırdı. Bombay'da siyasi elçiden yararlandı ve hükümetin desteğiyle bir sekreteri ve evi oldu. Hindistan genel valisi Lord Minto, Malcolm'a sağladığı bu imkânları ne hizmet ne de ödül olarak nitelendirmiştir.

Avrupacılık ve ırkçılık ise Malcolm dönemindeki bir diğer ana akımdır. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında bir yandan Avrupa'daki bilim ve teknolojinin gelişimi ve ilerlemesi öte yandan Batı hükümetlerinin özellikle de Asya olmak üzere dünyanın diğer yerlerinde art arda askeri ve siyasi başarıları, Avrupalı tarihçilerin, araştırmacıların ve siyasetçilerin kendi kültür ve uygarlıklarını diğer toplumlardan üstün görmeye ve hatta ırk olarak diğer ırklardan daha üstün olmalarında hemfikir olmalarına neden oldu. Avrupa merkezîliği söyleminde Avrupa; bilim, uygarlık, sanat, felsefe, tarih, kültür, yaşam tarzı ve diğer genel ve küçük konular da dâhil olmak üzere tüm alanlardaki insanlık konularının merkezinde yer almıştır. Irkçılığın ya da ırk üstünlüğü söyleminde, Avrupa ırkı diğer ırklardan farklı ve üstün olarak görülmüştür.¹²¹

Üçüncü ana akım ise Antikçiliktir. 19. yüzyıldaki Avrupalı yazarlarının neredeyse tamamı, ırkçı fikirlerden büyük bir ölçüde etkilendiler. John Stuart Mill, Carlyle, George Eliot ve hatta Charles Dickens gibi büyük yazarların eserlerinde bu etkileri görmek mümkündür. Bu ırkçı fikirlerin Oryantalist çalışma ve araştırmaları üzerinde doğrudan etkisi

¹²⁰ Jap, M. I, **Do Moverrehe Englisiye Tarihe İran: Tarihnegari der İran (İki İngiliz İran Tarihçi: İran'da Tarih Yazıcılığı)**, çev. Yagub Ajend, (1981), Neşre Goster, S. 138.

¹²¹ Bigdeli, Reza, "Peyvende Şerğşenasi ve Estemar de Ketabe Tarihe İran-e Malcolm" (Malcolm'un İran Tarihi Kitabında Sömürgecilik ve Şarkiyatçılığın Bağlantısı), <https://www.cgie.org.ir/popup/fa/system/contentprint/129202>, Erişim Tarihi: Ocak 2018.

vardı. Gobineau'ya benzer fikirleri olan Malcolm gibi yazarların görüşüne göre de Persler İslam'dan önce gelişmiş bir halktı. Fakat İslam, İran halkının gerilemesine neden oldu. Doğu'nun geri kalmışlığı ve düşüşünün yanında Batı dünyasıyla arasındaki eşitsizlik fikirleri, biyolojik olarak eşit olmama düşüncesini hemen akıllara getirdi¹²². Genel olarak, Malcolm ve ondan sonraki akım, antik Pers uygarlığını İslami dönemle karşılaştırdığında, eski uygarlıkların İslam devrine kıyasla çok daha gelişmiş ve ilerici olduğu kanaatine varmışlardır. Zerdüşt dininin de İslam dininden daha insancıl bir din olduğu belirtmişlerdir. "Eski İran eserlerine bakınca, mülkiyet konularını ve halk arasındaki ilişkiyi düzenleyen tüm sanayilerde ve bilimlerde iyi bir ilerleme kat ettiği anlaşılmaktadır ve bir daha o dönemin hükümeti altında böylesi asayiş ve refaha sahip olmamışlardır."¹²³ Sir John Melekm Han tarafından kapalı bir biçimde ortaya atılan bu görüş, Name-i Hüsrevan eserinin sahibi Kaçar şehzadesi Celaleddin Mirza (vefat: 1910), Mirza Fethali Ahundzade ve onun ardından Mirza Ağa Han'ın Kermani Aine-i İskenderi adlı eserlerinde geniş bir teori ileri sürülmüştür.

Dördüncü ana akım, İslam karşıtlığı ve geri kalmışlıktır. Sömürgeciliğin Oryantalizm'deki izleri kilisenin varlığı kadar görünürdür. Hristiyanlık uzun süredir tarihsel nefrete maruz kaldığı ve İslam'a karşı başarısız ve mağdur olduğu için, İslam çok kısa bir sürede dünyanın geniş bir alanına yayılmış ve Avrupa'nın uzun vadeli problemine dönüşmüştür. Endülüs ve Osmanlı ilerlemeleri Avrupalılar için kalıcı bir paniğe ve yenilgiye neden olmuştur; bu kilise düşmanı Oryentalist söylemde güçlü bir şekilde ortaya çıktı. 18. ve 19. yüzyılların çoğu Oryentalistleri için İslam semavi değil belki beşerî bir dindi. Onlara göre, Muhammed bir Peygamber değildi ve Müslümanlar, medeniyet ve insan

¹²² Said, Edward, a.g.e., s. 302.

¹²³ Malcolm, John, (1876), **Tarihe İran (İran Tarihi)**, çev. Mirza İsmail Heyret, Tahran, Sadi Kitabevi, s.4.

ilerlemesinde rol oynamayan korkunç vahşilerdi. İslam dini ilerlemeyi durduran ve vahşiliğe geri dönüş anlamına geliyordu bu yüzden Hristiyan dünyasının özgürlüğüne bir tehdit oluşturuyordu. Oryantalist hareket içinde kilisenin varlığını temsil eden Belçikalı Henry Lamance gibi Oryantalistler, Thomas Carlyle, Naldka, Goldzier ve onlarcası bu türden düşüncelerden uzak değillerdi. Felsefî, sosyal, hukuksal ve hatta bilimsel araştırmalarda Doğu ve Doğu'nun geri kalmış olduğu vurgulanmış ve Doğulular Batı'ya göre daha az bilgi, icat ve yeniliğe sahip oldukları iddia edilmiştir¹²⁴. Malcolm de öncülleri gibi düşünüyordu. Ona göre, tüm uluslar arasında anlaşmazlık ve çatışma yaşanması normaldi ancak bu mesele Arap peygamberinin dinini kabul edenler arasında daha çoktu. Çünkü Arap peygamberi açıkça müritlerine kâfirlerin boynunu vurmalarını ve Tanrı düşmanlarından intikam almalarını emretmişti. Bu nedenle Müslümanlar arasındaki az gelişmişlik meselesini İslam ve İslam hukukundan sorumlu tutmaktadır. Malcolm İslam'a iyi bakmazdı. Ona göre, İslam'ın en iyi özellikleri Hristiyanlıktan alınmıştır. Dolayısıyla, Müslümanlar arasında kılıç belirleyici bir argümandır. İslam'ın diğer özelliklerine gelince, reforma karşı çıkan ve müritlerinin önyargılı olduğu bu dinin varacağı nokta barbarlıktan başka bir şey olamazdı. Çünkü Müslümanlardan muasır medeniyet seviyesine ulaşan bir örnek yoktu ve bu dini kabul eden bütün kabilelerin sakinleri her zaman hükümetin zararına, şiddetine, aşırı baskısına ve istikrarsızlığına maruz kalmışlardı. Ama neden bu durum ortaya çıktı? Bu durum için iki faktör söz konusudur. Her şeyden önce İslam Peygamberi savaşa ve çileye yönelik teşvikte bulunmuştur.¹²⁵ İkinci faktör çok eşliliğin

¹²⁴ Desugi, Muhemmed, (1998), **Seyre Tarihi ve Endişeye Şergşenasi (Şarkıyatçılık Düşüncesinin tarihi ve değerlendirmesi)**, çev. Mahmudriza İftiharzadeh, Tahran, Hezaran Yayınları, s. 101.

¹²⁵ Malcolm, John, a.g.e. S. 220.

kurulması ve kadınların gizlenmesiydi. Kuşkusuz bu dini kabul eden ülkeler medeniyet kervanından geride kalmalarına önemli bir faktör olmuştur”.¹²⁶

4.2 Oryantalistler ve İran'da modern tarih yazıcılığı

4.2.1 Sir John Malcolm:

Sir John Malcolm'un “İran Tarihi” eseri, 1815 yılında iki cilt halinde basıldı ve Hindistan'daki Mirza İsmail Heyret tarafından hemen Farsçaya çevrildi. Bu kitap, İran prenslerine ve bilginlerine sunuldu. Böylece İranlıların kendi tarihlerine tutumu ve yazımında temel oluşturdu. Kitap bu tarihten sonra daima kullanılmıştır ve Celaleddin Mirza Kaçar'ın Name-i Hüsrevan'ında, Mirza Fath Ali Ahundzade, Mirza Ağa Han Kermani gibi İranlı tarihçilerin ve entelektüeller tarafından hem yöntem hem de ideoloji olarak kullanılmıştır. Neredeyse hepsi kurucu John Melkem'in izlediği ilkeleri benimsemişlerdir. Malcolm'un tarih kitabını, İran tarihinde bu zamana kadar yazılan diğer eserlerden ayıran birtakım özellikleri vardı.

Malcolm, tarih çalışmasında o dönem İran tarih yazımında nadir kullanılan çeşitli kaynaklardan yararlanmıştır. Bunlardan ilki, İran tarihi hakkında kapsamlı kaynaklar ve Avrupa araştırmalarıdır. Malcolm alçakgönüllülükle Doğu ülkelerinin tarihi ve edebiyatı üzerine Avrupa'daki eserleri okuduğunu belirtir. Aralarında Anquetil Duperron gibi Oryantalistlerin de eserlerinden çok yararlandığını ve bu eserin Zerdüşt dini hakkında en güvenilir ve doğru eserlerden biri olduğunu belirtmiştir¹²⁷. İkinci olarak İran seyahati sırasında edindiği Farsça tarihsel kaynaklar dizisinde Ferdevsi'nin Şehnamesi'nin en önemli eser olduğunun altını çizmiştir. Bir diğer kaynağı ise İran'a ikinci ve üçüncü geliş sırasında elinin altında çalışanların topladığı birincil elden kaynaklardı. Dördüncü kaynağı,

¹²⁶ A.g.e.

¹²⁷ A.g.e., s. 4.

bir dizi yazıt, mühür, madeni paralar ve Pehlevi dilinde birkaç tarihi mektuptan ibaretti. Pehlevi dili Duperron'un Pehlevi metinlerini okumaya çalışması dışında, Avrupalılar tarafından okunmamıştı. Fakat Silvestre de Sacy yazıtlarından bazılarını okumuş ve Malcolm bunlardan yararlanmıştır. Beşinci grup kaynaklar, İran hakkında yazılmış Arap eserleriydi. Malcolm Arapça bilmiyordu fakat Farsça çevirilerin bir kısmını kullandı. Bunlardan Farsça veya Hint kaynakları için ek niteliğinde yararlandı. Tarih öncesi eserlere dayanan Malcolm'un kitabı aynı zamanda bazı antikçiler tarafından sonraki yıllarda da kullanılmıştır. Malcolm, Mumbai'de Desatir kitabının bir kopyasını buldu. Tamamen sahte olan bu kitabı güvenilir buldu ve tarih kitabını yazarken yararlandı. Ayrıca İranlılara eski İran hakkında orijinal bir kitap olarak tanıttı. Debistan-i Mezahip adlı bir kitaba ulaştı ve ondan da yararlandı. Altıncı kaynak grubu, Ferdevsi'nin yazdığı İran ulusal hamasi hikâyelerdi. Malcolm, Şehnamenin bazı nüshalarına ulaştığını belirtse de kullandığı yazı 1811 yılında Kalküta'da basılmış nüshasıydı. Eski İran üzerine edindiği kaynakların yedincisi ve son grubu, yabancıların kaleme aldığı çeşitli yazılardı. Bu eserler arasında Yunan, Bizans, Süryani, Ermeni ve Yahudiler tarafından kaleme alınmış kitaplar vardı. Malcolm, Yunan eserleri dışında hiçbirine ulaşamamıştı. Tüm bunlardan rivayetlerinde ve alıntılarında kullandı ve yedinci bölümü Yunan tarihçilerinin eserlerini karşılaştırmaya çalıştı. Malcolm'un tarih kitabı dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm İran tarihini Arap fetihlerine kadar kapsamaktadır. Bu bölüm önemli ayrıntılardan oluşur ancak önemli sınırlamalar da vardır. İlk altı bölüm Firdevsi Şehnamesi'ne dayanan bazı Arapça ve Farsça eserlerin baz alındığı İran tarihinin bir tanımıdır. Malcolm'un İran Tarihi'nin ikinci kısmı, Nadir Şah'ın ayaklanmasına kadar olan Arap fetihlerini kapsamaktadır. Bu bölüme tam bir cilt ayrılmıştır. Bu kısmın ayrıntılarına ilk ciltte yer verilmemiştir. Malcolm: "Bu konuda çok fazla bilgi mevcut olduğundan farklı hanedanlar hakkında veri elde etme şansım

yüksekti.”¹²⁸ diye belirtmiştir. Üçüncü bölüm ise Malcolm’un İran’a gelmesinden önceki tarihleri konu alan Nadir Şah’tan Kaçar Hanedanlığının kurulmasına dair bilgileri içermektedir. Bu bölüm önceki bölümden daha ayrıntılı hazırlanmıştır ve Malcolm’e göre; Nadir Şah’ın ayaklanmasından bu yana olaylar Kaçar Hanedanı’yla bağlantısı nedeniyle çok önemli bir hâle bürünmüştür. Malcolm tarihinin dördüncü kısmı tarih ile ilgili değildir. İkinci cildin ikinci yarısında İran’ın toplumsal yaşamı hakkında ayrıntılı bir anlatıma yer vermiştir. Genel olarak, Malcolm’un İran Tarihi Kitabı, entelektüel yönelimler ve İran tarihçiliğinde yöntem ve ideoloji açısından kalıcı etki bırakmıştır. Bu kitap sömürgeci Oryantalist çalışmanın tam bir örneğidir ve İngiltere’nin Asya üzerindeki egemenliğini ve sömürgeciliğini haklı göstermeyi hedefleyen temellere ve ilkelere dayanmaktadır. İslamofobi, Avrupalılık, antikçilik gibi unsurlara göre gizli Oryantalizm ilkeleri Said’in de ifadesine göre temsil edilmektedir.¹²⁹

4.2.2 George Curzon:

19. yüzyıl ve 20. Yüzyılın başında İran’a iki kere seyahat eden Oryantalist ve seyahatname yazarlarından biri George Nathaniel Curzon’dur. 1889 yılında ilk defa muhabir olarak İran’a giden Curzon, seyahatinin ilk dönemleri hakkındaki düşüncelerinden ve İran’ın tarihsel, coğrafi, ekonomik ve sosyal sorunlarından kısaca "İran ve İran Sorunu" adlı kitabında bahsetmiştir. Curzon Oryantalist bir bakış açısıyla İran’ı İngiltere’nin dünya hükümdarlığı üzerine oynadığı kritik bir satranç taşı olarak görmüştür. Basra Körfezi, Curzon açısından Hindistan’ın ticari çıkarlarını korumak ve Britanya hâkimiyetini

¹²⁸ Malcolm, John, a.g.e., S. 275.

¹²⁹ Bigdeli, reza, <https://www.cgie.org.ir/fa/news/129202>, Erişim Tarihi: Aralık 2017.

güçlendirmek ve Rus devletinin bu bölgedeki etkisini engellemek açısından çok önem taşımaktaydı.¹³⁰

Curzon'un İran'a ilk seyahati Londra'dan başladı. Aşkabat ve Hazar Denizi bölgesini geçtikten sonra Kuçan'a doğru devam etti. Sonra İran'ın kuzey doğusundan Horasan ve Tahran istikametine doğru yöneldi. Oradan ise İran'ın kuzey vilayetlerine gitti. Daha sonra Tahran'a döndü ve oradan da İsfahan ve Şiraz'a yollandı. Bir sonraki aşamada Yezd, Kerman, Sistan ve Loristan ve oradan da İran'ın güney batısına gitti. Sonuçta Curzon Basra Körfezinin tümüne, güney ve kuzey limanlarını ziyaret etti.¹³¹

Curzon'un Basra Körfezi seyahati Körfezin kuzey batısının en sonunda bulunan ünlü Mahşehr limanından başladı ve oradan Deylem, Rig ve Buşehr limanlarına doğru devam etti. Daha sonra Hark Adası'na gitti ve oradan Deştistan, Kangan, Lenge ve Kışm Adaları'na hareket etti. Bu seyahatte Hürmüz, Abbas, Minab ve Cask limanları Curzon'un diğer gezilecek mekânları arasında yer alıyordu. Oradan Makran, Guadar, Muscat, Bahreyn, Kuveyt ve son olarak İran ile Osmanlı sınırındaki Fav'a gitti. Curzon altı aylık seyahatinin dönüşünde İran ve Basra Körfezi hakkında hazırladığı raporunu "İran ve İran Sorunu" adlı kitapta yayımladı. Bu kitabın kaynakları Curzon'un kişisel araştırma sonuçlarına ek olarak diğer yazarların telifleri, devlet belgeleri ve resmi raporlar oluşturmaktaydı. Bu kitap, İran'ın tarihi, coğrafi, sosyal ve ekonomik konuları üzerine yaptığı kısa araştırmayı içermektedir. Kendisinin titiz bir tasarımla tamamladığı hatıralarını da kapsayarak 1892'de yayımlanmıştır.

¹³⁰ <https://www.cgie.org.ir/fa/news/129202>, Erişim Tarihi: Ocak 2018.

¹³¹ A.g.m.

Curzon, eserin ikinci cildinde 27. Bölümde Basra Körfezi'ni anlatmıştır. Basra Körfezi'nin başlangıçtan mevcut çağa kadar tarihsel durumuna ve İran- İngiltere ilişkilerine değinerek, şu ifadeyi kullanmıştır:

İran'daki siyasi durum ve bu ülke ile Birleşik Krallık arasındaki ilişki üzerine herhangi bir yorum, Basra Körfezi konusu ve bu hükümetin temsilcilerinin oynadığı roldeki payını dikkate almadan yazılırsa hiçbir şekilde tam ve kusursuz değildir.¹³²

Curzon kitabında eserinin bilinçli sınıfın zevkine hitap edecek siyasi bir eser olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır; herkes tarafından beğenilecek bir seyahatname hazırlama kaygısı taşımamıştır. Bu şekilde çalışmasının sonucunu kalıcı kılacaktır. Curzon'a göre Basra Körfezi, deniz korsanlarının ve köle alışverişinin sıkça karşılaşıldığı bir yerdi ve ülkesi tarafından ona atanan görev ise orada barış ve huzuru sağlamaktaydı. Dolayısıyla Buşehr'teki Britanya memuru neredeyse herkesin başvuracağı tek mahkemeydi. Mevzuata ve anlaşmalara bakılırsa Basra Körfezi sularının güvenliği Britanya memurunun sorumluluğu altındaydı. Ayrıca Curzon, yeni İran araştırmaları hakkındaki eksiklikleri ve kendisinin de onlarla karşı karşıya kaldığı sorunları gidermeyi amaç edinmişti. Curzon şehirler ve mekânları anlatmada oldukça titiz ve geniş ölçekli çalışmıştı. Hazırladığı iki ciltte de İran'da neredeyse tüm ünlü mekân ve yerlere değinmiş veya yeterli açıklama getirmişti.¹³³

4.2.3 Joseph Arthur de Gobineau:

Gobineau'nun İran hakkındaki görüşüne ilişkin olarak Kemali şöyle yazmıştır: “Gobineau için İran üç açıdan önem taşımaktadır: Irksal teorisi ve bu teoriye dayalı insan toplumlarının analizi, yazarlık- hikâye anlatımı ve Oryantalizm; son olarak ise Orta Doğu

¹³² <http://parssea.org/?p=760>, erişim tarihi, Ocak 2018.

¹³³ A.g.m.

eserlerini incelenmesi.” Fakat eleştirmenleri onun ırk teorisini ciddiye almamışlardır ve Oryantalist araştırmaları da Renan ve Rawlinson gibi kişilerin karşısında önemli kabul görülmemiştir. Ancak İranlılar Gobineau'nun görüşüne saygı duymuşlardır. Öyle ki Gobineau üzerine sayısız eserin tercümesi yapılmış ve yayınlanmıştır. Tabii ki İran'a gönderilen siyasi elçiler arasında, Batı'da Gobineau kadar entelektüel etki ve nüfuz açısından önemli birini bulmak mümkün değildir¹³⁴. Ayrıca Gobineau'un İranlılar için taşıdığı önem onun İran toplumuna göreceli de olsa James Justinian Morier gibi sert yaklaşımıcılara göre dengeli bakış açısı sergilemesinden kaynaklanmaktadır. Gobineau'nun İran hakkındaki eserleri İran tarihi, Orta Asya dinleri ve felsefeleri, seyahat yazıları, hikâyeler ve mektuplar olmak üzere beş ana kategoriye ayrılır.

Gobineau kendini İran kültürüne yakın görüyordu ve severdi. Tocqueville'e bir mektupta şöyle yazmıştır:

İranlılar benim davranışlarımdan memnun idiler; çünkü Daryuş döneminden şimdiye kadar mütercime ihtiyaç duymadan ve doğrudan onlarla işlerini halleden ilk diplomattım”.¹³⁵

Tahran'dan yakınlarının birine bir diğer mektupta şöyle yazmıştır:

Avrupa'da nasıl yaşayacağımı bilmiyorum. Günün en güzel anlarından biri sabah uykudan uyandığım andır, ilk önce sobanın yanında otururum, sonra hizmetçilerden biri bana çay getirir ve diğeri altın nargileyi bana hazırlar. Nargile içtiğim sırada hizmetçiler elleri önünde saygılı bir biçimde benim önümde dururlar. Bende emirlerim vermeye başlarım. Benim ağzımdan hikmet ve akıl dökülür, sonra etrafımdakilere ödül ve ceza dağıtırım”.¹³⁶

¹³⁴ Kemali, Hüseyin, “İran der Mokatebate de Gobineau ba Tocqueville” (Tocqueville ile de Gobineau Mektublarında İran, İranşınası), **Mecceleye İranşınası**, 9. Yıl, no: 3, 1998, s. 494- 514.

¹³⁵ Gobineau, Joseph Arthur, (1974), **Namehaye Gobineau ve Tocqueville (Gobineau ve Tocqueville'in Mektupları)**, çev. Rehmetullah Muggeddem Meragei, Tahran, İbnisina Yayınları, s.109.

¹³⁶ Nateg, Nasih, (1985), **İran az Negahe Gobineau (Gobineau'nun bakışından İran)**, Tahran, Dr. Mahmut Afşar'ın Vakfı, , s.22.

Gobineau, İran topraklarını ve İran uygarlığını çok seviyordu. Gençlik dönemi arkadaşlarından biri olan Emily Lenny'ye göre: "Düşünceleri Orta Doğu'nun etrafında şekilleniyordu. Ve rüyasında yalnızca minare ve camii görürdü. Kendisini Müslüman olarak nitelendirdi ve Mekke'de Hacca gitmeye hazır olduğunu dile getirirdi. İslam Peygamberine yemin ederdi. Fars eserlerinden özellikle Ferdevsi'den çevirirdiği şiirleri bize düzenli olarak okuyordu".¹³⁷

Gobineau, İran'dan Tocqueville'ye gönderdiği ilk mektupta (7 Temmuz 1855, İran'a gelişinden dört gün sonra), İran toplumunun ahlaki durumunu şu şekilde değerlendirmiştir:

Halkın ahlaki durumundan bahsedeyim; ilke ve düşüncelerde büyük bir gerileme mevcut. Buradaki durum genel olarak, Osmanlılar ve Arapların mevcut talepleriyle ile aynıdır. Onlar açgözlülük konusunda Hintlilere benziyorlar fakat onlar kadar ilkelerine sadık değiller... Bizden olan hayduttur, yarın öbür gün biz de onlar gibi olacağız dersem mantıksız olmaz.¹³⁸

Tocqueville mektuplarının birinde Gobineau'dan İran'dan ve geri kalmışlık nedenleri hakkında mektup yazmasını talep etmiştir. 8 Ocak 1856'da Gobineau'ya şöyle yazmıştır: "... siyasi olamayan uygun bir konu bulun ve toplumsal ayinler ve gelenekler veya İran tarihi hakkında... bir makale düzenleyin... sizin tarafınızdan onu akademide okuyayım".¹³⁹ Aynı mektupta şöyle yazar: "Sen içinde yaşadığın halkın; hükümet, ahlak, eğilimler, ilgi odakları, her ne yazarsan bana altın hükmündedir ve o konular hakkında bilgi edinmek benim için çok önemlidir".¹⁴⁰ Tocqueville, Gobineau'ya diğer bir mektubunda şöyle ifadeler kullanmıştır:

¹³⁷ Gobineau, Joseph Arthur, **Gozareşhaye Gobineau az İran (Gobineau'nun İran Raporları)**, çev. Abdurrisa Huşeng Mehdevi, (1991), Tahran, Cuya yayınları, s. 5.

¹³⁸ Kemali, Hüseyin, a.g.m., s.499.

¹³⁹ A.g.m., s. 520.

¹⁴⁰ Gobineau, Joseph Arthur, **Namehaye Gobineau ve Tocqueville (Gobineau ve Tocqueville'in Mektupları)**, çev. Rehmetullah Muggeddem Meragei, Tahran, İbnisina Yayınları, s. 5.

Sürekli olarak senin içinde bulunduğun o ırkların çöküş sebebinin ne olduğunu merak etmekten kendimi alamıyorum. Öyle bir düşünüş ki, kendilerinin bir kısmını bir zamanlar onları görünce titreyen Avrupalılara sultasına teslim etmişler geri kalan kısmını da kuşkusuz teslim edecekler. Bu iri bedeni içeriden kemiren termit nedir? Osmanlılar, aptal bir halktır ve anlaşılan onların alinyazıları kandırılmak ve yenilgidir. Fakat şimdi sen öyle bir Müslüman milletin içindesin ki eğer gezginler ve yolcuların dediklerine güvenirsem kibar ve zeki bir halk olmalıdırlar. Yüzyıllar boyu kim böyle bir ulusu bu bilinçsiz ve çaresiz düşüşe sürükledi?¹⁴¹

Gobineau, 15 Ocak 1856'da Tahran'dan Tocqueville'e on sekiz sayfalık bir mektupta¹⁴² yazmış ve Tocqueville'nin İran hakkında sorduğu sorulara yanıt vermeye ve Kaçar döneminin çöküşünün nedenlerini araştırmaya çalışmıştır. Bu mektupta birkaç temel nokta vurgulanmaktadır.

İlk nokta Batı'nın İran'a hâkim olması gerçeğidir: "Burada Avrupalıların hâkim olması ve bu ülkeye sahip olmak istediği mukadderdir ve bu konuda herhangi bir kuşku yoktur. Ancak, insanların Fransızca öğrenme eğilimi olması ve okuma yazma bilmeyen çoğu anneler, kocalarını ve çocuklarını Fransızca okumaya teşvik ediyorlar ve sıklıkla Fransızca öğrenmeye vurgu yapıyorlar." Gobineau'nun endişesi Fransa'nın bu pazardan yararlanmaması ve İran'ın Rusların eline geçmesiydi. Ve şöyle devam ediyor: "Sanırım bu topraklar, Rus hâkimiyetinden uzak durmaktan daha çok ayaklanıp Rus hâkimiyetine girmek amacındadır." Gobineau, bu cebirsel sürecin İran ve Hindistan gibi geri kalmış ülkelerin yararına olduğunu iddia etmektedir. "Hindistan, Birleşik Krallık hükümetinin sayesinde, son 800 yıldır elde edemediği refahtan memnundur ve Rus hükümetinin İranlıların eski Dağıstanlı ve Şirvanlı yurttaşlarına olan davranışı Şah hükümetinin altında olan halkın dikkatini çekmiştir. İranlılar sürekli özlemle onların durumunu kendi durumlarıyla karşılaştırıyorlar". Ayrıca İran'ın böylesi bir gelişmeyi yakalayabilme kapasitesinde olduğuna inanmaktadırlar:

¹⁴¹ A.g.e. s. 60.

¹⁴² A.g.e. s. 86-67.

Asya milletleri ki çoğunlukla amacım İran ve Hindistan'dır inanç bakımından sakın ve sabitlerdir, öğrenmek ve idrak etmekten kaçınmazlar ve sonra başka bir sonuca ulaşıyoruz ki birinci sonucun içinde saklıdır; fakat bağımsız ele alınması gerekir, şöyle ki bu ırkçı ve mezhepsel taassuplar çözüm bulunmayacak bir hastalık değildir.¹⁴³

Gobineau, İranlıların medeniyet elde etme çabalarına birkaç örnek vermiştir.

Bunlardan bir tanesi bıçak yapmaktır. "Ben Şiraz'da İngiliz örneklerini taklit ederek yapılmış bıçakları gördüm. Bu bıçaklar o kadar orijinal duruyordu ki İngiliz tasarımcının adını bile bıçağın ağzına yazmışlardı." Bir diğeri ise iç çamaşırı kullanımı:

İranlılar, Chardin'in yanındakileri usandıran kir ve hijyenik olmayan durumu giderdiler. Yalnızca Tahran'da değil varlıklı ailelerde de iç çamaşır kullanımı ve erken değiştirme alışlagelmiş bir alışkanlıktı. Köyler ve kasabalarda yerel halk ve hayvancılıkla uğraşanlar çok fakir ve yoksul olmayan insanlar da eğer iç çamaşır ve çoraplarını (Avrupa'dan diğer bir taklit) en az haftada bir sefer ve genellikle iki sefer değiştirmezlerse utanç verici bir olay olduğunu bana anlatmışlardır.¹⁴⁴

İkinci olarak, Gobineau ırk teorisini İran'da test etmeye çalıştı. Ona göre İran'da demokrasi kemale ulaşmıştır ve İranlılar, ırksal, ulusal, aristokratik ve sınıfsal yönden kana dayalı bir taassuba sahip değiller. İranlı bu tür önyargıları bir kenara bırakacak olgunluğa ulaşmıştır. Dolayısıyla "evrim eşitliğinin sınırına" varmıştır. Gobineau, hızlı sosyal hareketliliğinin İran'da taassubun olmadığına işareti olarak gösterir: "Şu anki İsfahan hükümdarı ... dört yıl önce bir hizmetçiydi, geçmişi hakkında çok özgürce konuşuyor ... ve bu arada bir asil kana sahip ve parası olmayan prens ya da prenslerle birlikte hareket ediyor".¹⁴⁵

Gobineau, mezhepsel taassupları toplumun küçük bir kısmına atfeder. Ona göre kötü kişiler veya yobaz kişiler Ermenilere baskı uygulamak ve mülklerini çalmak için kafirlerden nefret edilmesini kullanıyorlardı. Bazı Ruhaniler ise Şia dışında kimseye

¹⁴³ A.g.e. s. 69.

¹⁴⁴ A.g.e. s. 69.

¹⁴⁵ A.g.e.

dokunmak istemiyorlardı. Hatta halktan bazı kişiler, diyelim ki bir Avrupalının çay içtiği bardağı, üç kere yıkamadan kullanmazlardı. Bardağı temiz bulmazlar ve onu üç kere yıkamadıkları taktirde kirleneceklerini ve ibadetlerinin bozulacağını düşünürlerdi. Ancak Gobineau bu davranış düzeyini tüm doğal toplumlarda gözlemlemiştir. Dahası, o zamanların cemaatindeki dindarlık düzeyinin anlatıldığı kadar olmadığını ve inançsızların çoğunluğu oluşturduğunu söylemiştir. Müslümanlar ise bunu şu ifadelerle açığa çıkarmıştır: “İranlıların dörtte birinin gerçekten Müslümanlık farzlarını yerine getirdikleri söylersek abartmış oluruz”.¹⁴⁶

Üçüncüsü ve en önemlisi, Gobineau'nun İran'ın ahlaki eğitim konusundaki eleştirisidir. Batı kibriyle İran'a bu kadar övgü yağdıran ve hayranlık duyan Gobineau, İranlıların ahlaki meselelerine gelince kısa bir paragrafta şunları söylüyor:

Genellikle, İranlıların zayıf yönleri ahlaki eğitim alanında daha çoktur. Aşağı yukarı yalan, kandırmak ve hilekârlık mümkün olduğunca sınırı aşmış ve mezhepsel kuralların olmasına rağmen aşkta ihanette boğulmuşlar ve akraba sevgisi ve samimiyeti çok yakın akrabalar dışında mümkün değildir, tüm duyguları yok etmişler öyle ki vatanseverlikten bile bir iz kalmamıştır.¹⁴⁷

Gobineau cümlelerine şu şekilde devam ediyor: “İranlıların her zaman eksik oldukları şey düşünce ve inançta; doğruyu teşhis etmemek, adil yargı, süreklilik ve nereye gideceklerini bilmemeleridir. Aslında yetenekli ve anlayışlı halklardır, kendi çıkarlarını iyi idrak ederler; fakat o kadar yozlaşmış ve çökmüşler ki kendilerini bile tedavi edemez hale gelmişler.” Derdi teşhis etmek ve tedavi etmemek Gobineau'nun tespit ettiği İran bu tip toplumsal özelliklere sahiptir. Son husus, Gobineau'nun Doğu ve Batı'nın geleceği hakkındaki tahminidir. O üstünlüğünü Batı'da görmesine rağmen, Hegel'in Tanrılar ve Köle

¹⁴⁶ Cemalzadeh, Seyit Mohemmedali, **Mirase Gobineau (Gobineau'in Mirası)**, (1961), Yagma yayınları no: 153, s. 17-20.

¹⁴⁷ Gobineau, A.g.e., s.70.

(1974) teorisine benzer bir analizle, Batı'yı Asya'ya tek başına musallat olan Tanrılar olarak görmüşlerdir ve aksi bir durumu düşünmemişlerdir. "Bizim için onlarla aynı renkte olmak ve onlarda bir olmak mümkün değildir." Bu nedenle bu ilişki tersine çevrilecek:

Avrupalılar İran'a hâkim olduğunda, aynı duruma müptela olacaklar ve bu Avrupalıların tamamen dejenere olmasıyla sonuçlanacaktır çünkü bizim baskınlığımızın unsuru olan özellikler aşamalı olarak ortadan kalkacak ve kendimizi tatmin ettiğimiz bu özellikler Asya halkı tarafından da bilinçsizce kullanılacaktır. Zamanı gelince biz onlara yollar inşa edeceğiz ve onlara hırsızlık tehlikesi olmadan sermayelerini istedikleri sanayide yatırımlarına imkân sağlayacağız. Onlar ise karşılığında bizim ihtiyaç duyduğumuz iplik kumaşları, ipeği, tarım ürünlerini ve özet olarak tüm gereksinimlerimizi istediğimiz gibi en düşük fiyatlarla bize verecekler. İşte o zaman biz mücadeleden vazgeçeceğiz".¹⁴⁸

Gobineau, "Bütün İranlılar Avrupa'yı ziyaret etmek istiyorlar. İranlıların bu muhteşem hayranlığına halkının maddi refahı eşlik ediyor. İran ipek, pamuk, şeker kamışı ve kahve ürettiğinde artık sıra bize o ürünleri satmaya gelecektir." der ve ekler:

İyi giyinmek, iyi yemek, iyi içmek ve iyi bir konuta sahip olmak insanlığın nihai hedefi olmuştur. Biz onlara bu harika sanatta kendi yöntemlerini canlandırmayı öğreteceğiz ancak çok geçmeden onlar da bize öğretecekler. Ve bu dersleri pahalı bir fiyata bize verecekler. Aynı zamanda hükümetin tüm masraf ve iftiharlarını hanemize yazacaklar. Yunanistan Küçük Asya'yı ele geçirdiğinde, Küçük Asya onların bastırılmasına neden oldu. Roma, Küçük Asya'yı ve Yunanistan'ı fethedince, Roma, bozucu başarısının dalgaları arasında boğuldu. Biz Avrupalılar Asya'nın sahipleri olduğumuz zaman, ayan ailelerin çocuklarına her türlü yolsuzluğu öğreten öğretmenlere sahip olacağız ve bu bizi bitirecektir.¹⁴⁹

Görüldüğü gibi zaman zaman Gobineau İranlıları övmekle kalmamış ve onları derin bir medeniyete sahip olduklarını yazmıştır. Daha doğrusu Gobineau, İranlıların yeni medeniyete uyum sağlayacaklarına inanmıştır.

4.2.4 Edward G. Brown¹⁵⁰

7 Şubat 1862'de İngiltere'de Uley köyünde dünyaya gelmiştir. Her ne kadar babası bir fabrika sahibi olarak oğlunun kendi yolunda devam etmesini istese de ancak ilk ve orta

¹⁴⁸ A.g.e., s.84.

¹⁴⁹ A.g.e., s.85.

¹⁵⁰ 7 Şubat 1862 – 5 Ocak 1926.

öğrenimini tamamladıktan sonra Cambridge Üniversitesi'nden doktora unvanıyla mezun olmuştur. Brown'u Doğu'ya ilgi duyuran şey, 1877 tarihli Rus ve Osmanlı Savaşı'ydı. Ona göre, "Bir taraf cesurca yenilmemek için çaba gösterirse insanların sempatisini uyandırır". Ancak Brown'un düşüncesinde Türklere acımak bir süre sonra yerini alkışa verdi ve alkış da yerini taraftarlığa bıraktı. Bu ilgi Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenilmesi için ilham kaynağı oldu ve o dönemde özellikle Hindistan'da hizmet etmek için ihtiyaç duyulan Doğu dilleri lisansını almayı başardı. O zamandan beri, eğitim ve çalışma hayatında özellikle şiir ve tarih okumak ve İranlılarla iletişim kurmak için Farsça yazılmış kitaplarına daha çok zaman ayırdı. Malkem Han ve Seyit Cemal gibi İranlılarla tanışması, Londra'da üç yıl yüksek lisans öğrenimi için bulunduğu sıralarda gerçekleşti. 1882 yazında İstanbul'a gitti, sonra daha çok İran'a ilgi duydu. İran'a seyahat etmeye karar verdi çünkü Fransa'nın İran Büyükelçisi Comte de Gobineau'dan "Orta Asya'daki Dinler ve Felsefe" hakkında bir kitap okumuştur ve "Babiye Fırkası" hakkında araştırma yapmaya çok istekliydin. 1888 yılında eğitim, seyahat ve araştırma için İran'a gitti ve bir yıl boyunca İran'da; İran halkına, geleneğine ve ahlakına aşinalık kazandı. Yazd, Kerman, Şiraz, Tahran, İsfahan ve Tebriz gibi şehirlere gitti ve iyi bir şekilde Farsça öğrendi. "Bir Gezginin Geçmişi" isimli ilk kitabını 1891'de yayınladı. Bu kitap gözlemlerini anlatan ve İranlıların özellikleri ve ahlakı ile ilgili bir yıllık duygu ve deneyimlerini konu alıyordu. "Bir Yıl İranlılar Arasında" adlı kitabında İran'a yapılan bir gezinin anılarını ve Sofiler, Dervişler ve Kalenderler gibi çeşitli sınıfların geleneklerini, döneme ilişkin deneyimlerini ve gözlemlerini kaleme almıştı. Cambridge'e döndükten sonra Brown, İran dili, tarihi ve edebiyatı eğitimi vermeye başladı ve İran'da entelektüel ve sosyal hareketler alanında çalışmalar yürüttü. Bu çalışmalara hayatının sonuna kadar devam etti. 1902'de tanınmış İran araştırmalar uzmanı Charles Rio'nun ölümünden sonra, Doğu Diller Okulu'nun başkanlığına atandı ve Osmanlı şiir

tarihinin 5. cildi, A.J.V Gibb'in telifinde ve Gibb Yayınevi'nin Bilimsel İşleri Departmanı da ona emanet edildi. 30 yıllık gayretin sonucu olan en büyük bilimsel çalışması, dört ciltte yazılan “İran'ın Edebiyat Tarihi”dir. Bu eser, tarihten ziyade inanç ve hareketlerin gidişatıyla ilgilidir ve yalnızca edebi kitaplarıyla sınırlı kalmamıştır. Birinci bölüm en eskilerden Ferdevsi'nin dönemine kadar yazılmıştır ve Ali Paşa Salih Farsça'ya çevirmiştir. İkinci bölüm, Firdevsi'den ve Sa'di dönemlerinden bahsetmektedir ve tercümesini Fatollah Muhtaba üstlenmiştir. Üçüncü bölüm ise Sa'di'den Cami dönemini ele alır. Ali Asghar Hikmet tarafından tercüme edilmiştir. Dördüncü bölüm modern dönemlerde İran edebiyatı konusunu ele alır ve Reşit Yasemi tercüme etmiştir. Brown'nun kültür alanında ün kazanmasını sağlayan önemli meselelerden biri onu tarihçiliği ve özellikle meşrutiyet tarihiyle ilgilenmesidir. Brown tarafından kaleme alınan “Meşrutiyet Döneminde İran Basın ve Edebiyat Tarihi” edebiyat tarihi eserinde beşinci bölüm niteliği taşımaktadır. Bu eser meşrutiyet tarihçiliği ile ilgili birincil elden kaynak sayılmaktadır. Muhammed Abbasi'nin Farsça tercüme ettiği bu kitap, o dönemin meşruteci şair ve gazetelerini tanıtır ve o dönemin olaylarının tarihsel takvimini içerir. Edward Brown, kendisinin de itiraf ettiği gibi eksiklik içeren “İran Devrimi Tarihi” adlı bir kitabını eksikliğini telafi etmek istediği kitabı telif etti. Diğer eserleri arasında Lebab al-Labab'ın (1906) ikinci cildinin düzeltilmesi, 1901'de Devletşahın Tezkiretü'l-Şuara'nın Düzeltilmesi, 1905'te Tabarestan tarihinin özetinin tercümesi, 1899'da dört makale çevirisi ve 1910 ve 1912'deki seçilmiş tarih çevirisi sıralanabilir. Edward Brown, İran'ın dünya kültür ve medeniyetine verdiği hizmetleri İtalya ve Yunanistan'la aynı seviyede değerlendirdi ve Avrupa hükümetlerinin İran'ın kaderiyle oynamasından esef duydu. Brown 5 Ocak 1926'da Cambridge yakınlarında 64 yaşında vefat etti. Kitapları Cambridge Üniversitesi Kütüphanesine aktarıldı. 1937'de Tahran Üniversitesi kütüphanesinde ona ait bir heykel dikildi. 1955'te Tahran Üniversitesi

yakınlarındaki caddelerden birine onun adı verildi. Edward Brown İngiltere’de “İran Derneği” adlı bir dernek kurduğu için, oradan İran’daki meşruteçileri desteklediği ve ayrıca İran edebiyatına karşı bağlılığı nedeniyle İran yazarları arasında çok sayıda taraftar bulmayı başarmıştır. Bazıları da onun çabalarının bir kısmını İran’daki İngiliz politikasıyla bağlantılı olduğuna inanmışlardır.¹⁵¹

5 Pehlevi dönemi: Modern devlete geçiş: İrancılık teoriden pratiğe

Meşrute devriminden önce siyasal literatüre giren ve meşrute çağın gelişmesinde temel rol oynayan ilk ve en önde gelen siyasi ideoloji milliyetçilikti. Milliyetçilik modern çağın bir fenomeni olmakla birlikte kökleri ulusların kültürel geçmişine dayanmaktadır. İran’da da "milliyetçilik" ile aşinalık on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başladı. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi İran’da "ulus" olmanın yolu "bürokratik entegrasyon" dan geçmedi. "Yerli seferberlik" ve entelektüeller tarafından yapıldı. Bu nedenle İran’da milliyetçilik olgusu İran halkı için gecikmiş bir olgudur ve İran halkının 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı ile aşinalığı sırasına bağlıdır.¹⁵²

Meşrute devrimi, bir toplumdaki "hesaplayıcı" okumaların çoğu gibi ve birçok ideolojik açıdan "genel" teorik yargıların yayınlanamayacağı iki tarihsel evrenin kırılma noktasıdır. Meşrute Devrimi öncesinde, etnik bilincin var olmasına rağmen "ulusal kimlik" bilincine henüz ulaşılmamıştı. Kaçar döneminde devletin toplumla ilişkisi zayıftı ve topluma entegre olabilecek ve hatta toplumun devletle ilişkisini geliştirebilecek tek güç, halkı donatmada ve harekete geçirmede mezhebin oynadığı roldü. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı’nın etkisi Kaçar hükümetinin, İran toplumuyla olan zayıf ve kırılğan

¹⁵¹ <http://iranianpress.blogfa.com/post/21>, erişim tarihi: Şubat 2018.

¹⁵² Rostami, Masood; Zibakalam, Sadegh, “Geyriyetsazi ve Berresiye İdeolojiye Bastangeraiye İrani” (Ötekileştirme ve Antik İrancılık İdeolojisinin İncelemesi), **İslam Dünyası Siyasal Araştırmalar Dergisi**, 8. Yıl, sayı; 3, 2019, s. 46.

ilişkilerini daha da kötüleştirdi. Batı ile karşılaşmanın sonucu özellikle modern eğitim kurumları aracılığıyla entelektüel ve ideolojik temasın, yeni kavram ve fikirlerin, yeni eğilimlerin ve yeni işlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı ve entelektüel sınıf adı verilen yeni bir orta sınıf yarattı.¹⁵³

Böylece 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bireysel aydınlar ortaya çıkmıştı ve Meşrute devrimin arifesinde entelektüel bir akım oluşması onların faaliyetlerinin devamı ile gerçekleşti. Bu milliyetçilik akımları arasındaki benzerlikler ve farklılıkların dışında Pehlevi devletinin söylemine dönüşen şey “radikal milliyetçilik” oldu. Bu düşüncenin vurgu yaptığı husus tek tipleştirmektir. Bir taraftan Arap ve Türk unsurlarını temizlemekle kültürel arındırma ve sonra “İran” adının “İran öncesi” coğrafyaya ihtisas edilmesi, “Antikçilik” ve “İranilik” kimlikleri arasında bir dayanışma icat etmek diğer taraftan bu süreçten “İran Antik Milliyetçiliği” unvanıyla hitap edilmesi bu tek tipleşmeye örnek verilebilir. Bu milliyetçilik aslında mevcut düzen hakkında yeni yorum sunmaktaydı dahası bir tür ideoloji halini almıştı ve daha iyi bir gelecek modelini vaat etmekteydi. Yani iyi bir toplum vaadi vermek ve konuyla ilgili bir siyasi dönüşümünün ışığında nasıl genel bir tasarı oluşturulduğu sunulmuştur. Üç uygulamanın hepsi ilk önce entelektüel elitler ve entelektüeller tarafından sunuldu ve üçüncüsü İran eski milliyetçiliğinin devlet milliyetçiliğine dönüştüğü ve bir tür resmi devlet politikasına dönüştüğü zamana denk gelmişti. Birinci uygulama, yani mevcut düzen hakkında bir yorum veya ideoloji İran antik milliyetçiliği etnik olarak çoğul bir yapıya sahip olan toplum ve toplumsal sınıflama açısından geleneksel bir toplumla karşı karşıyaydı. Bu ideolojinin ikinci uygulaması iyi bir gelecek, İslam öncesi kültüre dayanan homojen bir toplumu gerektiriyordu. Üçüncü

¹⁵³ Abrahamian, Yevrand, **İran Beyne Do Engelab (İki Devrim Arasında İran)**, çev. Ahmad Golmohammadi ve Mohammad Ebrahim Fattahi, (1999), Tahran, Neşr-i Ney, s. 65.

uygulaması ise dönüşümün nasıl şekilleneceğiyle ilgiliydi. Bu da merkezîyetçi güçlü bir devletin varlığıyla mümkün olacaktı ve bu devlet yazılım ve donanım açısından yumuşak güç politikalarıyla istenilen toplumu bünyesinde barındırabilirdi.¹⁵⁴

Her ideoloji önce entelektüel seçkinlerin etrafında gelişir. Siyasi eylemin temeli haline geldiğinde ise siyasi bir ideoloji haline gelir. Antik milliyetçilik ideolojisi de ilk önce siyasi denklemlerde ülkenin kaybedişi nedeniyle ve ülkenin Batı ve Rusya'ya karşı geri kalmışlığı sebebiyle ortaya çıktı. Çar Rusya'sına karşı art arda yeniliğiler birçok kişinin kafasında İran'ın zayıf noktası nedir ve bununla nasıl baş edilir sorularını akıllara getirdi. Verdikleri sonuç ise bir grup din adamının dışında tüm aydınların ve bazı din adamlarının reform söyleminin etrafında toplanması oldu. Abbas Mirza döneminde başlayan değişim düşüncesi Emir Kebir ile hız kazandı. Her ne kadar Emir Kebir'in modern ve güçlü bir bürokrasi kurma çabası başarısız olsa da yurt dışına öğrenci göndermek Batı siyasi düşüncesinin ülkeye girişine yeterli zemini hazırladı ve onun yankılarını meşrutiyet devriminde İran tarihinde bir dönüm noktası olarak görüldü. Batı siyasal düşüncesi ile tanışıldıktan sonra, entelektüeller artık kralların ilahi haklarına ya da kraliyet despotizmi ve politik muhafazakârlığın yararlarına değil; liberalizm, milliyetçilik ve hatta sosyalizm ilkelerine inanıyorlardı. Yeryüzündeki zalimlere haraç verilmemesini savunarak eşitlik, özgürlük ve kardeşlik ilkelerini övdüler ".¹⁵⁵

Bu arada, İran'ın yeni beliren aydınları arasında esas olarak iki milliyetçi akımı ortaya çıktı. Liberal milliyetçilik olarak bilinen akım meşrutiyetin başlangıcında Meşrutiyetçiler unvanıyla gücü ele geçirdi. Bu akım başlangıçta gücün merkezileşmesinin aksine âdemi merkezîyetçilik gibi bir eğilime sahip oldukları söylenebilir ve birçok

¹⁵⁴ Rostami, Masood; Zibakalam, Sadegh, a.g.e., s. 134-135.

¹⁵⁵ Abrahamian, Yevrand, a.g.e., s. 66.

durumda radikal milliyetçiliği bütünleştirme politikasını benimsediler. Bu yüzden velayet dernekleri ile muvafakatlerini bildirdiler ve gücün bir kısmını onlara devrettiler. Liberalizm ile milliyetçilik arasındaki o zamandaki yakın bağlantıyı görmezden gelirsek o dönem meşrutiyetçilerin bu girişimleri uyum içinde olmamıştır. Sadece milliyetçilik yükseltilmiş ve liberalizm duyulmamış olsaydı belki de merkezileşme eğilimi daha güçlü olurdu lâkin milliyetçi harekette liberal unsurların varlığı daha fazla ademi merkeziyete ve eyaletlere iktidar transferine yol açacaktı. Bu liberal eğilim, eğer hayatta kalsaydı, "kavramsal rasyonellik" için temel teşkil edecekti. Fakat liberalizmin entelektüel, ekonomik ve siyasi imtiyazlarından yoksun olduğu için kısa süre sonra yerini aşırı antikçilik yanlısı ideolojiye bıraktı.¹⁵⁶

“Antik milliyetçilik” düşüncesi bazı dergi ve gazeteler etrafında toplanan düşünce halkaları aracılığıyla “İranşehir”, “Ayende”, Ferengestan”, “Teceddüt” gibi şekillerde yerini aldı. Bu düşünsel akım İslam’ı ve etnik çoğunluğunu İran’ın en önemli geri kalmışlık nedenleri olarak sayıyordu. İslamiyet bir yanda yabancı ve Arap kültürünün hâkim olduğu ve İran’a ait olmayan bir din diğer yanda da Türkler gibi çok sayıda etnik kökenin ve antik milliyetçiliğin iki “öteki” si idi. Onlara göre, istenilen toplumu oluşturmanın özünde İran kültürünü Arap kültüründen arındırmak ve etnikleri tek potada eriterek bir millet oluşturmak esastı. Antik milliyetçilik, İslam’ı reddetmek ve İslam öncesi monarşi ve Zerdüştlük dönemine dönmek için "uyanış" metaforunu kullandı. Gellner’in söylediği gibi milliyetçiler için, kişinin uyanmasında gereken unsur ulusal kimlik ve politik sonuçlarıdır. Milli kültürü koruyacak zarureti ve bunu destekleyecek devleti oluşturmak aynı zamanda milli kültürü yok edecek arzusunda olan yabancıları ifşa etmek, ihraç etmek ve

¹⁵⁶ Rostami, Masood; Zibakalam, Sadegh, a.g.m, s. 136.

komplolarını çürütmek bu sonuçlar arasında sayılabilir.¹⁵⁷ Antik milliyetçilik görüşüne göre güçlü bir İran ancak “uyanış” ile kendini var edebilir. Antik milliyetçiler, “Uyan Artık” sloganıyla kendilerini öne atan Nazi dönemi Alman milliyetçileri gibi¹⁵⁸ “Kuroş rahat uyu evlatların uyumamıştır!” sloganını kullanarak kendi uyanış hareketlerinin temelini attılar. Antik milliyetçiliğin uyanış hareketi faşizm ve akıl dışı ideolojiyi yaymaktı. Bu iş batılılaşma elitleri ve Pehlevi devletinin itilafı ile meydana gelmiş ve İran’da iletişimsel rasyonalitenin oluşumunda en önemli engeli oluşturmuştur. Aslında antik milliyetçilik ideolojisindeki uyanış din adamlarını olmasa da İslam ve etniklerin dini, kültürel ve dilsel değerlerini hedef tahtasında göstermiştir.

Antik milliyetçilik için iki öteki olarak tanımlanan yani İslam dini ve etnikler İran’ın geri kalmışlığında iki önemli etkendi bu nedenle İran tarihinden ve toplumundan sökülüp atılmalıydı. İşte böylelikle millet olmanın ve gelişmenin önü açılmış olacaktı. Fakat antik milliyetçilik önemli bir meseleyi unutmuştu ve o da eğer böylesi bir teori, pratiğe geçebilseydi hem din hem de etnikler siyasileşmeye doğru gidecekti. Gün sonunda aynı şey gerçekleşti ve siyasal İslam ve etnik milliyetçilik ortaya çıkmış oldu. Bu durum Rıza Şah döneminde gerçekleşti ve Muhammed Rıza Şah dönemine kadar devam etti; sonuçları ise şiddet ve savaş oldu. Antik milliyetçilik kendi düşüncelerini yürürlüğe sokmak için güçlü merkezîyetçi bir devlet oluşturmak peşindeydi.¹⁵⁹ Bu tür bir milliyetçilik görüşü, siyasi birliğe ulaşma konusunda derin ve kalıcı bir eğilime sahipti. Bu da bir tür birleşmenin ve fikir farklılıklarının reddedilmesi, birleşmeye karşı mücadele ve toplumun her düzeyinde toplumun yarattığı düşünülen küresel bir kimliğin yaratılması anlamına

¹⁵⁷ Gellner, Ernest, (2010), **Melliyet (Milliyetçilik)**, çev. Seyit Mohammad Ali Taghavi, Tahran, Neşr-i Merkez, s. 13.

¹⁵⁸ A.g.e., s. 12.

¹⁵⁹ Cottam, Richard, (2007), **Nasîyonizm der İran (İran’da Milliyetçilik)**, çev. Ahmad Tadayyon, Tahran, Neşr-i Kevir, s. 156.

gelmek demekti. Tüm siyasi- toplumsal alanlarda, dilsel, idari, iç ayaklanmaları susturmak ve etnik, kabile, yerel asabiyetlere karşı koymakla gerçekleştirilirdi. İran kavramının da Pers ve Persia yerine böylesi geniş yayılması da bu yaklaşımdan ileri gelmekteydi.¹⁶⁰

Devlet milliyetçiliği; Almanya'nın kültürel- etniksel milliyetçiliği, zihinsel milliyetçilik ve Fransa'nın eritme potası, İslam öncesi döneme ve Ariyacılığa olan sevgi, Türk ve Araplara olan kin ve nefret ve kendilerini daha üstün görme, öteki dediklerinin eserlerini temizleme, bölünme kaygısı ve kendilerini Batı hayranlığı içinde görme tüm bunların bir oluşumuydu. Devlet milliyetçiliği her ne kadar kültürel-etniksel olsa da kendi türdeşinden olan Almanya tüm geçmişi ile övünse de devlet milliyetçileri Arap ve Türklerin hâkim olduğu 14 asırlık kendi tarihlerine nefretle yaşıyorlardı. Dolayısıyla tarihin bu kısmını kesmekle halka karşı cephe aldılar ve pek çoğunun duygularını zedelemiş oldular. Bu türden İran milliyetçiliği taraftarlarına göre genel dünya görüşleri ve istenilen toplum tipi antik görüşte şu özellikleri taşımalıydı:

- İran kimliğini tarih boyunca edindiği diğer yabancı unsurlardan arındırmak
- Fars dili ve Ari ırkına dayanmak ve daha aşırı bir şekilde Zerdüş mezhebine vurgu yapmak
- Etnik kimlikleri uyumlulaştırarak ve kaldırarak İran halkıyla dayanışma duygusu içine sokmak
- Tüm bunlara ulaşmak için diktatör bir liderle güçlü bir merkezi hükümet inşa etmek düşünmesi.

¹⁶⁰ Ashraf Nazari, Ali, “Melligerayi ve Hoviyete İrani, Dorane Pehlevi Evvel be Onvane Nemuneye Tehgıgı” (Milliyetçilik ve İran Kimliği, Birinci Pehlevi Dönemi Örnek Olay Çalışması), **Hukuk ve siyaset araştırmaları**, 9. yıl, sayı; 22, Bahar ve Yaz 2008, s. 152.

Üçüncü bölümün üçüncü ana başlığı altında Türk sorunun İrani Farsi kimliğinin oluşumu ile karşılaşmasının sosyo-kültürel açısından incelenmiştir ve Fars Antik ideolojisi ve işlevleri detaylı bir şekilde açıklığa kavuşturulmuştur.

6 1921 darbesi ve Rıza Han'ın yükselişi

22 Şubat 1921 darbesi Rıza Han Mir Penc komutanlığında yaklaşık 3000 Kazak askerinin Tahran'a girişiyle gerçekleşti ve Seyit Ziyaiddin Tabatabai kabinesinin başında yer aldı. Mevcut kaynak ve belgelere dayanarak 1919 anlaşması projesinin başarısız olması tamamıyla bir İngiliz projesine dayanıyordu. Söz konusu anlaşma temelde halkın genel yaklaşımı ve Ulema ve Müçtehitlerin direnişi neticesinde başarısız olmuştur. Britanya devleti kendi nüfuz ve sömürge politikalarını İran'da pekiştirmek ve sürdürmekte kararlılık göstermekteydi. Öyle ki bu hedeflerine ulaşmak için alternatif bir plan girişiminde bulundu. Bu plan aynı zamanda İngiltere'nin İran işlerinde müdahale edecek kuşkusunu da zihinlerden uzaklaştıracak bir plan uygulamaya mecbur bıraktı. Sanki en başından beri 22 Şubat 1921 darbesinde İngilizlerin açık ve gizli elleri anlaşılmaktaydı. Her hâlükârda Britanya devlet adamları darbe planının başarılı olması ve sonuçlarının bu ülkede sürekli kalacaklarını ümit ediyorlardı. Mirza Hasan Han Vüsuk Üddeve'nin kabinesinin 24 Haziran 1920'de düşmesiyle darbe planı ciddiyetle İngilizlerin odak noktası hâline geldi.¹⁶¹

1919 anlaşması uygulamada başarısız olunca tasarımcılar alternatif plana sarıldılar. Bu plan güçlü merkezîyetçi bir devlet kurmaktan başka bir şey değildi. Kurulacak bu devlet bölücü ve özerklik iddiasında olanları bastıracak güçte olup petrol çıkan bölgelerde güvenlik ve istikrarı sağlayacak konumda olmalıydı. İngilizler bu plan için Rıza Han'ı

¹⁶¹ Shahedi Mozaffar. "Dastane Narahetkonandeye ye Oje Gonahkarane (Reza Han az Kudeta ta Seltenet)" (Suçlu bir yükselişin üzücü hikayesi (Rıza Han: darbeden saltanata)), **Tarihsel Araştırmalar Dergisi**, sayı; 27, 2010, s. 175.

seçtiler. Rıza Han tek modern İran ordusu olan Kazak subayıydı, son derece hırslı bir karaktere sahipti. Edmund Ironside yardımıyla Kazak ordusu komutanlığına yükseldi. Darbe işlerini yerine getirmek için İngiliz unsurlarının önerisi üzerine ve güçlü bir merkezîyetçi devlet kurmak için Tahran'a hareket etti. Böylelikle 22 Şubat 1921 darbesi şekillenmiş oldu ve Tahran darbecilerin eline geçti. İngiliz yanlısı bir siyasetçi olarak bilinen Seyit Ziyaiddin Tabatabai İngilizlerin baskısıyla başbakan oldu ve Rıza Han ise Ahmet Şah'tan baş ordu komutanlığı unvanını aldı.¹⁶² 22 Şubat 1921 darbesi İran İngiltere siyasi ilişkilerinde bir dönüm noktası sayılır. Çünkü 1917 Ekim devrimi ile Kaçar hanedanı Rusların desteğini kaybetti. Bu da Rusların eski rakibi olan İngilizlere kendilerini İran'da göstermek için bir fırsat niteliği taşıyordu. Nikki Keddie İran Devrimi Kökleri adlı kitabında 22 Şubat 1921 darbesinde İngilizlerin rolü hakkında şu ifadeyi kullanmıştır:

İngilizlerin bu darbeye katılımını gösteren yazılı bir kayıt yoktur. Fakat şimdi açık olan şudur ki İran'daki İngiliz kuvvetleri komutanı Edmund Ironside önce Rıza Han'a Kazak ordusunda komutan olması için yardımda bulunmuş sonra da onu darbe yapmak için teşvik etmiştir.¹⁶³

Nikki Keddie “Kaçar Dönemi İran'ı ve Rıza Han'ın Yükselişi” adlı diğer bir çalışmada İngilizlerin rolü üzerinde yaptığı analizde: “Şu anda mevcut olan belgeler, darbenin tasarımı veya liderlerin iktidara geldikten sonra ihtiyaç duydukları hususlar üzerinde İngilizlerin hiçbir kontrolü olmadığını gösteriyor.” ifadelerini kullanmıştır. Ekim 1920'de İngilizler, Ahmet Şah'ı Rus tugaylarını ihraç etmek için zorlayarak darbecilerin işini kolaylaştırdılar. İngiliz ordusu komutanı General Ironside Kazak ordusuna nüfuz sahibiydi ve diğer İngilizler, Kazak ve jandarmayı eğitmeyi üstlenmişlerdi. Ironside Rıza

¹⁶² Bir grup yazarlar, **Engelabe Eslami İran (İran İslam Devrimi)**, (2007), Kum, Neir-, Muarif, 34. Baskı, s. 73.

¹⁶³ Keddie, Nikki, **Riṣehaye Engelabe İran (İran Devrimi Kökleri)**, çev. Abdolrehim Govahi, (1999), Tahran, Kalem, s. 138.

Han'a odaklandı ve onu Kazak ordusu komutanlığına yükseltti. Ironside anılarında darbenin gerçekleşmesinde teşvik ve onayı olduğunu iddia etmiştir. Kazvin Kazaklarının silah ve mühimmatlarını İngilizler sağlıyordu ve maaşlarını da onlar ödüyorlardı. Daha sonra İngilizler Seyit Ziya ve Kazaklar arasında arabulucu oldular. Sonra Norman İngiliz Vezir Muhtarı Şubat'ın başlarında Colonel Smith'e Kazvin ordusunu Tahran Kazaklarının yerine geçirilmesi önerisinde bulundu. Rıza Han güçlerinin Tahran'a giriş sırasında Norman İsveç polis şefine müdahale etmemesi tavsiyesi vermiştir. Şaha da tek çare olarak onların isteklerine boyun eğmesi tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁶⁴

İngiltere'nin İran'da darbe başlatmasının en önemli hedefleri şöyle özetlenebilir:

- Hindistan'ın Güvenliğini Sağlama: İngiltere'nin en önemli bölgesel hedeflerinden biri, Hindistan'ı Doğu Hindistan Şirketi'nin kontrolü altına almak ve korumaktı. Bolşevik rejimi tarafından tehdit edilen bu bölge, Sovyet etkisine karşı bir tampon oluşturma fikriyle İngiltere'yi bölgeye nüfuz etmek zorunda bıraktı. Böylece, İran'daki güçlü ve merkeziyetçi bir devletin varlığı, İngiliz devletini Hindistan'ı güvende tutmak için rahatlatacak bir durumdu.
- Körfezdeki petrol kaynakları ve İngiltere'nin İran'la olan petrol anlaşmaları nedeniyle İngiltere'nin körfezdeki konumunu korumak.
- İngiliz birliklerinin doğrudan varlığı nedeniyle kaynaklanan sorunları çözmek çünkü onların bakımlarının ağır maliyetleri halkın hoşnutsuzluğu ve nefretini beraberinde getirmiştir.

¹⁶⁴ Keddie, Nikki, **İran-e Doreye Gacar ve Beramedene Reza Han (Kaçar Dönemi İran'ı ve Rıza Han'ın Yükselişi)**, çev. Mehdi Haghighatkah, (2003), Tahran, Ghoghnoos, , s. 137.

- Sonuç olarak, bazen kamuoyu ve diğer yandan İngiliz kamuoyu tarafından zorluklar yaşadılar. Bu nedenle, İngiliz hükümeti İran'da bu zor durumu çözmek için ve çıkarlarını koruyacak güçlü bir alternatif güç düşünerek bir darbe hazırladı.¹⁶⁵

22 Şubat 1921 darbesinin patlak vermesi, ülkenin siyasi ve sosyal alanlarında en az iki eşi görülmemiş akımın kurulmasına yol açtı. Birincisi, siyasi sistem açıkça yabancı güçlere ve özellikle İngiliz sömürgeciliğine bağımlıydı. Her ne kadar Kaçar saltanatının ilk günlerinden Batılı sömürge ülkeleri ve Rusya aşamalı ve sürekli bir şekilde İran'da nüfuz sahibi olmuşlardı. Bununla birlikte hiçbir zaman Kaçar şahları ve hükümet erkanı açıkça ve bu kadar kesin bir biçimde yabancıların sultasını resmîyete tanımadılar. 22 Şubat 1921 darbesinin ikinci sonucu İran'ın yüzlerce yıllık tarihinde hiç görülmemiş yoğun bir otoriter sistemin ve İran siyasi ve sosyal alanlarında şiddetli bir askeri diktatörlüğün oluşturulması ve kurulmasıydı. Meşrutiyet Devrimi sırasında otokratik ve elbette baskıcı, ama acımasız, merkezi olmayan yönetim ve siyaset yöntemi darbeyi izleyen ve sonuçta Pehlevi hanedanının (özellikle Rıza Şah Dönemi) kurulmasıyla İran'ın sosyal, ekonomik, askeri ve kültürel temelleri kurulmadı.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Zehiri, Alireza, **Doreye Pehlevi der Esnad (Belgelerle Pehlevi Dönemi)** , (2000), Kum, Muaref, , s. 18-21.

¹⁶⁶ Shahedi Mozaffar.a.g.m., s. 180.

7 Hindistan Perslerinin rolü

Doğunun efsanevi serveti ve Avrupa'ya hâkim merkantilisti politikalar İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi 1600 Aralık ayının sonlarında Kraliçe Elizabeth'in izniyle kurulmuştu doğu sahillerine doğru kaydırıldı. İngiltere ticari temsilciliklerini İsfahan, Cask ve Şiraz'da kurdu ve bu şekilde Basra Körfezi'ndeki unsurlarının faaliyetlerini denetledi. Böylelikle bu ülke doğu sahillerine ticaret odaklı olarak girdi sonra Avrupa rakiplerini doğu ticaret sahnesinden uzaklaştırarak ve Basra Körfezi'ndeki etkisini artırarak siyasi arenaya adım attı.¹⁶⁷ Doğu Hindistan Şirketi ticaret işini kolaylaştırmak için bazı siyasi olaylara müdahale etmeyi gerekli bulduğunu yavaş yavaş fark etti. Bu nedenle, savaflara katılmak, barış antlaşmaları yapmak, siyasi görüşmeler yapmak ve taviz almak Doğu Hindistan Şirketi'nin ana faaliyetinin bir parçası haline geldi.¹⁶⁸

İngiliz güçleri tarafından Hindistan'ın işgal edilmesi İran'ı İngilizlerin sömürge programlarında özel bir konuma getirdi. Hindistan'ın İngilizler için önemi ve onun koruması gerekliliği ve İran'daki gayri meşru sömürge talepleriyle birlikte, İran'ı İngiliz devletinin bilgi ağlarının yuvası haline getirdi. Bu ağ üyeleri ticari-enformasyon kapsamında ve Doğu Hindistan Şirketi ile ilgili kendi ülkeleri için çok değerli bilgi sağladılar ve İran'daki gelişmeleri şekillendirmekte özel rol oynadılar. Diplomatik boyuttan Sir John Malcolm, Sir Gore Ouseley ve Sir Mc Neel gibi kişiler Doğu Hindistan Şirketi ile

¹⁶⁷ Ranjbar, Mohammad Ali ve Dalini Moosavi, Javad, “Negşe Kompaniye Hende şergi der Teğyire Veziyete Siyasi ve Egtesadiye İran der Haliye Fars(1763-1820)” (İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin İran'ın Basra Körfezi'ndeki Siyasi ve Ekonomik Konumunu Değiştirmedeki Rolü (763-1820)), **İran ve İslam Tarihi Araştırmalar Dergisi**, sayı: 18, yaz, 2012, s. 16.

¹⁶⁸ Hoseini, Seyit Mir Abdolreza ve Hacıyanpoor, Hamid, “Ehdafe Konsulgeriye ve Hemrastayi an ba Kompaniye Hende Şergi Mosteger der Şiraz (1903-1925)” (İngiliz Konsolosluğunun amaçları ve işlevleri ile Şiraz'daki Doğu Hindistan Şirketi ile etkileşimi (1903-1925)), **Sistan ve beluçistan Üniversitesi İki Yarımada Çalışmaları dergisi**, 11. yıl, no:36, 2019, s. 10.

ilgili, dayatılan anlaşmalar, İran'ın askeri, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarıyla ilgili geniş bilgi toplamakla ve aynı zamanda mason gibi sömürge merkezlerini kurarak İran'da sömürge memurları zincirini oluşturdular.

Rıza Han döneminde Hindistanlı Perslerin ve Doğu Hindistan Şirketi'nin rolü iki dönemde incelenebilir. İlk dönemde, Rıza Han iktidara gelmeden önce Rıza Han'ın darbesine yardım etmede etkili oldu. İkinci dönem yani Rıza Han'ın iktidarı ele geçirmesinden sonra da Fars antik milliyetçiliği şekillendirme ve yaymak konusunda tecelli etti. İkinci husus üçüncü bölümde ele alınmıştır.

22 Şubat darbesinin olumsuz etkileri, İran'ın ekonomik ve toplumsal sorunlar karşısında diz çökmüş ve tamamlanmamış meşrutiyet devriminin daha da yıprattı. Kasım 1920'de saltanat değişimiyle meşrutiyet son nefesini vermiş oldu. Nadir Şah'ın Hindistan'ı işgal etmesi ve Hindistan'ın ezici Moğol imparatorluğu karşısında zayıflaması, Doğu Hindistan Şirketi'nin ülkeye egemen olmasını sağladı ve şirket fırsattan kolayca faydalanarak kendini Hindistan'da konumlandırdı. Rıza Han darbesi de Hindistan'da yerleşen kapitalistlerin kalıntılarını ki Doğu Hindistan Şirketinden besleniyorlardı. İran üzerindeki nihai egemenliklerinin tespit edilmesini hazırlamış oldu. Erdeşir Cey Riporter İran'da aktif bir Hintli Fars olarak darbeye önemli bir rol oynadı.

Hint Parsilerinin adı İran'da herkes tarafından daha çok Erdeşir Cey Riporter adıyla ilişkilendirilmiştir. Erdeşir Cey Şapur'un oğlu Hindistan'da bir Zerdüşt ailesinde doğmuş ve eğitimine İngiltere'de devam etmiştir. Erdeşir gençler arasında ulusal gelenekleri ve ritüelleri canlandırmak için çok çalıştı, İran Kurtuluş Derneği'nin bir üyesiydi ve aynı zamanda Rıza Han darbesinde iş birliği yapmıştı. Erdeşir Cey vasiyetnamesinde açıkça Kazvin çölleri – Kazak güçlerinin toplandığı yer- etrafında defalarca geceleri Rıza Han ile bir araya gelmişler ve sömürge ocaklarıyla (Bank-i Şahenşafi İngiliz büyükelçiliği,

Britanya ve İran istihbaratı gibi) darbe için hazırlıkta bulunduklarını beyan etmiştir. Ayrıca İran'ın antik dönemleri hakkında Rıza Han ile konuşmuş ve onda sömürge karşıtı girişimlerin altyapısını ve antik milliyetçilik duyguların pekişmesini sağlamıştı. Eldeki verilere göre Rıza Han 1912'den itibaren Mirza Kerim Han Deşti ile onunla bağlantı kurmuştu. Kendisi Rıza Han ile tanıştıktan sonra o Rıza Han'ı eğitmekten sorumlu olur ve basit bir ifadeyle İran'ın; tarih, coğrafya, siyasi durum, sosyal vaziyetini Rıza Han için açıklıyor. Ironside İran'a gelince başında Churchill bulunduğu İngiliz savaş bakanının emriyle Erdeşir Cey darbe girişimleri için onunla yakın ilişkilerine başlıyor ve bu konuyla ilgili Rıza Han'ı ona tanıtıyor. Ironside de darbe konusunda Erdeşir'e güvenerek Rıza Han ile işbirliği yapıyor.¹⁶⁹

8 Perslere dayalı tarih yazımı: İran/ Fars Milliyetçiliği

İran 19. Yüzyılın başlarında Batı dünyasıyla karşılaşmasının sonuçlarından biri milliyetçilik de dahil olmak üzere Avrupa'nın yeni politik, sosyal ve felsefi düşüncelerle aşına olmaktı. İranlıların milliyetçilik düşünceleri ve tezahürleri ile tanışması konusuna diğer etkenlerle birlikte değineceğiz, tarihe olan bu yeni yaklaşım bazı İranlı düşünürlere ve tarihçilere yeni bir bakış açısı getirdi. Modern Avrupa milliyetçiliğinin bazı unsurlarını vurgulayan bu yeni yaklaşım esas olarak eski İran tarihi, Farsça ve Farsçayı arındırma yazımının romantik anısına yansımıştır. Aslında antik dönem ve Farsçayı arındırma İran milliyetçiliği ve milliyetçi tarihin yazımı için zemin oluşturduğu söylenebilir.

Milliyetçilik kavramı, 19. yüzyılın ortalarında bazı İranlı düşünürler tarafından modern siyasi anlamda kullanılmıştır. Fakat bundan önce, milliyetçiliğin bazı yapıcı bileşenleri farkında olsalar da olmasalar da İranlılar arasında vardı. İran'ın Rusya karşısındaki

¹⁶⁹ Babai Bazzaz, Parvaneh, "Erdeşir Riporter, Lorence İran", **Geçen Günlerin Anısı**, no:41, 2009.

aşağılayıcı yenilgileri ve bazı verimli topraklarını kaybetmesiyle, Azerbaycan hükümet organındaki bazı devlet adamları çözüm yolu arayışına girdiler. Ayrıca tüm bu olanlar eski İran'ın geçmişine dikkat edilmesine de neden oldu. Yani Kaçar döneminde yaşamış bazı ünlü tarihçiler yeni sistemi açıklarken bunu İranî ve antik köklere dayandırdılar. Kaçar hakimiyetinin geleneksel tarihçisi Mirza Muhammed sadık yeni sistemin köklerini antik İran'a bağladı ve birkaç yerde "İraniyet" ve vatanperverlikten bahsetti¹⁷⁰. Fethali Şah döneminin son tarihçisi Haveri de yeni sistemin İranî ve İslami köklerine vurgu yaptı¹⁷¹. Kaçar dönemi İran hükümdarı arasında eski İran'a ve onun simgelerine ve ulusal kahramanlara dikkat edildiği söylenmektedir. Fath Ali Şah'ın taç giyme töreninde Süleyman Han Kaçar kendisine Safevî şapkasının yerin padişah tacı giymesini tavsiye etti.

İran'ın reformist devlet adamları; Abbas Mirza, Kaim makam ve Amir Kabir'in sözlerinde İranlıların ve vatanseverliklerinin görkemli geçmişine dikkat çeken işaretler bulunmaktadır. Bunların arasında Amir Kabir sömürgecilik karşıtı dış politikasında, "yurtseverlik" ve "İran uyrukluğu" gibi terimlerle ilgili ifadelerle değinmiştir¹⁷². İranlı öğrenciler de aynı zamanda milliyet, vatanseverlik ve Farsça dil gibi kavramlara da dikkat ederlerdi. Gobineau, Paris'te okuyan İranlı öğrencilerden birine Zerdüşçülük, antik İran ve Farsçayı övdüğünü ve Arap karşıtı duygular taşıdığı hususuna atıfta bulunmaktadır¹⁷³.

Her halde milliyetçilik yeni bir olgu ve kökeni Batıdır ve İranlılar bu kavramla ister dolaysız bir biçimde veya ister Osmanlı, Hindistan ve Rusya yoluyla tanış olmuşlar.

¹⁷⁰ Vegaye negare Emruzi, Mirza Muhemmed, sadeg, düzenleyen: Amir Huşengazer, (1990), **Aheng-e Suruş: tarihe Cenghaye İran ve Rus (Aheng-e Suruş İran Rus Savaşlarının Tarihi)**, Tahran, Muellif, s. 156-233.

¹⁷¹ Haveri, Fezlullah, (2001), **Tarih-e Zulgerneyn**, Birinci Cilt, düzenleyen: Nasir Afşarfer, Tahran, Kultur Bakanlığı ve Muze Kütüphanesi ve İslamî Şura Meclisin Esnad Merkezi, s. 272.

¹⁷² Ademiyet, Fereydun, (1967), **Endişehaye Mirza Aga Hane Kermani (Mirza Agahan-e Kermani'nın Düşünceleri)**, Tahran, Tehurî yayınları, s. 470.

¹⁷³ A.g.e., s. 251-2.

İranlıların milliyetçilik ile tanış olmalarında birtakım faktörler etkili olmuştur, bunlardan en önemlilerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Kaçar döneminde İran'ın siyasi ve askeri alanlarda yenilgisi ve dünya siyaseti arenasında İran'ın aşağılanması, yenilikçi ve vatansever zihinlerin bazılarında bu gibi olayların nedeni araştırmaya sebep oldu. Benzer şekilde, oryantalistler ve Avrupa ülkelerinin siyasi ve konsolosluk görevlileri tarafından yazılan eski İran tarihi hakkında yeni çalışmalar ve araştırmalar, eski İran tarihine ve İran kültürüne bir farkındalık ve bağlanma zemini yarattı.

Mirza Fethali Ahundzade eskiden dini bir nitelik taşıyan millet kavramını yeni anlamda İran milliyetçiliği öğelerini düşüncelerinde ve yazılarında yansıtan ilk kişiydi. Ahundzade, Kaçar döneminde İran'ın çöküşü, gerilemesi ve hayal kırıklığının nedenlerini anlayan ve İran tarihinin canlanması, ihtişamını ve Farsça diline vurgu yapan ilk düşündürdür. Ahundzade yeni siyasi anlamda "millet" de dahil olmak üzere milliyetçilik unsurlarını kullanan ilk düşünür sayılır. Ahundzade ilk kez 19 yeni Avrupa teriminin anlamını İranlılara tanıttı; bunlardan ilki "vatansever" (Patriot) terimi idi. Onun görüşünde vatansever, "vatanseverlik uğruna ve ulusun iyiliği için servetini ve canını feda eden ve kendi yurdu ve vatanının çıkarları ve özgürlüğü için çaba gösteren ve eziyetlere katlanan kişidir."¹⁷⁴ Görünüşe göre Ahundzade milliyetçiliğinin temel ilkelerini, antik İran ve İran ırkının tarihi ve kültürüne dayanmaktadır. Ahundzade'nin milliyetçilik ve bileşenleri hakkındaki görüşleri genellikle onun "mektubat" adlı mektuplarında kendini göstermektedir. Bazen onun antik İran, İran kültürü, Fars dili ve İran ırkı hakkındaki düşünceleri üstünlük ve milliyetçilik duygularını yansıtmaktadır. Milliyetçilikte coşkuyla

¹⁷⁴ Ahundzadeh, Mirza Fetheli, (1971), **Mektubate Kemaloddule (Kemaluddule Mektupları)**, Hazırlayan: M. B. Momeni, s. 11.

kaynaklanan bir duygu biçimi kendini anavatana yönelik özel ilgi ve ihtişamla gösterir¹⁷⁵. Onun bakış açısından, eski İranlılar dünyanın seçilen ulusu olarak sayılmaktadır¹⁷⁶. Bugün onlar, rezalet, bedbahtlık ve eziyete müptela olmuşlar, işte “milletin akileri” ne milleti kurtarmak, özgürlüğü istikrarlı kılmak ve bağımsızlık “namus, milletseverlik, vatanseverlik ve taassup” tohumlarını ekmek farzdır¹⁷⁷. Onun İran severliği ve vatanseverliği bazen Araplarla zıtlık ve İran ırkına olan aşırı taassuplarıyla bilinmektedir¹⁷⁸. Ahundzade'nin düşüncesinde, vatanseverlik ve milliyetçilik romantizme bürünmektedir ve antik İran, Zerdüş dinine olan nostaljik duygu, milliyet duygusunun dini duygulara üstünlüğü ve Araplardan nefret etme gibi konular onun yazılarında özellikle Mektubatta göze çarpmaktadır. Onun yazılarında, vatan, toprak, ırk, cinsiyet ve dil gibi milliyetçilik unsurlarını görmek mümkündür. Ahundzade'nin Araplar hakkındaki görüşleri iki ana yöne sahiptir. Bir yandan, onları İran'ın geri kalmışlığından sorumlu tutarak, despotizmi onların mirası olarak görmektedir. Onun bakış açlarına göre aç ve çariksız Araplar bin iki yüz seksen seneden beri İran toprağı ve halkını cahil, harap ve bedbaht hale getirmiştir. Dolayısıyla İran'ın dünya medeniyetinden uzak tutmakta ve habersiz kılmakta etkili faktör olmuştur. Onlar İranlıları özgürlük nimetinden yoksun bırakmışlar ve despotik padişahlıklar onların mirasıdır¹⁷⁹. Öte yandan, Fars dilini Arap sözlerinden arındırılması ve Arap kültürünün İran üzerinden kaldırılması gereğine inanmaktadır. Celaleddin Mirza'ya yazdığı mektuplarda onun “Hüsrevler Mektubu” eserinde Farsçayı Arapçadan ve özellikle

¹⁷⁵ Alem, Abdullrehman, Bonyadhaye Elme Siyaset (**Siyaset Biliminin Temelleri**), (1978), Tahran, Ney, s. 152.

¹⁷⁶ Ahundzadeh, Mirza Fetheli, a.g.e., s. 19.

¹⁷⁷ Ademiyyet, Fereydun, a.g.e., s.115.

¹⁷⁸ Ahundzadeh, Mirza Fetheli, **Elefbaye Cedid ve Mektubat (Yeni Alfabet ve Yazılar)**, Hazırlayan: Hamid Mohemmedzadeh, Tebriz, Çehr, s. 249.

¹⁷⁹ Ahundzadeh, Mirza Fetheli, **Makaleler**, (1972), Hazırlayan: Bakır Momeni, Tahran, Ava, s. 20-21.

Arap kültürünü çıkarmasına yönelik yaptığı gayretten dolayı övmüştür¹⁸⁰. Ahundzade'nin radikal vatanseverlik içindeki milliyetçiliğinin yönü, sadece Arap karşıtlığı ve onların İran'ı geri bırakmasıyla sınırlı kalmamaktadır belki İran' karşı her türden yabancı istilasına karşıdır. Ve İran'ın antik çağdaki ihtişam, büyüklük ve bağımsızlığına üzüldür. Ahundzade düşüncelerinde İran devletinin dikkatini kendi antik değerler ve simgelere yöneltmeyi amaçlamıştır. Onun yaklaşımına göre İran devletinin resmi simgesi İran tarihi ve kimliğini yansıtmalıdır. 1904'te "Millet Gazetesi" ne yazdığı bir eleştiride caminin İran simgesi olmasına itiraz etti ve cami İran kavminin simgesi olamaz iddiasını ortaya koydu. Cami tüm Müslümanları ilgilendirir ve İran simgesi İran tarihi, kültürünü ve kimliğini yansıtacak türden olmalıdır. Onun görüşüne göre İran simgesi "eski fars sultanları" ve Safevi devletine hitap eden simgeler olmalıdır. Taht-i Cemşid, İstahr kalesi ve "Kızılbaşların taçlarındaki 12 dilim"¹⁸¹ gibi işaretler kullanılmalıdır, buradaki onun amacı İranlıların Şiilik ve milli kimliklerine vurgu yapmaktır.

Ahundzadeh İran milliyetçiliğinin kurucusudur. Ademiyet'e göre "İran milliyetçiliğinin düşünce kurucusu"dur, o Celaleddin Mirza, Agahan Kermani ve diğerleri gibi birçok kişiyi etkilemiştir. Yavaş yavaş, politikacılar arasında da ulus ve vatan gibi milliyetçi fikirler ve kavramlar girmeye başladı. Nasereddin Şah döneminde özellikle Mirza Hüseyin Han Sepehsalar millet ve vatan gibi kavramları yazılarında kullanarak önemli bir rol oynamıştır. Devlet adamları arasında Sepahsalar, yeni dönem ulus ve anavatanı teşvik etmek için bu dönemin resmi yazısında rol oynamıştı ve Ahundzadeh'in arkadaşı sayılırdı. Sepehsalar milliyetçilikle ilgili resmi raporlarında vatan idare etmek ve milletçilikten çok söz etmiştir. "Reaya" kavramını "millet" kavramına değiştirmek için çok çaba göstermiş ve vatanın

¹⁸⁰ Ahundzadeh, Mirza Fetheli, **Elefbaye Cedid ve Mektubat (Yeni Alfabet ve Mektuplar)**, Hazırlayan: Hamid Mohemmedzadeh, Tebriz, Çehr, s. 172.

¹⁸¹ Ahundzadeh, Mirza Fetheli, **Megalat (Makaleler)**, Hazırlayan: Bakır Momeni, Tahran, (1972), Ava, s. 44-45.

toplumsal ve siyasal anlamını yaygınlaştırmakta da farklı bir gayret içerisinde bulundu¹⁸². Sepehsalar yayınladığı gazetelerde vatan ve vatanseverlik kelimelerini kullanılmasının yanı sıra antik İran tarihine de dikkat etmiştir. Kendi adliye bakanlığını döneminde 1908 yılında “Adliye Gazetesi”nin birinci sayısında “İran milletinin ve kadim İran saltanatının eski ihtişamını ihya etmek için” arzuda bulundu¹⁸³. 1914’te “Vatan” gazetesinde şu ifadeyi yazmıştır: “bu gazeteyi vatan olarak adlandırdık, çünkü vatanseverlik milletin her bireyi için faziletlerin en üstünüdür”¹⁸⁴. Vatan Gazetesi hemen kapatıldı. Sepehsalar’ın ardından İran’ın özgürlüğünü seven, vatansever arkadaşlarından olan ve Batı düşüncesinin yeni kavramlarına aşina olan Mirza Yusuf Müsteşarüddeve Tebrizi vatanseverlik ve milliyetçilik kavramını yaygınlaştırmaya çalıştı¹⁸⁵. Müsteşarüddeve, Sepehsalar, Ahundzade ve Celaleddin Mirza’nın arkadaşıydı. Ahundzade, Celaleddin Mirza’ya yazdığı bir mektupta Müsteşarüddeve’nin milletseverlik ve vatanseverlik konusundaki eşsiz bilgeliğini, düşüncesini ve sadakatini övmüştür.¹⁸⁶

Kaçar döneminde, eski İran tarihinin ve İslam öncesi İran hanedanlıklarının önem kazandığı bir tür tarih yazımı başladı, İslam’dan sonra İran ve İslam tarihi onunla birlikte ve hatta alt kümesi olarak yürütüldü. Bu yeni türden tarih yazımı, İran’ın eski geçmişinin özlemi ve romantik görünümünü takip etmekteydi. Burada, antik İran tarihi çok ihtişamlı olarak yansıtılırdı, bunun aksine Arap ve Moğol (Türk) unsurları gerileme ve düşüşe neden olan faktörler olarak görülmüştür. İranlıları milliyetçilik düşüncesini anlama konusunda etkili olan aynı faktörler, bu türden ortaya çıkan tarih yazımında da etkili olmuştur.

¹⁸² Ademiyet, Fereydu, (1972), **Asre Sepehsalar Endişe Teregi ve Hokumete Ganun (İlerleme Düşüncesi ve Kanun Hükümeti- Sipehsalar Dönemi)**, Tahran, Harezmi, s. 130 ve 160.

¹⁸³ A.g.e, s. 174

¹⁸⁴ A.g.e. ss: 390-391

¹⁸⁵ A.g.e., ss. 160-161, 413

¹⁸⁶ Ahundzadeh, Mirza Fetheli, **Elefbaye Cedid ve Mektubat (Yeni Alfabet ve Yazılar)**, Hazırlayan: Hamid Mohemmedzadeh, Tebriz, Çehr, s. 175.

Özellikle, milliyetçi tarihçilerinden bazıları aynı zamanda milliyetçilik fikrinin propagandacılarıydı. Kaçar dönemi İran’da antik ve milliyetçilik tarih yazımının genel hatları özellikle Celaeddin Mirza ve Mirza Agahan Kermani’nin eserlerinde, Arap düşmanlığı, Arap diliyle zıtlık ve İran’ın antik geçmişini hasretle özlemektir.

Eğer İran’ın antik ve milliyetçi tarih yazarlığının oluşumu için bir geçiş noktası düşünülürse, Kuşkusuz Celaeddin Mirza’nın “Name-i Hüsrevan” yazısını İran tarih yazımında yeni tarihçiliğin başlangıcı olarak görmek mümkündür. Celaeddin Mirza Fethali Şahın 56. Oğlu Zerdüşt ve antik İran tarihine ilgi duyuyordu. Hatta bu ilgi ve düşünceler nedeniyle şeriata aykırı davranış ve inanç boşluğu ile suçlanmıştı¹⁸⁷. O 1906-1909 yılları arasında Name-i Hüsrevan’ı üç cilde yazdı.

Celaeddin Mirza’nın antik ve milliyetçi düşüncesi, iki ana yöne ayrılır: İranlıların antik İran tarihine, İran tarihinin ilkeleri ve Farsçayı Arapça kelimelerden arındırma konusuna dikkatini yöneltmek başka bir ifadeyle Celaeddin Mirza Farsçayı arındırmak ve antik İran tarihini milliyetçiliğin iki önemli bileşeni olarak ve ayrıca İran kimliğinin ana bileşeni olarak da vurgu yapmasıdır. Name-i Hüsrevan’ın birinci cildinin başlangıcında bu eseri yazmaktan amacını Farsçayı “Pers padişahları öyküleri” temelinde canlı tutmak olarak belirtir¹⁸⁸.

Celaeddin Mirza’nın vurgu yaptığı diğer unsur antik İran tarihidir. O kendisi açıkça Name-i Hüsrevan’ı bir antik çalışma olarak görmektedir¹⁸⁹. Eski tarihe olan ilgisi İlanıcılıktan kaynaklanıyordu. Onun Name-i Hüsrevan’ı tarihsel asaletten uzaktır, özellikle de İran tarihiyle ilgili tartışmasında uzak olmakla birlikte tarih yazımı tekniğinden de

¹⁸⁷ Divanbeygi, Seyit Ahmet, (1986), **Hedigeto elşuera**, Birinci cilt, Abdülhüseyn Nevayi’nin eklemiyle, Tahran, Zerrin, s. 370.

¹⁸⁸ Mirza, Celaeddin, **Nameye Hosrovan**, (1285 K), Birinci Cilt, Tahran, s. 108.

¹⁸⁹ Ahundzadeh, Mirza Fetheli, a.g.e., s.393.

yoksundur. İran tarih yazımında yazara kadar farklı bir tarihsel tarihçiliktir. Name-i Hüsrevan genel bir tarihtir ki “Çarçemen-i Şarestan”, “Desatir”, “Debistanül Mezahip”, “Aine-i Ain” ve “Ain-i Hüsrevi” gibi kitaplardan etkilenererek antik İran’ın kökleri çok uzaklara dayandırılmaktadır. İran tarihinin seyrini göstermek için Abadian, Ciyan, Yasaiyan ve Golşaiyan gibi sülalelere dayandırıyorlar ki bunların doğruluk payı yoktur, yapay bir oluşumdur. Bu tarihte İranlıları özellikle zikredilen hanedanların padişahlarını ve Pişdadian, Kiyaniyan, Eşkaniyan ve Sasanileri tüm dünyanın ve yaratıkların ekseni olarak kaleme almışlar. Bütün icat ve keşiflerin yanı sıra Sami peygamberleri de onların döneminde ortaya çıktığına inanmaktadırlar ve genellikle akıllı, sanatçı, bilimci ve adalet gibi kabarık sıfatlar ve faziletlerle sahip olmuşlar. Onun bakış açısından, dünyadaki ilk bilim adamları ve sanatçılar Farslardı.¹⁹⁰

Celaledin Mirza, İslam devrinde İran tarihinin devam etmesine ve İslam’ın yükselişine ve Arapların İran’a saldırısına dikkat etmiyor ve İran tarih yazımı geleneğinin aksine, İslam’ın İran’a girişi konusuna bir konum tanımamaktadır. Anlaşılan İslam sonrası İran tarihinde İslam’ın konumunu, İslami ve Arap hilafetini görmezden gelmek ve hem de onun antik İran tarihinin milliyetçilik düşünceleri doğrultusunda özlemle anımsaması İran tarihini tarihsel gerçekliklerden temizlemek, bağımsız milli ve kültürel kimlik için çaba göstermek onun düşüncelerini vatanseverlik ve toplumsal-tarihsel kimlik bileşenlerinin diriltmesinden daha çok aşırı milliyetçiliğe sürüklemiştir. Böylece, İran’da ilk milliyetçi tarih yazımı, ulusal ve tarihsel kimlik unsurlarını romantik ve bilimsel olmayan bir renkle vurgulayarak oluşturuldu.

Kaçar dönemi İran’ında antik ve milliyetçi tarihçilik akımı meşrutiyet devriminde Mirza Agahan Kermani ile zirveye ulaştı. O milliyetçiliğin siyasal düşüncesine aşına ve tam

¹⁹⁰ Mirza, Celaledin, a.g.e., s. 73.

anlamıyla bir milliyetçi tarihçi idi. Kermani, Ahundzade ve Celaleddin Mirza'dan sonra hem milliyetçilik düşüncesini ve hem de milliyetçi tarih yazımını geliştirdi. O Ahundzade'den sonra, milliyetçiliğin bileşenlerini özellikle de millet kavramını, modern siyasi anlamda ilk kullanan kişiydi. Kermani milliyetçi düşünceden çeşitli şekillerde etkilendi. Onun ilk etkilendiği kişi Ahundzade idi. En önemli yazılarından Üç Mektup ve Kemaüddeve Mektupları adlı eserlerini Ahundzade'den etkilenecek şekilde telif etmiştir. Onun milliyetçiliğini etkileyen bir başka faktör de Avrupa milliyetçiliğiydi. 19. yüzyılın sonlarında, aşırı Batılı milliyetçi hareketler ve Ari ırkının Sami ırkına üstünlüğü düşüncesinin yanı sıra, İstanbul'da bulunduğu sürede modern Avrupa düşünceleri ve felsefesiyle tanış olması da diğer etkili faktörlerden biriydi. Mirza Ağa Han, bu faktörlerin etkisi altında kalarak "İran'ın ulusal ideolojisi" ile uğraşan ilk kişidir ve bu yolda modern milliyetçi felsefenin tüm kurucu bileşenlerini uyguladı ve kültür ve tarih gibi bileşenlerden yararlandı¹⁹¹. Başka bir deyişle, Kermani İran milliyetçiliği felsefesini İran kültürü ve tarihi biçiminde düzenlemiştir. Belirtildiği gibi Kermani, onun milliyetçilik düşüncelerini içeren Üç Mektup eserini Ahundzade'nin mektuplarının etkisi altında kaleme almıştır. Ahundzade gibi, o da yeni Avrupa düşüncesi terimlerinden 19 terimi açıklamıştır. Bu terimlerden biri "Patriot" kavramıdır, bu kavramın anlamını şu şekilde ifade etmektedir:

patriot, bir kişinin milleti ve medeniyetini sevdiğinden dolayı uğrunda can ve malında geçmesidir. Bu onur, cesur insanlara ve dünyanın büyük ve saygın insanlarına aittir ki toplumu yönlendirerek millete ebedi ve kalıcı efendilik kazandırmışlar.¹⁹²

Kermani kendisi inanmış patriotlardan biriydi ve bu düşünce bazı zamanlar onda aşırılığa neden olmuştur. Anlatıldığı gibi Kermani İran milliyetçiliğini İran tarihi ve kültürü temeline dayanarak kurmuştur. Eğer Celaleddin Mirza'nın düşüncelerinde Fars dili

¹⁹¹ Ademiyyet, Fereydun, **a.g.e.**, s. 235.

¹⁹² Kirmani, Mirza Agahan, (2000), **Se Mektub (Üç Mektup)**, Hazırlayan: Behram, Çubineh, Almaniya, Nima, s. 112.

merkezdeydi ise Kermani'nin düşüncesinde antik İran tarihi İran milliyetçiliğın temel bileşeni sayılırdı. O en önemli tarihi eserleri olan Üç Mektup ve Aine-i İskenderi'de antik İran'a ve antik İran'ın sosyal, kültürel ve idari hayatının çeşitli yönlerine övgü dolu bir bakış sunmuştur. Kermani'nin antik İran ve İran kültürünü övmesi özellikle Üç Mektup adlı eserinde çoğu zaman duygusal ve bilimselin dışına çıkmaktadır¹⁹³. Eski İranlıları övmek hakkındaki görüşlerini ispatlamak için Kermani, İranlıların eski dönemdeki idari ve adli yapısından kusursuz bir tablo sunar ve halkın refah ve rahatlığını ve İran krallarının adil düşünceli olduklarına vurgu yapar¹⁹⁴. Kermani'nin Üç Mektup eserindeki katı ve bilimsel olmayan arkaizm düşüncesi, Aine-i İskenderi kitabında bilimsel ve tarihsel renk alır. Kermani'nin bakış açısına göre tarihsel bilinç, bir ulus için gurur ve onur kazandırmanın tek yoludur ve tarih bilincinin gölgesinde, bir ulusun gelişmesi ve ilerlemesi tarihsel bilinç sayesinde mümkün olacaktır. Her kavmin asaletini onun tarihinde aramak gerekir¹⁹⁵. Kermani, İranlıların uyanışı ve İran milliyetçiliği ideolojisinin oluşturulmasında milliyetçiliğın tüm unsurlarını vurgulamasına rağmen, çoğu zaman tarihin üzerinde ısrarcı olmuştur. Tarihi, kurtuluş kaynağı, yücelik ve şeref belgesi ve her insanın özgünlüğünün nedeni olarak görmüştür¹⁹⁶. Geri kalmışlık ve sefaletten kurtulmanın yolunu bilgi ve tarih bilincinin aramasında mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, İranlılar gaflet ve sefalet içinde sıkışıp kaldılar çünkü parlak tarihlerinden habersizler.¹⁹⁷

Kermani, İran uyanışında tarihin rolü ve işlevine olan bu gerçek inancı temel alarak tarihi yazıların arka planı olarak Aine-i İskenderi'ni yazdı. O modern tarih ve tarih yazımına bilimsel bakışı Ahundzade ve Seyit Cemaleddin Esadabadi'nin etkisi altında

¹⁹³ A.g.e., s. 128-32.

¹⁹⁴ A.g.e. s.121-124.

¹⁹⁵ Kirmani, Mirza Agahan, (1947), **Aineye sekenderi**, Tahran, Bina, s. 12-13.

¹⁹⁶ A.g.e., s.12.

¹⁹⁷ A.g.e. s. 626-629.

geliştirdi, özellikle de Seyit Cemaleddin Esadabadi onu doğru tarih yazımına sevk etti. Kermani, tarihin bir ulusun uyanış ve ilerici hareketinde belirgin bir konumda olduğunu düşünmekteydi. “Halkın güzelliğini artırmak ve onurlandırmak, ulusal hayatı ve refahı restore etmek isteyen milletler arasında gerçek tarihten yararlı ve etkili başka hiçbir şey yoktur”¹⁹⁸. Aine-i İskender’i, Kermani’nin modern tarzda telif ettiğı antik İran tarihidir. İran tarihinin başlangıcından başlar Sasanilerin çöküşünde sona erer. Kermani’nin antik İran tarihinin hanedanlarına bakışı ve özel kavramlar üzerindeki vurguları, hepsi İranlıların antik tarihilerine karşı bilinçli olmaları yönündedir, onlara nereden nereye varmışlar? Bu bakış açısıyla modern milliyetçilik bileşenlerinin tümünü, “İran milleti”, İran gayreti”, “Milli hayat”, “milli olmanın gücü ve bilgili İran kanı”, “İran cinsi”, “İran onuru” gibi kavramları antik İran tarihini açıklamada ve anmakta kullanmıştır.

Kermani İran’ın antik geçmişini açıklamak için İran milletinin bazı olayları ve özelliklerini takip ettiğı özel hedefler doğrultusunda kabartmaktadır. Onun görüşüne göre Kave-i Ahanger “cesaret ve milli gayret”i aracılığıyla ayaklandı ve “zulmü def etme ve zalim padişahların zehirlerine karşı gelme geleneğini dünya milletlerine öğretti”¹⁹⁹. Kermani, İranlıların üstünlüğünü diğer uluslarla karşılaştırır ve İranlıların bazı milletlerin aksine zaferden sonra "Taziyan", "Tatar" cinsiyet değıştirmediler ve yok olmadılar. Belki onlar “milli hayat”larını yenilemeyi başardılar ve işte onlar “sanat ve bilim sayesinde” İslam’ın ihtişamına neden oldular. Moğol saldırısı sonrası İranlılar Moğolları İran kültürüne dahil ederek kendi potalarında erittir ve hatta “Osmanlı sultanları ve Türkleri saltanat adabı, yönetim kurallarını ve edebiyatı İranlılardan taklit etmişler”²⁰⁰. Kermani’nin izlediğı ideal, bazı iniş çıkışlar ve bazı çelişkiler olsa da eski İran’ın geri dönüşü ve

¹⁹⁸ A.g.e. s.16.

¹⁹⁹ A.g.e. s.75-76.

²⁰⁰ A.g.e. s. 365-366.

canlanması, Zerdüşt dini ve eski İran'ın görkemi ve azameti idi. Bu dikkati İranlıların iyiliği ve refahı için bir yol olarak görüyordu. O ve Ahundzade, İran'a İslam öncesi bir milli kimlik kazandırmak için girişimde bulunan ilk modern İran milliyetçi kuramcılarıydı.

İkinci Bölüm:

Türk Sorunu

1 Tarihsel Birikim: İran'da ki Türkler, İran Türkleri

İran Türkleri İran'da Farslardan sonra ikinci kalabalık etnik grubunu oluşturmaktadır. İran'ın kuzey Batısında Hazar denizi ve Urmiye gölü arasındaki bir coğrafi yelpazede daha çok yoğun nüfusa sahiptir. Bu etnik grubun birinci dili Türk dilleri grubuna ait Azerbaycan lehçesidir. Azerbaycan Türkçesi ve Azeri Türkçesi olarak da tanımlanmaktadır. Yapı olarak Türkiye Türkçesine benzemektedir fakat farklı şive ile konuşulmaktadır. Bu lehçe Türkiye'de daha çok Anadolu'nun doğusu ve Erzurum bölgeleri lehçesine yakınlık göstermektedir. İran Türklerinin büyük çoğunluğu özellikle Azerbaycan Türkleri; Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Zencan ve Hemedan illerinde yaşamaktadırlar²⁰¹. Fakat Azerbaycan Türkleri dışındaki Türk kökenli gruplar Gülistan, kuzey Horasan ve Fars illerinde dikkate değer nüfusa sahiptirler. Bunlara rağmen Tahran nüfusunun da üçte birini oluşturmaktadırlar.²⁰² Tüm bu statiklerin dışında bazı İran resmi makamları İran Türklerinin nüfusunu toplumun %40'nın Türkçe konuştuğuna dair ifadeler kullanmışlar. Ve bu meselenin İran- Türkiye ilişkilerinde olumlu rol oynayabileceği

²⁰¹ Minahan, James. **Encyclopedia of the stateless nations: DK. Vol 4.**, Greenwood Publishing Group, 2002.

²⁰² The Library of Congress Country Studies; CIA World Factbook, https://photius.com/countries/iran/society/iran_society_azarbaijanis.html, Erişim Tarihi: Mart 2018.

hususunu dile getirmişler²⁰³. Tüm farklı statiklere rağmen ortada olan ve mevcut durum İran nüfusunun büyük çoğunluğunun Türklerden oluştuğu bir gerçektir.

1.1 Orta Asya'dan gelmeleri

İran platosunda Türklerin varlığı hakkında iki genel yaklaşım mevcuttur. Birinci yaklaşım Altay teorisi olarak bilinen ve Orta Asya Türklerinin İran'a göç etmesi yönündedir. İkinci yaklaşım Urmiye yaklaşımıdır ve Altay teorisinin tam karşısında yer almaktadır bu yaklaşım son zamanlarda Türk ve Türk dili unsurlarının varlığını kanıtlamak üzere Türk etniğinin Ön Asya özellikle Azerbaycan'da oluşmasını savunmaktadır.

Altay teorisine göre ki tüm akademisyenler arasında kabul gören bir teoridir, İran'da Türklerin varlığı hakkında farklı kaviller mevcuttur. Fakat genel olarak Türklerin İran'daki varlıklarını ve devamında Azerbaycan'da iki döneme bölmek mümkündür:

- Birinci dönem: İslam'dan önce, Milattan İslam'ın ortaya çıkışına kadar
- İkinci dönem: İslam'ın ortaya çıkışından Gazneliler – Selçuklular dönemine kadar

İslam'dan önce birinci dönem: eğer Altay dilleriyle Sümer dilleri vb. arasındaki dilsel benzerlikleri dikkat almazsak ve bu etniklerin Türk olmamalarını kabul edersek. Yine de İran platosunda İslam'dan önce Türklerin varlığına geçerli kaynaklarda değinilmiştir. Öyle ki Milattan önceki Asuri kaynaklarda Türk Türüğü adıyla karşılaşmaktayız. Bunlardan amaç Urmiye gölü havzasındaki Türklerdir.²⁰⁴ Sonraki Azerbaycan'a göç eden Türk grupları Milattan önce 7. Yüzyılda başka bir söylentiye göre sakaların “İskitler” göçüyle gerçekleşmiştir. Yunan tarihçisi Herodot'a göre Türkler 6. Ve 7. Yüzyıl Milattan önce Doğudan Batıya doğru hareket etmişler ve Batı Sakalarına katılarak onların hâkim sınıfını

²⁰³ Dogan Haber Ajansı, 2012/1/18. Erişim tarihi: Mart 2018.

²⁰⁴ Allahverdi, Rugeyye, “Riše ve Tebare Torkha” (Türklerin Kökü ve kökeni), **Tarih Araştırmalar Dergisi**, Göz ve Kış, 2007, s. 113.

oluşturmuşlar. Efrasiyab ise onların hakanı olmuştur.²⁰⁵ Bir sonraki göç dalgası 4. Ve 5. Yüzyıl Milattan önce Hun Türklerinin gelişiyle gerçekleşmiştir. Ermeni kaynaklarında Beyaz Hunları Hılındurk veya Hılıntürk olarak tanımlamışlar ve Güney Muğan'da bulunan Blasagun kenti onların merkezi olmuştur. Blasagun ayrıca Doğu Türkistan kentlerinin birinin adıdır. Devamında Hazar Türk kavimlerine mensup Ağa çeriler 460 Miladı senesinde Kafkas'ın güneyine yerleşmişler ve 488 yılında Sasanilerle savaşa kalkışmışlar. Genellikle Kubat'ın saltanatının sonuna kadar Gürcistan ve Azerbaycan'ın kuzey bölgesi Hazar Türkleri ve onlara yakın kavimlerin elindeydi.²⁰⁶ Anuşirvan yaşam hikayesinde de iki bin Türk savaşçısının 540 miladi yılında Azerbaycan'ın Hazar bölgesinde yerleşmeleri ki Anuşirvan'ın onuncu yıl padişahlığıyla eş zamanlı olması ve İslam Peygamberinin hicretinden 81 sene evvel gerçekleşmesi hakkında bilgilere yer almıştır. Türklerin ikinci yerleştirmesi 568 yılında Anuşirvan'ın 37. Yıl padişahlığı döneminde ve İslam Peygamberinin Hicretinden 53 sene evvel Anuşirvan tarafından hayata geçirilmiştir. Bu göç dalgaları nüfus ve Azerbaycan demografi üzerindeki etkisi bakımından dikkat çekicidir. Anuşirvan hayat hikayesinin dokuzuncu bölümüne göre o bu yılda Türk savaşçılarından 53 bin kişi ayrıca “onların kadınları, çocukları ve akrabaları” ilaveten Azerbaycan'da yerleştirilmiştir.²⁰⁷

İkinci dönem, İslam'ın ortaya çıkışından Gazneliler-Selçuklular döneminin sonuna kadar olan zaman aralığını kapsamaktadır. Tarihi kaynaklar, Türklerin Azerbaycan'a yoğun bir şekilde göç etmeleri ve böylece nüfus dengesini değiştirmelerinin sebeplerinin Selçuklu döneminde yattığına işaret ederler. Ancak yeni incelenen kaynaklarda genellikle Türklerin

²⁰⁵ Heyat, Cavat, **Tarih ve Lahcehaye Zaban-e Torki (Türkçenin Tarihi ve Lehceleri)** , Neşr-e No, 2001, Tahran. 169.

²⁰⁶ A.g.e, 169.

²⁰⁷ http://sozumuz1.blogspot.hu/2016/01/blog-post_2.html, erişim tarihi: Mart 2018.

İran'daki ve özellikle Azerbaycan'daki varlıklarına ilişkin İslam'ın ilk yıllarına dayanan kanıtlar sunulmuştur. Örneğin 828-829 M (208-209 H) yılında vefat etmiş, Arap tarihçisi Ebu Muhammed Hişam'ın "Kitab üt-Tican" adlı eserinde beşinci halife olan Birinci Muaviye'nin, Ubeyd Bin Şerviye (661-668 miladi) ile müzakerelerine binaen aşağıdaki satırları kaleme almıştır:

Ubeyd Bin Şerviye, Şamır Bin Kataf'ın Azerbaycan'a saldırısı konusunda Yemen padişahı "Rayış" döneminde kendisinin (Muaviye'nin) huzurunda konuşuyordu; Şerviye'nin açıklamalarına göre Bin Kataf'ın saldırısı sırasında meydana gelen olaylar onun emriyle iki taş üzerine yazılmıştır. Bu taşlar şimdi Azerbaycan'da muhafaza edilmektedir. Muaviye, Ubeyd'in lafını bölerek; "Ubeyd, rica ediyorum, Azerbaycan hakkındaki görüş ve anılarını bana anlat." şeklinde bir yorumda bulunur. Ubeyd Bin Şerviye ona şu şekilde yanıt verir: "Orası Türklerin topraklarıdır, onlar orada toplanmış ve büyük bir topluluk oluşturmuşlardır."²⁰⁸

Taberi (ve sonrasında ondan aktaran Bel'ami), Hmaze-I İsfahanive İbn-I Esir ve benzeri kişiler de küçük değişiklikler yaparak Azerbaycan'daki Rayış savaşına değinmişlerdir. İslam'ın İran'a gelişinden sonra kabul edilen geçerli kaynaklara göre Türklerin Azerbaycan'a gelişleri başlamıştır ve Selçuklular döneminde ise Azerbaycan artık tamamen Türk olmuştur.

1.2 Urmu teorisi

İran platosunda ve özellikle Azerbaycan'da, Türklerin kimlikleri ve kökenleri hakkında çeşitli tanımlar ve farklı teoriler öne sürülmüştür. Tüm bu teorilerin odak noktası Türklerin Orta Asya'dan Batı'ya gelip Azerbaycan ve Anadolu bölgelerine yerleştikleri varsayımıdır. Türkoloji bölümünde ortaya çıkmış ve aslında Türkoloji biliminin temelini oluşturan bu teori "Altay teorisi" adıyla bilinmektedir. Bu teoriyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ulusun inşa sürecine dair bir teori ortaya atılmış oldu. Altay teorisine göre

²⁰⁸ Reisnia, Rahim, **Azerbaycan der Seyre Tarihe İran (İran Tarihinde Azerbaycan)**, İkinci cilt, Mebna, Tahran, s. 901.

Türkler Orta Asya'dan Batı'ya değil belki Azerbaycan'dan ve Urmiye bölgesinden Orta Asya'ya göç etmişlerdir.²⁰⁹ Bu teori ilk kez Feridun Ağasıoğlu tarafından ortaya atılmıştır. M. 2 bin ve 4 bin yıllarında, Türkler Urmiye gölü havzasını terk ederek Mezopotamya'dan (Ön Asya) Altay'a göçmüşler ve orayı ikinci anavatanları olarak kabul etmişlerdir. Bu durum Altayların Türklerin asıl yurdu olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır.

Bununla birlikte, son yıllarda Zinealov, Sherbak, Doerfer, Srebrenikov, Kutovich ve Klouson gibi ünlü Türkologlar bilimsel belgeler ve yöntemlerle Altay teorisini reddetmeye çalışmışlardır. Bu durum söz konusu mevzu hakkında daha kapsamlı ve yeni araştırmaların yürütülmesine yol açmıştır. Ağasıoğlu kendi teorisini kanıtlamak için arkeoloji, mitoloji, folklor, gutogenezis, dilbilim, antropoloji, genetik, nüfusografi, demografik, coğrafya tarihi gibi saygın bilim dallarından yararlanmıştır. Sakalar kabilesinden Atursaklara kadar olan dönemi mercek altına almış, elde ettiği kaynakları Rumc ayzılmış kaynaklarla karşılaştırmış, mezar taşlarını ve çimento materyallerini inceleyerek kendi teorisini kanıtlamaya ve bilimsel hale getirmeye çalışmıştır. Bunların arasında Türk kavimlerinin kullandığı "Azer" kelimesini öne sürdüğü kaynaklar da mevcuttur.²¹⁰ Ancak öyle görünüyor ki bu teorinin kabulünün veya reddinin İslam'dan sonra yazılan tarihte önemli bir etkisi olmamıştır. Aslında Türklerin bölgedeki kimliğinin Orta Asya'dan göç ettikleri esnada oluştuğu yönünde teoriler de vardır. Feridun Ağasıoğlu'nun bu teorisi "Doqquz bitik" adlı kitabının dokuzuncu cildinde açıklanmış ve Azerbaycan Türklerinin İslam'a tanışıncaya kadar ki tarihi bu kitapta yer almıştır.

²⁰⁹ <http://www.tdav.org.tr/on-turklerin-tarihine-yeni-bir-bakis-2/>, erişim tarihi: Mart 2018.

²¹⁰ <http://turkceindirilisi.com/prototurk-dilinin-varandigi-ilkin-atayurd-prof-f-agasioglu/>, erişim tarihi: Mart 2018.

2 İslam'dan Safevi dönemine kadar Türk hükümdarları

Azerbaycan'da Türk etnik gruplarının varlığı Gaznelilerin Aran platosuna girmesiyle başlamıştır. Bu hususta Sultan Mahmut Maverâünnehir (nehirin ötesine) gittiği zaman bir grup Türk'ü (yaklaşık 5 bin kişiyi) kendisiyle İran'a götürmüş ve Horasan'da yerleştirmiştir. Bunlardan bir grup ayrılarak Kerman istikametinden İsfahan'a doğru gittiler. Mahmut, İsfahan hükümdarı Alaüddeve'ye onların geri çevrilmeleri veya öldürtülerek kellerinin iade edilmesi konulu bir mektup yazdı. Alaüddeve bu işi hileyle yapmak istedi, Türkler tuzağı öğrendiler ve İsfahan'ı terk ederek canlarını kurtarmayı başardılar. Hiç tereddüt etmeden Azerbaycan'a doğru yola koyuldular²¹¹. Bazı kaynaklarda, Azerbaycan'a yapılan bu göçün, Irak Türkmenleri (Irak Oğuzları) yani Sultan Mahmut tarafından yapıldığı belirtilir.²¹² Bu durumu Ermeni tarihçisi "Çamçıyan" tarafından şu şekilde raporlamıştır:

Bu yılda Azerbaycan'a sel gibi akın eden Türkler, Ermenistan bölgelerine yönelerek Vaspurakan'a vardılar; her yeri yağmalayarak yok ettiler.²¹³

Gazneliler dönemi Türklerin Azerbaycan'a girişi, Azerbaycan'da yeni dönüşümlerin başlamasına neden olmuştur. Devamında Selçuklular Azerbaycan'a girdiler, Selçuklular Müslüman Oğuz Türkleri boyuna mensuplardı ki Samaniler hakimiyeti döneminde Hazar denizinin doğu sahillerinde ve Aral gölü etrafı bölgelerinde yaşamaktaydılar. Selçukluların adı Samaniler döneminde yaşayan reislerinin birinin adından gelmektedir²¹⁴. İşte Samaniler hükümdarlığının sınırlarını ve daha sonra da Gaznelilerin sınırlarını aşan, Dandanakan

²¹¹ Kasravi, Ahmad, **Azeri veya Zaban-e Bastan-e Azarbaijan (Azeri veya Azerbaycan'ın Antik Dili)**, (1938), Tehran, Taban Yayınları, s. 13-14.

²¹² Pargari, Salih, "Doreye Hokumete Torkan der Tarihe İran" (İran Tarihinde Türklerin İktidar süreci), **Pajuheşnam-e Ulume İnsani**, no: 34, 2002. s. 247- 270.

²¹³ Çamçıyan, M, (1786), **Tarihe Ermeniyân (Ermenilerin Tarihi)**, 3. Kitap, Veniz.

²¹⁴ İkbak Aştiyani, Abbas, **Tarihe İran Bed az Eslam (İslam'dan sonra İran Tarihi)**, Tahran, Namek, s.265.

Savaşı'nda (431 k) çok az bir süre içerisinde bütün İran platosunu ele geçiren ve Selçuklu Türkmenlerini bu bölgelere hâkim eden Selçuk'un torunlarıydılar. Selçukluların siyasi ve askeri istilası, Türkmenlerin ve Oğuzların bu topraklara göç etmesini de beraberinde getirmiştir. İran eyaletlerinin kuzeybatısında bulunan Azerbaycan, Türklerin daha çok dikkatini çekmiştir. Malazgirt (463 k) savaşının öncesine kadar bu göçlerin odak noktası ve nihai amaçlarının Azerbaycan olduğu söylenebilir²¹⁵. 446 kameri yılında Selçuklu Tuğrul, Azerbaycan'a bir birlik sevk etmiştir. Vahsudan Tuğrul'a karşı direnme gücünü kendilerinde göremeyince Tuğrul'un buyruğuna girmişler. Ayrıca Vahsudan, oğlunu Selçuklu sultanının sarayına göndermiş ve böylelikle Revadiler, Selçuklulara vergi vermek zorunda kalmışlardır. Vahsudan 450 yılına kadar hüküm sürdü ve ondan sonra oğlu Memlan tahta geçti. Memlan'ın da Selçukluların sultasını engellemeye gücü yetmedi²¹⁶. Devamında ise Selçukluların Atabeylere tasallutu gerçekleşmiştir ve İldeniz Selçuklulardan vekaleten gücü ele geçirmişlerdir. Atabey Şemseddin İldeniz'in Azerbaycan'ı ne zaman ele geçirdiği tam olarak belli değildir. Fakat 540 H den sonra bu makamı elde etmesiyle ilgili bir tahminde bulunabilir ve bu yılı İldeniz hükümetinin Azerbaycan'da şekillendiği yıl olarak ifade edebiliriz. İldeniz, bu zamandan sonra hükümet ve ordu emiri makamına ulaşmış ve savaşlarda Sultan Mesut'un yanında yer almaktaydı.²¹⁷ 547 H yılında Sultan Mesut'un ölümüyle birlikte İldeniz, Azerbaycan'da hükümetini bağımsız bir şekilde sağlamlaştırdı. İldeniz hatta merkezî saltanatın aleyhine baş kaldırarak Selçuklu şehzadelerinden olan Melik Arsalan bin Tuğrul'u da kendi himayesine aldı ve Atabey makamı geleneğine dayanarak onun annesiyle evlendi ve resmi olarak Atabey unvanıyla

²¹⁵ İbni Esir, ALİben Mohemmed, **Tarihe Kamel (Kâmil Tarih)**, 16. cilt, çev. Ali, Hashemi Haeri, (1989), Tahran, İlmi Metbuati Kurumu, s. 91-5.

²¹⁶ Fehimi, Mehin, **Revvadiyan der Dyeretolmearefe Bozorge Eslami (Büyük İslam Anskopediyasında, Revvadiyan)**, (2009), Birinci cilt, Büyük İslam Ansiklopediye Merkezi.

²¹⁷ İbni Esi, a.g.e., s158.

bağımsız hükümeti tesis etti.²¹⁸ Azerbaycan'da tam bağımsız bir Türk hakimiyetinin kurulması ve Türk dilinin revacı Türklerin bu bölgeye gelişlerini daha da elverişli hale getirmiştir. Ve işte bu dönemden sonra Azerbaycan tam bir Türk bölgesine dönüşmüştür. Aslında bu dönemde Azerbaycan'a çok sayıda Türk göç etmiştir ve Türklerin bu coğrafyadaki sayılarının artmasıyla birlikte Türk dili, bu bölgede yaygın olarak konuşulan bir dil olmuştur.²¹⁹

Azerbaycan'ın tamamı Türk olduktan sonra, Moğollarla birlikte Azerbaycan'a yeni bir dalga giriş yapmış ve çok sayıda Oğuz Türkü göçmenleri Azerbaycan bölgesinde iskân etmeye başlamıştır. İran ve Azerbaycan, Moğollar tarafından işgal edildikten sonra Azerbaycan, İran'ın diğer bölgeleri gibi yağma ve yıkıma maruz kalmıştır. Moğolların saldırısından sonra İlhanlar hükümeti ele geçirilmiştir. Azerbaycan'ı; daha ılıman ve müsait coğrafyasından dolayı ve ayrıca sıcak iklimlerden uzak olması nedeniyle, ki bu onların yenilgisine sebep oluyordu, başkent olarak seçtiler. İlhanlıların başkentleri sırasıyla Marağa (1256-1265 Miladi), Tebriz (1265-1306 Miladi) ve Sultaniye (1306- 1335 Miladi) olmuştur. İlhanlılar döneminde Azerbaycan refaha ulaşmış ve gelişme seyretmiştir.²²⁰

Moğollardan sonra Timur'un torunları Akkoyunlular ve Karakoyunlu Türkleri, Azerbaycan'ı fethederek, Tebriz'i başkent seçmişlerdir. Bu dönem Azerbaycan'ın Kızılbaş hareketiyle eş zamanlıydı. Dolayısıyla Safevi hanedanını desteklemek amacıyla birçok Türk grubu Diyarbakır, Şam, Anadolu bölgesi ve Hazar denizi kıyılarından Erdebil

²¹⁸ A.g.e., S. 232-3.

²¹⁹ Shaw, Stanford, **Tarihe Emperaturşye Osmani ve Torkiyeye Cedid (Osmanlı İmparatorluğunun ve Yeni Türkiye'nin Tarihi)**, çev. Mohemmed Remazanzadeh, (1991), Meşhed, Astane Kuds-e Rezevi,

²²⁰ Ramirez-Faria, Carlos, **Concise Encyclopeida Of World History**, (2007), Atlantic Publishers & Dist, p 325.

bölgesine akın etti. Erdebil bölgesi uzun müddet önceden bölgenin siyasal dönüşümlerinin yaşandığı en önemli merkezlerden biri haline gelmişti.²²¹

3 Safevi dönemi (Çaldıranî zihniyet)

Safevi hükümeti, 880'de Türk Şah İsmail Safavî²²², önderliğinde kurulmuştur. Safevilerin ilk başkenti Tebriz olmuştur. Daha sonra Osmanlı'nın ardı kesilmeyen saldırıları sonucu İkinci Şah Abbas döneminde başkent, Kazvin şehrine intikal etmiş, nihayetinde Kazvin'den de İsfahan'a aktarılmıştır. Erdebil kentinde doğan Şah İsmail yine bu kentte çocukluk ve ergenlik dönemini geçirmiştir. Ayrıca "Hatayi" mahlasıyla Azerbaycan şiirlerinin önemli şairlerinden biri de sayılmaktadır. İran halkının birçoğu Safeviler'den sonra Sünni olmalarına rağmen, Safeviler İran halkının çoğuna Şii mezhebini kabul ettirerek, İran'ı bu ideoloji çerçevesinde birleştirmiştir.²²³ Kızılbaşlar Safevi ordusunun ana güçlerini oluşturmaktaydılar. Bu kuvvetler çoğunlukla Şah İsmail'i desteklemek için Azerbaycan'a göç eden Azerbaycan ve Doğu Anadolu halkından oluşuyordu. Safevi döneminde Azerbaycan, refah ve yıkım dönemleri geçirmiştir. Safevi döneminde özellikle Şah İsmail hükümdarlığında Erdebil, Tebriz ve Hoy gibi şehirler daha merkezî konumlara ulaşmışlardır²²⁴. Erdebil şehri, Safevileri ana yurdu olduğundan ve Safevilerin türbelerinin bu şehirde olması nedeniyle Safevilerin en önemli manevi şehri olarak sayılmaktaydı. Dolayısıyla bu şehrin korunması Safeviler için oldukça büyük bir önem arz ediyordu. Ayrıca Safevi döneminde Azerbaycan'da refahın artmasının nedenlerinden biri Trabzon ve

²²¹ Tahiri, Abolkasım, (2001), **Tarihe Siyasi ve Ectemaiye İran az Merge Teymur ta Merge Şah Abbas (Teymur'un Ölümünden Şah Abbas'ın Ölümüne Kader İran'ın İctimai ve Siyası Tarihi**, Tahran, İlmi ve Ferhengi Yayınları, s. 178.

²²² Ross, E. Denison. "Art. VII.—The Early Years of Shāh Isma'īl, Founder of the Şafavī Dynasty." **Journal of the Royal Asiatic Society** 28, no. 2, 1896, 249-340. P.288.

²²³ Savory, Roger., (1980), **Iran under the Safavids**, Cambridge University Press, p.29.

²²⁴ Tahiri, Abolkasım, a.g.e., s. 200-201.

İran'ın diğer bölgeleri arasında stratejik ticari bir yol üzerinde yer almasıydı.²²⁵ Böyle bir durumun yanı sıra Kızıl başların mezhepsel ideolojilerini yayma çabaları, Yavuz Sultan Selim'in yeni kurulmuş Safevi devletine saldırmasına vesile olmuştur. Selim'den önce İkinci Beyazıt gerek iç gerek de dış sorunlardan dolayı Safevilerle savaşmaktan kaçınmıştır. İsmail Safevi (906-930 H) de Osmanlılarla savaşacak gücü kendisinde göremeyince Beyazıt ile dostluk siyasetini yeğlemiştir.²²⁶ Fakat bu ilişkiler 916. K. yılında Şah İsmail'in Şeybek Han Özbek'e zafer kazanmasıyla bozuldu. Çünkü Şah İsmail Şeybek Han'ın samanla doldurulmuş kafa derisini gurur verici bir fetihname ile Osmanlı sultanına gönderdi.²²⁷ Bu iş Beyazıt'ı sinirlendirdi ve bir mektupta Şah İsmail'i Safevilere saldırmakla tehdit etti. Beyazıt bu tehdidi hayata geçiremedi, çünkü saltanattan azledildi ve Birinci Selim onun yerine geçti. Selim Kızılbaşların siyasal-mezhepsel faaliyetlerinin Şah İsmail'e bağlı olarak artmasını fark edince İran'ı istila etmeye çalıştı. Bu arada Şah İsmail tarafından İç Anadolu'ya tebliğ için gönderilmiş Nur Ali Halife, Aleviler ve Kızılbaşların çoğunu kendi etrafına toplamayı başarmış ve onu bastırmak için gönderilen birliği mağlup etmiştir. Nur Ali Halife Tokat şehrini ele geçirdikten sonra Şah İsmail adına hutbe okudu. Diğer taraftan, Diyarbakır valisi Ustaclu Han Muhammed, Han Şah İsmail'in emriyle Osmanlı sarayına aşağılayıcı mektuplar gönderiyordu. Bunlara ek olarak, Şah İsmail Osmanlı tahtını ele geçirmek isteyenleri açık ve gizli şekilde desteklemekteydi. Öyle ki Sultan Ahmet'i, kardeşi olan birinci Sultan Selim'e karşı başkaldırmasını teşvik etmekteydi. Sultan Ahmet öldürüldüğü zaman oğlu Sultan Murat, Şah İsmail'e sığınmış ve

²²⁵ I.B.Tauris, **Struggle for Power in Iran**, Aban 14, 1379 AP.

²²⁶ Felsefi, Nesrullah, **Cenge Miheniye İranıyan der Çaldoran (Çaldıran'da İranlıların Vaten Savaşı)**, (2002), Tahran, Hirmend Yayınları, s. 33-4.

²²⁷ Yucel, Yaşar ve Sevim, Ali, **Türkiye tarihi**, 2. Cilt, Ankara 1990-1992. s. 225, 234.

Fars bölgesinin bir kısmının yönetimi ona verilmiştir.²²⁸ Tüm etmenler iki ordunun Çaldıran'da karşı karşıya gelmelerine ve bu savaşın vuku bulmasına neden oldu. Bu savaşta yer alan Kızılbaşların sayısının kırk bini bulduğu tahmin edilirken Osmanlı birliklerinin ise 100 bine yakın bir sayıda askere sahip oldukları söylenmektedir. Bu savaşta Kızılbaşların sayılarının az olması, uygun bir stratejilerinin olmaması ve modern silahlara sahip olmamaları, Osmanlı birliklerine yenilmelerinin başlıca sebeplerinden sayılabilir. Bu savaşta Safevi askerleri kılıç, süngü ok ve yayla savaşırken Osmanlı ordusu top ve tüfekten yararlanıyorlardı. Safevilerin aslında daha öncesinde barutlu silahlara erişimleri vardı ve nasıl kullanacaklarını da biliyorlardı, ve hatta Şah İsmail tahtı ele geçirmek için top ve tüfekten yararlanmıştır. Çaldıran savaşında bu silahları kullanmama nedeni ise savaş politikasından kaynaklanmaktaydı. Tophane birliğinin hareketliliğini sınırladığı için sahra savaşlarında tophane kullanılmıyordu. Kullanıldığı durumlarda ise silahlar etkili olamamıştır, zira İranlıların modern silahları sayı ve kalite bakımından Osmanlı silahlarıyla kıyaslanacak durumda değildi. Dolayısıyla silahların sayı olarak az olması ve bu yüzden de etkili olmayacakları düşüncesi tophanenin kullanılmamasının ardında yatan neden olmuştur. Ayrıca Safeviler ateşli silahları kullanmaya çok da meraklı değillerdi ve bu silahların kullanılmasının namertçe ve korkarça olduğuna inanmaktaydılar. Çaldıran, Osmanlının zaferiyle sonuçlanmış ve bu savaş sonrasında Safeviler, Osmanlı devletine karşı savunma pozisyonu almışlardır. Şah Birinci Abbas (996-1038 H) dönemine kadar durum bu şekilde devam etmiştir. Şah İsmail, Çaldıran'da aldığı darbeden dolayı çok derin

²²⁸ Belirsiz, **Cehangoşaye Hagan: Tarihe Şah Esmail (Cihanguşaye Hakan: Şah İsmail'in Tarihi)**, (2010), Tebriz, İran'ın Tarih ve Kültür Kurumu, s. 489-490.

etkilenmiştir, öyle ki ömrünün sonuna kadar yönetim işinde ciddi müdahalelerden çekinmiş, hiçbir savaşa katılmamış ve iradesiz bir padişaha dönüşmüştür.²²⁹

3.1 Safevi hanedanının kökeni

Safevilerin atalarının kim olduğu hakkında pek çok hipotez ortaya atılmıştır; varsayımların çoğu Safvetü's-safa nüshaları esasına dayandırılmıştır. Safevilerin ecdatları hakkında İran'daki ilk ciddi çalışma Kesrevi tarafından Safvetü's-Safa'nın eski bir nüshasına (Kasravi'nin kendi ifadesine göre) dayanarak yapılmıştır. Bu çalışmada Safevilerin babalarının Kürt olmadığı ve yalnızca Türk olmayan yerel halktan oldukları belirtilmiştir. Fakat daha sonra Faruk Sümer “Şeyh Safi ve Soyu” adlı kitabında büyük olasılıkla dikkatsizlikten dolayı Safevilerin ecdadının Kürt olduğunu belirtmiştir. Veli Toğan ise Safavileri Türk olmayıp Türkleşmiş bir millet olduklarını belirtmiştir. Diğer yazarlar, örneğin; W. Barthold, Minorsky ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı eserlerinde Safavilerin Azerbaycan Dili (Azerbaycan Türkçesi) konuştuklarını belirtmişlerdir. Walter Hentz ise onların Arap olduğu ve Yemen’den Azerbaycan’a göç ettikleri kanaatindedir.²³⁰

Burada önemli olan husus ise Safvetü's-Safa'nın farklı nüshalarındaki değişikliklerdir; büyük olasılıkla zikredilen araştırmacılar, bütün nüshalara ulaşma imkânı bulamamışlar ve dolayısıyla her biri Safvetü's-Safa'nın kendilerinde mevcut olan nüshalarına göre görüş bildirmişlerdir. Günümüzde ise birçok araştırmacı, Safvetü's-Safa'da sırf Elkürdi ve Sencar sözcüklerinin geçtiği için, derin bir araştırmaya tabi tutulmaksızın Safevilerin ecdadının Kürt olduğuna inanmaktadırlar. Halbuki Elkürdi sözcüğü diğer nüshalarda Elkürevi (Şahname’de bir Turan kahramanı) olarak geçmiştir ve

²²⁹ Savory, Roger., (1980), **Iran under the Safavids**, Cambridge University Press, P. 45-46.

²³⁰ Firuzi, Murtaza, (2017), **Şeyh Sefieddin ve Mecmueye Kebir (Şeyh Sefieddin ve Kara Mecmue)**, Timsal Yayınları, s. 241.

Sencar ise Azerbaycan, Kürdistan ve Horasan’da çeşitli bölgelerin coğrafya ismi olmuştur. Kesrevi’nin varsayımı ise Şeyh Safi’nin Türk dili konuşmadığı ve aslında Azeri olduğu yönündedir. Bu konuda daha çok kullandığı kaynak Silsilü Neseb olmuştur. Birkaç beyit şiiri, Azeri şiirleri adıyla anılan Şeyh Safi için bir Azeri kimliği tanımlanmıştır. Halbuki Silsilü Neseb, Safvetü's-Safa’dan sonra yazılmış bir eserdir. Safvetü's-Safa’da açık olarak şu ifade kullanılmıştır: “Şeyh’in bir mısra bile mübarek yazısı yoktur” yani şiir yazmamıştır²³¹. Dolayısıyla bu sav rahatlıkla reddedilebilir. Bunlara ek olarak Safevilerle ilgili yazılmış metinler ve Safvetü's-Safa’daki bulunan tüm varsayımlar, açıklamalar ve Türkçe sıfatlar onların Türk olmadıklarını kanıtlamayı gayri mümkün kılmamaktadır.

3.2 Anadolu Alevilerinin Safevi devletinin kuruluşundaki rolü

Safevi devletinin kontrolü ele almasında, kökeninin büyük bir çoğunluğu İran sınırları ötesinde olan Kızılbaş hareketi ve kabileler birliği (özellikle de Anadolu ve Suriye’den gelmiş olan) temel ve önemli role sahiplerdi. Bu kabilelerin en önemlileri; Ustacalu, Şamlu (Halep Türkmenleri), Rumlu, Tekelü, Zülkadir olarak zikredilebilir. Safevi hareketinin şekillenmesi ve ardından Suriye ve Anadolu’da yavaş yavaş yayılmasıyla Türkler siyasi nedenler ve mezhepleri gibi nedenlerden dolayı Safevi tarikatına katılmaya başladılar. Gösterdikleri askeri kabiliyet onların Safevi şeyhlerinin yanında yer almalarına yol açtı. Özellikle Şeyh Cüneyt, kendi dönemi süresince birkaç yıl Suriye ve Anadolu’da bulunan ve çeşitli Türkmen kabilelerini safına katmış onların cihatçı girişimlerini değerlendirmiştir. Bu askeri güç, kendisinden sonra yönetimi devralan oğlu Şeyh Haydar’ın emrine girerek daha da düzenli hale getirildi. Birkaç cihat girişiminden sonra da onun oğlu olan İsmail’in emrine geçti. Nihayet İsmail, Şirvanşahlar ve Akkoyunlu Elvent’e karşı zafer

²³¹ Heyati Cevat, **Negdi ber Ketabe Azeri ya Zebane Bastane Azerbaycan (Azeri ya Eski Dil Kitabına Eleştiri)**, Varlık, 2015, s.19.

kazanarak 1501 Miladi yılının yazında Tebriz’de taç giydi ve Safevi devletini resmi olarak kurdu.²³²

Bu dönemde sayıları yedi bin ila on bin arasında olan ve Türkmen kabilelerinden oluşan ordu, İsmail’i iktidara getirdi ve hakimiyetini korudu: Şamlu, Ustaclu, Tekelü, Avşar, Kaçar, Karaman, Varsak, Zülkadir, Beyat söz konusu kabilelerdir.²³³

Bu tarikatların Şah İsmail tarafından etkin bir biçimde kullanılması Safevi devletinin kurulmasında rol oynamış ve aslında Safevi devletinin temelini nitekim Anadolu Kızılbaşları oluşturmuş olmuştur. Tüm bunlara rağmen İran’da Safevi devletini milli devletleri olarak ilan etmiştir. Aslında milliyetçilik tarihi inşa sürecinde tarihsel bir yanıltır. Ayrıca bu görüşü Faruk Sümer’de onaylamıştır.²³⁴

3.3 Kızılbaşlar ve Alevilik

Moğolların 7. Hicri yüzyıldaki saldırısı birçok sonucu beraberinde getirmiştir. Bu sonuçlardan biri devlet büyükleri, alimler ve din adamlarının birçoğunun Küçük Asya’ya (Anadolu’ya) göç etmeleri idi. Sofi tarikatları liderleri ve dervişlerinin Anadolu’ya göç etmesiyle birlikte bu bölge Sofiler ve Sofi fırkalarının toplandığı ana bir alan haline gelmiştir. Böylesi bir durumda, tasavvuf sadece İran’da değil Osmanlı İmparatorluğunda ve özellikle Küçük Asya’da büyük gelişme seyretmiştir. İslam dünyasının meşhur büyük tasavvufçuları bu coğrafyada yaşamaktaydılar ve farklı yöntemlerle, özellikle nazım

²³² Bazgir, Furug ve Sevagib, Cihanbehş, “Sefevi Devletinin Kuruluş ve Devamında Şamlular’ın Rolü”, **Tarihi Araştırmalar**, 7(1), 2015, s.20.

²³³ Sumer, Faruk, (1992), **Negşe Torkane Anatoli der Teşkil ve Toseeye Dolet Sefevi (Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, çev. Ehsan, İsrakı, Mohemmedteki İmami, Tahran, Goster Yayınları.

²³⁴ <https://jahanbook.wordpress.com/2014/05/30/نقش-قبایل-ترک-در-ابتدای-صفوی/>, Erişim Tarihi: Nisan 2018.

eserleriyle, kendi tarikat inançlarını yaymakla meşgullerdi. 14. yüzyıl Anadolu'sunun toplumsal hayatında girişimlerinin esas etkileri açıkça görülmektedir.²³⁵

Osmanlı sultanları başlangıçta o zaman Sofi bir ekol olan Bektaşî taraftarları ve bu fırkaya mensup dervişlerle belli bir düzeyde ilişkileri vardı. Bu ilişkiler öyle bir boyuta ulaşmıştı ki Osmanlı sultanları kendilerine has olan ve sultanın özel ordusu olarak bilinen “Yeniçeri” ordusunu Alevilerin eğitime bırakarak onların Hacı Bektaş Veli öğretilerine göre eğitilmelerini istemişti. 15. yüzyılda Küçük Asya Alevileri iki ekola ayrılmaktaydı; birincisi Nevşehir Hacı Bektaş Veli ekolu, ikincisi ise Safiyüddin Erdebili ekoludur. Zaman içerisinde Alevilerin bir bölümü Bektaşî tarikatına yöneldiler²³⁶. Bektaşî olmayan Aleviler de Şeyh Safiyüddin Erdebili tarikatına yöneldiler. Safevi devletini desteklemek amacıyla yaptıkları ayaklanmalarda Osmanlı devletine ciddi sorunlar yaşatmışlardır²³⁷. Bu eylemler onların Kızılbaş lakabını almalarına neden olmuştur.

“Kızıl” Türkçe’de kırmızı ve altın anlamında kullanılmıştır.²³⁸ Bu sözcüğe benzerlik gösteren; Kızıl Ala balığı, kızıl üzen nehri, kızıl imam (İmam Rıza’nın kubbesine işaret eder), kızıl gül, kızılca şehri Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. “Baş” sözcüğü de kafa anlamına gelmektedir.²³⁹ Osmanlı döneminde Kızılbaş terimi: Kızılbaş askerleri ve Safevi tarikatının müritleri, Kızılbaş semti, Kızılbaşlara yönelik saf

²³⁵ Hakkı Uzun Çarşılı, İsmail, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinde ve Anadolu Hükümetlerinde Düşünce Akımları”, **Tarihi Araştırmalar**, no:4 ve 5, 1990, s. 100-101.

²³⁶ Cemalifer, Mehdi, **Mogeddemei ber Şenahte Cameeye Aleviyane Torkiye (Türkiye Aleviler Camiasını Tanıtımına Giriş)**, (2005), Tahran, Amirkebir yayınları, s. 27.

²³⁷ Dönmez, Nuri, **Aleviyane Torkiye (Türkiye Alevileri)**, (2010), kum, Edyan ve Mezahip Üniversitesi Yayınları, s. 19.

²³⁸ **Amid Farsca Ansiklopedi**, 2010, Kızıl Maddesi.

²³⁹ **Dehhoda Farsca Ansiklopedi**, Baş Maddesi.

tutmak ve bu gibi kullanımlar ve bu gibi çeşitli türden tabirler aslında Safevi devletine hitap etmek için kullanılmıştır.²⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu Kızılbaşları yavaş yavaş Bektaşî fırkasına katıldılar ve onlarla kaynaştılar. Bu dönemde Bektaşîler Osmanlı Devleti'nin teşvikiyle hükümet ve Kızılbaş kabileleri arasında arabulucu rolünü üstlendiler. Hükümet bu sayede Kızılbaşları denetimi altında tutmayı amaçlamaktaydı. Diğer taraftan Bektaşî fırkasına Kızılbaşların alınması, Bektaşîler arasında Şii inancının kabul edilmesinde etkili bir faktör olmuştur.²⁴¹

Öte yandan Şah İsmail döneminde, Şah'ın Anadolu Türkmenleri arasındaki manevi nüfuzu daha da arttı ve Osmanlılara vahşet yaşattı. Bu yüzden Sultan İkinci Beyazıt Alevilerin bir kısmını Mora, Girit, Modon ve Korun'a sürgün etti.²⁴²

Osmanlı, Birinci Sultan Selim saltanatı döneminde Şia nüfuzu öyle bir boyuta ulaşmıştı ki bazı Osmanlı şehzadeleri Kızılbaş saflarına katılarak kırmızı şapka giyerlerdi. Bu yüzden Sultan Selim, Bektaşîlere yöneldi ve onları Şia Kızılbaşlara karşı güçlendirdi. Birinci Sultan Selim Osmanlı ulemalarından, halkı Safavilere karşı savaşmak için dolduruşa getirmeye talep etti. Bu sırada “Şeyhülislam ibn-i Kemal” (kendisi aslen Farsidir) da Kızılbaşları tekfir etmek için bir yazı yazmıştır.

4 Şah Birinci Abbas döneminde Alevilikten Şiiliğe geçiş

İkincil kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Birinci Şah İsmail, Safevi 880 H. Yılında Tebriz'de taç giydi ve Safevi devletinin resmi mezhebini Şia olarak ilan etti. Ama 12 imam inancına dayanan Şia mezhebi ve o dönemin Alevileri arasındaki fark dikkate alınarak bu sonuçların doğruluğu temelsizdir. Zira Şah İsmail'in bizzat kendisi Kızılbaş'tı.

²⁴⁰ Gündüz, Tufan, **Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler**, 2. baskı, s. 110-112.

²⁴¹ Dönmez, Nuri, a.g.e., s.19.

²⁴² A.g.e., s.20.

İran platosunda Ehl-i beyte saygı Safevilerden önce de vardı. Her halükârda Aleviler (Taberistan), İsmaililer, Al-i buye ve Serbedaran gibi yerel hanedanlardan sonra Kızılbaş ve Safevi Türkleri İran platosunda temelde Kızılbaş unsuru bulunan Alevi ve Şia hükümetini tesis etmeyi başardı. Bu hükümetlerin diğer hükümetlerle arasındaki temel farkı bidat idi. Öyle ki Şah İsmail ehli sünnet halifeleri; Ebubekir, Ömer ve Osman'ı hilafet gaspçıları olarak camilerde lanetlenmelerini zorunlu kılmıştır. Sünnilerin mallarını ellerinden almış, Sünni mezhebine ait tarikatları dağıtmış; Şii sanatını, kurumlarını ve ziyaretgahlarını genişletmek için devlet desteğini kullanmıştır. Ayrıca Şii alimlerini Sünni alimlerinin yerine geçirmiştir.²⁴³

Safevilerin ilk dönemleri daha çok askeri hareket odaklıydı ve Şah Abbas idari ve mezhepsel meselelerden daha çok askeri kola daha çok önem vermektedir. Birçok dini mesele görünürde bile dikkate alınmaz hale gelmişti²⁴⁴. Örneğin Delavele seyahatnamesinde Şah'ın şarap meclisi konusunda bir yazı yazmıştır. Şarap içme 1029 H.K yılına kadar serbest bir eylemdi, aynı yılda Şah bir kararla aleni bir şekilde şarap içmeyi yasakladı. Fakat bu karar bir yıl geçerli oldu ve daha sonra lağvedildi. Şah Abbas bir tabipten şarabın faydaları ve zararları hakkında bir araştırma yapmasını istemişti. Araştırma sonucu elde edilen bilgiler "Cam-i Cihan Numayi Abbasi" adı altında Şah'ın ömrünün son yılında yazıldı.²⁴⁵ Her halükârda Safeviler fıkıh mezhebi olmadan ve mezhepsel meşruiyeti elde edemedi varlıklarını sürdüremezlerdi. Çünkü Sofi teşkilatını (Safeviye tarikatı) yeni üye toplama sorunu, ki şah kendisi de tam bir mürşidi (yüksek manevi yöneticisi) sayılırdı, 1501 yılında Safevi hükümetinin başlangıcından beri çözülmemiş bir sorun olarak devam

²⁴³ Robinson, Francis, **The Cambridge illustrated history of the Islamic world**, (1996), Cambridge university press, p. 72.

²⁴⁴ Onun temel nedeni Safavilerin Alevi olduklarıdır. Alevi Mehebinde içki haram değildir.

²⁴⁵ Ceferiyan, Resul, **Safeviye der Arseye Din, Ferheng ve Siyaset (Safeviye'de Din, Kültür, Siyaset)**, (2000), Kum, Havze ve Üniversite İnstitutüsü, s. 381-2.

etmekteydi. Şah Abbas'ın öncülleri bu dini sistemi devlet bürokrasisine entegre edemediği için, Sofi teşkilatı hızlı bir şekilde anlamını kaybetmiştir. Bu teşkilat, reis-i halifetül-hulefa'nın itibarı da Şahtan sonra Şah'ın iktidarını sorgulayan bir kurum olarak aynı şekilde kalmıştır. Böylesi sorunlar genellikle Şah'ın Sofi ilkelerine başvurmasıyla çözülmekteydi ve aslında kendisine yönelik bir vefakârlık sınavıydı. Dolayısıyla Safevi şahları kendilerini güvenceye almak için müridin piri takip etmesini dini seviyeden politik bir seviyeye taşıdılar. Şah Birinci Abbas'ın hükümdarlığının ilk evrelerinde (1598-1599) Sofiler şah iktidarına karşı son isyanlarını çıkardılar ve bastırıldılar. Şah bundan sonra, Sofileri küçümseyerek olayı kendi lehine çevirdi.²⁴⁶

Her halükârda Safevi devletinin temeli Şia mezhebi üzerine kurulmuştur ve Avrupa sınırlarına kadar uzanan hakimiyetiyle Sünni mezhepli Osmanlı İmparatorluğu, onların rakibiydi. Dolayısıyla kendilerini Müslümanların halifesi olarak gören Sünnilerin, Şialarla düşman olmaları doğal bir durumdu. Sünniler bu bahane ile sürekli Safevilere karşı saldırı düzenliyorlardı. Bu düşmanlıklarının boyutu öyle bir seviyeye ulaşmıştı ki, Şiaların aleyhinde risale bile yazmışlardır. Hatta Osmanlı devletinde Şiaların öldürülmesine yönelik fetvalar dahi yazılmıştır. Bir fetvada bir Müslüman Şia'yı öldürmenin sevabının yetmiş gavuru öldürmekten çok daha fazla olduğu belirtilir. Bu fetvanın Arapçası ve Türkçe meali aşağıda belirtildiği gibidir: “فمن قتل واحدا من هذه الطائفة الملعونه المشركه فكانهما قتل و غزا سبعين نفرا” meali: “Her kimse bu lanetlenmiş ve şirke girmiş kabileden bir kişi öldürürse, savaş esnasında yetmiş kişiyi öldürme eşitliğindedir”.²⁴⁷

Bu gibi fetvalar Safevilerin öldürülmesine ve yağmalamasına yol açmıştır. Dolayısıyla Şah Abbas'ın en önemli vazifesi, bu meseleyle ilgi Osmanlıya karşı durmak ve

²⁴⁶ Savory, R. M. “Abbas I,” **Encyclopædia Iranica**, I/3, p. 71-75; available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/abbas-i>, Erişim Tarihi: Nisan 2018.

²⁴⁷ Ceferiyan, Resul, a.g.e, s. 87.

savaşmaktı. Bunun yanında Abbas, ideolojik olarak da Osmanlıya karşı durmaya kalkışmıştır. Hatta bu hususta İran Sünnilerini de Şiileştirmeye teşebbüs etmiştir. Bu amaçla Safevi padişahı, Şii din adamlarına verilen geniş vakıf mülkleri ve bağışları artırarak, ekonomik olarak dikkate değer bir biçimde güçlenmelerini sağlamıştır. Bunların yanı sıra Sofilerin bastırılması ve onların halk arasındaki itibarının zedelenmesi, ruhanilerin ülkenin dini işlerini idare etmesi ve onların siyaset kurumuna güçlü bir şekilde nüfuz etmeleri gibi çeşitli etmenler Şiiilerin halkın farklı sınıfları arasında özellikle de esnaf ve tüccar sınıfları arasında itibarlarının artmasını sağladı.²⁴⁸

Sonuç itibariyle Şah Abbas, Aleviler ve Kızılbaşları bastırarak ve Sünnilere katı davranarak devleti, kökleri yıllarca devam eden on iki İmam Şii fikhına göre tanımlamış oldu ve Çaldıran kimliği zihniyetini pekiştirerek bir devlet ideolojisi inşa etti.

5 Nadir Şah-i Avşar dönemi (Çaldıran zihniyetinden uzaklaşmak)

Eşref Afgan'ın yenilgisini takiben ve son Safevi Şah'ının uzaklaştırılmasıyla birlikte 1148 yılında Nadir Şah Avşar, Mugan ovasında bir konsey teşkil etmiş ve tüm İran sınıflarının temsilcileri önünde, saltanatı kabul etmek için şartlarını açıklamıştır. Bu şartlar; İlk üç halifeyi lanetlemeyi bırakmak ve Caferi Şia mezhebini, ehl-i Sünnetin dörtlü mezheplerinin yanında beşinci mezhep olarak kabul edilmesini sağlamak. Bu arada Nadir Şah, Osmanlı sarayına da temsilciler göndererek bu hususta onların da iş birliğini istemiştir²⁴⁹. Nadir Şah, saltanatını sağlamlaştırmak için Safevi hâkimiyeti dâhilinde dayanışma ve komşularla barış içinde olması gerektiğini çok iyi biliyordu. Çünkü üç

²⁴⁸ Benayi, Amin, **Sahtare Ectemai Egtesadiye Doreye Safevi (Sefevi Döneminin Sosyal Politik Yapısı)**, çev. Yakub Ajend, (2001), Tahran, Mola, s. 196-200.

²⁴⁹ Fars Haber Ajansı, “Mezheblerin Uzlaşması Hangi Zamanda Şekillendi ve Onun Engelleri nedendi”, 2014, <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13931019000147>, erişim tarihi: Nisan 2018.

taftan; Ruslar, Afganlar ve Osmanlılarla savaş halindeydi ve geniş toprak kaybetmişti.²⁵⁰ Diğer taraftan bölgede dünya güçlerinin ilerlemesini önlemek, kalıcı barışı sağlama²⁵¹ ve diğer Müslümanlarla birlik oluşturmak gibi amaçları vardı. Bu doğrultuda, Osmanlı sultanını “Halifet-ül İslam” unvanıyla anarak Caferi mezhebinin tanıtma talebinde bulundu. Bunun daha da ötesine geçerek kendi mezhepsel inanışlarını Osmanlıya dayatma çabasında bulundu, fakat tüm çabalarına rağmen amacına ulaşamadı.²⁵² Nadir Şah’ın bu konuyla ilgili ısrarcı olması, Osmanlıya karşı savaş açacak kadar büyük bir öneme sahipti. Bunlara rağmen Nadir Şah’ın ilk başta Şia olduğu olası olsa da mezhebi açık olarak belli değildir. Bunlar Nadir Şah’ın mezhebi inancının kaim olmadığı anlamına gelmektedir ve siyasi hedeflerinin mezhebi imanından öncelik taşıdığını göstermektedir. Anlaşılan, Nadir Şah’ın bu girişimlerden amacı Osmanlıya geçici bir uzlaşma sağlamaktı ve hatta bunun da ötesinde İslam dünyasında sarsılmayan bir birlik sağlamak ve kendisi de bu büyük birliğe liderlik ederek daha farklı amaçları da olabilirdi. Belki bunun ötesini de düşünerek Osmanlıdan hilafeti almayı da zor görmemekteydi. Diğer bir neden ise safevi hanedanında Şia mezhebinin resmi olmasıdır ve Safevi padişahları güç ve azametlerini her şeyden önce Şia ilkelerine tam sadık olmalarına borçludurlar. Dolayısıyla Nadir Şah’ın her zaman ulema erkanına zarar vermediği ve uygun bir fırsatta kendi nüfuzunu kullanarak, Tahmasp Mirza veya oğlu Abbas Mirza’nın istikrarı yolunda, bir kez daha saltanat tahtına geçme düşüncelerini aklından geçirmesi hiç de uzak değildir.²⁵³ Her halükârda Şiiler ve ehli Sünnet arasındaki yakınlık hususunda ve Kızılbaşların kötü niyetli bidatlerini görmezden

²⁵⁰ Finkel, Caroline, (2007), **Rüyadan imparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü 1300-1923**, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Timaş, s. 323.

²⁵¹ Hamilton, Gip, A.R, “Ehle Sunnetin Hilafet Düşüncesi Hakkında Değerlendirme”, **İslam Tarihi Üç Aylık Dergi**, no: 14, 2003, s. 199-212.

²⁵² Abdullahi, Riza, (2013), **Revabete İran ve Osmani der Doreye Nader Şah (Nadir Şah Döneminde Osmanlı ve İran İlişkileri)**, Urmiye, Urmiye Üniversitesi.

²⁵³ Mikdat, “berresiye Mezhebe Nader Şah” (Nadir Şah’ın Mezdeb incelemesi), <http://www.askdin.com/archive/index.php/t-43634.html>, erişim tarihi: Mayıs 2018.

gelmek için verilen imtiyazlar gibi çeşitli siyasi hedeflerin de peşindeydi. Belki Nadir Şah'ın bu düşüncelerinin nedeni onun hekimiydi (kendisi Avrupalı idi). Çünkü Nadir Şah, Vestfalya'dan sonra padişahlık mesnedine oturmuştu, dünya düşüncesinde ve siyasi fikirlerinde temel değişimler meydana gelmiştir. İlk kez İran, Turan ve Anadolu platolarında ve özellikle İran – Osmanlı ilişkilerinde, Türklerin yakınlığından söz edilmiş ve kendisinin Türk ırkına mensup olduğunu ve Osmanlı sultanlarıyla aynı soydan geldiğini beyan etmiştir. Böylelikle amacı Osmanlıya yakınlaşmaktı ve hatta Hindistan'ı ele geçirdiği zaman da yine Müslüman bir millet, Türkler ve İslami birliğe olan ilgi ve alakasını pratikte de göstermiş oldu ve Hint şahını Türk ve Müslüman olması dolayısıyla af dahi etti. Nadir Şah okuryazarlık bilmezdi ve hatta mezhebî konularından da anlaşılabileceği üzere, fazla bilgiye de sahip değildi. O sadece bir komutandı, ancak dünya düzenini ve dünyanın geleceğini bilmek açısından zamanın ötesinde düşünüyor gibiydi. Bununla birlikte, Nadir Şah dönemi İran tarihinin ve bölgenin dönüm noktasıdır. İran platosu Çaldıran zihniyeti, Çaldıran-Alevi Şiilik temelinde millet tanımından uzaklaştı ve kendi çapında günümüze kadar eserlerini bırakabilmiştir.

6 Kaçar Dönemi

6.1 Kaçar ve Rus Savaşları: Savaşta Kaçar Yenilgisinin Etkileri

Ruslar Safevî egemenliğinin son zamanlarında özellikle Büyük Petro'nun iktidarlığı döneminde Kafkasya'yı ele geçirmeyi düşünüyorlardı. Ancak Nadir Şah Avşar'ın gayreti ve Petro'nun ölümü ile çabaları geçici olarak başarısız kalmıştı²⁵⁴. Büyük Petro'nun Kafkasya ve diğer topraklara egemen olma planı, vasiyetnamesiyle birlikte haleflerine kaldı. II.

²⁵⁴ Amirahmadian, Bahram, “Cenghaye İran ve Rus ve Jodaiye Gefgaz az İran” (İran-Rus Savaşları ve Kafkasya'nın İran'dan Ayrılması), **Orta Asya ve Kafkasya Çalışmaları dergisi**, 13. Yıl, sayı 4, Yaz 2005, s.163.

Katrina, Büyük Petro'ya ait vasiyetnameyi yerine getirebilmek için Kafkasya'yı ele geçirmeye çalıştı. Bunlara ek olarak Ağa Muhammed Han'ın kardeşi Mürteza Kuli Han, padişahlık makamına varmak niyetiyle Ruslara sığınması ve aynı zamanda Ağa Muhammed Han'ın Esterabad'da Rusların ticari faaliyetlerini engellemesi, Katrina'nın Kafkasya'ya odaklandığının önemli göstergelerindendir.

Ruslar 1811'de Gürcistan'ı kendi topraklarına kattıklarını duyurmuşlardır. Bu husus Kafkasya'nın diğer bölgelerini ele geçirmek ve Hindistan'ın odak merkezine alınması için önemli bir uyarı niteliğindedir. Kafkasya'yı ele geçirmek için Ruslar, bölge hanlarını kendilerine yakınlaştırma politikasını izlemeye başladı. Rus komutanı Tsitsianov, Karabağ, Şirvan ve Şeki hanlarına karşı koyabildi, ancak Cavad Han Ziyadoğlu Gence'de Tsitsianov'un isteklerini reddetti, bu nedenle Ruslar Gence'ye saldırarak onu ve çocuklarını öldürdüler. Gence'nin ele geçirilmesiyle, bölge hanlarının birçoğu korkudan Ruslara itaat etmeyi kabul ettiler.²⁵⁵ Bu andan itibaren, Abbas Mirza'nın Ruslarla savaşması için gönderilmesi, İran ve Rusya arasındaki savaşların ilk dönemini başlatmış oldu.

Aslanduz savaşında Kaçar yenilgisi ve ülkenin farklı bölgelerindeki yerel isyanlar, özellikle de Horasan'da, Kaçar hükümetini açıkça zayıf konuma düşürdü ve Fathali Şah'ı Ruslarla barışa zorladı. Mirza Ebülhasan, Kaçar temsilcisi ve elçisi olarak ve Sir Gore Ouseley de barış arabulucusu olarak Tahran'dan Rusya'ya yollandılar. Rus hükümeti, Napolyon Bonapart yönetimindeki Fransız hükümeti ile savaş halinde olduğu için bu zor anda barış talebini memnuniyetle karşıladı. Azerbaycan ve Kafkasya'nın diğer bölgeleri üzerine yapılan ilk İran-Rus savaşı, Gülistan anlaşmasıyla (24, 09, 1813) sona ermiştir. Bu anlaşmaya göre, Azerbaycan'ın bir kısmı; Bakü, Karabağ, Gence, Kuba, Şeki, Şirvan ve

²⁵⁵ Sevexuski, tadois, (2003), **Azerbaycan-e Rusiye: Şeklgiriye Hoviyete Melli der Yek Cameeye Eslami (Rusya Azerbaycanı, Müslüman Bir toplumda Milli Kimliğin Oluşması)**, çev. Kazem Firoozmand, Tahran, Şadegan yayınları, s. 16.

Lenkeren olmak üzere Ruslara verilmiştir. Böylelikle Gülistan Anlaşması Azerbaycan coğrafyası ve milletin kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölünmesine neden oldu.²⁵⁶

İran ve Rusya arasındaki savaşların ikinci döneminin başlaması, Gülistan anlaşmasının Kaçar tarafından farklı bir bakış açısıyla ele alınmasında aranmalıdır. Gülistan antlaşması bir antlaşma olmaktan ziyade, bir mütareke olarak adlandırılmalıdır. Hükümlerine ilişkin görüşmelerde, sözleşmeyi düzenleyen ve imzalayan Rus hükümetinin temsilcisi Retişçov ve barış sürecinde aracı olan İngiliz Bakan Sir Gore Ouseley, Çar'ın Gülistan Antlaşması sonucu işgal ettiği bölgelerin bir kısmını geri verdireceklerinin sözünü verdi.²⁵⁷ Buna dayanarak, Gülistan antlaşmasından on üç yıl sonra 1826'da ikinci savaşın başlangıcına kadar Kaçarlar kayıp bölgelerin en azından bir kısmını geri almak için yoğun çaba sarf ettiler. Abbas Mirza ve yakınları diyalog yoluyla isteklerine ulaşmayınca savaş yolunu seçtiler. Abbas Mirza ve arkadaşları, Şah'ı ve muhalefeti kendileriyle birlikte savaşa sokmak için ulema ve din adamlarını da yanlarına aldılar. Bu amaçla, bazı hacıları kışkırtarak Rusların, özellikle de General Yarmolov'un, Müslümanlara yönelik baskıları ve zulümlerini Seyit Muhammed Mücahit'e şikâyet ettiler. Seyit Muhammed Mücahit, halktan mektuplar aldıktan ve Şah'a danıştıktan sonra bazı din adamlarıyla birlikte Tahran'a gitti. İran din adamlarına, insanları cihada davet eden mektuplar yazdırdı. Tahran'da, çoğu Muhammed Bakir Behbahani'nin müritleri ve eğitmenleri olan din adamlarından oluşan büyük bir kalabalıkla ve Şah'ın ordusuyla birlikte Sultaniye'ye yollandılar. Din adamlarının İran'a gelmesi ve cihadın insanlar ve ordu arasında yayılmasıyla Şah, bu düşüncenin

²⁵⁶ Piriye, Vaqif, (2006), **Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası**, Bakı, Müellim Neşriyyati, s. 52.

²⁵⁷ Alevi Şirazi, Mirza Muhammed Hadi, **Deli'ül Süfera: Sefernameye Mirza Ebülhasan Han Şirazi'nin be Rusya (Deli'ül Süfera: Mirza Ebülhasan Han Şirazi'nin Rusya Sefernamesi)**, Muhammed Golban çabalarıyla, Tahran, Kitap dünyası, s. 252.

üstesinden gelmeyi başaramadı, dolayısıyla din adamlarının önderliğinde bir halkın isyanını önlemek için, militle savaşmaktansa Rusya'ya karşı savaşmayı tercih etti.²⁵⁸

Bir süre sonra Fethali Şah, Abbas Mirza'yı 30.000'den fazla askerle birlikte Rus işgali altında bulunan Kafkas topraklarına gönderdi. Ruslar savaşa hazırlıklı olmadıklarından şaşkına uğradılar. Kaçar ordusu art arda savaşlarda galebe kazanarak daha önce kaybettikleri; Bakü, Derbend, Şuşa, Dağıstan, Erivan velayetlerini ele geçirerek Rus ordusunu bu bölgelerden uzaklaştırdılar. Fakat Kaçar ordusu Gence'de ağır darbe alarak yenilir ve Rus ordusu ilerlemeye devam ederek tekrar tüm Kafkas bölgesini işgal eder. 1827'de Rus güçleri Erivan'ı işgal eder ve Tebriz veliahdını tehdit etmek için Nahcivan'a doğru hareket ederler. Ruslar Tebriz şehrini işgal ederek devlet kaynaklarını ve mühimmatını ele geçirdi. Tebriz'in düşüşüyle birlikte, barış görüşmeleri hiçbir tereddüt olmadan başlamış oldu. Rusların yeni bir uzlaşma için önerdikleri şartlar çok ağırdı, ancak Tahran'daki İngiliz büyükelçisi (McDonald) Rus ordusunun ilerlemesinden kaygı duyduğu için Şahı barış şartlarını kabul etmesi için zorladı. İngiliz büyükelçisinin arabuluculuğu neticesinde Türkmençay köyünde bir toplantı gerçekleşti. Bu toplantıda 16 bölümden oluşan bir anlaşma ve 9 bölümde hazırlanan bir ticari sözleşmesinin eklenmesiyle 10 Şubat 1828'de Kaçar Devleti temsilcileri (Abbas Mirza, Asefuddevle, Mirza Ebulhasan Han Şirazi) ve Rus temsilcileri tarafından imzalandı. Böylelikle Nahcivan, Ordubad ve Erivan'ın bir kısmı Rus devletine verildi ve Azerbaycan Kuzey ve Güney olarak resmen ikiye bölündü.²⁵⁹ Rus-Kaçar savaşları o dönem toplumu için farklı sonuçlar doğurdu. Çalışmanın devamında bu sonuçlar üç ayrı eksenle ele alınmıştır:

²⁵⁸ Agazadeh, Cafer, "Berresiye Negşe Olemaye Şie der Cenge Dovome İran ve Rus" (İran ve Rusya Savaşlarının İkinci Döneminde Şii Din adamlarının Rolünün Analizi), **Şiilik Çalışmaları Dergisi**, 12. Sene, sayı: 47, 2015 Sonbahar, s. 49-50.

²⁵⁹ Piriye, a.g.e., s. 52.

6.1.1 Yabancı Askeri Heyetler

19. Yüzyıla girerken, Kaçar topraklarında Rus saldırılarının başlangıcı ve Fransa, İngiltere ve Rusya ülkeleri arasında Hindistan'a erişme ve diğer sömürgecilik amaçlarını destekleme konusunda meydana gelen rekabet, Kaçar hükümetinin Rusya'ya karşı korunma ihtiyacından dolayı güçlü ülkelere yakınlaşmak istemesi, hükümeti İngiltere ve Fransa ile tekrar, ve bu kez geçmişten çok daha güçlü, ilişkiler kurmaya itmiştir. Bu esnada devletin reformist çalışmalarına yardımcı olan ve reformist girişimlerin başlangıcı olan husus, bu ülkelere gelen askeri uzmanlar heyetleri, müsteşarlar ve kısa süreli olan karşılıklı anlaşmalar sayesinde gerçekleşmiştir. Fakat bunların ülkenin eğitim sistemindeki değişimi, modern eğitim yöntemlerine aşinalığı ve aynı zamanda modern bilimi transfer etmek açısından çok önemliydi.²⁶⁰

6.1.2 Yurt Dışına Öğrenci Göndermek

Yurt dışına öğrenci gönderme işi ilk defa Abbas Mirza ve Mirza Bozorg tarafından yapılmıştır. Avrupa'ya öğrenci gönderme işini zorunlu kılmış olan ise tarihsel şartlardı; Kaçar-Rus savaşlarında Fransa'nın Kaçar devletini desteklememesi, bilim ve teknik öğrenilmesi için yurt dışına öğrenci göndermek fikrini ortaya çıkardı. General Gardan Paris'e öğrenci gönderme konusunda Abbas Mirza ile anlaştığı zaman İngiliz temsilcisi Jones, Abbas Mirza ile aynı türden bir anlaşma imzalayarak her yıl birkaç gencin Kaçar devletinin desteğiyle Londra'da eğitim almasını istedi. Jones 1811'de ilk grup öğrencileri kendisiyle Londra'ya götürdü. Bu grup, ressam başı, Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed

²⁶⁰ Yahyai, davut, Mahiyati, Fakhteh, "Cenghaye İran Rus Baese Tegyre Zehniyete Amuzesh Shod" (Eğitim Sistemi Anlayışının Değişimini Hazırlayan İran-Rus savaşları), **İslami tarih ve uygarlık**, sene, 5. Say: 9, Bahar, 2010, s: 161.

Kazım ve Şah'ın üst makamlarından birinin oğlu olan Mirza Hacı Baba Avşar olmak üzere iki kişiden oluşmuştu.²⁶¹

6.1.3 Modern Sanayi Kurumlarının Oluşturulması

İran-Rus savaşları Avrupalılarla ilişki açısından yeni bir dönem sayılmaktadır. Bu dönem, yalnızca bilimsel ve teknik kabiliyetlerin değil, ülkeler arası sömürgeciliğe dayalı rekabetlerin de dış politikaları etkilediği görülmüştür. Dolayısıyla, Kaçar dönemi İran'ın birinci dereceden ihtiyaçları, askeri alandaki yeni teknolojilerin tezahürlerine odaklanmaktı; bu, daha sonra diğer yeni medeniyetlerin zayıf ve eksik yönlerinde daha belirgin hale geldi. İran'ın yerli sanayisini sınırlı ve insan gücüne dayalı basit araç ve gereçler oluşturmaktaydı. Avrupalı askeri uzmanların ülkeye gelmesiyle birlikte çeşitli top fabrikaları kuruldu ve modern silahlar ülkeye girdi. Bu nedenle, batı teknolojisinin ülkeye girişi ve çeşitli fabrikaların kurulması, madencilik, yolların inşası, hastanelerin tesisi, eczane vb. ülkede bulunması eğitilmiş ve uzman insanlara olan ihtiyacı ortaya çıkardı. Bunların hiçbiri Kaçar okullarında veya mekteplerinde yoktu. Ayrıca bu bilim dallarında ustalaşan öğretmenler ve profesörler de bulunmamaktaydı.²⁶²

6.1.4 Azerbaycan'ın İkiye; Kuzey ve Güneye Bölünmesi

Azerbaycan, İran ve Rusya merkezi hükümetleri için her zaman bir yem misali olmuştur. İşte bu mesele Kaçar dönemi İran ve Ruslar arasındaki savaşların fitilini ateşlemeye neden oldu. Bu savaşlar 19. Yüzyılda Azerbaycan'ın jeopolitiğini ciddi değişimlerle karşı karşıya bırakmıştır. Azerbaycan üzerinde ilk İran-Rus savaşlarının

²⁶¹ Moradi Nejad, Hüseyin ve Pajoom Şariati, Parviz, “Negahi ber Siyasethaye Ezame Daneşcu be Harec der Zamane Gacar ve Pehlevi” (Pehlevi ve Kaçar Dönemlerinde Yurt dışına Öğrenci Göndermek Üzerine Bir Araştırma), **sosyal bilimler dergisi**, say: 4, 1975, s. 90-91.

²⁶² Yahya ve Mahiyati, a.g.e., s.167-8.

ardından Azerbaycan topraklarının bir kısmı; Bakü, Karabağ, Gence, Kuba, Şeki, Şirvan ve Lenkeran bölgeleri olmak üzere Ruslara verilerek Azerbaycan coğrafyası ve milleti güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrıldı. Rus ve Kaçar arasında yaşanan ikinci etap savaşlar ise Tebriz'in Ruslar tarafından işgali ile sonuçlanmıştır. Kaçarların Ruslara karşı yenilgilerini takiben Nahcivan, Ordubad ve Erivan'ın da bir kısmı Rus devletine devredildi ve Azerbaycan'ın kuzey ve güney bölgelerine ayrılması resmiyet kazandı.²⁶³

6.1.5 Kaçar Devlet Adamlarının Batılılarla İlişkisi

İran ile Avrupa arasındaki ilişkilerin yüzyıllar önce zayıf bir şekilde başladığı ve Safevi döneminde bu bağlantının önemli ölçüde arttığı doğru olsa da, Safeviler sonrası iç savaşlar bu bağlantıların gevşemesi ve hatta unutulmasına neden olmuştur. İşte bu bağlantının kesilmesi Kaçar devletini 19. Yüzyılın başlarında Batı'nın gelişmelerinden habersiz bıraktı. Ağa Muhammed Han döneminde Kaçar devletinin Avrupa devletleriyle olan tek ilişkisi Ruslarla karşılaşmasıydı ki bu da İkinci Katrina'nın ölümüyle askıya alındı. Fethali Şah döneminde Avrupalıların askeri saldırıları, eskiye kıyasla geniş çapta elçi göndermeleriyle başladı. İşte bu ilişkilerin artması sayesinde dış dünya hakkında bilgiye sahip olmak önem kazanarak arttı.²⁶⁴

Bu husus, büyükelçilerle ve yabancı elçilerle iş yapmaktan sorumlu bir bakanlığın ilk kez Fathali Şah zamanında kurulmasını beraberinde getirdi. Fethali Şah bu işlerin yürütülmesini Münşi-ül Memalik makamında birleştirdi ve Mirza Rızakuli Nevai'yi ise 1809'da bu makamın başına atadı. Fakat hiçbir zaman bakanlık unvanını taşımadı. İran'da dış işleri bakanı konusu ilk olarak ikinci dönem İran-Rus savaşlarından önce Mazarviç'in

²⁶³ Piriye, a.g.e., s.52.

²⁶⁴ Bushasb, Feyzullah, "Berresiye Revabete İran ba Keşverhaye Gerbi de Avaye Dorane Gacar" (Kaçar döneminin başlarında, İran'ın Batı ile dış ilişkileri tarihinin incelenmesi), **Mesbah fasılnamesi**, 3. Sene, say; 12, 1997, s. 167-8.

gelişti sırasında, Mirza Rızakuli Nevai Kaçar'ın devlet mensuplarının Batılılarla olan ilişkileri düzenlemekten sorumlu olduğu zaman konuşulmuştu.²⁶⁵

Kaçar Hanedanlığının ortaya çıkışı, İngiltere'nin Hindistan'da bir sömürge olarak tahakkümüne, Fransa'da Napolyon'un gücü ele geçirmesine ve Rus hükümetinin İran siyasi sahnesine girmesine denk gelmiştir. Bu üç ülke ile birlikte Alman hükümeti de İran siyasetinde en önemli aktörlerden biriydi. Bu ülkelerin Kaçar hükümeti ile siyasi ilişkilerini netleştirmek için her birinin kısa bir açıklamasını vereceğiz.

6.2 Kaçarların Yabancı Devletlerle ilişkileri

6.2.1 Kaçar ve İngiltere İlişkileri

İran, en büyük İngiliz sömürgesi olan Hindistan'ı savunmada hayati bir öneme sahipti. Mirza Melkem Han devlet siyaseti eserinde şu ifadeyi kullanmıştır:

İngilizler İran'a karşı ilginç bir politika izlemiştir. İngiliz devletinin politikası, her zaman Hindistan'ı korumak olmuştur. Fakat bu politikanın yanında İngiliz devleti farklı yollar ve birbirine zıt düşünceler izlemiştir.²⁶⁶

Bu dönemden önce, Doğu Hindistan Şirketi yetkilileri İran'da ticari işler yapıyordu ve Britanya'nın siyasi işlerini de bu makamlar yerine getirirdi. Ancak genel olarak, 19. Yüzyılın başlarında, İngiltere'nin İran'daki çıkarları orada kalıcı bir siyasi konsey kurulmasını haklı çıkaracak kadar etkileyici değildi, bu o zamanlar İran'ın uzak ve ulaşılması zor bir ülke olduğu anlamına geliyordu. Kısacası bazı ticari avantajlarının

²⁶⁵ Khosravizadeh, Sabah ve Gheysarianfard, Hadi, “Teşkilate Vezarete Harece der Doreye Naseri” (Neaseri Dönemi İran Dış İşleri Bakanlığı Teşkilatı), **Kültürel Tarih Çalışmaları**, 5. Sene, say: 17, Sonbahar 2014, s: 43.

²⁶⁶ Hüsrevizadeh, Sabah ve Kamali, Muhammed Ali, “Riṣehaye Şeklgiriye Vezarete Harece der Doreye Gacar” (Kaçar Döneminde Dış İşleri bakanlığının Oluşum Temelleri), **sosyal bilimler araştırmaları**, 4. sene, say: 19, İlkbahar, 2014, s. 130.

yanında bu durum oldukça az politik önem taşımaktaydı.²⁶⁷ Ancak Hindistan'da İngiliz egemenliğinin artmasıyla birlikte farklı koşullar yaratıldı. İngiliz yetkililer sömürge alanlarını yabancı düşmanlara karşı korumak için ve İran'ın Hindistan'a açılan nitekim bir kapı olarak stratejik önemini yeni bir düşünce biçimi olarak değerlendirdiği için, ilk elçilerini İran sarayına gönderdi.

Fathali Şah Kaçar döneminde, "Harford Jones" adında bir kişi 1809'da İngiliz hükümeti tarafından Şah ile, herhangi bir Avrupa ülkesinin İran üzerinden Hindistan'a ulaşmasına izin vermeyen bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma daha çok Fransızlıların Hindistan'a saldırma korkusu sonucunda imzalanmıştı. İngiliz devleti, Kaçar devletinin Basra körfezine hâkimiyetini resmen tanıyacağı sözünü verdi. Bu duruşa istinaden herhangi bir ülkenin saldırısı durumunda, hatta kendi müttefiklerinden bile olsa, İngiliz devleti Kaçarlara askeri destekte bulunma taahhütünü vermiştir. Temmuz 1810'da İngiliz hükümeti, Mirza Ebulhasan Elçi ile birlikte İran'a gelen Sir Gore Ouseley'yi büyükelçi olarak atadı. Ayrıca, Binbaşı Christie başkanlığındaki bir İngiliz delegasyonu, Aras Nehri boyunca Kaçar kuvvetlerinin konumlarını ve tahkimatlarını güçlendirmek ve Abbas Mirza ordusuna askeri teknikler öğretmek için İran'a girdi.²⁶⁸

Bu siyaset doğrultusunda İngilizler Afgan amirleri casusluk suçuyla birbirlerine düşürdü ve başka taraftan Kaçar güçlerini Hüsam-üs Saltana komutanlığında Herat'a saldırmak için tahrik etti. Sonunda Hüsam-üs Saltana yenildi ve Fransa'nın (III. Napolyon) arabuluculuğuyla barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşmayı incelerken İngilizlerin İran'da istediklerine ulaştıkları söylenebilir. Çünkü İran devleti Herat ve Afganistan'a karşı

²⁶⁷ Wright, SirDenis, **Englisiha der İran (İngilizler İran'da)**, çev. Gholam Hüseyin Sadri Afşar, Tahran Neşr-i Ahtaran, s. 9.

²⁶⁸ Abdulreza Hooshang, Mahdavi, (1977), **Tarihe Revabete Hareciye İran (İran Dış İlişkileri Tarihi)**, Tahran, Amir Kabir, Birinci baskı, s. 216-7.

herhangi bir iddiada bulunmayacağını kabul ederek bağımsızlığını resmîyete taşımış, ve ardından güçlerini oradan geri çekmiştir. Abbas ve Çahbahar limanlarını 20 yıllığına Sultan Muskat'a kira vermiştir. İngilizler de dağınık bölgelerdeki güçlerini geri çekip onları Kaçar devletine geri vereceklerini beyan etmiştir.²⁶⁹

Nasrettin Şah devri, İngiltere ile iş birliği politikasını kurmasından bu yana, Kaçar-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktasıydı. Dolayısıyla 25 Temmuz 1872'de İngiliz temsilcisi Baron Julius De Reuter ile anlaşma imzalandı ve bu sayede Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne bir demiryolu çekildi. Dolayısıyla kömür, petrol, demir ve kurşun gibi madenlerin madenciliği çok kolay şartlar altında bu kişiye 70 yıllığına devredildi²⁷⁰. 1890 yılında da Nasrettin Şah döneminde tütün ürünlerinin üretim, satış ve ihraç imtiyazı Major Talbot adlı bir İngiliz'e verildi. Devamında Henry Drummond Wolff'un (Nasrettin Şah dönemi Britanya'nın İran temsilcisi) desteği, kılavuzluğu ve tavsiyeleri ile William Knox D'Arcy 1901'de ünlü petrol anlaşmasını imzaladı. Aynı şekilde Wolff'un tavsiyesi ile 1907 İngiltere-Rusya anlaşmasının sonucunda, İran, Rus ve İngiliz nüfuz alanlarına bölündü. Böylelikle İngiltere kendi çıkarları doğrultusunda üstünlük konumunu pekiştirdi. Kaçar ve İngiltere arasında bir bağ olan İngiliz Bakanı Sykes'la beraber, Vusukk-üddevle imzasıyla 1919 Sykes-Picot anlaşmasının imzalanması Kaçar-İngiliz tarihi ilişkileri açısından bir dönüm noktası sayılırdı. Bu anlaşma halk ve ulema arasında ciddi muhalefet dalgalarına neden olmuş ve sonunda Seyit Ziya Tabatabai tarafından lağvedilmiştir.²⁷¹

²⁶⁹ Mahmut, Mahmut, (1975), **Tarihe Revabete Siyasi İran ve Englis der Gerne 19 (19. Yüzyılda İran-İngiltere Siyasi İlişkiler tarihi)**, 2.cilt, Tahran, İkbâl yayınevi, s. 457-59.

²⁷⁰ Mahdavi, a.g.e., s. 275-6.

²⁷¹ Varharam, Gholamreza, **Nehadhaye Edari, Siyasi ve Ectemai der Dorane Gacar (Kaçar Dönemi Toplumsal, Siyasal ve İdari Kurumlar)**, (2007), Tahran, Muin yayınevi, s. 217.

6.2.2 Kaçar ve Fransa İlişkileri

Fransa'nın İran ile ilişkilerinin başlaması, 1796'da iki Fransız düşünür olan Brugniere ve Oliver'in Ağa Muhammed Han sarayına gelmeleriyle başlar.²⁷² Robert Watson da kendi kitabında Fransa devleti tarafından İran'a gönderilen elçilerden bahsetmektedir. Fakat bahsi geçen iki düşünür hakkında isim kullanmamıştır ve hedeflerini ise şu şekilde açıklamıştır:

Bu memuriyetin amacı anlaşılan iki konudan ibaretti. Birincisi İran-Fransa arasındaki ticari ilişki faydalı ve istikrarlı mıdır veya değil midir ikincisi ise, o İranlıları ve Osmanlıları Ruslara karşı birleştirmek amacındaydı...²⁷³

Fakat o dönem Kaçar devletinin böyle bir güce sahip olması pek mümkün değildi. Çünkü bu ilişki zaten burada sonuçlandı. Kaçar dönemi kaynaklarında bu iki elçinin İran'a girişi ile ilgili hiçbir bilgiye yer verilmemiştir ve değinilen bazı yerlerde de isim kullanılmamıştır. Fakat çoğunlukla Ağa Muhammed Han'ın Ruslara karşı Tiflis savaşına gittiği için Napolyon'un dikkatini çekebilmişti²⁷⁴. Napolyon, Ağa Muhammed Han'a bir mektup yazar fakat, o mektup İran'a vardığında Şah vefat çoktan etmiştir. Fethali Şah ise henüz tahta çıkmamıştır. Bu yüzden Sadrazam Hacı İbrahim Kelanter Fransa elçilerini uygunsuz cevaplarla geri çevirmiştir.²⁷⁵ Bir sonraki adım, Fethali Şah döneminde Napolyon tarafından Kaçar sarayına Musa Jober'in gönderilmesiyle başlamıştır. Gönderilmesi İran ve

²⁷² Bina, Ali Akbar, **Tarihe Diplomasi ve Siyasi İran (İran Siyasi ve Diplomasi Tarihi)**, (1955), Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, s. 36.

²⁷³ Watson, Grant, **Tarihe İran az Avaye Gerne 19 ila 1858 (19. Yüzyılın başlarından 1858'e kadar İran tarihi)**, çev. A. Vahid Mazandarani, (1970), Tahran, Emir Kebir Yayınları, s. 98.

²⁷⁴ Denbeli, Abdürrezak, **Maserülsultaniye, Tashih ve taşhiye Gholam Hosein Zargari Nejad**, (2005) Tahran, İran Gazetesi Yayınları Enstitüsü, s. 252.

²⁷⁵ Khavari S, hirazi, Mir Fazlullah, **Tarih-i Zulkarneyni Tashih ve tahkik Naser Avşarfar**, (2001), Tahran, Kültür bakanlığı yayınları, s. 246.

Fransa arasındaki dostluğun temellerini oluşturmıştır. İran elçisi aynı zamanda Kazvin hakiminin veziridir ve hatta İran adına Fransa ile bir anlaşma dahi imzalamıştır.²⁷⁶

İran'la Fransa arasında Fathali Şah döneminde resmi ilişkilerin başlaması, Finckenstein Antlaşması'nın imzalanması ve bunu takiben General Garden'in himayesinde Fransa heyetinin girişiyle olmuştur. Bu delegasyonun gelişi Napolyon'un saldırısını olası kılıyordu ve bir süreliğine Hindistan'daki İngiliz yetkililerini ve Rusları, vahşete düşürmüştü. Napolyon'un bu heyeti gönderirken ki hedefi zaten buydu. Tabii ki, İran'ın önemi Napolyon tarafından göz ardı edilmemelidir, Napolyon bu konuda Thalerian'a şöyle yazmıştır:

... Herhalde İran'ın dikkatini çekmenin benim için ne kadar faydalı olduğunu biliyorsunuz, Ekim ayında İran'a birtakım üst makam eşliğinde 1500 kişi göndermekle, Rusya'nın Avrupa'ya karşı bakışını saptırabilirim, belki de 10,000-12,000 kişiden ibaret bir heyeti oradaki sayıyı tamamlamak için gönderebilirim. Bu orduya kumandanlık etmek için Garden en uygun seçenektir, hatırlatmaya gerek yok ki ordunun İran'da bulunduğundan üç ay sonra İngiliz ve Rus devletine ne kadar ıstırap edeceği ve vahşete düşüreceği ortadadır...²⁷⁷

Zikredilen hususları elde etmek için Fransa'nın tek çaresi Kaçar Devletiyle ilişki kurmaktı, öyle ki bu anlaşmadan kısa bir süre sonra Fransa, Rusya ile kardeşlik ilişkisi kurdu ve iki devlet arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmada Rus ve Kaçar devletleri arasındaki meseleler hakkında herhangi bir madde yoktu ayrıca bir Fransız müttefiki olan Kaçarların ismi bile geçmemişti. Bu yüzden Fransa ile olan ilişkiler bu dönemde kesildi ve Sir Harford Jones ve Melkem, Fethali Şah sarayına geldiler, işte bu ülkenin sonraki elçileri bu olaydan sonra, 1809, 1812 ve 1814 yıllarında İran'la anlaşmalar imzaladı.²⁷⁸ Kısa süren

²⁷⁶ Ahmadi, Hüseyin, “Negşe Juan der Revabete İran ve Feranse der Doreye Gacar” (Kaçar Dönemi İran-Fransa ilişkilerinde Juanın Rolü), **İran Çağdaş Tarihi**, 2. sene, say: 6, İlkbahar 1998, S. 62.

²⁷⁷ J. B. Duma, **Gozareşhayi az Sefername Treh Zelin (TrehZelin İran Seyahatinden Notları)**, çev. Abbas Ekbal, (1982), Tahrân, Yesavoli yayınları, s. 39.

²⁷⁸ Khosravizade ve kamali, a.g.e., s. 134.

bir dönem sonrasında Fransa ile olan ilişkiler, sonraki gelen şahlar için bir özlenen bir durum olmuştur ve şahlar hep Napolyon dönemindeki ilişkileri tekrar geri getirmeyi arzulamışlardır. Gerçi daha sonraki şahın yani Muhammed Şah döneminde şah, devleti Rus ve İngilizlerin elinden kurtarmak için üçüncü bir güç unsuru olarak Fransa'yı bu güce ortak etmek istemiştir. Fakat bu iş birkaç elçinin gelip gitmesiyle sınırlı kalarak tam anlamıyla hayata geçirilemedi.

6.2.3 Kaçar ve Rus İlişkileri

Kaçar dönemi, Rusların İran siyasi sahnesine girdiği dönemdir. Ağa Muhammed Şah zamanında, iki devlet arasında Kafkasya ile ilgili çatışmalar yaşanmış ancak Kaçar ile Rusya arasında yaşanan temel gerilim, Fatihali Şah döneminde olmuştur. Öyle ki Kaçar ile Rusya, savaş halinde oldukları iki dönem boyunca, Kaçar devleti telafisi olmayan zararlar görmüştür. Bu dönemde Rusya, askeri prensiplere dayanan bir dönemden geçmekteydi. Bir başka deyişle, bu tarihi evrede, askeri nüfuz politikası uygulanıyordu. Bu durum Türkmençay Antlaşmasına kadar da devam etti. Bu Antlaşma daha sonra barışçıl nüfuz dönemi olarak adlandırılacak ve meşrutiyet dönemini de içine alarak devletin dış politikasında bir dönüm noktası yaşatacaktı.²⁷⁹ Nasrettin Şah döneminde yaşayan entelektüellerden olan Melkem Han Rus politikası hakkında şöyle der: “Tanrı Asya’yı bana verdi. İstanbul ve Hindistan’ı ele geçirmek benim kaderimde var. Bu kaderi yaşamak için hiçbir şey bana engel olamaz.”²⁸⁰ Mirza Melkem Han’a göre Rus ve İngiliz güçlerini

²⁷⁹ Avşar yazdı, Mahmut, **Siyasete İrane Orupa, Esnadi az Tarihe Diplomatik ve Siyasi (Avrupa’nın İran Politikası, diplomatik ve siyasi tarihten birkaç belge)**, çev. Seyit Ziyaiddin Dehshiri, (1980), Tahran, Dr. Mahmut Avşar Yazdı Vakıf Kurumunun Tarihi ve Edebi yayınları, s. 31.

²⁸⁰ Hojjatullah Asil, **Resalehaye Nazemoddoley Kermani, Mirza Melkem Han (Mirza Melkem Han Nazımüddele Kermani Risaleleri)**, (2003), Tahran, Ney yayınları, s. 6.

karşılaştırır olursak İngiltere'den gelebilecek tehlike Rusya'nın tehlikesi karşısında hiç sayılır.²⁸¹

İki ülke arasındaki ilişkiler, Türkmençay Antlaşması'ndan sonra değişti. Rusya, askeri nüfuzunu sona erdirdikten sonra, düşman politikasını sonlandırdı ve Gülistan ve Türkmençay antlaşmasından elde edilen imtiyazlarla hedeflerine ulaşmaya ve İran'ı kendi mandası haline getirmeye çalıştı. Bu sebeple yol inşaatı, demiryolu inşaatı ve sanayi kuruluşları kurarak ve bu toprakları sömürerek İran ticaretini mümkün olduğunca kendi egemenliğine tabii tutmaya çalıştı.

Yavaş yavaş, İran-Rusya ticaret ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte, diğer Avrupa ülkeleri de İran pazarlarından çekildi. Ruslar, İran'dan pamuk, pirinç, ipek vb. ürünleri ithal ediyordu. Buna karşı Rusya, İran'a şeker, pamuklu kumaş, cam, çini, kristal ve demir eşya ihracatı gerçekleştirdi. Böylelikle Tebriz, Meşhed ve Tahran gibi büyük şehirler Rusların ana ticaret merkezleri haline geldi. İki ülke arasındaki ticaretin genişlemesi, Rusya'nın rakibi olan İngilizlere gıpta ettirdi ve onlar Hindistan sınırlarının yakınında güçlü bir devleti tahammül edemedikleri için Herat sorununu yarattılar. Rusya Kaçar hükümetine bu konuda destek verdi, çünkü Kaçarların Herat, Kandahar ve Kabil şehirlerine olan hâkimiyeti Rusların bu bölgelere nüfuzunu kolaylaştırıp Hindistan ve Britanya'yı da tehdit etmiş oluyordu. İngilizler bundan korktu ve Rusya'nın faaliyetlerini etkisiz hale getirmeye çalıştı. Böylece, 19. ve 20. Yüzyılların başında İran, iki ülke arasındaki siyasi rekabet ve çatışma alanına dönüştü.²⁸²

Muhammed Şah döneminde, Ruslar tamamen İran sarayına nüfuz etmişlerdi. Nasrettin Şah'ın iktidara gelmesinden sonra, Rusya'nın Kaçar sarayı üzerindeki etkisi bir

²⁸¹ Hojjatullah Asil, a.g.e., s. 275.

²⁸² Mokhtari, Muhammed Taghi, **Tarihe Revabete İran ve Rus (İran-Rus İlişkileri Tarihi)**, İran araştırma merkezi, s. 6.

miktar azalmıştı. Muzafferiddin Şah döneminde İngiltere, Anayasa Devrimi'nde oynadığı rolden dolayı üstün bir konuma geçti. Muhammed Ali Şah'ın iktidara gelmesiyle, İran'ın siyasi ağırlığı Ruslara doğru kaydı çünkü şah tamamen onların etkisi altındaydı ve ayrıca meşrutiyet hareketinin de muhaliflerinden sayılırdı. Ruslar “küçük tiranlık” olarak adlandırılan dönemde aktif bir rol oynadı. Rusların arka çıkması, Şah'ın emri ve Rus Liyakhov'un etkisiyle parlamento topla dağıtılarak küçük tiranlık olarak adlandırılan dönem başladı.²⁸³

Rusya'nın ve İngiltere'nin İran'ın iç politikasındaki rekabetine rağmen, iki ülke Almanya'nın güçlenmesi ve Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile yakınlaşması nedeniyle İran'a yönelik ihtilaflarını çözdüler. Rusya ve İngiltere 1907 Antlaşmasına göre Memalik-i Mahruse'yi kendi aralarında paylaştılar.²⁸⁴

Alman Morgan Schuster'in ihracı için Rusya'nın İran'a olan ultimatomu, bu dönemde ikili ilişkilerin önemli noktalarından biri sayılır. Milli Şura Meclisi, Rusya'nın ultimatomunu kabul etmedi ve böylelikle Rus askerî kuvvetleri bir kez daha İran'a girdi. Tebriz, cesur bir direnişin ardından işgal edildi ve 1912'de Tebriz'den sekiz eylemci ve siyasetçi İdam edildi. Dönemin başbakanı Samsam El-Saltana Bakhtiari parlamentoyu dağıtarak Shuster'ı sınır dışı edilmesinin ardından ultimatomu kabul etmesine rağmen, Ruslar agresif uygulamalarını sürdürdüler ve bu kez İmam Rıza Tapınağını topa tuttular. Birinci Dünya Savaşı'nın başında, İran'da yaklaşık 7.000 Rus askeri bulunmaktaydı. 1914

²⁸³ Kamali, Hibullah, “Vorud ve Neticeye İran be Erseye REvabete Beynolmelel” (Kaçar Dönemi İran'ın Uluslararası Siyaset Sahnesine Girişi ve Sonuçları), **Dış ilişkiler Tarihi Fasılnamesi**, 22.say, 2006, s.48.

²⁸⁴ Varharam, a.g.e., s. 217.

yılıının sonunda kuzey ve kuzeybatıyı işgal edenlerin sayısı 70.000'e ulaştı. 1918 baharının sonlarında, Rus kuvvetleri bu bölgeleri tahliye etti.²⁸⁵

6.2.4 Kaçar – Alman İlişkileri

Alman imparatorluğunun, İran'ın siyasi ve ekonomik sahnesinde var olması Britanya ve Rusya gibi diğer Avrupa güçlerinden çok daha sonra ortaya çıktı. Napolyon'un yenilgisinden sonra, Avrupa'nın siyasi haritası değişti, güney ve kuzey eyaletlerinin birleşmesiyle, Almanya tekrardan birleşti ve ülkenin yöneticileri siyasal gerçekçilik yöntemiyle ve diğer ülkelerle birlik olarak Fransa'yı izole etmeye çalıştılar.²⁸⁶ Nasrettin Şah döneminde İngiltere ve Rusya'nın İran'daki etkisi genişledi ve bu nedenle iktidardaki Kaçar hükümeti, üçüncü bir yol olarak Rusya'nın ve İngilizlerin etkilerini azaltma stratejisini sürdürdü. Kaçar hükümetinin temsilcisi Fransa'da Wilden Bury, Prusya temsilcisi ve Almanya Gümrük Birliği'nin temsilcisi ile bir denizcilik ve ticaret anlaşması imzaladı. Daha sonra, 1860 yılında, Julius Mino Tulli başkanlığındaki bir Prusya heyeti İran'a geldi ve sonuç olarak bir anlaşma daha imzalandı bu anlaşmanın 18. bendine göre Kaçar devleti başka bir ülkeyle savaşa girerse, o ülkenin isteği üzerine Almanya Devleti sorunu çözmek üzere her türlü yardımda bulunacaktır.²⁸⁷

Ancak Almanlar eylemleriyle ülkelerinin ekonomik çıkarlarının her şeyin üstünde olduğunu ortaya koydular. Bu tutum Almanya'nın 1907'de yapılan Rus-İngiliz anlaşmasına verdiği tepki göz önüne alındığında açıkça anlaşılmaktadır. Rusya'nın ve İngiltere'nin 1907

²⁸⁵ Mokhtari, a.g.e., s. 7.

²⁸⁶ Pira, Fatemeh, **Veziyete Alman der Tefahomnameye 1907 Rus ve Englis, Gozareşhayi az Siyasethaye İran ve Donya der Evaye Gerne Bist, (Rus-İngiltere 1907 Anlaşmasında Almanya'nın Konumu, 20. Yüzyılın Başında İran ve Dünya Politikalarının Bildirileri)**, (2010), Tahran, Kitap Evi, s. 165.

²⁸⁷ Martin, Browdford, jee, **Tarihe Revabete İran ve Alman (Almanya ve İran İlişkileri Tarihi)**, çev. Peyman Azad ve Ali omid, (1989), Tahran, pek-i tercüme yayınları, s. 30.

yılında imzaladığı bu anlaşmanın ardından, Rusya Dışışleri Bakanı, Rus-İngiliz müzakerelerinin Almanlara bir tehdit teşkil etmediğini göstermek amacıyla Berlin'e gitmiştir. Bununla beraber İran'ın kuzeyini ilgilendiren herhangi bir imtiyaz söz konusu olunca Rusya'dan onay alınması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bu esnada Rusya'nın hayati öneme sahip çıkarlarının dikkate alınarak kararların onaylanacağını eklemiştir. Almanlar ayrıca İran'da açık ticaret kapısını aradıklarını ve anlaşmaya özel bir tepki vermediklerini belirtti.²⁸⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı, Almanların İran'la siyasi ittifakının başlangıcına işaret ediyordu. Kaçar devleti tarafsızlık politikasını benimsedi ancak, Osmanlı devleti Kaçar hükümetine Azerbaycan'da Rus birliklerinin varlığının tarafsızlık politikasının ihlali olduğunu ve bu güçler bölgede varlıklarını sürdürdükleri sürece Osmanlı devleti, Kaçar devletinin tarafsızlığını resmi olarak tanımadığını bildirdi.²⁸⁹ Öte yandan, Alman yanlısı demokratların faaliyetleri, Rusya ve İngiltere'nin gazabına neden oldu ve sonuç olarak İran'daki güçlerini artırdılar. Osmanlılar da Rusları Azerbaycan'dan çıkartmak için harekete geçtiler. İngiltere, güneydeki petrol çıkarlarını korumak için askeri sevkியatta bulundu ve İran'ın; Rusya, İngiltere ve Osmanlı devletleriyle savaş meydanlarında karşılaşmalarına neden oldu. Almanlar, farklı şehirlerdeki işletmeleri ve konsolosluk işleriyle bir nevi durumun farkındaydılar bu yüzden müttefikler için problem yaratmaya çalıştılar. İran'ın sosyal güçlerinden, yani İran'daki demokratların gücünden yararlandılar ve onların yardımıyla devleti kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeyi başardılar. Almanlar, İngiliz petrol endüstrisine zarar vermek için, İran'ın güneyine bir grup gönderdi

²⁸⁸ Hasan Niya, Muhammed ve Teteri, Ali, **Gerardade 1097 ber Asase Esnade Vezarete Harece (İran Dışışleri Bakanlığı'nın belgelerine göre 1907 sözleşmesi)**, Tahran Kitap Evi, s. 35.

²⁸⁹ Ettehadiyeh, Mansure, **Dolete Movegete İran: İran ve Cenge Cehaniye Evvel (Geçici İran Devleti, İran ve Birinci Dünya Savaşı)**, (2010), Tahran, Neşr-i Mahi, s.25.

ve bu grup güneydeki petrol transfer işlemlerinde ciddi sorunlar yaşatmayı başaramadı.²⁹⁰ Fakat bu girişimlerin savaşın sonucuna önemli bir etkisi olmadı.

Kaçar dönemindeki, siyasi zekâ ve uluslararası şartlar dikkate alındığında Almanya'nın, dünya meselelerine karışma konusunda çekingen olduğu söylenebilir, ayrıca, Avrupa meseleleri Almanya için politik bir önceliğe sahipti, ancak bu mesele kalıcı değildi ve Bismarck'ın I. Wilhelm tarafından azledilmesiyle Almanya küresel rekabete giriş yapmıştır. Almanya, bu dönemde Rusya ve İngiltere'nin etkisine meydan okuyabilmiş ve öbür yandan Kaçar döneminin yöneticileri de bu iki ülkeyle beraber, karşı üçüncü bir güç olma stratejisi kapsamında Almanya'ya yönelmişlerdir. Ancak bu dönemde şöyle de bir gerçeklik vardı ki Almanya, İran'ın politik sahnesinde aktif bir rol oynamaya hazır değildi ve bu alanda da uzman bir altyapıya da sahip değildi. Bu nedenle, İran hakkında kapsamlı ve gerçekçi bir algıya sahip değildi.

²⁹⁰ Nemeti, Nureddin vd, “Revabete Alman ve İran (1850- 1918)” (Almanya ve İran İlişkileri (1850-1918)), **Siyaset dergisi**, dönem: 40, say: 4, Kış 2010, s.345.

7 Kaçar Döneminde Türklerin Durumu

Kaçar Rus savaşlarının ardından, Azerbaycan halkının üstlendiği ilk rol, İran Türklerinin çağdaş tarihinin başlangıcında, yani Abbas Mirza'nın Tebriz'de modernleşmenin temelini attığı dönemde ortaya çıkmıştır. Modern dünya ile birleşmelerinin sonucunda ortaya çıkan bu gelişmeler, dünyanın batı bölgelerinde de gündeme gelmiştir. Tebriz merkezli Azerbaycan bölgesinin sahip olduğu kültürel ve coğrafi konum, İran Platosu'nu, Kafkasya ve Osmanlı topraklarından ziyade, modern düşüncelerin intikali ve iştirilmesi konusunda uygun bir bölge haline getirmiş ve İranlılar arasındaki ekonomik, siyasi ve toplumsal gelişmelerde, İranlıların düşüncede ve eylemde modernleşmesine neden olmuştur.²⁹¹

Gülistan ve Türkmençay Sözleşmesi ile birlikte Azerbaycan Türklerinin izolasyon süreci, kültürel ve kimliksel bilinçlenmelerinin ilk dallarını yeşertmeye başladı. Azerbaycan bölgesinin siyasi ve kültürel seçkinleri, ortaya çıkan yeni jeopolitik sınırlanmalara karşı çıktılar, politik ve kimliksel uygulamalarla birlikte mücadele vermeye başladılar. Azerbaycan modernleşme sürecinde ortaya çıkan “Hasret Edebiyatı” bu dayanışmanın bir sembolüdür²⁹². Çalışmanın gelecek başlıklarında Azerbaycanlıların her iki tarafta modern edebiyat, tarih, sanat, gazetecilik ve diğer elemanlarla nasıl yüzleştiklerini anlatılacaktır.

7.1 Mirza Fethali Ahundov: Türk Dilinde İlk Dramalar

Mirza Fethali Ahundov 1812'de Noha'da (Gence'ye bağlı bir bölgede) doğmuştur. Babası Hameneli, annesi Noha'lıydı. 8 yaşında babasında ayrılmış ve annesinin amcası

²⁹¹ Haghdar, Aliasghar, (2017), İran Türklerinin Kimlik Rönesans'ı, çev. Macit Araz, Ankara, Son çağ Yayınları, s. 68-69.

²⁹² A.g.e., s. 152.

olan Hacı Ali Asker'in himayesine geçmiştir. Ahundov, Hacı Ali Asker'den İlahiyat, Arapça ve Farsçayı öğrenmiş, İslam medeniyetini de derinden tanımıştı. 1832'de Mirza Şefi Vazih ile tanıştıktan sonra ondan nestaalik hattını öğrenirken onun etkisi altında din adamı olmaktan vazgeçmiş ve çağdaş bilimlere ilgi duymaya başlamıştır. 1834'te Mirza Fethali Ahundov Tiflis'e giderek orada devlet idaresinde doğu dilleri çevirmeni vazifesini üstlenmişti. Çalıştığı görevde başarılı olduğundan kısa süre içerisinde terfi edilmiş, sonrasında 1848'de Çar devleti tarafından Nasrettin Şah'ın tahta çıkmasını tebrik eden grupla İran'a gönderilmiştir. Fırsatı değerlendirerek Mirza Takı Han Emir Kebir ile görüşmüş ve İran'ın durumuyla yakından aşina olmuştur. Mirza Fethali Ahundov 1878'de Tiflis'te kalp hastalığından dolayı hayata gözlerini yummuştur.²⁹³

Milliyetçilik, Meşrutiyetçilik ve Hukuk devleti, Mirza Fathali Ahundov'un siyasal düşüncesinin en önemli yönlerindendir. Maddenin özgünlüğü, aklın hâkimiyeti, dinin reformu ya da İslam Protestanlığı da Mirza Fathali Ahundov'un görüşünün felsefi temelini oluşturmaktaydı.²⁹⁴ Ahundov'un "kemaüddeve Mektupları" adındaki eseri onun felsefi düşünceleri ve siyasi faaliyetini en iyi ifade eden eserlerdendir. Bu eser tiranlık ve mezhepsel bağnazlık aleyhine kaleme alınmış ve üç mektuptan oluşmaktadır. Birinci mektup İran'ın Cemşit ve Geştasp dönemindeki devlet kanun namesi olan "Peyman Ferheng"ın tasviri ile başlar ve ardından çağdaş İran'ın kapsamlı tasviri sunularak İran halkı devrime davet edilir. Ahundov'un felsefi görüşü ateist kurama daha yakındır. Onun bakış açısına göre kâinatın tamamı salt maddi varlıklardan ibarettir ve sayılıp hesaplanamayacak dercede çek zerrelerden oluşmaktadır. Ahundov, zaman ve mekânın dışında varlığın imkânsız olduğuna inanır. Ahundov'un felsefi görüşlerinde bir taraftan 18.

²⁹³ Heyet, Cavad, **Negahi be Tarihe Edebiyate Azerbaycan (Azerbaycan Edebiyat tarihine Bir Bakış)**, (1998), 1.cilt, 2.baskı, Tahran, Hoca yayını, s. 222.

²⁹⁴ Adamiyat, Feridun, **Endişehaye Mirza Fethali Ahundzadeh (Mirza Fethali Ahundov'un Düşünceleri)**, (1971), Tahran, Harezmi yayınları, s. 109-237.

Asır Fransız düşünürlerinin diğer taraftan da Şems Tebriz'i gibi vahdet-i vücuda inanan filozofların etkisi görünmektedir. Ahundov aklın asaletine inanırdı. Edebiyatta realizmi tebliğ ederken edebiyatın sosyal ve terbiye rolünü temel bir görev gibi kaleme alırdı. Ahundov modern ve sosyal eserleri ile Azerbaycan halkının düşüncesinin ilerlemesinde önemli bir rol oynamıştır.²⁹⁵

Mirza Fathali Ahundov Asya'da, Avrupa yazı ve hikâye anlatıcılığının önde gelen bir ismidir. Avrupa tiyatro yazarlığı ve hikâye anlatımı ilkelerini çok iyi öğrenerek çok iyi sanatsal çalışmalara imza atmış biridir. Eserleri Rusça, Fransızca ve Norveççe 'ye çevrilmiş, Avrupa'da "Azerbaycan Moliari" ve "Kafkasya Gogol" mahlasları altında eserleri basılmıştır. 1834'te Tiflis'e geldikten sonra Mirza Fathali Ahundov, 1850 yılına kadar tiyatro yazarlığı ile uğraşmıştır. Bu dönem onun edebi zevkinin geliştiği ve sanatsal yeteneğinin filizlendiği bir dönemdir. Kariyerine yeni edebiyatı öğrenerek başlamış, tiyatro sanatında uzman olmuş, Rus ve Fransız yazarların bazı eserlerini Türkçeye çevirmiş ve tiyatro sahnesine getirmiş, her alanda eğitildikten sonra kendi çalışmaları ve eserlerini oluşturmaya başlamıştır.²⁹⁶ 1850'den 1857'ye kadar altı komedi eserinde komedi yazarlığı yapmış, bir de hikâye yazmıştır. Bu eserler sırasıyla aşağıda belirtildiği gibidir:

- Molla İbrahim Halil Kimiyager
- Mösyö Jurdan Hekim-i Nabatat ve Derviş Müsteli Şah cadı
- Vezir- i Han-ı Serab
- Kuldur basan Ayı
- Cimri Adam
- Vükelay-ı Murafee

²⁹⁵ Heyet, Cavad, a.g.e., s. 227-8.

²⁹⁶ Adamiyat, Feridun, a.g.e., s. 35.

- Şah Yusuf veya Aldanılmış Yıldızlar Hikayesi

Adıgeçen eserlerin tümü Türkçe olmuştur. Oyunlar Kafkasya gazetesinde yayınlandıktan sonra bir koleksiyon haline getirildi. Daha sonra bu oyunlar ve Aldatılmış Yıldızlar hikâyesi, Muhammed Cafar Karaça Dağı tarafından Ahundov'un da görüşü alınarak Farsçaya çevrilmiştir.²⁹⁷ Bahsi geçen bu oyunlarda Ahundov, insanların batıl inançlarını ve cehaletlerini, mahkemenin zulmünü, kadınların toplumdaki anormal durumlarını, bürokrasiyi ve patron-işçi ilişkisini, dini, ticari ve ekonomik ilişkilerini eleştirmiştir. Bu oyunlar zamanın politik ve sosyal vicdanında büyük değişimlere gebe olmuştur.²⁹⁸

7.2 Hasan Zerdabi: Azerbaycan'da İlk Gazete, İkinci

Hasan bey Zerdabi, Azerbaycan kültüründe paha biçilemez hizmetleri ile ülkenin medeniyet ve kültüründe önemli bir yere sahip, önde gelen düşünür ve halk figürlerinden biridir. Tanınmış gazeteci, alim, pedagog, eğitimci-demokrat Hasan Bey Zerdabi'nin adı Azerbaycan halkının bilgilenme, manevi ilerleyişi ve düşünce olgunluğu ile sıkı sıkıya bağlıdır. Hasan Bey Selim Bey oğlu Zerdabi 28 Haziran 1842'de (bazı kaynaklara göre 1837) eski Bakü bölgesine bağlı Göyçay kasabası Zerdab köyünde bulunan Bey ailesinin bir çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.²⁹⁹

Zerdabi, Bakü'nün batısında Kor Nehri kıyısında küçük bir köy olan Zardab'da doğdu. ilk öğrenimini Rus Şamahı Okulu'nda tamamladıktan sonra kazandığı bir burs ile

²⁹⁷ a.g.e., s. 40-41.

²⁹⁸ Rayani Mahsus, Mehrdad, "Az Hod Biganegi veya Etemad be Hod, Negahi be Şive ne Tefekore Mirza Fethali Ahundof der Nemayeşnamenevisi" (kendini kaybetmek mi kendine güvenmek mi? Mirza Fethali Ahundov'un Oyun yazarlığında teknik ve düşünceleri Üzerine, **Tiyatro Sahne Uzmanlık Aylık dergi**, sayı: 30, 2007, s. 22.

²⁹⁹ Abdullayev, A., (2012), **Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Çarçısı: Hasan Bey Zerdabi**, Bakü, Azerbaycan Milli Kütüphanesi, s. 5.

Tiflis'te bitirir ve sonra Moskova Üniversitesi Matematik ve Fizik Bölümü'ne girer. Mezun olduktan sonra Tiflis'te ve daha sonra Guba'da yargıda arazi müdürü olarak atandı. Bakü'deki bir lisede fen bilgisi öğretmenliğinden istifa etti ve burada Müslüman çocukların modern eğitimine yardımcı olmak için bir hayır kurumu kurdu. Yaşamı boyunca Zerdabi, Kafkasya'da Müslüman Aydınlanması için bir savaşçıydı. Zardabi, Güney Kafkasya'daki Müslüman nüfus arasında laikliği ve okuryazarlığı savundu.³⁰⁰

İlk başta hükümeti destekledi, ancak daha sonra Rus imparatorluk hükümetinin faydalarına ilişkin değerlendirmesini yeniden gözden geçirdi. O dönemde Azerbaycanlı genç aydınlar Rusya'yı Avrupa ile yakınlaşma için bir kanal olarak görmüşler ve İslami okulların öğretim yöntemlerini eleştirmişlerdi. Azerbaycan Türkçesini kültürel kimliği ifade etmenin bir yolu olarak görüyorlardı. Azerbaycanlı aydınlar, değişim mücadeleleri sırasında, Audrey Altstadt'ın açıkladığı gibi, Avrupa'nın ilerlemesinden yararlanmak için kültürel miraslarını terk etmeye gerek olmadığını anladılar.³⁰¹ 1873'te Zerdabi, başka bir aktif entelektüel Necef Bey Vazirov ile birlikte, Mirza Fath Ali Akhundzadeh'in yazdığı dramaya dayanan “bir cimri hakkında” bir oyunla Azerbaycan'daki ilk tiyatro prodüksiyonunu sahneledi.

1875'te Zardabi, Akıncı gazetesini kurdu. Rusya İmparatorluğu'nun Azerbaycan Türkçesinde yayın yapan ilk bağımsız gazetesidir.³⁰² Zardabi, o dönemin popülisti

³⁰⁰ Austin Jersild. “Rethinking Russia From Zardob: Hasan Melikov Zardabi And The "Native" Intelligentsia”, **Nationalities Papers**, Volume 27, Issue 3 September 1999 , pages 504

³⁰¹ Audrey Altstadt. **The Azerbaijani Bourgeoisie and the Cultural-Enlightenment Movement in Baku: First Steps toward Nationalism**, in Ronald Grigor Suny, ed. , **Transcaucasia, Nationalism and Social Change**, (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1983, 1996), pp. 199-209

³⁰² Tadeusz Swietochowski. **Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition**. p 29.

fikirlerine göre, Akıncı adlı bu gazetenin hitabını öncelikle köylülüğe hitaben yapmıştır. Bunlar, o zamanlar Rus üniversitelerinde yaygın olan paralel fikirlerdir. Gazete, Rus yetkililer tarafından birkaç kez kapatıldı ve "zararlı ve siyasi açıdan güvenilmez" olarak nitelendirildi. Azerbaycan'ın kuzeyinde 1877 sonbaharında polis çok sayıda "Tatar" eğitilmiş insanı tutukladı (Rus hükümeti Azerbaycanlıları "Tatarlar" olarak adlandıırırdı). Tutuklamaların nedeni daha çok çember oluşturmak ve hükümet karşıtı propaganda yapmak gibi faaliyetlerden kaynaklanıyordu. Akıncı'nın 1877'de kapatılmasının ardından Zardabi, atalarının köyüne sürüldü.

1905'te Hayat adlı ilerici bir gazetede gazeteci olarak kültürel faaliyetlerine devam etti. Makalelerinde, Rus Müslümanların sosyal gelişimine katkıda bulunarak sosyal ilerleme ve kalkınmanın sağlanması için Rusya'daki Müslümanların ve Türklerin kültürel birleşmesi ve tek bir Türk dilinin kurulması çağrısında bulundu. Müslüman topluluğun sosyal ilerlemesini ve gelişmesini sağlamak için, insanlar mollalar, gericiler ve muhafazakarlar için bir güç kaldırıcı olan Farsça ve Arapça yazma geleneğinden uzaklaşmalıdır.³⁰³

Hayatının son yıllarında Hesam Bey Zerdabi Bakü Şehir Dumasının maarif şubesinde resmi görevde çalışmaya başlayarak Bakü ve çevre köylerdeki okullara başkanlık etmiştir. 1906'da Bakü'de düzenlenen Azerbaycan öğretmenleri birinci kurultayının aktif temsilcilerden biri de o olmuştur. Çeşitli stresli bilimsel faaliyetlerle uğraşan Hasan Bey Zerdabi aşırı çalışmaktan dolayı felç geçirmiş ve 28 Kasım 1907'de hayata gözlerini

³⁰³ Abdullayev, a.g.e., s. 6.

yummuştur.³⁰⁴ Hesên Bey Zerdabî artık modern Azerbaycan gazeteciliği ve tiyatrosunun kurucularından biri olarak anılıyor. Gence Devlet Üniversitesi adını Hesên Bey'den alıyor

7.3 Mirza Celil Muhammed Kulizade: Türkçe’de ilk Siyasal-Toplumsal Eleştiriler

Celil Muhammed Kulizade Azerbaycan edebiyatına yeni bir ekol getirip çığır açmış bir yazardır. 1868’de Nahçıvan’da doğmuş ve 1888’de Muallim okulundan mezun olmuştur. Ardından 10 yıl boyunca da öğretmen olarak çalışmıştır. Celil Muhammed Kulizade 1904’te Rus Şark Gazetesinde yazarlığa başlamış ve Nisan 1906’da ünlü ‘Molla Nasrettin’ dergisini yayımlamıştır. 25 yıl boyunca da bu derginin redaktörlüğünü yapmıştır. İlk zamanlarda kaleme aldığı çiçek hikâyeleriyle yazarlık hayatına başlamıştır. Sonrasında en önemli eserlerinden olan; Ölüler, Anamın Kitabı ve Dana Baş Kendinin Mektebi eserlerini kaleme almıştır.³⁰⁵ Demokratik bir cumhuriyetin kurulması konusunda verilen mücadeleler, Celil Muhammed Kulizade’nin düşüncelerinin temelini oluşturmuştur. Molla Nasrettin Dergisi’ndeki yazılarının içeriği bu usullere dayanarak geçici devleti eleştiri topuna tutmuştur. Ayrıca devrimci konuşmalarıyla da mahkûm ve yarı canlı halklara yeni bir ruh kazandırmıştır.³⁰⁶

Muhammed Kulizade’nin eserlerinin konuları çağdaş yaşamın yaşanmışlıklarından esinlenmiştir. Tarihi konular hakkında bir eser bile çıkarmamıştır. Büyük müşahide gücüne sahip olan bu gerçekçi edip, kendi milletinin yaşam biçimini çok iyi bilirdi. Aynı zamanda dermatolog olan Celil Muhammed Kulizade “Ölüler” ve “Anamın Kitabı” gibi eserler ile ün kazanmıştır. “Ölüler” eserinde; eski inanç, sosyal ilişkiler ve cehalet neticesinde

³⁰⁴ Ahmedov, Hüseyin, **Azerbaycan Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi**, Bakü, İlmi ve Tahsil, 2014, s. 193-198.

³⁰⁵ Heyet, Cevat, a.g.e., s. 18.

³⁰⁶ Abadi Bavi, Behzad, (1958), **Negahi Kutah ber Zendeği ve Endişehaye Celil Mohemmed Golizadeh (Celil Muhammed Kulizade’nin Düşünce ve Hayatının Kısa Bir İncelemesi)**, Tebriz, Telaş yayınları, s.25.

bilinçsiz bir kitleye dönüşmüş cahil ve sıradanlığa alışmış bir milleti tasvir eder. “Danabaş Kendinin Mektebi” adlı eserinde maarif meselesini ve halkın aydınlanma gereksinimini ortaya koymuştur. “Anamın Kitabı” adlı eserinde geçen olaylar “Ölüler” ve “Danabaş Kendinin Mektebi” eserlerinde geçen olayların birkaç yıl sonrasını kapsamaktadır. Olaylar, 1905 devriminden sonra burjuva medeniyetinin nüfuz ettiği devire aittir. Bu eser, Azerbaycan’daki üç önemli akımı temsil etmektedir. “Anamın Kitabı” adlı eserinde halkın kaderi meselesi geniş anlamda yer alır. Eserde sadece geçim meselesi ve saf duygular değil, çağın büyük meselelerinden de bahsedilmiştir.³⁰⁷ Molla Nasrettin dergisinin sayılarının birinde “Doğu Milletleri Uyanmaktadırlar” unvanıyla aşağıda görüntüye yer verilmiştir.

Şekil 2. Molla Nasrettin dergisi sayılarından biri “Doğu Milletleri Uyanmaktadırlar” başlığıyla, yayın 1906³⁰⁸.

Celil Muhammed Kulizade Güney Azerbaycan’da yaşanan olaylarla yakından ilgilenirdi. “Azerbaycan” adlı makalesinde Güney Azerbaycan halkının iyileşmez durumunu büyük bir heyecanla anlatırdı. Molla Nasrettin dergisi, Tebriz’de İran’da yayılabilmek amacıyla bir merkez oluşturulmuştu. Bu merkez aynı zamanda fikirlerini de Molla Nasrettin dergisi, aracılığı ile yayımlatırdı. Bu merkezin teşkilatçılarından biri de

³⁰⁷ Heyet, a.g.e., s. 18-19.

³⁰⁸ Abadi Babil, a.g.e., s.46.

Celil Muhammed Kulizade'nin kardeşi, Şeyh Muhammed Hiyabanı'nın yanında çalışmakta olan Mirza Ali Akbar Kulizade idi. Molla Nasrettin dergisinde Hiyabanı hareketine hasredilmiş makalelere sık sık rastlanmaktadır. Muhammed Kulizade, Sovyet hâkimiyetinden sonra Tebriz'e gelip bir süre dergiyi orada da yayımladı. Bu hadise, demokratların ve aydın düşünceli zümrenin bireyleri arasında büyük bir sevince neden olmuştur. Celil Muhammed Kulizade daha sonra Bakü'ye döndü ve Molla Nasrettin'i tekrar yayımlamaya başladı.³⁰⁹

7.4 Üzeyir Hacıbeyev: Modern Azerbaycan Sanatı

Üzeyir Hacıbeyev, Eylül 1885'te Azerbaycan'ın Akca Badi adlı bir köyünde doğdu (bazı akrabalarının Tebriz yakınlarındaki bir köyde yaşadığı söyleniyor). Babası Abd al-Hasim, bir Mirzai'ydi (sekreter). Üzeyir, küçük yaşlardan itibaren Azerbaycan halk müziğinden etkilenmiş ve bu onu büyük bir sevgiyle ve ilgiyle tar çalmayı öğrenmeye sevk etmiş. 1889'da ilköğrenimini tamamladıktan sonra; iki sınıflı Rus-Tatar okulunda Gori Meslek Yüksekokuluna girdi, bu okul sıradan okullar için öğretmenler yetiştirip ve aynı zamanda müzik de öğretiyordu. Üzeyir öğretmenlik mesleğini öğrenirken aynı zamanda; Keman çalmak; Çello ve nefesli çalgıların yanı sıra müzik teorisi ve sülfoninin temellerini (nota okuma) öğrendi, okul korosu ve orkestrasına aktif olarak katıldı, aynı zamanda Azerbaycan halk şarkılarını kaydetti ve orkestra için düzenledi. 1904'te Gori Okulu'ndan mezun olup öğretmen olarak Hadrut köyüne gitti, bir yıl sonra 1905'te madencilerin yaşadığı mahallelerde öğretmen olarak çalışmak üzere Bakü'ye gitti. O yıllarda öğretmenlikle aynı zamanda; Ayrıca Puşkin de dahil olmak üzere Rus şairlerinden birkaçı örneğin Google; Lermantov ve Chekhov'u Rusçadan Türkçeye çevirip yayımladı. O dönemin ilericileriyle yakın teması nedeniyle; çok sayıda makale ve ifade yazarak, pratik

³⁰⁹ Heyet, a.g.e., s. 19-20. ve Abadi Babil, Behzad, a.g.e.s. 22-24.

olarak muhaliflerin saflarına katıldı ve açık ve demokratik hedeflere ulaşmak için savaştı. Azerbaycan halk kültürünün ne kadar zengin ve verimli olduğunu çok iyi biliyordu ve bu zengin kültürün kaybolduğunu ve unutulduğunu çok iyi biliyordu; Bu yüzden asıl mesleği olarak müziği seçti ve yorulmadan çalıştı. Bu çalışmada büyük zorluklarla karşılaştı: Sıradan insanlar müziğin haram olduğunu düşünüyorlardı; Üzeyir Avrupa'nın bilimsel ve ilerici müziğini halka kabul ettirmeye ve Azerbaycan müziğinde yeni bir yol açmağa karar vermişti. O dönemde Azerbaycan'ın sıradan halkının bir orkestra, koro ya da keman ya da piyano gibi bir enstrüman hakkında hiçbir fikri yoktu, bu yüzden Hacıbeyeve için tek bir yol kaldı ve bu da Avrupa müziğini geçici olarak formlar ve araçlarla yerel müzikle birleştirmekti. Bu düşünce ve büyük bir çabayla nihayet 1908 Ocak ayının on ikinci gününde; İlk operası "Leyli ve Mecnun" nu sahneledi. Açıktır ki o yıllarda; Ekim Devrimi'nden sonra bile yıllarca halkta kök salmış olan dar görüşlülük nedeniyle; Leyli rolünü oynayabilecek bir kadın şarkıcı bulmak mümkün olmadı ve bu nedenle bu operanın ilk performansında; Bir erkek şarkıcı Leyli rolünü oynadı ve gösterilerinden birinde (1916) Azerbaycan'ın dahi şarkıcısı ve Üzeyr'in yakın işbirlikçisi; Profesör Bülbül (1961-1897) Leyli'yi canlandırdı. Liberto (Vokal Eserlerinin Şiirsel Metni) "Leyli ve Mecnun" operası, 16. yüzyıl Azerbaycan ünlü hatibi "Muhammed Fizoli" nin şiirlerine dayanılarak yazılmıştır. Hacıbeyeve'in bu konudaki seçimi, o dönemin insanların insani ve ruhsal özelemleriyle mükemmel bir uyum içindeydi. "Leyli ve Mecnun" müziği, Azerbaycan folklorunun enstrüman ve şarkılarına dayanmaktadır. İlk icrada sadece Hacıbeyeve'in kendi yaratıcılığının ürünü olan parçalar notalara yazılırken, geri kalanı çeşitli Azerbaycan müzik enstrümanları şeklinde olan şarkıcıya özel olarak doğaçlama olarak icra edilmek üzere verildi. Leyli rolünü bir erkeğin oynaması Hacıbeyeve için acı verici ve etkileyiciydi ama pes etmedi ve daha sonra bu işi defalarca yaptı ve her seferinde ona bir şeyler ekledi ve

yavaş yavaş bu opera evrildi ve sonunda, Leyli rolünü oynayan kadın şarkıcıları bulundu.

310

"Leyli ve Mecnun" operası özel bir öneme sahiptir: insan faktörleri; Kutsallık ölçüsünde sevilen sevgi ve övgü bu eserin biçimine usulüne uygun olarak dökülmüş, feodal dönemin ilişkileri ve gelenekleri kararlı bir üslupla eleştirilmiştir. Bu çalışma Azerbaycan'da Milli Operanın kurulması için bir araç oldu; Azerbaycan'da müzik mesleğinin gelişmesine büyük katkı sağlamış ve Azerbaycan Müzikal Tiyatrosunu tanıtmaya aracı olmuştur. "Leyli ve Mecnun" u takiben, Hacıbeyov aynı tarzda (opera-makam) başka operalar yazdı: Şeyh Sanan (1909); Rustam ve Sohrab (1910); Şah Abbas ve Güneş Hanım (1912); Aslı ve Krem (1912); Ve Harun ve Leyla (1915). Her biri sahneye öncekinden daha eksiksiz geldi; Her birinde doğaçlama daha azdı ve orkestranın rolünün aksine eskisinden daha önemliydi. Zirvesine kadar; Bu operada, Hacıbeyev'in kendi yaratıcılığından daha az doğaçlama ve daha fazla müziğe ek olarak ve daha da önemlisi ana kahraman "krem" orkestrasının rolü, leitmotif (karakteristik bir sembol olarak kullanılan bir melodi) ile (Arioso – Deklamasyon) ve Aşıkların (Azerbaycan'ın geleneksel müzisyenlerinin yanı sıra Kaşgay ve Türkmen müzisyenleri) müziğinin özellikleri de yaygın olarak kullanılmıştır.

"Aslı ve Kerem" operasının librettosu Hacıbeyev'in kendisi tarafından yazılmıştır ve teması, Azerbaycan'ın 17. yüzyıl sevdalılarının genel olarak sevginin yenilmezliğini ifade ettiği hikayeye dayanmaktadır.

Operalara paralel olarak; Hacıbeyev ayrıca birkaç müzikal komedi de yazmıştır. Burada da Hacıbeyev, devrim öncesi geçim kaynağı ilişkilerinin olumsuz yönlerini eleştirmek gibi zamanının önemli konularını ele alıyor; Azerbaycanlı kadının özgür

³¹⁰ Mecidova, Nergiz, (2010), **Üzeyir Hacıbeyev**, Bakü, F. Köçerli adına Respublika Uşaq Kitabhanası, s. 3.

bırakılması için yazılar yazır. 1909'da <Erkek-Kadın, (çift)> ve 1910'da; <O Olmasın Bu Olsun> "Maşhadi Ebad" olarak bilinir ve 1913'te Arşin Mal Alan'ı yazdı. Libero operaları gibi, bu komediler de kendisi büyük bir oyun yazarı olan Hacıbeyev tarafından yazılmıştır. Hacıbeyev, muazzam sosyal ve gerçekçi ifşa gücüne sahip müzikal komedi "O Olmasın Bu Olsun" daki devrim öncesi toplumsal ilişkilerin cehaletini analiz ediyor. Bu eserin hikayesi, dönemin ilişkilerinden ve geleneklerinden uzaklaşan "Server" ve "Gülnaz" ın ve eski kafalıların maceralarına dayanıyor; ve bu çelişki bu hikayede ve üzerine konulan müzikte iyice ifade edilir.

Hacıbeyev, 1945 yılında, savaşın sona ermesi vesilesiyle, senfonik-sesli çalışmasını "zeferin Şarkısı" yazdı ve aynı yıl 25 yıllık çabasının değerli bir hazinesi ve ürünü" Azerbaycan Halk Müziğinin Temeli" kitabı yazdı ve yayınlandı. Üzeyr Hacıbeyev 23 Kasım 1948'de aşırı çalışmanın neden olduğu ağır bir hastalık nedeniyle öldü ve hayatı boyunca Azerbaycan kültür ve sanatının gelişmesi için mücadele ederken; Hayata vida etdi.

Üzeyr Hacıbeyev; Harika besteci; Müzik mesleğinin kurucusu; Yüksek rütbeli kuramcı; Yazar; Şair; Çevirmen; Özgürlük savaşçısı ve Azerbaycan halkının hizmetkârıydı. Azerbaycan müziğinde birçok konunun gelişmesi ve yayılması tarihi ismiyle özdeşleştirilmiştir. Sahne için yarattığı eserler ve müzik alanının ilerlemesine verdiği hizmetler; Çok büyük ve övgüye değer. Azerbaycan müzikallerinin ilk operasının ve ilk komedisinin yazarıdır. Yaratıcılığının gücü; Hem Azerbaycan'da hem de Azerbaycan sınırlarının çok ötesinde büyük bir ün kazandı ve yaratıcı mirası tüm dünya milletlerinin kültür ve medeniyetinin bir parçası haline geldi.³¹¹

³¹¹ Haray Makulu, <http://ardabil-haray.arzublog.com/post-28022.html>, Erişim Tarihi: Ekim 2019.

Tablo 2.Üzeyir Hacıbeyev'in Eserleri³¹²

Eserin Türü	Eserin Adı
Operalar	Leyla ve Mecnun Şah Abbas ve Hurşit banu Aslı ve Kerem Harun ve Leyla Rüstem ve Söhrab Köroğlu
Müzikal komediler	Er ve Arvad O olmasın bu olsun Arşın Mal Alan
Satirik hikayeler	Pristav ata Bir fireng ile sohbetim Üçüncü dellek Meşhedi Kabil'in Tebriz Seyahati Pazar Sohbeti Hara kaçacaklar? Bir delinin defterinden Başa düşmedi Tahsil Balaca felyeton Pruuşkeviç ve Hacı Hudu Karabağ'ın Geçmiş Günlerinden Yevlah- Şuşa Yolu Sohbet Geçmişte ve indi Müellime Konuşma ver parayı Pişik (kedi) Ayrı sohbet Mezhake
Sahnecikler	Kelekbazlar Hükümet ve Duma Dumanın halı Öz geçimimizden bir dram Moiza İttifak ve ittihat meselesi Uykunda (rüyanda) Kalmakal Devletler gezirler İran İşleri Kuyruklu yıldız Ata ve oğul Gelecek Avrupa Konferansı Öğretmenlere 75 Manat Para boldur şehir idaresi Ordan-burdan

8 Meşrutiyet Hareketi ve Azerbaycan'ın Önemi

³¹² Haşımova, Hökümə və digərleri, (2009), **Üzeyir Hacıbeyev**, Bakü, M.F. Ahundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxana, s. 20-27.

8.1 Kafkasya ve Osmanlı'da Çalışan Azerbaycanlıların Önemi

Meşrutiyete ilişkin temel kavramlar Osmanlı'dan İran'a doğru giriş yaptı ve arabulucu konumundaki Osmanlı Devleti bu fikirlerin İran'a aktarılmasında etkin bir rol oynadı. Aslında Osmanlı da kendi içerisindeki meşrutiyet, özgürlük ve reformlar akımlarından etkilenmişti. Tarihsel açıdan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu, reform ve modernleşme açısından İran'ın çok ötesindeydi. Osmanlı'da reformlar, Tanzimat döneminde başlamış ve özgürlükçü “Mithat Paşa” tarafından düzenlenen anayasaya kadar ve ardından da genç Türklerin devrimine kadar da devam etti. Osmanlı İmparatorluğu'nda reformun ortaya çıktığı sırada çok sayıda İranlı aydın, tüccar, yazar ve iş adamı, Osmanlı reformistleriyle iletişim kurarak, reform kavramları ve terminolojileri ile aşina oldular. Taghizadeh "Meşrutiyet" kavramının Osmanlıdan İran siyasi literatürüne girdiğine inanmaktadır.³¹³

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeler, İranlı özgürlükçülerin çalışmalarını güçlendirerek yazarlara; düşünce, bilgi ve hareketlerinin dönüşümüne ilham veren tezlerin yazılması konusunda yeni bir siyasi ve sosyal farkındalık ve fikir kazandırmıştır. Osmanlı Devleti'nde anayasacılığın ve özgürlüğün ortaya çıkışı, İran'ın zorbalığına büyük bir darbe indirmiş ve bu hususun İran'daki entelektüel ve düşünsel etkisi, her türlü maddi bir etkiden çok daha fazla olmuştur. İran'ın siyasal elitleri, Nasrettin Şah döneminde meşrutiyetin gelmesiyle birlikte eş zamanlı olarak idari ve düşünsel yeniliklerde en çok etkiye sahip olmuştur. Bahsi geçen bu elitler; uluslararası sistem, Rusya ve Osmanlı'daki gelişmeleri yakından takip ederek benzeri reformları ve girişimleri İran'ın idari ve siyasi yapısında

³¹³ Taghizadeh, Hasan, (1972), **Megalehayeh Tegizadeh: be Kuşese İrec Efşar (Taghizadeh Makaleleri, İraj Avshar Çabalarıyla)**, Tahran, Şukufan, s. 259.

gerçekleştirmeye kalkıştılar.³¹⁴ Meşrutiyet devriminde Osmanlı etkisi ve rolü iki ana başlıkta incelenebilir:

8.2 Devlet Adamları ve Siyasi Elitler

Amir Kabir, Osmanlı hükümetinde gerçekleşen reformlardan etkilenen ve reform yapan ilk kişilerden biriydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ili olan Erzurum'da, İran heyetinin başında dört yıl boyunca görev yaptı ve orada reformist gelişmeleri yakından takip edebildi. Ordunun özel bir sekreteriyken Amir Kabir, bu sisteme hayran kaldı ve Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilen özel bir elçi konumuna geldiğinde, oradaki Tanzimat hareketinden kaynaklanan reformlara derin ilgi duydu. Bu nedenle, İran'daki reformların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanzimat hareketinden etkilenecek Amir Kabir'in döneminden itibaren başladığı söylenebilir.³¹⁵

Nasrettin Şah dönemi seçkin devlet adamlarından biri olan Mirza Hüseyin Han Sipehsâlâr, kendi bakanlık döneminde Osmanlı ve Batıdan etkilenecek İran'da reform ve yenilik adına önemli birçok adımlar atmıştır. Sipehsâlâr 1859'dan beri İstanbul'daki İran büyükelçiliğinde görev yapmış, on iki sene vezir muhtar ve son iki sene ise büyükelçi makamında Osmanlı sarayında bulunmuştur. Sipehsâlâr İran'a döndükten sonra Adliye Bakanı makamında yargı sisteminde reform yapmaya çalışmış ve 1871'de sadrazam makamına geldiğinde daha geniş reformları bizzat başlatmıştır. Reformlar onun adliye bakanlığı ve sadrazamlığı döneminde inişli çıkışlı bir rotayı takip ederek devam etti. Sipehsâlâr'ın sadrazamlık dönemi, Osmanlı'da Mithat Paşa'nın yaptığı Tanzimat hareketinin zirvede olduğu zamanla ve Japonya'da da İto'nun modernizasyon

³¹⁴ Rencber, Maksud, “Engelabe Meşrute der İran ve Tesire Osmani be An” (İran'da Meşrutiyet Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğunun Etkisi), **İslam Tarihi Dergisi**, say: 35, Sonbahar ve Kış 2009, s. 12.

³¹⁵ Rencber, a.g.e., s. 12.

alışmalarıyla eş zamanlıydı. Sipehsâlâr, Osmanlıda uzun müddet bulunduğu için reformcu çatışmaların doruk noktasında, Amir Kabir ile kıyaslandığında reformcu Türklerin modern düşünce ve görüşlerinden çok daha fazla etkilenmişti. Ayrıca, Sipehsâlâr yenilikçi Türk devlet adamlarıyla daha yakın bir ilişki içinde olmuştu.³¹⁶

Kaçar döneminde Osmanlı reformlarından etkilenen diğer kişiler arasında, İran'ın Paris'teki siyasi temsilcisi olan Mirza Yusuf Han Müsteşarüddeve idi. Müsteşarüddeve, Osmanlı reformlarının planını açıklamanın yanısıra, İran yöneticilerinin komşu ülkedeki düşünsel gelişimleri ibret olarak almalarını sağlayarak terakki ve yeniliğe doğru hareket etmelerini istedi.³¹⁷

Ayrıca Melkem Han'ı da unutmamak gerek. Melkem Han'ın İstanbul'da uzun süre bulunması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki anayasal hareketin ikinci aşamasına denk gelmekteydi. Osmanlı din âlimleri ve entelektüelleri ile yakından tanışması ve orada hizmete girmesi nedeniyle, Tanzimat dönemindeki reform sürecini yakından takip ediyordu, ve dolayısıyla gözlemleri de yazılarına doğrudan ve dolaylı olarak yansımıştır. Melkem Han'ın yazılarında Osmanlı siyasal terimlerini kullanması, Tanzimat dönemindeki politik kültürden etkilendiğini göstermektedir. Ona göre, İran ve Osmanlı meseleleri zincir halkaları gibidir, binlerce yönden birbirlerine kenetlenmiştir.³¹⁸ Melkem Han, gazetecilik mesleğinde de Osmanlılardan etkilenmiş ve “Kanun” adlı gazetesini İran'a giriş kısıtlamalarına rağmen İstanbul yoluyla İran'a sokabilmiştir.³¹⁹ Melkem Han Şah'ın dikkatini çekerek saraya bir defter ayarlamıştır. Tamamen Osmanlı İmparatorluğu'ndan

³¹⁶ Reisniya, Rehim, (1995), **İran ve Osmani der Evaye Gerne Bistom (20.yüzyılın Başında İran ve Osmanlı)**, 1. Cilt, Tebriz, Sutude yayınları, s. 49.

³¹⁷ Abrahamiyan, Yervand, a.g.e., s. 70.

³¹⁸ Reisniya, a.g.e., s. 2.

³¹⁹ İkbâl Aşıtiyânî, Abbas, (1942), **Şerhe Hale Abbas Mirza Melek Ara (Abbas Mirza Melik Ara Şerh-i Hali)**, Tahran, Babak, s. 41.

esinlenen bu defter, 19. yüzyılda reform için yazılan ilk sistematik tasarılarından biriydi. Öte yandan yazarının kaderi ise Osmanlı topraklarına sürgün edilmesiyle yön bulmuş olup orada da Mirza Hüseyin Han Sipehsâlâr ile tanışmasına vesile olmuştur.³²⁰

8.3 Dernekler ve Gazeteler

İstanbul'da bulunan Saadet Derneği'nin rolü çok önemliydi. Bu dernek Meşrutiyet hareketinin yönelimlerinde de etkin bir role sahipti ve ayrıca yurt dışında Tebriz'in özgürlükçü güçleri ile Necef ve Avrupa kentleri arasında oynadığı arabulucu rolü de başka bir öneme sahipti. Bu dernek, bir süreliğine Mohsen Mutemit ül-tüccar ve Hacı Şeyh Asadullah Mamaghani liderliğinde varlığını sürdürmüştür. Seyit Asdullah Hırkani, İstanbul'daki gelişmelerin ana takipçilerinden biriydi. Hırkani İran'dan Osmanlıya gelen diğer göçmenlerle birlikte Saadet Derneğini kurmuştu. Saadet derneği Necef ve İran (özellikle Gilan ve Tebriz eyaletleri) arasında nitekim arabulucu bir halka işlevini görmekteydi.³²¹

Derneğin iktisat alanındaki diğer girişimleri, maddi yardımların toplanması ve Tebriz Meşrutiyet güçlerine finansman olmaktı. İstanbul'a Pirnia, Mirza Ali Ekber Han Dehhoda, Mirza Ali Haknevis, Baha'alvazin ve Mirza İbrahim Kummu gibi sürgün edilmiş İranlıların gelmesi, yurt dışında Saadet Derneği'nin rolünün de önemli olması, ülke dışında özgürlükçülerin tekrardan bir araya gelerek yeni faaliyetler yapmalarına vesile olmuştur. Özgürlükçü unsurların oluşturulması ve onlar için tesislerin oluşturulması, milli kuvvelerin

³²⁰ İkbâl Aşitiyânî, a.g.e. s. 130.

³²¹ Abadiyan, Hüseyin, (2012), **Bohrane Meşruiyet der İran (İran'da Meşruiyet Krizi)**, Tahran, Siyasal araştırmalar ve çalışmalar derneği, s. 96.

hedefinin gerçekleştirilmesinde önemli katkılarda bulunmuş ve dolayısıyla İran'ın diğer kapalı kalan bölgeleriyle ilişkiler kurulmuştur.³²²

Saadet Derneği'nin bir organı da Şâban'da 1908 yılında Seyit Hassan Tebrizi'nin yayımladığı Şems gazetesiydi. Gazetenin ilk sayısı Melekül Mütellemin'in görüntüleriyle süslenmişti. Saadet Derneği kendi görüş ve metinlerini yazmakla birlikte sürgünde olan İranlılar için kendi düşüncelerini yayabilmiş ve kendi gazetelerini tesis etme fırsatını yakalayabilmişti. Saadet Derneğinin İran'daki direniş hareketinin savunuculuğunu yapması, İran'daki meşruteçilerin hedeflerini çarpıcı bir şekilde etkilemiş ve devam etmelerini teşvik etmiştir. Bu dernek Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirmede önemli bir rol oynamıştı. Mehdi Guli Hidayet, İran raporunda bu derneğin öneminden bahsederken şu ifadeyi kullanmıştır: “Tahran'da meclis olayından sonra, Tebriz derneği devrimin yöneticisi oldu ve İstanbul Saadet derneği bayrağı kaldırdı.”³²³

Okuryazarlığı olan kitleler arasında siyasi konuları içeren; gazete, broşür, el yazısı ve kitapçık gibi yeni yazı türleri, gittikçe popülerlik kazanmaya başlamıştı. İdeolojik temeller ile çeşitli görüntülere sahip dergiler yayımlanmıştı. Buna örnek olarak; Hablül-Matin, Nesim-i Şumal ve Suri-i İsrâfil gibi yerli veya İstanbul'da yayımlanan Ahtar gibi çeşitli dergiler sayılabilir. Anayasa Devrimi'nde, İranlı aydınların sayısız yayını İstanbul, Bombay, Kalküta, Mısır ve Londra'da yayımlanmış ve birçok sıkıntı içerisinde İran'da da gizli bir şekilde dağıtılmıştır. Bu dergileri tüccarlar, seyyahlar ve ziyaretçiler İran'a götürürdü ve bu yolla modern düşüncenin yayılması ve halkın kanun hükümetine ilgi duyması sağlanırdı.

³²² Şamim, Ali Asgar, **İran der Dorane Seltenete Gacar (Kaçar Saltanatı Dönemi İran)**, Tahran, İlmi yayınları, s. 561.

³²³ Hidayet, Mehdi Kuli Han, **Gozareşe İran (İran Raporu)**, 2. Cilt, Tahran, Nukre, s. 188.

Ahtar, özgürlükçü göçmenlerin ilk gazetesi idi, iki genç gazeteci olan Mirza Mehdi ve Muhammed Tahir tarafından 1875 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Ahtar Gazetesinde Mirza Ağa Kermani ve Zeynelabidin Marağalı gibi isimlerle birlikte birçok kişi makale yazmıştır. Yirmi yıllık bir zaman diliminde yayın çıkaran Ahtar, İran gazeteciliğini yeni bir aşamaya sokmuş, yeni siyasal ve sosyal farkındalığın ortaya çıkmasında katkıda bulunmuştu. Ahtar'ın içeriğinde, hukukun üstünlüğü, modern eğitim, dış politika, İran'daki Rus ve İngiliz hükümetlerinin rolü, Osmanlı Devleti'nin durumu ve İran'ın iç durumu gibi çeşitli makaleler bulmak mümkündü. Ahtar'ın içeriğinde bulunan etkin makaleler, özellikle de Mirza mehdi ve Muhammed Taher'in makaleleri, İran'daki yeni fikirlerin geliştirilmesinde önemli bir faktördü. Ayrıca, Ahtar'ın Osmanlılarda yayınlanması bazı İranlı göçmen aydınların İstanbul'da toplanmasına yol açmıştı. Osmanlı hükümeti, Ahtar gazetesinin İran hükümetine karşı olduğu için faaliyet göstermesine izin verdi.³²⁴

Osmanlılarla birlikte, Kafkasya'da çalışan Azerbaycanlılar da göz ardı edilmemelidir. İran ekonomisindeki kargaşanın ardından ülkenin dört bir yanından iş arayanların yabancı ülkelere göçü yoğunlaşmıştı. Başlangıçta, göçmenlerin çoğu tüccarlar ya da aynı veya benzer işleri sürdürenlerdi. İran'dan göç edenlerin hedefleri; İstanbul, Kahire ve Şam gibi kent merkezleriydi, ancak en büyük ve en önemli göç hareketleri Kafkasya'yı içermekteydi.³²⁵

İran ekonomisi zayıfladığında göçmen sayısı da artış gösteriyordu. Rusya'nın ekonomik olarak büyümesi, İranlıları emek ve gelir arayışına çekmekte büyük bir rol

³²⁴ Moradi, Anush, “Tesire Osmani ber Roşenfekrane İrani der Esnaye Engelabe Meşrute” (Meşrutiyetin Oluşum Aşamasında Osmanlı'nın İran Düşünsel Modernliğindeki Etkisi), **kültürel ilişkiler, İslami ilişkiler ve kültür kurumu**, 1. yıl, sayı: 4, Kış, 2016, s. 91.

³²⁵ Salmasizade, Muhammed vd., “Karayi ve Veziyete Mohacerane İrani der Gefgaz de Evane Meşrute” (İranlı göçmenlerin Kafkasya'daki meşrute arifesinde durumu ve siyasi performansı), **İslam Sonrası İran Tarihnamesi**, 2. yıl, sayı: 4, Bahar ve Yaz 2012, s. 48.

oyladı. İşgücüne ihtiyacı olan Bakü'nün petrol endüstrisinin büyümesinden bu yana, işsizlik, açlık, yoksulluk ve hastalıktan muztarip birçok insanın göçü için ana istikameti haline gelmiştir Bakü. Ayrıca bu göçmenlerin çoğu Güney Azerbaycan ve Gilan'dan Azerbaycan'a özellikle Bakü şehrine doğru gerçekleşmişti. Kısa bir süre içerisinde, bunlar büyük ölçüde petrol endüstrisindeki işçilerin ve bölgedeki diğer Bakü endüstrilerinin ve mevsimlik çiftçilerin işgücü bahsi geçen bu göçmenler tarafından temin ediliyordu. Bakü'nün şu anda ekonomik ve sınai büyümesine ek olarak, Kaçar hükümetinin sınırlarına, Güney Azerbaycan halkının Kuzey Azerbaycan halkıyla olan tarihsel bağları ve kültürel, dini ve dilsel bağlarına yakınlığı, iki halkın iletişimini kolaylaştıran hususlardır. Bu hususlar göçleri tetiklemiş ve kolaylaştırmıştır. Bahsi geçen göçmen sayısının 20 ila 30 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir.³²⁶

Bakü'de bulunan yoğun işçi kitlesi, Rusya'nın devrimci partilerinin faaliyetleri için ideal bir yerd. 20. Yüzyılın başlangıcı Himmet örgütü ve Rusya Sosyal-Demokrat Partisi'nin oluşumuyla aynı zamana denk gelmekteydi. Aynı yıllarda, Kafkasya'nın farklı bölgelerinde emekçi ve köylü isyanları da yayılmaya devam etmekteydi. 19. Yüzyılın sonlarında Avrupa'yı sarsan ekonomik kriz Rusya'yı da vurmuştu. Petrolün çıkarılması ile birlikte üretim azalmış, yavaş yavaş kriz diğer sektörlere yayılmaya başlamıştı. İşçilerin durumu öncekinden daha da kötü duruma düşmüştü. Maaşlar düşmüş ve birçok işçi işini kaybetmek zorunda kalmıştı. Zaman geçtikçe, işçilerin durumu kötüleşmişti. Çeşitli sektörlerden işçilerin yaptığı dağınık ve çeşitli grevler de genişlemişti. Kötü ekonomik durum ve maaş sistemini etkileyen ayrımcılık (özellikle Bakü'de) devrimci fikirlerin büyümesine, partilerin oluşumuna, grevlerin başlangıcına ve işçi devriminin gerçekleşmesi

³²⁶ Yazdani, Sohrap ve İbrahimzade Gorci, Sude, "Tesire Ceryanate Siyasiye Gefgaz ber Mohacerane İrani der Engelabe 1905 Rusiye" (1905 Rusya Devrimi'nde Kafkas Siyasi Akımlarının Bakü'de Yaşayan İran Göçmenleri Üzerine Etkisi), **Toplumsal Tarih Araştırmaları**, 7. sene, sayı: 2, Sonbahar ve Kış, 2017, s. 200.

için elverişliydi. Kendi durumundan memnun olmayan işçiler ve hatta köylüler, gittikçe daha yaygın hale gelen grevlerle mücadele ediyorlardı. Bu grev ve gösteriler için temel sebep ekonomik durumu iyileştirmek, çalışma saatlerini azaltmak, maaşları artırmak ve çalışanlara konut sağlanmasını sağlamaktı.

Himmet Örgütü bu dönemde kurulan örgütlerden biriydi ve Sultan Macid Efendiyeve ve Asadullah Ahundov, Muhammed Emin Resulzade ve Abbas Kazımlı gibi insanlar bu örgütün en önemli üyelerindendi. Bu örgüt odağını Kafkasya Müslümanlarına yoğunlaştırmıştı.³²⁷ Bu nedenle kurulan bu örgüt göçmen Güney Azerbaycanlılara çok yakındı ve göçmenler bu örgütlenme yoluyla Meşrute Devrimine yardımcı olabildiler. Aynı zamanda bu örgüt İran'da sosyal-demokrasinin geliştirilmesinde çok önemli bir rol oynamıştı. Hatta Sattar Han bile Bakü'de petrol madenlerinde çalıştığı sırada partinin öğretilerinden etkilenecek meşrutiyet hareketini savunmaya başlamıştı.³²⁸

Rusya'daki 1905 devriminin bastırılması ile Himmet örgütü çok ciddi darbe almış ve Resulzade gibi bazı liderleri İran'a göç etmiştir. Bu örgütün üyeleri, siyasi faaliyetlerini ve İran'daki meşrutecilerle iş birliğini sürdürdüler ve özellikle Resulzade "İran-i Nev" Gazetesinin editörü oldu ancak daha sonra Çarın baskılarıyla İran'ı terk etmek zorunda kaldı. Himmet Örgütü İran'da İctimaiyun-i Amiyun fırkasının oluşmasında ve onun ideolojik programının oluşmasında çok etkili oldu.³²⁹

Kafkasya'nın yetenekli ve devrimci işçileri arasında çalışma ve faaliyetlere, mücadelelere ve grevlere katılım Güney Azerbaycanlı göçmenlerinin bilinç düzeyini

³²⁷ Swietochowski, Tadeuz, (2012), **Azderbaycane Rusiye 1920- 1950 (Rusya Azerbaycan'ı 1920-1950)**, çev. Kazım Firoozmand, Tahran, Neşr-i Şadegan, s. 19-24

³²⁸ Poorzamani, Resul, **Negşe Baku der Keşmekeşhaye Meşrutiyete İran (İran Meşrutiyet Gelişmelerinde Bakü'nün Rolü)**, (2011), Zahedan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, s. 95.

³²⁹ Salmasizade, vd., a.g.e., s. 63.

yükseltti. İnsan ve sosyal haklarının farkına vardılar. Sosyal Demokratlar, Aralık 1904'te Güney Azerbaycanlı işçiler de dâhil olmak üzere tüm işçilere yönelik bir açıklama yaptığında, uzlaşmaz bir mücadele çağrısında bulundu, İranlılar, diğer işçilerle birlikte bu grevlere katıldılar.³³⁰ Bu tür faktörler, Rus Devrimi'nin en hararetli döneminde, işçi mücadeleleri, grevleri ve Ermeni-Müslüman ihtilaflarına yol açıp bazı İran vatandaşlarını grevlerde formüle etmek için yeni bir örgüt kurmaya yönlendirdi. Böylelikle de İctimaiyun-i Amiyun (Sosyal Demokrasi) kurulmuş oldu.

Kasravi bu örgütün kuruluşunda 13 kişiden bahseder ve Nerimanov bu listenin başında gelmektedir. Bahsi geçen isimler sırasıyla belirttiği şekildedir; Nerimanov, Suçu Mirza, Mirza Cafer Zencani, Meşhedi Heyder Han Emmioğlu, Muhammed Taghi Şirinzade Salmasi, Hacı Han, Nurullah Han Yekani, Meşhedi Muhammed Ali Han, Mirza Ebulhasan Tahrani, Ekber Oskui, Hüseyin Serabi, Meşhedi Bagher Han Urmulu ve Meşhedi İsmail Miyabi.³³¹ Rus vatandaşı olan Nerimanov dışında diğer adı geçen kişiler uzun süre Kafkasya'da bulunan Güney Azerbaycanlılar idi. Bunlardan bazıları sosyalist partilerle iş birliği de yapmışlardı. Durum ne olursa olsun fırka, göçmen Azerbaycanlılar arasında faaliyet göstermek için oluşmuştu ve onların dikkatini çekebilmek için yönetim kadrosunun onlar arasından seçilmesi gerekiyordu. İctimaiyun-i Amiyun'un kuruluşundan çok geçmeden Meşrutiyet Devrimi dalgaları İran'ı sardı. Kafkasya'daki İranlıların birçoğu haberleri duyduktan sonra, Rus sanayisini durgunluğa sürükleyen kötü ekonomik koşullar nedeniyle ülkeye geri dönmek zorunda kaldı. Diğerleri grevlere katıldıkları için işten atıldı ve ülkeye geri gönderildi. Bu işçilerin, esnafların ve tüccarların birçoğunun da Kafkasya'nın devrimci mücadelelerinde bir eli vardı ve bazıları da İctimaiyun-i Amiyun'un üyeleri idi. Onların

³³⁰ Artunyan, G.S., (2006), **Engelabe İran ve Bolşevikhaye Maveraye Gefgaz (İran Devrimi ve Kafkasya Ötesi Bolşevikleri)**, çev. Muhammed Naip Poor, Tahrان Sosyal Bilimler Araştırma- Geliştirme Kurumu, s. 37.

³³¹ Kasravi, a.g.e., s. 193.

varlığı, İran'ın farklı şehirlerindeki İctimaiyun-i Amiyun üslerinin genişlemesine ve Meşrutiyet Devrimi mücadelesine büyük katkıda bulundu. Pek çok göçmen İranlı, Meşruteçiler ve Muhammed Ali Şah yandaşları arasında savaş kokusunun yayılmasıyla Küçük İstibdat döneminde, özellikle Azerbaycan'da, Kafkas Mücahitleri adı altında gruplanarak halk güçlerine katıldılar.³³²

9 Meşrutiyet Anayasasında Eyaleti ve Velayeti encümenler Yasası

9 Eylül 1906'da ve Meşrutiyet fermanının ilanından kırk günden az bir süre sonra, parlamento seçimlerinin yapılmasına dair bir yasa imzalandı ve ardından ilk parlamento seçimleri gerçekleşti. Fakat bu seçimler yalnızca başkentte gerçekleşti ve yalnızca Tahran temsilcilerinin seçimi sırasında yapıldı. Zira iletişim sorunları mevcuttu ve belirli bir zamanda başka alanlarda seçimler yapmak için bütünleşmiş bir idari sistemin bulunması gerekliydi. Meşruteçiler de hem hükümet ve hem eleştirildiği kitle tarafından olası muhalefet, kuşkulardan korktuğu için bu durumu kabullendiler. Sonuç olarak, ilk baştaki toplam, 156 delegeden Tahran için sadece altmış delege seçilebildi ve kalan doksan altı kürsünün görevlendirilmesi kademeli olarak gerçekleşti. Sonunda, 6 Kasım 1906'da Ulusal Meclis'in ilk oturumu Tahran temsilcilerinin katılımı ile açıldı. Parlamento çalışmalarının başlamasıyla birlikte, hükümetin yapısını tanımlayan ve sınırlayan bir kanunun hazırlanması parlamento vekilleri için bir endişe kaynağı haline geldi. Bu amaç için ilk set 51 maddelik bir dokümandan oluşuyordu (beş bölümde; parlamento oluşumunu, parlamentonun görevlerini ve haklarını, Millet Meclisine sunulmasını, parlamento

³³² Yazdani ve İbrahimzade Gorci, a.g.e., s.213.

meclisinin unvanını ve Senato anayasasını). Bu dökümanı Pirniya kardeşler (Müşîrüddevle ismiyle bilinen Hasan ve Mutemin-ül Mülk adıyla bilinen Hüseyin) yazmıştır.³³³

Temel yasaların altında yatan ilke ve temellerin eksikliği, milletvekillerinin bu eksiklikleri ortadan kaldırmasına ve ülkenin en yüksek yasal senedini düzenlemeye kalkışmalarına neden olmuştur. Sonunda, anayasa değişikliği 30 Aralık 1906 tarihinde 107 maddeden oluşacak şekilde yapılmış oldu.³³⁴ Bu değişiklik, din, mezhep ve sınıf ayrımcılığı yapılmaksızın ülkenin her ferdine eşit muamele edilmesi, basın ve partilerin serbest bırakılması garantisinin verilmesi, hükümetin üç yasama kategorisine bölünmesi, yürütme yargı ve yasama güçlerinin getirilmesi ve bakanların parlamento karşısında sorumlu tutulması gibi yeni ilkeleri içermekteydi.

Anayasa değişikliğinin 29. 90. ve 93. maddeleri, eyalet ve velayet derneklerinin oluşmasına ilişkin maddelerdi ki aslında ilk dernek 7 Ekim 1906'da Tebriz'de kurulmuştu. Bu ilk derneğin amacı bu Tebriz'deki parlamento seçimlerine yönelik denetimi sağlamaktı. Meşrutiyet anayasası bu dernekleri devletin temsilcileri olarak nitelendirdi ve parlamento, belirsizliğini ortadan kaldırmak için ülkenin dört bir yanına telgraf çekti. Bu telgrafta sadece Azerbaycan, Horasan, Fars-Kerman ve Belucistan, Memalik-i Mahruse-i Kaçar'ın dört eyaleti olarak kabul edilmiştir ve diğer bölgeler velayet olarak görülmüştür ve bu velayette de sadece bir velayet derneği kurulacaktı.³³⁵

Eyalet dernekleri, eyalet merkezinden 12 üyeye sahip ve velayet dernekleri velayet merkezinden 6 üyeye sahip idi. Bunlara ilaveten eyalete tabi olan her velayetten 1 kişi, eyalet derneğine ve velayete tabi her bloktan 1 kişi ise velayet derneğine eklenirdi. Kentlerde bulunan eyalet derneklerinin yeni üyelerini seçen üyelerin bazı şartları

³³³ Mşrutiyet Anayasası, 1906.

³³⁴ Meşrutiyet Anayasası Değişikliği.

³³⁵ Rafii, Mansure, a.g.e., s. 53.

sağlamaları gerekiyordu. Bu şartlar şu şekilde sıralanabilir: 1. İran Uyruklu olma; 2. 20 yaşını doldurmuş olmak; 3. Bu eyalette bir mülke veya eve sahip olmak veya doğrudan vergi ödemek.³³⁶ Meşrutiyet Devrimi'nin gelişmesinde önemli bir rol oynayan bu derneklerin en aktifleri Azerbaycan eyalet derneği idi.

Aslında bu derneğin baştaki adı, “Tebriz Derneği” idi. Ancak, eyalet ve velayet dernekleri yasasının onaylanmasından sonra derneğin ismi “Azerbaycan Eyalet Derneği” olarak değiştirildi. Dernek, parlamento tarafından bir örgüt olarak tanımlanmasına rağmen; merkezî hükümetin bir temsilcisi olarak seçimlerin izlenmesi, şikâyetlerin ele alınması, vergi toplanması ve bunun gibi çeşitli görevlerle de yükümlüydü. Dolayısıyla dernek ülke çapında daha derin ve temel ekonomik ve toplumsal reformların yapılmasını talep etmekteydi. Derneğin Meşrutiyet meseleleri ile ilgili tutumu değişmezdi ve İstibdat ile herhangi bir uzlaşmaya hazır olmadı.³³⁷

19 Ekim 1906'da dernek bir gazete de yayınladı. Bahsi geçen bu gazete ilk beş sayısında “Ceride-i Milli” olarak, 6. ila 9. sayılarında “Ruzname-i Milli ve son olarak 10. ila 37. sayılarında ise yeniden "Ceride-i Milli" olarak anıldı. Ancak eyalet derneğinin bir organı olduğu için 38. Sayıdan itibaren "Dernek" adıyla yayınlandı. Bu gazetenin ilk sayısının içeriğinin çoğu, basit nesir ile yazılmış olan dernek faaliyetleri ve Azerbaycan olaylarıyla ilgiliydi.³³⁸

Zikredilen dernek, diğer Azerbaycan şehirlerinin dernekleriyle temasa geçmiş ve onlara çeşitli emirler vermiştir. Bu derneğin itibarı; yalnızca meşrutiyetten sonra kurulan ilk dernek olmasından değil, meclisi desteklemekte etkin bir rolü olduğundan, Tebriz’de geniş

³³⁶ Eyalet ve Velayet Dernekleri Yasası, onay tarihi, 1325 Rabiül Sani.

³³⁷ Rafii, Mansure, a.g.e., s. 53.

³³⁸ Khadarizadeh, Ali Akbar, **Karkerd ve Negşe Ettahadiyeha der Meşrutiyete Evvel (Birinci Meşrutiyette Derneklerin Rolü ve İşlevleri)**, Moskuye, 2. Sene, sayı: 6, Bahar 2007, s. 41.

çapta grevlere gidilmesini sağladığı ve böylelikle de Muhammed Ali Şah'ı meşrutiyetin ilkelerini kabul ettirdiğinden kaynaklanmaktaydı.³³⁹

Zikredilen dernek iki meclisten oluşmaktaydı; ilki halkın itirazları ve dilekçeleriyle ilgilenen genel meclis ve ikincisi de milletvekilleri tarafından Cumartesi ve Çarşamba günleri millet ve devlet işlerini müzakereye açan özel meclis. Bunun yanında ayrıca, esnaf ve tüccarlardan oluşan 12 kişilik bir grup her gün dernekte bulunmalıydı. Her gün tüccar temsilcilerinden 3 kişi, esnaftan 2 kişi ve yürütme memurları beraber genel mecliste bulunur ve halkın sıkıntılarını gidermek için genel meclis üyeleri ile iş birliği yaparlardı.³⁴⁰

Birlikte ele alındığında, söz konusu dernek, hükümet, devlet ve yasamayla ilgili tüm bu meselelere Azerbaycan eyaleti sınırları içinde müdahale ediyordu. Örneğin bu dernek çabaları ile ekmeğin fiyatı Tebriz'de düşürülmüştü. Ayrıca, temel ürünlerin dağıtılmasını da izlemiş ve ayrı yeni okullar kurulmasına da vesile olmuştur. Derneğin etkisi ve güvenilirliği o kadar yüksekti ki, Tebriz mücahitleri Mirza Hasan Müctehid ve oğlu Mirza Mesut'u şehirden kovmak için derneğe başvurmuşlardı.³⁴¹

10 Türk Milliyetçiliği Dalgaları

10.1 Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Yayılması ve Azerbaycan'a Etkisi

1683 senesi Osmanlı'nın Viyana kuşatmasından geri çekildiği ve İmparatorluğun zayıflamasının başlangıcı olarak kabul edilebilir. Üç yıl sonra Osmanlılar, Budapeşte'yi kaybetti ve bunun üzerine Kırım'ın kaybetmeleri, Yunanistan'ın bağımsızlık kazanması ve

³³⁹ İttihadiye, Mansure, (1982), **Şeklgiri ve Tehevvole Ehzahe Siyasiye Meşrute (Meşrutiyet Siayasal Partilerinin oluşumu ve Değişimi)**, Tahran, Neşri-i Gostere, s. 157.

³⁴⁰ Khadarizadeh, Ali Akbar, a.g.e., s. 42.

³⁴¹ Kasravi, Ahmet, **Tarihe Meşrutiyete İran (İran Meşrutiyet Tarihi)**, Tahran, Amir Kebir, s. 34-131.

Sırp ve Bulgar vatandaşları arasındaki büyük isyanla Osmanlı, Avrupa topraklarının çoğunu kaybetmişti. Tüm bu gelişmeler bir dizi reformla sonuçlandı. Fransa ve İngiltere'nin eski Büyükelçisi ve 1839'da İmparatorluk sadrazamı olan Mustafa Reşit Paşa bu reformları sunan kişidir. Bahsi geçen bu reform, Sultan Abdülmecit'e teslim edildikten ve onun onayını aldıktan sonra "Hattı-ı Şerif-i Gülhane" adıyla anılmaya başlandı.³⁴²

Bu değişiklik Tanzimat Döneminin de başlangıcıydı. Tanzimat döneminin en önemli dayanaklarından biri olan Osmanlıcılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan bütün ulusların ve etnik grupların çıkar ve düşünce birliği temsil etmekteydi. Osmanlıcılığın Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlar arasında farklı yansımaları vardı. Bulgarların isyanı ve İmparatorluğun doğusunda Ermenilerin yükselen huzursuzluğu, Osmanlı'nın zayıfladığını gösteren işaretler arasındaydı. Bu sebeple, Osmanlıcılık aşamasından İslam Birliği düşüncesine geçiş, 19. yüzyılın son yıllarında (II. Abdülhamit döneminde) Osmanlı devletinin resmi çizgisi haline gelmişti. Ancak, imparatorluğun giderek yok olmaya başlaması ve kademeli bir şekilde çöküşünün devam etmesi, bir İslam birliği fikrinin Osmanlı devlet adamlarının taleplerini karşılayamayacağını gösterdi. İşte Türk milliyetçiliğinin oluşumunun temeli bu noktada ortaya çıkmıştır.³⁴³

Sultan Abdülhamit döneminin ilk yıllarında, Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa yeni nesilde etnik ve ırksal vicdanı uyandırdılar. Öğrencilere, ırklarının Osmanlı değil, Türk olduğunu ve dillerinin de Osmanlı değil Türk dili olduğunu öğrettiler.³⁴⁴

Darülfünun'da tarih felsefesi profesörü Ahmed Vefik Paşa, Şecere-i Türkî'yi Doğu Türkçesine tercüme etmiş. Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmâni lügatını hazırlamış,

³⁴² Zare, Vand, (1990), **Efsaneye Panturanism (Pantoranizmin Efsanesi)**, çev. Muhammed Reza Zerger, Tahran, Bineş Yayınları, s. 45.

³⁴³ Beyat, Kave, (2008), **Pantürkism ve İran**, Tahran, Pardis-i Daneş yayınları, s. 3-8.

³⁴⁴ Vand, a.g.e., s. 47.

Türkiye’deki Türkçenin diğer Türkçe lehçelerin farklı olduğunu aralarında karşılaştırmalar yaparak meydana koymuştur. Ahmed Vefik Paşa Türkçülüğün temel öğelerini oluştururken, Şipka Kahramanı Süleyman Paşa Türkçülüğü sorumluluğu altında olan askeri okullara aşılama çalıyordu. Süleyman Paşa’nın Türkçülük mefkuresinde, Deguignes’in tarihi zihniyetinden etkilendiğini, söyleyebiliriz. Zira birinci kez Süleyman Paşa Türkiye’de, Çin kaynaklarına istinaden Türk tarihini yazıp ve bu yazılarda, Deguignes’a atıfta bulunmaktadır. Görününen o ki Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Paşa Türkçülüğün ilk babalarıdır.³⁴⁵

Abdülhamid Türkiye’de bu akımın önünde durdurmağa çalışırken, Rusya’da iki büyük Türkçü düşünür yükselmekteydi. Mirza Fethali Ahundof onlardan biridir ki Azerbaycan Türkçesinde kaleme aldığı orijinal komediler, Avrupanın bütün dillerine tercüme edilmiştir. Kırım’da Tercüman Gazetesi’ni çıkaran İsmail Gasparalı İkinci büyük düşünür’dür. Gasparalı’nın Türkçülük konusunda ana eksenini “dilde, fikirde ve işte birlik” idi. Hem Kuzey Türkleri ve hem Batı Türkleri rahatlıkla Tercüman Gazetesi’ni anlayabiliyordu. Türklerin hepsinin müşterek dil çatısının altında birleşmesinin mümkün olduğuna dair olan inancına bu gazetenin varlığı canlı bir delil olarak sunulabilir.³⁴⁶

Kırım Tatarları, Rusların kontrolündeki ilk etnik gruplardan biri olduğu gibi, dini gelenekleri ve kültürel gelenekleri ile geçmişleri hakkında bilgi edinerek Rus hakimiyetine direnmeye çalışan ilk etnik gruplardan biriydi. Şahabeddin Mercani, Abdulkayyum Nesiri, Hüseyin Feyz Hani gibi kişilerin bu alandaki girişimleri İsmail Gasparalı’nın düşünce ve görüşlerini doruk noktasına ulaştırmıştı. Gasparalı’nın Boğaz’dan Doğu Türkistan’a kadar kapsamlı bir Türk dili geliştirmeye yönelik eğitim motivasyonları, tüm Türk halklarının

³⁴⁵ Gökalp, Ziya, **kızıl Elma**, Hazırlayan: Ali Betlik, (2018), İstanbul, Kamer yayınları, s. 44-46.

³⁴⁶ Gökalp, Ziya, (2012), **Türkçülüğün Esasları**, Ankara, Alter, s. 25.

birliğini vurgulayan bir tür Pantürkizm düşüncesini vurguluyordu. Çarlık tiranlığının kurulmasıyla birlikte, siyasi faaliyet olasılığı ortadan kalkmış ve Kafkasya ile Kırım'ın siyasi ve kültürel figürlerinin çoğu İstanbul'a taşınmıştı. Bu enada, devamlılığını sürdüren Abdülhamit saltanatına ve İslam birliği fikrine rağmen, Rusya Türklerinin göçü çok da zamansız değildi.³⁴⁷

19. yüzyılın son yıllarında Bir grup tıp fakültesi öğrencisi, daha sonra İttihat ve Terakki Komitesi olarak anılacak olan bilinen bir örgüt kurdular. Her ne kadar bu örgütün ve Genç Türkler olarak bilinen üyelerinin çabaları, 1896'da Abdülhamit'in tahttan indirilmesine yol açsa da, bu durum örgüt üyelerinin birçoğunun tutuklanmasına yol açmıştır. Ancak yine de hükümetin imparatorluk topraklarını koruyamaması ve sürekli olarak askeri ve idari reformların uygulanması 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyetinin ikinci isyanına neden olarak Abdülhamit'i Meşrutiyet hükümetine tekrar iade etmeye mecbur bıraktı. Bu devrim ne İslam birliğini ne de Osmanlıyı bir çözüm olarak gören milliyetçi güçlerin üstünlük kazanmasına yol açtı. Türkçülük ceryanı Abdülhamit'in iktidarının son zamanlarında İstanbul'da yeniden yükselmeye başladı. Ali Bey Hüseyinzâde, Rusya'dan İstanbul'a yerleşip ve Türkçülük ilkelerini Tıbbiye'de öğretiyordu.³⁴⁸ İslam birliği fikri zayıfladıkça, Türkçe konuşulan ülkelerde siyasal ve sosyal düşünce kurmaya çalışan düşünürler, Turancılık fikrinin peşinden gitmeye başladılar. İsmail Gaspıralı liderliğindeki bu hareket, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve Ali Bey Hüseyinzadeh aracılığıyla Osmanlı Türklerini etkileyebildi.³⁴⁹

³⁴⁷ Beyat, a.g.e., s. 4-11.

³⁴⁸ Gökalp, a.g.e., s. 24.

³⁴⁹ Köçer, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Türkçülük Akiminin Ortaya Çıkması", **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, No:3, 2003, s. 12.

1904 yılında Kahire'deki Türk dergilerinin birinde Yusuf Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı bir tez yayınladı. Akçura, bu tezi Türkçülük düşüncelerini açıklamadaki önemi bakımından Marx'ın sosyalizmi açıklamadaki komünist manifestosuna benzetmişti. İslamiyet ve Osmanlıcılık mefkûrelerini iki yanlış politik biçimi olarak zayıf yönlerini vurgularken Akçura, imparatorluğun yalnızca bir politikanın etrafında ihya edilebildiğini ve o politikanın da Türkçülük olduğunu belirtiyordu.³⁵⁰

Osmanlı sınırları dışında çeşitli Türk akrabalarının varlığına atıfta bulunarak, Asya'daki bütün Türklerin yeni bir ittifak kurma olasılığını ve orada yatan gizli bir gücü vurgulamıştır. Şimdi, Osmanlı'da meydana gelen yeni gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, bu üçüncü tarz siyaset çizgisi yükselişe geçmiştir. 1908 yılında Yusuf Akçura, ünlü Osmanlı şairi Muhammed Âmin ile birlikte Türk Derneği'ni kurmuştur. Bu derneğin amacı, dünyadaki bütün Türk topluluklarının tarihini, dilini ve edebiyatını araştırmak olarak belirtilse de dernek, bir anda siyasi bir hareket haline gelmişti. Bahsi geçen bu dernek 1911'de yerini "Turan Neşri Maarif Cemiyeti" ine devretmişti ve Yusuf Akçura yönetiminde Türk Yurdu adlı dergiyi yayımlıyordu. Akçura ile birlikte Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüsyinzade gibi diğer göçmenler de bu derginin idaresine yer almaktaydılar.³⁵¹ Bu noktadan itibaren, Osmanlı'da Genç Türklerin iktidarıyla birlikte, Pantürkizm'in yayılması için bir alan sağlanmış oldu. Türk dilinin, ülkenin resmi diline haline gelmesi, Genç Türklerin gücü ele geçirdikten sonra attığı ilk adımlardan biriydi. Pantürkist propagandası, toplantı yapmaktan ve siyasi ve eğitimsel toplantılardan sorumlu olan Türk Ocakları gibi organizasyonların kurulmasıyla 1912'de genişlemiş oldu.

³⁵⁰ Vand, a.g.e.,s. 31.

³⁵¹ Beyat, a.g.e., s. 17.

Türk milliyetçiliği başlangıçta kendisini edebi bir eğilim olarak göstermekteydi. O günlerde; Ziya Paşa , Namık Kemal, İbrahim Şinasi ve Ali Suavi gibi edebi simalar ve Genç Osmanlılar, daha geniş bir halk kitlesine ulaşmak için, yönetici çevrelerin dilini basitleştirme ve yabancı kelimelerin dildeki yoğunluğunu azaltmaya çalışmışlardır. Ve büyük ölçüde de başarılı olabilmişlerdir. Osmanlı gazetecisi ve aynı zamanda da bir edibi olan Ahmet Mithat Efendi, bu eğilimi şu şekilde açıklamıştır:

Milletimiz anadili olan Türkçeyi kaybetmiştir ve mecburen Osmanlıca gibi adlandıramayacağımız bir dili öğrenmek zorunda kalmıştır... Bu dil ne Arapça ne Farsça ve ne de Türkçe'dir. Belki bir azınlığın dilidir ki çoğunluğa galip gelmiştir. Bu edebi akım bazı tarihi ve dilbilimsel araştırmalar alanını açmıştır.³⁵²

Bu dönemde Ziya Gökalp gibi kişiler de ayrıca ortaya çıkmıştır. Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkezi Komite üyesiydi ve aynı zamanda da bu cemiyetin Türkçülük konusunda temel taşlarından biri olmuştur. Gökalp, Turan'ın kurulmasına inanıyordu ve bu amacına ulaşmak için üç aşamalı bir plan tasarlamıştı: Birincisi, imparatorluk âleminde Osmanlı Türklerinin otoritesini ve farklı azınlıkların Türkleşmesini güçlendirmek, ikincisi de Osmanlı Türklerine en yakın akraba olan Türkleri yani Güney Azerbaycan'ı ve diğer Kafkasya Türklerini kendilerine çekmek ve sınırları birleştirmek. Üçüncü ve son olarak ise; bu Türk ekseni etrafında Asya'daki Turan kavimlerini bir millet olarak birleştirmek.³⁵³

İttihat ve Terakki liderleri ve özellikle Savaş ve İçişleri Bakanı Enver Paşa ve Talat Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcını imparatorluğu ihya etmek için bir fırsat olarak değerlendirmek istemiş ve Almanya ve müttefiklerle birlikte İngiltere ve Rusya aleyhine savaşa girmişlerdir. Osmanlı dış politikasında üç tarz-ı siyaseti tercih etmekle, Azerbaycan ve Türkistan'da umutlar uyandırmıştı. Zira, Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan'ın

³⁵² Vand, a.g.e., s. 86.

³⁵³ Gökalp, a.g.e., s. 29.

bağımsızlığı sağlanarak Azerbaycan milleti Rus ve Fars boyunduruğundan kurtulabilirdi. Birinci Dünya Savaşı esnasında, Enver Paşa ve arkadaşları, imparatorluk içindeki iktidarı pekiştirdikten sonra daha çok Kafkasya Cephesi'ne odaklandılar. Çünkü Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla, üçüncü aşamanın (Ziya Gökalp'ın onayladığı 3 aşamadan biri), yani Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne entegrasyonunun gerçekleştirilmesinin yolu açılmış oldu. Osmanlı kuvvetleri iki ayrı sütunda Bakü ve Tebriz'e doğru harekete geçtiler. Osmanlı kuvvetlerinin ve Nuri Paşa'nın Gence'ye gelmesinden sonra Müsavat Partisi, 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti.³⁵⁴

Bakü'nün Nuri Paşa tarafından ele geçirilmesinden sonra, Osmanlı kuvvetleri kuzeyde, Dağıstan'a doğru ilerlemeye devam etti; Türk ordusunun bir kolu da Orta Asya'ya doğru açılan bir yol bulmak için Güney Azerbaycan'ın kuzey kesimlerine giderek Tebriz, Erdebil ve Gilan'ı ele geçirdi. Tıpkı Kafkaslar gibi Güney Azerbaycan da Türkistan'a giden bir transit yoldan ibaret değildi, Türklerin yaşadığı ve Türk ırkının yaşam sürdüğü bir bölge olan Turan'ın bir parçasıydı.³⁵⁵

21 Temmuz 1914'te Batum ve Kars'ta toplanan Osmanlı birlikleri Azerbaycan'a giriş yaptı ve Nahcivan ve Hoy'a saldırılar düzenledi. Osmanlılar; Kars'ta görev yapan birliklerine ek olarak, Azerbaycan'ın iç kuvvetlerinden ve Osmanlı'da yaşayan Azerbaycanlı Meşrutiyet mücahitlerinden de destek aldı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında; göçebe kabileler, Somai ve Lahijan da Osmanlı İmparatorluğu ile anlaştı. Ancak akabinde Osmanlının içinde de Abdüsselam Şey Barızan ve bazı aşiret liderleri Ruslarla birlik olup Osmanlılara karşı saf tuttular. Mirza Sait Salması'nın arkadaşı olan ünlü Osmanlı hatip, Ömer Naci Revşeni Bey, Çerkez Ethem ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin

³⁵⁴ Vand, a.g.e., s. 137.

³⁵⁵ a.g.e., s. 139.

etkin üyelerinden ve Osmanlı gizli teşkilatı üyelerinden Reşit Bey ile birlikte Azerbaycan'a giriş yaptı. Amaçları ise Azerbaycanlıları Ruslara karşı birleştirmek ve bu şekilde Rus birliklerinin bir kısmını devre dışı bırakmaktır. Azerbaycan göçmen Meşrutiyet savunucuları arasında; Amir Heshmat, Hacı Mirza Ağa Buluri, Mirza Nurullah Han Yekani, Haşem Han, Nusratullah Han, Farsülmülk, Haydar Emmioğlu, Hüsyin Ağa Fişengçi bulunmaktadır ve toplamda yaklaşık 200 Azerbaycanlı Osmanlı ordusu safında yer almıştır.³⁵⁶

1915'te Osmanlı'nın Ruslara karşı yenilgisi ve Osmanlı'nın geri çekilmesini takiben, Ruslar Ermenilerle birlikte; Urmiye, Salmas ve Hoy şehirlerini işgal ederek masum halkı katliam etmiştir. 1917'de Rus Devrimi'nin gerçekleşmesiyle birlikte, Rus ordusunun çöküşü belirginleşmiş ve Ruslar Azerbaycan'ı terk etmişlerdir. Bölge halkının 1918'de Cilolar tarafından tekrar katliama uğramasıyla birlikte, Osmanlı ordusu bölgede Türk ve Müslüman halkın katliamını önlemek için Güney Azerbaycan'a girmiş ve 19 Ekim 1918³⁵⁷ tarihine kadar, yani güvenlik ve düzeni sağlayana kadar, bölgede kalmıştır. Sonuç olarak halkın Cilolar tarafından katliamı engellenmiş oldu. Düzen ve güvenliğin getirilmesinin yanı sıra, Osmanlılar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından birtakım kültürel girişimler de yapılmıştır. Buna örnek olarak Osmanlı'nın yardım ve desteğinin bir sonucu olarak ilk defa Azerbaycan'da Türkçe "Azerbaycan" adıyla Tebriz'de bir derginin yayınlanması verilebilir. Bu dergide Azerbaycan ile Türkiye arasındaki etnik ve dilsel bağlantılar vurgulanmıştır. Genç Türkler, Azerbaycan'da şubeler kurarak Azerbaycan Türklerini

³⁵⁶ Melekzade, Tevhid, (2017), **Faceye Cilolug ve Azerbaycan der Esnaye Cenge Cehaniye Evvel (Birinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Ciloluk Faciası)**, Tebriz, Neşr-i Ahtar, s. 4-5.

³⁵⁷ A.g.e., s. 130.

kendilerine yakınlaştırmaya çalışmıştır. Parti, Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığından yanaydı.³⁵⁸

10.2 Kuzey Azerbaycan'da kurulan Cumhuriyet: modern Azerbaycan kimliğinin oluşumu

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918'de Muhammed Amin Resulzadeh (1884-1954) önderliğinde yaranması, modern milli kimliğin Kuzey Azerbaycan'da gelişmesindeki çok mühim aşamadır. Azerbaycan'da Müsavat Partisi 1911 senesinde az zamanda Azerbaycan'nın yükselen Kimliğini temsil etti. Müsavat Partisi İlk kurulduğu yıllarında daha çok İslamcı bir partiye benzese de, 1913 yılına kadar mülteci olduğu İstanbul'dan partinin ideoloğu M. Emin Resulzade'nin yazdığı ve gönderdiği Türk mektupların etkisi altında ideolojik açıdan İslamcılıktan Türkçülüğe dönmüş. Ayrıca, sonraki planlarında din ve hükümet işlerinin ayrılmasını benimseyen laik bir idari sistem öngördüğünü de belirtti. Resulzade başlangıçta Azerbaycan'a has başka bir dil yaratılması çabalarını Türk halkları arasında olan birlik eylemlerini müşküle sokacak endişesiyle karşı çıktı. Resulzade mevcut dünya siyasi koşullarında tüm Türkleri tek bir ülke olarak birleştirme fikrinin imkansız olduğunun farkına vardı ve bağımsızlığını kazanan Türk ülkeler arasında bir federasyon kurulması fikrini öne sürdü. Bu yeni Turan düşüncesinde klasik Turancılığın aksine, farklı Türk halkları bağımsızlığını kazandıktan sonra bir Türk ülkeleri (Turan) federasyonunda bir araya gelebilir.³⁵⁹ Dolayısıyla Müsavatçılar, bağımsızlık ilanının arefesinde, Türk halklarının bir üyesiyken Azerbaycan'ın özlüğünde

³⁵⁸ Ruhi, Nabiullah, “Negahi Dobare ber Endişeye Siyasi der Torkiye: Hiyale Pantorkism” (Türkiye’de Siyasal Düşünceyi Yeniden Okuma, Pantürkizm Hayali), **Araştırma**, sayı: 25, Sonbahar 2002, s. 162.

³⁵⁹ Aliyeva Kengerli, Aybeniz. (2008), **Azerbaycan'da Romantik Türkçülük**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yayınları, s. 150.

bir ulus olduğu gerçeği inançına varıp ve hareket etmişler ve “Azerbaycan ulus devlet” fikrini, “Türk birliği” ideali yerine benimsediler.³⁶⁰

1918'de bölgedeki gelişmelerin bir sonucu olarak, başlangıçta Rusya içinde özerklik kurmayı düşünen eşitlikçiler, Transkafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti çerçevesinde Gürcistan ve Ermenistanla beraber katılmayı kabul ettiler.³⁶¹ Ancak bu federasyon uzun sürmedi ve kısa sürede feshedildi. Bundan sonra Seym'in Azeri üyeleri önce Azerbaycan Milli Konseyi'ni ve akebinden 28 Mayıs 1918'de Muhammed Emin Resulzade önderliğinde dünyaya Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilan ettiler. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti iktidarı devrinde, Çarlık İmparatorluğunun Ruslaştırma politikaları tersine döndü. Müsavat Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın çağdaş milli kimliğini güçlendirmek için önemli adımlar attı. 27 Haziran 1918'de hükümet Türkçeyi ülkenin resmi dili yapmaya karar verdi. Okulların her kademesinde anadilde eğitim zorunluymışken, hükümet Osmanlı Türkçesinin lise ve kolejlerde öğretilmesini zorunlu kıldı. Yeni ders kitapları Kurulan Telif Hakkı ve Tercüme Komisyonu tarafından yayınlandı, okullarda Genel Türk Tarihi dersleri Rus tarihi dersleri yerine verilmeye karar verilmiştir. Öğretmen ihtiyacını karşılamak için çeşitli öğretmen yetiştiren okullar açıldı. Acil ihtiyacı karşılamak için Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaklaşık 50 öğretmen de işe alındı. Ayrıca, yüksek öğrenim görmek için yurtdışına yaklaşık 100 öğrenci gönderildi.³⁶² Alfabe düzeltmesi de bu dönemde sıcak bir siyasi konuydu ve parlamentoda ve basında tartışma konusu oldu. Alfabeyi değiştirmek için 21 Mart 1919'da bir çalışma komitesi kurulmasına rağmen,

³⁶⁰ **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, (1988), çev. Nuray Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları, S.196.

³⁶¹ Yerasimov, Stefanos., (1995), **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 303

³⁶² Resulzâde, Mehmet Emin. **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti) 1990**, İstanbul, s. 70. Ve Keykurun, Naki. **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, (1998), Ankara, İlke Kitap ve Yayınevi, s. 161-162.

ülkenin sosyo-politik koşulları sorunun çözülmesine ve alınan kararların uygulanmasına izin vermedi.³⁶³

Ancak Azerbaycan hükümetinin bağımsız bir devlet olarak ömrü kısıydı. Geçici Devrim Konseyi Kızıl Ordu Bakü'yü 27 Nisan 1920'de işgal ettikten sonra kuruldu. Sonuç olarak, Azerbaycan tarihindeki ilk modern devlet yıkıldı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ömrünün kısalığına rağmen, bundan elde edilen sonuçlar Azerbaycan tarihinin en önemli dönemlerinden birini göstermektedir. Bu hükümetin kurulması ile Azerbaycan denen bir milletin varlığı tanınmıştır. Azerbaycan kelimesi coğrafi, dilsel ve etnik anlamdan daha ziyade siyasi bir anlam da buldu.³⁶⁴

Bununla birlikte o zamana kadar coğrafi bir bölgenin adı olan Azerbaycan, artık bir ülke ve iki milyon nüfusu olan bir devletin adı olmuştur. O zamana kadar Tatarlar, Transkafkasya Müslümanları veya Kafkas Türkleri gibi çeşitli isimlerle anılanların ötesinde Azerbaycanlı olmuşlardı.³⁶⁵ Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuzey Azerbaycan'da kurulması ile Azerbaycan halkının ulus devlet olarak geçiş süreci sona ermiştir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ivme kazanan modern siyasal kimlik sorunu, uygulama ve pekiştirme aşamasına gelmişti. Böylelikle bağımsız bir ulus-devletin kurulmasıyla Azerbaycan Türklerinin kimlik anlayışı olgunlaştırılmış ve korunmuştur.³⁶⁶

İki yıldan fazla olmayan bu bağımsız dönem, Azerbaycan halkının kimliğinin niceliğine ilişkin tartışmalara son vermiş ve sonraki dönemlerde Kuzey Azerbaycan'ın

³⁶³ Aslan, Betül, (2004), **Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Yeni Yol Gazetesi**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, s.22-24.

³⁶⁴ Hasanlı, Cemil., (1998), **Azerbaycan Tarihi (1918-1920)**, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, s. 96.

³⁶⁵ Swietochowski, Tadeusz, a.g.e., s.196.

³⁶⁶ Asker, Ali. "Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler". **Yeni Türkiye**, 75 (2015b), s. 543.

tarihi gelişmelerinde önemli rol oynamıştır. Azerbaycan'da demokratik bir cumhuriyetin kurulması, ülkenin sınırlarını belirledi ve Azerbaycan halkını millet olarak tanıdı. Bu durum Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği içindeki konumunu belirlemeye yardımcı olmuş ve 1990'larda Azerbaycan halkının bağımsızlık hareketi için önemli bir kaynak ve referans olmuştur.³⁶⁷

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurulması her ne kadar Kuzey Azerbaycan'da bir ulus devletinin kurulmasına yol açmışsa da bir o kadar da Güney Azerbaycan Türklerini de etkilemiştir. İran devlet yetkilileri, önünde sonunda bu cumhuriyeti tanımak mecburiyetinde kalmış olsalar da ilk başlarda Azerbaycan adının bu yeni devlete koyulmasına itiraz etmişler ve bunu Osmanlı devletinin bir oyunu olarak adlandırmışlar. Bu itirazlar İran devletinin resmi siyaseti olmasa da İran Milliyetçi akımları hâla Azerbaycan Cumhuriyeti'ni; Kuzey İran, Bakü Cumhuriyeti veya Aran cumhuriyeti olarak adlandırıyorlar.³⁶⁸

10.3 Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Azerbaycan Tutumu

Osmanlı, Bakü'yü ele geçirdikten sonra, Türkistan'a doğru yaptığı ilk hareketleriyle birlikte neredeyse hedeflerine ulaşmış olacaktı. Ancak, aniden yenilmiş devletlerin merkezî safına katılarak Kafkasya ve İran'da fethettiği toprakları terk etmek zorunda kaldı. Ayrıca, savaş öncesinde sahip oldukları toprakları (Suriye ve Mezopotamya) ve hatta imparatorluğun kalbindeki bölgelerden de feragat etmek zorunda kalıp topraklarının yabancılar tarafından işgal edilmesine izin verdi. Sultan 6. Mehmet, TBMM devre dışı

³⁶⁷ Turan, Refik, “Kuzey Azerbaycan'da modern Ulus Kimliğinin Gelişim Sürecine Genel bir Bakış”, **Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Ocak 2018. Erzurum, s. 435.

³⁶⁸ Movehhd, Rabee, <https://hoosk.ir/%D9%81%D8%B1%D8%B2%D9%86%D8%AF-%D9%86%D8%A7%D8%AE%D9%84%D9%81-%D8%B9%D8%AB%D9%85%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D9%BE%DA%98%D9%88%D9%87%D8%B4%DB%8C-%D8%AF%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D9%87-%D8%B4%DA%A9%D9%84%E2%80%8C/>, Erişim Tarihi: Temmuz 2018.

bıraktı ve üyeleri Müttefiklerin şartlarını kabul etmeye istekli yeni bir hükümet kurdu. İstanbul'un Müttefikler tarafından yönetilmesine ek olarak, Fransalılar Çukurova ve Edirne, İtalyanlar Çanakkale Boğazı kontrolünü ele geçirmiş ve Antalya'da mesken tutmuşlardı. Türkiye'de artık yüksek bir üne sahip olan Mustafa Kemal Paşa, Müttefik karşıtı bir direnişi örgütlediği için İstanbul'da sultan ve hükümeti için sorun sayılırdı. Bu yüzden 6. Mehmet kendisini Samsun'da bulunan Dokuzuncu Ordu Genel Müfettişliğine atadı ve kalan Osmanlı kuvvetleri birimlerinin dağıtmasına görevlendirildi.³⁶⁹

Mustafa Kemal Paşa 9 Mayıs 1919'da Samsun'a giriş yaptı, ancak orduyu dağıtmak yerine, yabancı hakimiyetten arındırılmış bir Türk devletinin kurulması taraftarı olanları kendi etrafında topladı. Müttefikler, bu akıma karşı koymak için Yunanlıları İzmir'e taşıdı ve Sultan Muhammed de direnmeme emri verdi. Bu husus Mustafa Kemal Paşa'nın teveccühünü artırdı. Yunan-Türk savaşı iki yıl sürdü ve Türk Ordusu'nun 1922'deki zaferiyle birlikte mücadele sona erdi. Bu olayları izleyen barış konferansı 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasına yol açtı ve şu anda Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan tüm bölgelerde Türklerin egemenliği tanınmış oldu. 1922'de saltanat kanunu ve onu takiben 1924'te de hilafet kanunu resmen kaldırıldı.³⁷⁰

Mustafa Kemal Paşa 1938'e kadar görevinin başındaydı ve Türkiye'nin ekonomik, siyasi ve sosyal yapısında büyük reformlar yaptı. Azerbaycan'ın 1918'den 1938'e kadar olan süreçte Türkiye'deki durumu iki ana dönemde incelenebilir: ilk dönem, 1918'den 1925'e ve ikinci dönem ise 1925'ten 1938'e kadar.

³⁶⁹ Peter, Mansfield, (2009), **Tarihe Haveremiyane (Ortadoğu Tarihi)**, çev. Abdulali, Espahbodi, Tahrán, Bilimsel-Kültürel Yayınlar Kooperatifi, s. 196.

³⁷⁰ Mansfield, a.g.e., s. 198-200.

10.3.1 Birinci dönem: Ateşkesin imzalanmasından 1925'te İttihat ve Terakki Cemiyeti Üyelerinin Göç Etmesine Kadar

Bu dönemde hâla İttihat ve Terakki Cemiyeti iç ve dış politikaların belirlenmesinde ana bir güçtü. Bu partinin Turancı/Türkçü mahiyeti göz önüne alındığında, Güney Azerbaycan'ın da Türk devlet adamlarının yanında önemli bir konumu vardı. 1918'den 1922'ye kadar Türkler kurtuluş ve özgürlük savaşlarıyla meşguldü, ancak diğer Türk bölgelerine de gaflet etmemişlerdi. Bu destek, Şeyh Mohammed Hıyabani'nin ayaklanmasını destekleme ve gazeteler, dergiler ve hatta konuşmalarda Güney Azerbaycan ile ilgili makalelerin yayınlanmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Savaş sırasında Bolşeviklerin de desteğiyle bazı Azeri Türkleri, İngilizlerin boyunduruğundan ve kontrolü altındaki Tahran yönetiminden kurtulmak için ayaklandılar ve 1920 Haziran'ın 23'de özerk bir yönetim oluşturdıklarını ve Şeyh Mohammed Hıyabani liderliğinde "Azadistan Cumhuriyeti"ni kurduklarını bildirmişlerdi. Tahran hükümeti bu durumu ancak 1920 Eylül ayında ordu gücünün vesilesiyle aşabildi. İsyanı kalkan Azeri Türklerinin içinde Türkiye taraftarı ve bir zamanlar İttihat ve Terakki içerisinde yer almış Türkçü Azeri aydınlar da görünmekteydi. İran'da bu olaylar vuku bulurken, Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu fiili bir işgal ile karşı karşıyaydı. İtilaf güçleri de Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı topraklarının nasıl parçalanacağını tartışmaya başlamışlardı İran'ın iç sorunlarını tam olarak çözemediği böyle bir dönemde Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda hak iddia ettiler ve Araz Nehri'nin kuzeyinden başlayıp kuzeydoğuda Darband'a kadar devam eden İran Azerbaycan'ının sınırları dayandığını ve Erzurum yakınlarından geçen Tiflis, Kars, Erivan ve Elizabetpol'u kapsayan bölgeyi İran'a ait olduğunu ve bu bölgelerin İran'a verilmesini talep ettiler. Bahsı geçtiği bölgede müstakil bir Ermenistan ve Kürtdistan kurmağı ve bunun altyapısını işleriyle uğraşan İngiltere, bu talebi

ciddiye almadı. Türk halkının bu zor durumunda İran'ın davranışı Türk aydınlarını ve basını şaşırttı. Süleyman Nazif konuyla ilgili ele aldığı makalesinin başlığında “Vay Brutüs sen de mi?” şeklinde itirazını göstermişti.³⁷¹

1923'te Ruşeni Bey, İstanbul Türk Ocağı merkezinde bir konuşma yapmış, bu konuşma basın çevrelerinde ve İran kamu idaresinde geniş yansıma yaparak İran'da Panturanizm tartışmalarına zemin hazırlayarak ortalığı alevlendirmişti. Konuşmasında İran'ın çoğu bölgesinin, özellikle de kuzey bölgelerinin Türk olduğundan bahsetmişti. Ona göre;

... Osmanlı İmparatorluğu'nun unsurları giderek Osmanlı İmparatorluğunun çöküşüne nasıl neden olduysa, İran da Osmanlı kaderine müptela olacak ve Güney Azerbaycan Türkleri daha sonra bir Türk hükümeti kuracaklardı...³⁷²

Bu konuşma İran hükümetinin resmi ve gayri resmi çevrelerinin protestolarını beraberinde getirdi. İran'ın İstanbul siyasi temsilcisi İshak Han Mufhemüddeve, Ankara'nın dışişleri temsilcisi Adnan Bey'le görüşerek Ruşeni Bey'in cezalandırılmasını talep etti.

Süleyman Nazif de “ Yetim Kardeşlerimiz” başlıklı makalesinde İran Türkleri hakkında görüşlerini bildirerek şu ifadeyi kullanmıştır: “... bu Türkler ya bağımsız bir devlet kurarak ya da bize katılmak suretiyle artık acemlerin kaderlerine ortak olmayacaklar...” çünkü “... tüm kanıtlar bize şunu ispatlamış ki mezhebî bağlar ırksal bağdan daha güçlü ve daha metin olamaz...” bunlara rağmen coğrafya olarak da “... Azerbaycan Türklerinin topraklarının giriş ve çıkışları bir taraftan Karadeniz ve diğer taraftan Akdenizdir. Dolayısıyla sonsuza kadar Kербela'dan Basra körfezine bakarak

³⁷¹ Metin, Barış, “Türk - İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, TSA, 16. Yıl, Sayı: 2, Ağustos 2012, s. 163-164.

³⁷² Beyat, a.g.e., s. 32.

bekleyecek değiller...” sonunda Süleyman Nazif, İran ve Turan arasındaki ezeli çatışmanın Azerbaycan’ı da kapsadığını vurgular ve kısa bir öneride de bulunur: “ey Türk aceme esir olma, hakiki kardeşlerinin kucağı size açıktır sen de kendi hak ve görevini unutma”.³⁷³

Ahmet Şükri, Türkiye’de Vatan gazetesinde yayınlanan “Güney Azerbaycan’da Yaşayan Türkler” başlıklı makalesinde “Coğrafiyeye Alem” kitabının, İran’ın Kuzeybatı eyaletini yersiz Azerbaycan olarak adlandırmasını eleştirerek bu bölgeye Bakü’de Güney Azerbaycan dendiğini ve bu bölgede yaşayan insanların da tıpkı Azerbaycan’ın kuzeyinde yaşayanlar gibi çoğunlukla Türk soylu olduklarını belirtmiştir. Nasıl ki Azerbaycan’ın Kuzeyi İran’la dilsel ve ırksal olarak herhangi bir bağı yoksa, aynı şekilde Azerbaycan’ın güneyinin de İran ile bu bakımdan doğrudan bir bağı bulunmamaktadır. Ahmet Şükri, bu makalede, Azerbaycan’da İran hükümetinin eylemlerini ve hareketlerini eleştirerek, “... Azerbaycan’da İran hükümetinden adil ve adaletli bir politika uygulamayı talep etmek...”³⁷⁴ Her Türk’ün görevi olduğunu söylüyor.

Bu dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Güney Azerbaycan’da faaliyetleri bakımından en zirvede olduğu dönemdi; Mir Fattah ve Mir Abbaskuli gibi simalar Astara’da Türk Ocağı pragmalarını yaymakla meşguldü; Türkçe kitaplar Tebriz’de ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde halk arasında dağıtılırdı. Türkiye’de Güney Azerbaycan’ı destekler nitelikte çeşitli makaleler yayımlanır ve konuşmalarda düzenlenirdi. Bu faaliyetler İran devletinin hassasiyetine neden oldu ve Mirza İshak Han tarafından önerilen “olaya müdahale komisyonu” adlı bir komisyon Ekim 1923 yılında dolayısıyla kurulmuş oldu. Fakat İran heyetinin 1922 yılında³⁷⁵ Kavamusaltana³⁷⁶ önderliğinde Ankara’ya düzenlediği

³⁷³ A.g.e., s. 64.

³⁷⁴ A.g.e., s. 76.

³⁷⁵ Bu ziyaret, Türkiye’nin kurtuluş savaşları verirken İran’ın toprak iddiasında bulunması nedeniyle o dönemde uygun olmayan bir davranış olarak telafi amaçlıydı.

ziyareti sırasında ve sonralarında Rıza Han'ın göreve başlamasına kadar olan dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri devam etmekteydi.

10.3.2 İkinci Dönem: 1925'ten 1938'e kadar

Bu dönem iki temel dönüşümle karakterize edilebilir. Birincisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin Türkiye'den Almanya'ya gitmesiyle başlayan dönüşümdür. Bu iş Müslüman milletleri harekete geçirmeyi amaçlayıp Müttefikler üzerindeki baskıya yönelik yapılmıştı. Parti liderleri, İngiltere'ye karşı verilen mücadelede Sovyet yardımının Almanya'nı yardımından daha yararlı olduğunu düşünen Bolşeviklerle ilk anlaşmaya vardıktan kısa bir süre sonra Moskova'ya gitti. Parti üyeleri Sovyetler Birliği'nde yaşayan Turanlılara odaklanmama taahhüdünü verdi ve sadece emperyalist devletlerle mücadele edeceklerini söyledi.^{377 378} Bu gidiş, Pan-Turancıların Türkiye'nin dış politikası üzerindeki etkisinin sona ermesiydi. Fakat Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Ayaz İshaki, Ziya Gökalp, Fuat Köprülüzade, Muhammed Emin, Hamdullah Subhi, Ali Haydar, Halide Edip, Celal Nuri, Ziya Nur, Yakup Kadiri, Yunus Nadiri, Ruşen Eşref, Falih Rıfkı gibi tanınmış simalar Mustafa Kemal liderliğinde Türkiye Devletinin gövde ve yapısında devam etmekteydiler.

Türkiye'deki yeni siyasi kuşak “İttihat-i Turan” ilkesi yerine “Türkiye dahilinde Türklerin Millî Mücadelesi” ilkesini benimsemeye başladı. Bu hareket, siyasi eğilimlerden

³⁷⁶ Metin, a.g.e., s. 167

³⁷⁷ Vand, a.g.e., s. 150.

³⁷⁸ Tabii ki, bu sadece meselenin görünümüydü, 1922 Nisan'ında Enver Paşa, Sovyetler Birliği ile Orta Türkistan arasında bir arabulucu olarak bölgeye gönderildi. Ancak, Taşkent'e ulaştığı anda, Türkistan kuvvetlerinin başına geçti ve Türkistan, Buhara ve Hive'nin ortak güçleri kumandanlığı ve “Amir” onursal unvanını aldı. Neriman Nerimanov aracılığıyla Moskova'ya yazdığı mektupta, Türkistan'ın bağımsızlığının tanınması çağrısında bulundu. Bu konunun Sovyetler Birliği tarafından onaylanmamasıyla birlikte, bölgede savaş devam etti ve Enver Paşa bu savaşlarda öldürüldü.

uzak durarak sadece Türkiye'yi kurtarmayı amaçlamaktaydı. Türkiye Ziya Gökalp'ın düşüncelerinin etkisinde Turan'ı üçüncü ve son plana bırakmıştır. Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türkiye de bu siyaseti takip etmekten yanaydı.

Balkan muharibeleri esnasında başlayan ve hızla devam eden bir Türk Birliği kurma çabalarının varlığı bilinmektedir. Bu çalışmayı yürüten gruplardan biri; Siyasi birlik fikrine ve özellikle Rusların işgali altında bulunan Türklerin dahil edilmesine vurgu yapılırken, bir başka grup da Türk birliği fikrini dil, kültür ve idealde bir birlik olarak gördü. Yani Türkiye dışında yaşayan Türklerin kültürel birliği ile iddia edilenlerin doğruluğunu savundu. Atatürk, kültür ve millet kavramlarını da eşit kılmış ve böylece bir toplumun siyasi birliği kadar manevi birliğine de önem vermiştir. Atatürk'ün tercihi, Milli Mücadele yıllarında veya Cumhuriyetin kurulmasından sonra, bu ikinci gruptaki Türkçülerin fikirlerini daha çok desteklemiştir, yani dil ve kanaatte birlik siyasetini tercih etmiştir.³⁷⁹

Mustafa Kemal Atatürk, dış Türkler politikasını şu sözlerle açıklamaktadır:

Kurtuluş Savaşı'ndan bu yana Türk milleti, savaşa girdiklerinde bile mahkum milletlerin özgürlük ve bağımsızlık davalarını ele almaya ve yardım etmeye karar vermiş. Bu nedenle, kendi söydaşlarının özgürlüğüne ve bağımsızlığına kayıtsız kalması elbette münasip değildir. Ancak milliyet mücadelesi bilinçsiz ve orantısız bir durum olarak görülmemeli ve savunulmamalıdır. milliyet mücadelesi, siyasi bir tartışmaya dönüşmeden önce bilinçli bir ideallik meseledir Bilinçli ideal, bilimsel yöntemlere dayalı pozitif bilim, amaç ve e gaye anlamına gelir. Bu durumda, propagandandalarda pozitif bilimlerde müracaatta bulunmak gerekir. Hareketlerin olanakları ve sınırlamaları dikkate alınmalıdır. Öncelikle Türkiye dışında kalan Türklerin kültürel sorunları ele alınmalıdır. Aslında Türklük davasını bu kadar olumlu bir düzeyde incelemekteyiz. Türklerin haşemli tarihinde, Türk dil kaynaklarına, zengin lehçelerine ve eski Türkçe eserlere vurgu yapıyoruz. Yakut Türklerinin Baykal uzaklıklarında bile dil ve kültüründen habersiz değiliz.³⁸⁰

³⁷⁹ Aslan, Mahir, **Atatürk ve Azerbaycan Politikası**, (2008), Edirne, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 54.

³⁸⁰ A.g.e., s. 55

İkincisi, Rıza Han'ın İran'da görev başına gelmesi ve merkezi bir hükümetin kurulmasıydı. Kavamussaltana'nın teşebbüsü ve istişaresiyle Rıza Han, gücü ele geçirmeden önce Atatürk'ün desteğini almıştı; fakat Atatürk, Rıza Han'ın İran'da cumhuriyeti ilan etmesini umuyordu. Ancak 1925'te Rıza Han kendini Şah ilan etti.

Memduh Şevket (Esental) Bey 7 Kasım 1925'te Türkiye devleti tarafından Tahran Büyükelçiliği'ne atandı. Büyük elçinin ilk vazifesi olarak Rıza Şah'a hükümet sistemini monarşiden cumhuriyete değiştirirse bunun ülke ve milletin menfaatine olacağını ve bu durumda Türkiye'nin desteğini alacağını söylemesini istenmişti. Fakat Türkiye'nin söz konusu istekleri sonuçsuz kalmış, 12 Aralık 1925'de Rıza Han İran meclisi tarafından "Şah" ilan edildi. Bunun ardından Türkiye ve İran münasibetlerinde kısa süreli bir soğukluk dönemi yaşanmıştır. Rıza Han'ın Şah olması için Türkiye hatta kutlama mesajı göndermemiştir. Rıza Şah 27 Aralık 1925 günü, Türk büyükelçisini kabul etmiş ve Türk devleti ile yakın olmak istediğini ve bunu şimdiki simtem ile mümkün olabileceğini Türklere tarafına iletilmesini istedi. 5 Ocak 1926'da Türkiye, Türkiye ile İran arasındaki ilişkilere dair iyileşmesine bir tebrik mesajı göndermiş. Ankara, Rıza Han'ın taç giyme merasimine büyük ilgi gösterdi. Bu merasim için Türkiye yetkileri Tahran'a gönderildi, aynı zamanda 29 Nisan 1926'daki Bakanlar Kurulu toplantısında İran Şahına değerli taşlarla süslenmiş bir kılıcın (murassa) takdim edilmesine karar verildi.³⁸¹

Bu iki mesele, yani İttihat ve Terakki Partisi'nin Türkiye'den ayrılması ve Pan-Turancıların Türk dış politikasında etkisinin azalması ve aynı zamanda Rıza Han'ın İran'da gücü ele geçirmesi, Güney Azerbaycan'ın Türk siyasetindeki pozisyonunu sarsmıştır. Zaman içerisinde de bu mesele yavaş yavaş unutulmuştu. İran ve Türkiye'nin bu dönemde yakın bağları vardı ve sonuç olarak Türkiye, Güney Azerbaycan'ı bu dönemde siyasi

³⁸¹ Metin, a.g.e., s. 170-171.

gündemine getiemezdi. Zira, bu dönemde Türkiye'nin komşularıyla barışçıl ilişkiler kurması ve var olan bu ilişkileri güçlendirmesi ülke adına en önemli şeydi.

11 Şeyh Muhammed Hiyabani ve Azadistan

Şeyh Muhammed Hiyabani, Meşrutiyet Devrimi hareketinden çıkmış gençlerden biriydi. Hiyabani 1880 yılında Şebister ilçesine bağlı “Hamene” kasabasında doğmuştur. Babası Hacı Abdülhamit, Rusya’nın Petrofski kentinde ticaretle meşguldü. Hiyabani ilköğretimini doğduğu kentte tamamladı. Daha sonrasında Rusya’ya gitti ve bir süreliğine babasının yanında ticaretle meşgul oldu. Bir müddet sonra vatanına geri döndü. Tebriz’de dini bilgiler öğrenmekle sınırlı kalmayarak öğrendiği dini bilgilerin yanında heyet, astronomi, hesap, felsefe, tabiat ve tarih bilimlerini de öğrendi ve kendisini bu şekilde geliştirmiş oldu.³⁸²

Meşrutiyet, çok çaba harcamadan ilk aşamasını geride bırakmıştı. Fakat Muhammed Ali Şah’ın istibdadı sanıldığından daha da gaddardı ve devrim rotasıyla aynı istikamette yürümiyordu. Sonuç olarak Meşrutiyetin özgürlük baharı Liyahof’un topraklarıyla meclisi kışa sürüklemiş ve Muhammed Ali Şah’ın “küçük istibdat” denilen dönemi resmen başlamıştı. Küçük İstibdat başladığında halkın her bir ferdi özgürlüklerinin sona erdiği inancına kapılmıştı. Ansızın Tebriz ayaklandı, Sattar Han ile Bakir Han bu hareketin önünde saf aldılar. Hiyabani de bu ayaklanmalara katıldı ve aktif bir rol üstlendi. Tebriz ayaklanması, ilhamını Azerbaycan’ın geleneksel mücadelelerinden ilham almıştı. Ayaklanma bu toprakların İstibdat karşıtı altyapısından kaynaklanmaktaydı. Küçük İstibdat’a karşı ayaklanan Tebriz direnişi, Meşrutiyet güçleri tarafından Tahran’ın düşmesine zemin

³⁸² Rezanejad, Hüseyin, “Efkâr ve Didgahhaye Şeyh Mohemmed Hiyabani” (Şeyh Muhammed Hiyabani Düşünce ve Görüşleri), **Tarihsel Araştırmalar Dergisi**, sayı: 44, Bahar 2014, s. 120.

hazırlamıştır. Muhammed Ali Şah yolun sonuna gelmişti ve şimdi ikinci meclisi kurularak meşrutiyet tekrar sağlanmalıydı. Hiyabani kendi bölgesinde elde ettiği popülerlik ve konumu açısından temsilci olarak bunun üzerine Tahran'a gitmiştir.³⁸³

İkinci meclisin üzerine çok daha ağır bir görev yüklenmişti. Bu parlamentonun bir başka görevi de genç meşrutiyetin fidanlarını korumak ve onları eğitmek idi. Zira bu meclis, kaçınılmaz olarak Meşrutiyet karşıtlarıyla karşılaşacaktı. Meclisin karşısında tanınmış diktatörler ve yalancı özgürlükçü kuvvetler, diğer bir yandan da dış baskılar ve çeşitli müdahaleler vardı. Meclisin bu sınavdan başarılı bir şekilde geçmesi gerekiyordu ve meclis bu şekilde kendisini ülke içerisinde tespit etmeliydi. Meşrutiyetin iç ve dış düşmanları el ele ikinci meclise karşı çıkmaları çok uzun sürmedi. İngiltere ile birlikte Kaçar'ın iç meselelerine karışmak niyetinde olan Rusya 1911 yılında Rusya ultimatomu ile bu bahsi geçen meclisin karşında durdu. Ancak bu ultimatom meclisin direnişiyle yüzyüze geldi. Mücadele sırasında Hiyabani yeni bir tecrübe kazandı ve dış müdahalelere karşı aktif bir rol üstlendi. Ancak ikinci meclis, direnişler ve iç mihraklar yüzünden kapatıldı.³⁸⁴

Kurtarıcı güçler, üçüncü parlamento seçimleriyle birlikte olaya müdahil olmuştur. Azerbaycan'da, birçoğu entelektüel ve yazarlardan oluşan ve Senato'nun (ayan) kurulmasına şiddetle karşı çıkan Demokrat Parti İtidal Partisi ile birlikte parti mücadelelerine girişti. Demokratların bu noktada başarısı artık kesindi. Bu yüzden de İçişleri Bakanı Aynüddeve çok korkuyordu. Çünkü meclisin gücünü azaltmak için Sena meclisini kurmak niyetindeydi. Bu nedenle, İnkılap ve İtidal partisinin yarışmasını gerekçe

³⁸³ Kerimi, Behnam, "Rişehaye Fekriye Giyame Şeyh Mohemmed Hiyabani" (Şeyh Muhammed Hiyabani Ayaklanmasının Düşünsel Temelleri), **Gencine-i Esnad**, sayı: 51 ve 52, Sonbahar Kış, 2004, s. 57.

³⁸⁴ Hümayun Katuzian, Muhammed Ali, "Giyame Şeyh Mohemmed Hiyabani" (Şeyh Muhammed Hiyabani Ayaklanması), **Ekonomik- Siyasal Bilgiler**, sayı:159-160, Aralık, Ocak 2000, s. 28.

göstererek seçimleri iptal etti. Bu sebeple de Azerbaycan üçüncü meclisine milletvekili gönderemedi. Rusların ultiyatomu kabul edildikten sonra Çar askerleri Azerbaycan'ı işgal etti ve devletin yardımıyla özgürlükçü akımları bastırmaya kalkıştılar. Çarın çökmesiyle sonuçlanan bu süreç Rusya'da iç çatışmalar alevlenene kadar devam etti. Rejiminin çökmesiyle birlikte Rusya'nın pençeleri Azerbaycan üzerinden kalktı. Özgürlükçüler bu fırsatı değerlendirerek kendilerine çeki düzen vermeye başladılar. Hiyabani bu olayların başındaydı. Hiyabani'nin gücü gün geçtikçe artıyordu. Kurtarıcılar, özgürlükçü düşüncelerin serbest bırakılması için Hiyabani yönetiminde "Teceddüt" adlı bir gazete çıkardılar.³⁸⁵

Hiyabani, "Meşrutiyet Uygulaması" sloganıyla sahneye geldi ve en erken zamanda parlamento seçimlerinin yapılmasını istedi. Hiyabani, 15 Receb 1335 tarihinde "Hakikat Söylenmelidir" başlıklı makalesinde:

Bizim görüşümüz tüm işlere tam bir şekilde yardımcı olmaktır ve bizim isteğimiz, meşrutiyet ilkeleri ve kanunun yürürlükte olmasından başka bir şey değildir, kanunda çiğnenme görmedikçe ve görevde kusur saptanmadıkça, konuşmayacağız, göreve saygımızı ortaya koyacağız. Fakat yüksek makamların iktidar ve yetkilerinde suiistimal müşahade edilirse, o zaman milleti susturmak kimin haddine?³⁸⁶

Hiyabani faaliyetlerinin devamında, devlete çektiği bir telgrafta bir öneride bulundu. Azerbaycan'a milletin güvendiği bir hâkimin gönderilmesini talep etti. Ayrıca idari reformların yapılması, liyakatsiz ve yolsuz memurların da temizlenmesini istedi.³⁸⁷ Hiyabani'nin yönetiminin sınındığı mücadele sadece Mart ayaklanmasıyla sınırlanmaz. Hiyabani, ayrıca başka bir düşmanla mücadele etmeyi de tecrübe etmeliydi. Birinci Dünya

³⁸⁵ Kerimi, a.g.m., s. 58.

³⁸⁶ Azeri, Ali, **Giyame Şeyh Mohemmed Hiyabani (Şeyh Muhammed Hiyabani Ayaklanması)**, (1983), Safi Alişah yayınları, s. 106-7.

³⁸⁷ Reisniya, Rahim ve Nahid, Abdülhüseyin, **Do Mobareze Nehzete Meşrute, Settarhan ve Bager Han (Meşrutiyet Hareketinin İki Savaşçısı, Sattar Han ve Şeyh Muhammed Hiyabani)**, Tahran, Agah yayınları, s. 221.

savaşı son günlerine yaklaştığı zaman Osmanlılar Azerbaycan’a girdi. Bu meselenin sonucunda Hiyabani ve arkadaşları tutuklandı ve Kars’a sürgün edildi. Osmanlıların yenilgisi ve Hiyabani ile arkadaşlarının sürgünden dönmesi daha sonra özgürlükçü mücadeleleri tekrar canlandırdı. O sıralarda 1919 (19 Ağustos 1919) anlaşması imzalandı. Demokratların organı olan Teceddüt gazetesinin bu meseleye tutumu: “Madem ki bu anlaşma meclis onayını almamıştır. O zaman biz bu anlaşmayı bir kâğıt parçasının öte bir şey olarak görmeyeceğiz ve bu anlaşmaya uymayacağız”³⁸⁸ şeklinde olmuştur. 1919 anlaşması üzerine yapılan tartışmalar, yıllardır Azerbaycan’da biriken harmanı alevlenmesine sebep olan bir kıvılcım niteliğinde olmuştur.

Vusukuddevle, 1919 anlaşmasını onaylatmak ve ona meşruiyet kazandırmak için milli ve koordinasyon bakımından daha uyumlu ve daha kapsamlı bir meclise ihtiyacı vardı. Vusukuddevle’nin böylesi bir meclisi elde etmek için en önemli çabalarından biri Azerbaycan sorunu idi. En nihayetinde, Vusukuddevle’nin seçimlerdeki bütün etkisine rağmen Demokratlar Tebriz’de altı kürsü alabilmiştir. Vusukuddevle seçimlerden umudunu yitirdikten sonra Demokrat Fırkası’nın büyüklüğünü anladı. Güçlü lider Hiyabani meclise girmişti ve Azerbaycan için artık o noktadan sonra anlaşmanın onaylanması bir hayaldi. Bu nedenle, bu ışığı susturmak ve Azerbaycan’ı boğmak istedi, amacına ulaşmak için mümkün olan her yöntemi kullanmaya çalıştı ve amacına da ulaştı. Bu yüzden İsveçli “Biyorlong” ve “Focoul Klou”yu jandarma yetkilileriyle birlikte özel talimatla Tebriz’e gönderdi. Neye mal olursa olsun amaç Demokrat Fırkası’nı susturmak ve etkili üyelerini ortadan kaldırmaktı. Öyle ki jandarma yetkililerinden biri sarhoşluk halindeyken “görevimiz Demokrat savaşçıları ortadan kaldırmaktır”³⁸⁹ demiştir. Bu memurlar Azerbaycan’a

³⁸⁸ Kerimi, a.g.m., s. 58.

³⁸⁹ Bazı yazarlar topluluğu, **Biyografiye Şeyh Mohemmed Hiyabani (Şey Muhammed Hiyabani Biyografisi)**, (1978), Seher yayınları, s. 32.

geldikten sonra kurtarıcılara yönelik her türlü zulmü uygulamaktan çekinmediler. Sonuç olarak, Azerbaycan'daki durum, kurtarıcılar ve istibdatçılar arasında gerginliğin yükselmesi yönünde bir değişikliğe uğradı ve bunu takiben Hiyabani ile arkadaşları ayaklanmaya baş koydular. 6 Nisan 1920'de Ayaklanma başladı ve iki gün içerisinde şehir ve hükümet departmanları milli kuvvetlerin eline geçti. Yenilgiye uğramış memurlar ise boynu bükük bir şekilde Tahran'a müracaat etmek zorunda kaldılar.³⁹⁰

Ayaklanan grup, 8 Nisan 1920'de Açıklama yaptı. Bu açıklamada kurtarıcıların talebinin özeti şöyle ifade edilmiştir: "İki ibareyle kurtarıcıların programları şundan ibarettir: genel asayişî sağlamak, meşrutiyet rejimini potansiyelden fiile dönüştürmek"³⁹¹. Böylece ayaklanma Azerbaycan'da başlamış oldu. İşte bu Azerbaycan'ın geleneksel mücadelelerinden doğan meşrutiyet ideallerinin gerçekleştirilmesi yönünde bir hareketti.

Hiyabani ayaklanması altı ay sürdü. Bu dönemde Hiyabani, halk arasında hareketin ifade ve gelişimini tetikledi ve bölgedeki ayaklanmanın gücünü arttırdı. Vusukuddevle, ayaklanmanın başlamasıyla onu bastırmaya çalıştı ama yapacak başka bir şey yoktu. 1920 yılının Temmuz ayının ortalarında Vusukuddevle hükümeti çöktü. Şah 2 Haziran'da Tahran'a geri döndü ve hizmetin sürekliliği için sunulan sabık şartları kabul etmedi. 25 Haziran'da Şah, Vusukuddevle'nin istifasını kabul etti ve iki hafta sonra (daha sonrasında Hassan Pirnia olarak adlandırılan) Müşîrüddevle, Tahran'daki Norman aracılığıyla yapılan Londra'da Kirzan'la yaptığı görüşme sonucu kabine kurdu. Müşîrüddevle ise Muhabirüssaltana'yı Azerbaycan Velayetine atadı. Muhabirüssaltana'nın emriyle Kazaklar ayaklanan grubu bastırdılar. Azerbaycan'daki Hiyabani hükümeti, Kazakların

³⁹⁰ A.g.e., s. 32.

³⁹¹ . Kerimi, a.g.m., s. 59.

müdahalesiyle 13 Eylül 1919 Pazartesi günü sadece üç saat içerisinde çöktü.³⁹² Bu çatışmalarda Şeyh Muhammed Hiyabani de öldürüldü. Şekil 3. te Azadistan Bölgesinin Tahmini Haritası ve bayrağı verilmiştir.

Şekil 3. Azadistan Haritası ve Bayrağı³⁹³

Tarihçilerden politikacılara kadar çeşitli araştırmacılar, Şeyh Muhammed Hiyabani'nin konuşmalarını ve görüşlerini inceleyerek kendisinin Azadistan'ı tesis etme amacını açıklamaya çalışmışlardır. Bu değerlendirmeler incelendiği zaman Şeyh Muhammed Hiyabani'nin Azadistan'ı kurmadaki en önemli amacının şunlardan ibaret olduğu söylenebilir:

11.1 Bağımsızlık veya Bazılarına Göre Azerbaycan'ın Özerkliği

Şeyh Muhammed Hiyabani ayaklanmasının temel amacı, Azerbaycan'ın özerkliğini tanımak, Azerbaycan'da bir düzen oluşturmak ve yenilik girişimlerinde bulunmaktır.³⁹⁴ Bu doğrultuda Hiyabani, Hacı İsmail Emirhizi'nin Azerbaycan'ın isminin Azadistan olarak değiştirilmesi önerisini kabul etti. Hiyabani ayaklanmasının en sert muhaliflerinden olan Kesrevi bu konu hakkında şöyle yazmıştır:

³⁹² Humayun Katuziyan, a.g.m., s. 41.

³⁹³ <https://fa.wikipedia.org/wiki/>, erişim tarihi: Ekim 2018.

³⁹⁴ Humayun Katuziyan, a.g.m., s. 24.

Azerbaycan isminin Azadistan'a değişmesi de bir tür özerklik arayışı içinde bir adım oldu, Hiyabani, devlet idareleri ve tüm markalarda Azadistan yazılarak değişmesini istedi. Hiyabani art arda Tahran'dan Azadistan'ı resmen tanınmasını istedi.³⁹⁵

11.2 Kaçar Devletin Hükümet Tarzına Muhalefet

Hiyabani ideal bir hükümet istiyordu, yani iradesini yerine getiren bir hükümet, kötü niyetleri ortadan kaldıran, insanlığın erdemlerini ve geleneklerini güncelleyen bir devlet istiyordu. Ona göre İran'da hükümet, emek sarf eden insanlardan ve çoğunluğun çıkarlarından yana kişilerden kurulmalıydı. Genel halk kendi çıkarlarını anlamaya hazır olmadığında dahi halkı anlamaya mecbur etmelidirler yoksa alt sınıfın cehaletini suiistimal ederek bir milletin geçmişı, şimdisi ve geleceğine yönelik cinayette bulunacaklardır. Şeyh Muhammed Hiyabani'nin faaliyetleri, yönetim sisteminde temel bir dönüşüm ve özgürlük önündeki engellerin kaldırılması için yapılmaktaydı. Böyle bir dileğin devrim dışında gerçekleşmeyeceğine inanmaktaydı.³⁹⁶

11.3 Özgürlük ve Bağımsızlık

Hiyabani ayaklanmasının düşünsel temelini oluşturan bir başka yönü, bağımsızlık ve kurtuluştur. Yani başka bir deyişle, hakların özgürlüğü ve bu hakların edinilmesi, Hiyabani'nin ruhuyla barışmış iki önemli fikirdir. Bu iki önemli fikir onun doğasıyla doğrudan ilişkilidir. Özgürlük ruhunun ve zihninin toplumda geliştirilmesi ve eğitilmesi gerektiğine inanıyordu, bu ruhun ortaya çıkmasından sonra, bütün meselelerin kolayca çözüme kavuşturulabileceğine ve her insanın kendi kalıcı görevlerini dolayısıyla

³⁹⁵ Mohammadpoor, Zeynep, "Delaye le Giyam Şeyh Mohemmed Hiyabani der Tebriz" (Şey Muhammed Hiyabani'nin Tebriz Ayaklanmasının Nedenleri), **Harezmî Tarihnamesi**, 1. Yıl, sayı: 1, Sonbahar 2013, s. 124.

³⁹⁶ Rezanejad, a.g.e., s. 127.

öğrenebilecine inanmaktaydı. Öncelik ve fazilet her zaman özgürlüğe verilmeliydi Hiyabani'ye göre.³⁹⁷

11.4 Modernlik ve İlerleme

Çağdaşlık, Hiyabani tarafından defalarca, ayaklanmaların uzun vadeli bir hedefi olarak anılmıştır: “Azerbaycan bağımsız olarak kendi modernlik ve yeniliğini sağlamalıdır ve hızlı bir zamanda dünyanın uygar milletleriyle aynı renkte olmalıdır. Bu bizim sloganımızdır. Biz modern dünyanın en iyi düşünce ve mesleklerini edinip temsil edeceğiz.”³⁹⁸ Hiyabani, ilerleme istikametinde başarılı olmak için adım adım ilerlemenin doğruluğuna inanıyordu:

Bir cahilin bir anda bilgin olması mümkün değil. Aynı şekilde, yıllardır baskı ve zulüm baskısı altında yaşayan bir demokrasi, bir günde kendini hayatın zor etkilerinden kurtaramaz... Düşünörlere göre uygarlığın temeli adet ve geleneklerinin yavaş yavaş ortadan kalkması ve yeni unsurların onların yerini almalarıyla meydana gelir.”³⁹⁹ Ve başka bir aktarıma göre ise: “biz kendi el ve ayaklarımızdaki cehalet ve bilgisizlik zincirleri çözmek istiyoruz.”⁴⁰⁰

³⁹⁷ Kerimi, a.g.m., s. 61-2.

³⁹⁸ Azeri, a.g.e., s. 377.

³⁹⁹ Humayun Katuziyan, a.g.m., s. 36.

⁴⁰⁰ Bahram, Hiyabani, **Mecmüeye Sohenranihaye Şey Mohemmed Hiyabani (Şeyh Muhammed Hiyabani Konuşma Mecmuası)**, Tahran: Neşr-i İhsan, s. 48.

12 Rıza Han İktidarında Türkler

Modern terminolojilerle ifade edecek olursak İran'ın, 1920 yılına gelindiğinde, klasik bir "yenilmiş" devlet olduğu söylenebilir. Bakanların başkent dışında varlığı yalnızca çok seyrek hissedilirdi. Devlet, sadece etkili ve geleneksel seçkinler ve yeni siyasi partiler arasındaki oluşan rekabetle değil, 1918 Kaçar-İngiliz Anlaşması ile de felç duruma düşmüştü. Bazı eyaletler savaş çetelerinin, diğer eyaletler ise silahlı isyancıların kontrolü altındaydı. Bu sırada 1921 sabahının erken saatlerinde Kazak ordusunun Kazvin'deki garnizonunun komutanı Albay Rıza Han, üç bin asker ve on sekiz makineli tüfekle Tahran'ın kontrolünü ele geçirmişti. Darbe sırasında sıkıyönetim ilan etmiş ve yerel jandarma güçlerinin üstesinden gelmişti. Ayrıca şehir polisi ile kısa bir çatışma yaşayan Albay Rıza Han, Ahmed Şah'a Bolşevik tehlikesinden kurtulmak için harekete geçtiğini söylemiştir⁴⁰¹. Rıza Han bir süreliğine Kaçar devletine verdiği vaatlere sadık kalmış fakat fırsatları da değerlendirerek 1925 ila 1926 yılları arasında Meclis-i Müessisan-ı kurmuştu. Ahmet Şah'ı saltanattan uzaklaştırmış ve kendisini padişahlık tahtına oturtmuştur. Oğlunu veliaht olarak ilan etmiş ve Napolon tarzı bir şahlık tacı da takmıştır. Fakat bundan daha önce asla açık bir şekilde olaylara karışma girişimde bulunmamıştır.

Ulus-devlet inşa etmek Rıza Han siyasetinin temelini oluşturmaktaydı. Bu dönemde milletleştirme tecrübesi 20. Yüzyılın ilk yarısında; tasarımı ve uygulamasında devletin temel bir rol oynadığı, milletleştirme projelerinin ilk örneklerinden sayılırdı. Söz konusu tarihi dönemde hükümet, yeni bir "ulus" biçimi şekillendirme ve ulusal bütünlük ve nihayetinde modern bir ulusal devlet oluşturmak için uygun altyapıyı sağlama umuduyla İran kolektif kimliğinin dönüşümünü ortaya çıkarmıştı. Yeni bir sosyal yapının

⁴⁰¹ Abrahamiyan, Yervand, **Tarihe İran-e Modern (Modern İran Tarihi)**, 7. Baskı, (2012), Tahran, Neşr-i Ney, s. 122-124.

oluşturulması için entelektüel materyallerin sağlanması ve özel yürütme araçlarının ve mekanizmalarının kullanılması gerekiyordu. Bu husus, göreceli, uyumlu ve düzenli bir şekilde gerçekleşmekteydi. Bahsi geçen bu husus “millet oluşturma projesi” adıyla bilinmektedir.

Söz konusu milletleştirme projesi, Fars kimliğini temsil eden çeşitli yasal kurumlar ve uygulamalar yoluyla gerçekleşmiştir. Söz konusu yasal kurumlar ve uygulamalar; Fars dil Kurumu, İran Milli Müzesi, Milli Eserler Derneği, Düşünce Geliştirme Kurumları, Fars Dilini zorunlu kılma, İran’da Arapça ve Türkçe eğitiminin yasa dışı ilan edilmesi, zorunlu askerlik yasası kararı, şeklinde örneklenebilir. Bu kurumlar ve uygulamalar; Fars arkeolojisini aşırı vurgulamış, Fars kültürü ve diline dayanan tarihî kitapları yayımlamış, başta Türkler ve Araplar olmak üzere diğer etnik kökenleri neredeyse reddetmiş, antik eserlerin keşfini teşvik etmiş, ve aynı zamanda kurulan yeni milliyetçilik esaslarına dayanarak Fars edebiyatının modernleştirilmesini ve tarihî Farsça eserlerin okunması ve gözden geçirilmesi öngörmüş, Fars etniğine dayalı mitler ve sembollerin oluşturulmasını istemiştir. İran-i_Farisi mimari tarzını oluşturmakla milletleştirme projesini pratikte uygulamaya çalışmışlardır. Bu konular ayrıntılı bir şekilde üçüncü bölümde tartışılmıştır.

Milletleştirme stratejisinin amacı, etnik ve mezhebî kimlikleri aşmak için bütünleşmiş tek bir millet oluşturmaktır. Bu yolla farklılıkları azaltarak etnik ve mezhep temellerine dayanan siyasi ve ekonomik anlaşmazlıklar etkisiz hale getirilebilirdi. Bir millet oluşturmak için çeşitli politikalar ve programlar tanımlanabilirdi. Meşrutiyet devleti ve Rıza Han devleti bu çeşitli yollar arasından "asimilasyon stratejisini" seçmişti.

Fars olmayan ulusları asimile etmek için onların ötekileştirilmesi gerekiyordu ve böylece Pehlevi devleti "öteki" söylemini kullanmaya başladı. Pehlevi devleti “güvenlik” ve “ekonomik modernizasyon” konularını ortaya atarak Fars olmayan milletleri – özellikle

Arap ve Türkleri- milli kimlikleri için ve bizzat İran milli devleti için bir tehdit olarak tanımlamışlardır. Dolayısıyla bu kimlikleri yürürlüğe sokmak için meşruiyet kazandırdılar.

Bu söyleme göre Fars olmayan milletlerden bir yorum gelmeliydi. Zira onları İran milleti ve Arya ırkı ile ilişkilendirip dillerini de Fars dili ile bağlantılı hale getirmek zorundaydılar. İran Türklerine gelince, onlar Azerbaycan ahalisi olarak tanımlanmışlardı. Bu Azerbaycanlıların temel özellikleri ve tarihi geçmişleri göz önünde bulundurulduğunda, vatani korumalarıyla tanınırlardı. Büyük tarihi savaşlarda "ülkenin savunmasında etkili olan ve İran topraklarını her zaman koruyanlar olmuşlar, bu yüzden Azerbaycanlılar genel olarak cesaret gerektiren savaş işlerinde istikrarlı olmalarıyla tanınırlar⁴⁰²." İnsanlar, Azerbaycan bölgesinde yaşayanlara Türk demekten çekinirlerdi. Azerbaycanlıların eski dili Fars dilinin eski dallarından olan Pehlevi dilidir. Azerbaycanlılar Azeri Aryan ırkına mensup bir etnik ırk olarak tarih sayfalarına geçmişlerdir. Asimilasyon yolunu açmak için, genellikle "Türkler" veya "Çinliler" olarak anılan Turanlılar her zaman İran'ın düşmanı ve bu toprağın istilacıları ve tecavüzcüler olarak tanımlanmıştır. Yani Türklük, İran karşıtı ve Azeri vatanseverliğe eşdeğer hale getirilmişti. Bu olay etnik entegrasyonu kolaylaştıracaktı.

Kültürel ve siyasi alanların yanı sıra, ekonomik alanda da ötekileştirme politikası izlenmişti. Yani Birinci Pehlevi döneminin merkezîleştirilme politikası nedeniyle Azerbaycan, ekonomik fırsatların eşit bir şekilde dağılmamasına, ekonomik kurumların eksikliğine, Tahran ve İran'ın diğer bölgelerine göçün kolaylaştırılmasına tanık olmuştu. Bu olaylar merkezî İran hükümeti tarafından sömürgeci iktisat politikalarının benimsenmesiydi.

⁴⁰² Taghizadeh, Akbar, "Egvame İrani ve Rişehaye Gomi Anha der Ketabe Dersiye Ebtedayi der Dorane Pehlevi" (Pehlevi dönemi ilköğretim ders kitaplarında etnik köken ve İran etnikleri), <http://iranglobal.info/node/22322>(2019. Erişim tarihi: Nisan 2019).

Azerbaycan milleti, Rıza Han'ın ekonomik, kültürel ve toplumsal politikalarına tepki verdi. Bunlardan en önemlisi Azerbaycan Demokratik Fırkası'nın oluşumunda tecelli buldu. Bu politikalar İkinci Pehlevi ve İran İslami Cumhuriyeti dönemlerinde de devam etti. Tarihin bu döneminde Azerbaycan milletinin itirazları, Şeriatmedarı önderliğindeki Müslüman Halk Hareketinde ve çağdaş dönemde Güney Azerbaycan Milli Hareketi çerçevesinde tecelli bulmuştur.

Üçüncü Bölüm:

Oluşan İran/Fars Kimliği ve Türk Gerilimi

1 Tarihsel Süreç: Türklerin Farslarla İlk Temasları

Tarihsel analiz yaparken; yazarların görüşlerindeki temel farklılıklar olduğu göz önüne alındığında, bu konu iki temel bakış açısıyla ele alınabilir. Bunlardan ilki klasik tarih bakış açısıdır. Türklerin siyasi tarihinin Hunlarla başladığı göz önüne alındığında, Fars ve Türk medeniyetlerinin ilk karşılaşması, Sasani İmparatorluğu'nun, doğu komşusu Heptalidelerin (Ak Hunlar) ve onların Hint Avrupa halklarının yurt edindiği Sind Nehri havzalarına giriş yapmasıyla olmuştur. Ancak ikinci olarak modernist tarihçilerin görüşleri göz önüne alındığında; eğer ki Prototürklerin Orta Doğu'daki varlığını Sümer, Aratta ve İlam medeniyetleri ile bağlantılı olarak analiz edersek, Fars ve Türk medeniyetlerinin ilk temasları değişecek ve bu temasın kaynağı farklı zaman ve mekânda araştırılmayı beraberinde getirecektir. Bu teori kabul edilirse şayet, bazı belirsiz konular göz önüne alınmalıdır. Öncelikle, Perslerin ilk memleketini ve ayrıca Med, Ahamenişî, Eşkani ve Sasani imparatorluklarının kuruculuğunu yapan Aryanların etnik kökenlerini incelemek gerekmektedir. Klasik tarihçilikte, Hun İmparatorluğu, Türk medeniyetinin gelişiminin başlangıcı olarak kabul edilir. Bununla birlikte, 1. yüzyılda ve Heptalidler devletinin kurulmasından önce, Kuşan Konfederasyonu kurulmuştur. Luis Dobre bu konuda şöyle bir yorumda bulunmuştur: “ilk metal paralarının üzerine Yabgu unvanını koyan Kuşani hanedanının kurucusu, büyük zaferlerin ardından Maharaja (büyük şah), Rajatiraja (şahlarşahi), Deva Putra (tanrı kalkanı) unvanlarını kendilerine seçerek Hint, Part ve Çin hükümlerleriyle eşitlik iddiasında bulundular.” Luis Dobre, ayrıca şu hususu da sözlerine

eklemiştir: “Büyük Kuşanların dönemi (50-233), Orta Asya’nın antik dönemine kıyasla altın çağı sayılırdı. Kuşanlılar yavaş yavaş topraklarını genişletmiş ve Hindistan’ın en uzak bölgelerine bile askerî harekâta bulunmuşlardır.”⁴⁰³ Ayrıca Eva Arad şu ifadeyi kullanmıştır:

Ta Yue- chi (Kuşan) konfederasyonu 5 kabileden oluşmakta ve her biri Yabgu tarafından yönetilmekteydi. Çin kaynaklarının ifadelerine göre Kuei- shuang kabilesi en zeki ve en güçlü Yabgu olmuştur: Kujula Kadphises diğer dört emir komutasını yenerek 5 kabileyi kendi yönetiminde birleştirmişti. Hintliler ve Persler Çince olan Ta Yue- chi kelimesini sadeleştirerek Kuşan ve Koshanos olarak isimlendirdiler. Bu isimler onların paralarında ve taş yazıtlarında yer almıştır ve tarihte de Kuşan olarak bilinmektedirler. Kucula Kadphises (20-60 yıllar arasında hâkimiyette olmuş) yaklaşık 300 sene süren güçlü bir padişahlık kurdu. Kuşkusuz, bu monarşinin büyüklüğü ve önemi, Roma veya Part imparatorluğu ile karşılaştırılabilir⁴⁰⁴

Söz konusu yazılara istinaden, Kuşanların göçmen aşiret oldukları söylenebilir ve bilindiği üzere onların ilk yerleşim yerleri, Aral gölünün güneyinde bulunan, Türkmenistan ve Özbekistan olduğu söylenebilir. Ayrıca, yukarıda belirtilen yazarların her ikisine de göre, hükümdarlığın başlangıcında Kuşan hanedanının kurucuları kendilerini "Yabgu" olarak adlandırmışlar ve bu unvan tarih boyunca Türklere ait olmuştur. Hunlar, Hazarlar, Gök Türkler, hepsi komutanlarını Yabgu olarak adlandırmıştır. Böylece, klasik tarih teorisine göre, Türkler ve Persler arasındaki ilk teması 1. yüzyılda, Kuşan hanedanı Send Nehri’ne akın ettiği zaman diliminde aramak mümkündür.

Klasik tarih yazımındaki kör noktalardan biri Kuzey Asya’da ve Doğu Avrupa’da Sakaların varlığıdır. Sakaların kökenleri ve yaşadıkları coğrafya her zaman bir belirsizlik teşkil etmiş ve etnik kökenleri hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı tarihçiler Sakaları, İran’ın etnik kökenlerine ait olduğunu düşünürken, tarihsel kaynaklara istinaden,

⁴⁰³ Dupree, Louis, **Afganistan**, (1973), Prinsston University Press, p. 296-309.

⁴⁰⁴ Aradi, Eva, “The Yue- chis, Kushans and Hepthalites”, **Journal Of Eurasian Studies**, Volume II., Issue 2, April- June 2010, p. 45.

Sakaların birkaç farklı kavimden oluştuğu anlaşılmaktadır. Abdülhüseyin Zerrinkub Sakaları bir kavim değil birkaç kavimden oluşan bir halk olarak görür:

Saka kavimleri bazen kendilerini Serem (Seremat, Soromat) olarak da adlandırdıkları olmuştur. Onların çatışma hikâyeleri İranlıların destanlarında yer etmiştir. Aslında her ne kadar destanlardaki Turanlılar, İranlı Sakalar olsalar da Sakalar ne İranlı olmuştur ne de aynı ırktan gelmiştir.⁴⁰⁵

Herodot da bu iddiayı doğrular ve Batı Sakalarının Doğu Sakalarıyla tercüman yoluyla konuştuklarını iddia eder. Bu durumda, Herodot, Hipokrat ve Batlamyus ve diğerlerinin onların alışkanlıkları ve gelenekleri hakkında anlattıkları tek bir kavim hakkında değil, çeşitli birden fazla kavim hakkında olmalı.”⁴⁰⁶ Piotrovsky de ayrıca şu ifadeyi kullanmıştır: “Sakaların ayrı kavim olmadığı ihtimali de mevcuttur ancak sosyal ve ekonomik büyümeleri eşit olan birçok yakın akraba ve kabilenin karışımının bir neticesi olduğu da söylenebilir”.⁴⁰⁷

Bu ifadelere göre, İranlı olmayan Sakaların kimliği araştırılmalıdır. Muhammed Taghi Zehtabi⁴⁰⁸ tüm Saka kabilelerinin Türk olduğuna inanmaktaydı. Bununla birlikte, Sakaların Türk olduğu ve Ahamenişi İmparatorluğu'nun Farslara ait olduğu göz önüne alındığında, Türkler ve Persler arasındaki ilk karşılaşmanın M.Ö. 6. ve 7. Yüzyıllarda gerçekleştiği sonucuna varılabilir. Ancak Modernist tarihçileri de dikkate alırsak, bu süreç genel olarak değişmiştir ve bize yeni bir bakış açısı sunmaktadır. İlk aşamada, Aryan halkını sorgulayarak, Fars etniği için yeni bir köken ele alınmıştır.

Bu esasta Naser Poorpirar “12 asır sessizlik” eserinde, Bistun’da, Daryuş’un mektubunu ve Rüstem ve Şuş’un rolünü inceleyerek şu ifadeleri kullanmıştır: “

⁴⁰⁵ Zerrinkub, Abdülhüseyin, (1985), **Tarihe Merdome İran, İran-e Gebl az Eslam (İran Halkının tarihi, İslam’dan önce İran)**, Tahran, Emir Kebir yayınları, s. 17.

⁴⁰⁶ A.g.e.

⁴⁰⁷ Piotrovsky, Boris, (2004), **Urartur**, çev. Hamid Khatib Shahidi, Tahran, Kültürel Miras Kurumu, s. 58.

⁴⁰⁸ Zehtabi, Muhammed Taghi, (2002), **Tarihe Dirine Torkan-e İran (İran Türklerinin Eski tarihi)**, Birinci Cilt, Tebriz, Ahtar yayınları.

Bistun yazıtındaki Daryuş'un soyağacı, günümüzde üzerinde çok kuşku barındırmakta ve yeni inşa edilen imparatorluğun çatlaklarını ortaya çıkarmaktadır. Bu savlar dikkatlice incelendiğinde, bahsi geçen bu soyağacı bütünüyle yok sayılır.” “Tarihçilere göre, Daryuş'un; Ahameniş, Pars ve Aria'ya, üç özelliğe dayandırılması tamamen yeni bir olgudur. Bu kelimelere ek olarak doğrusu “Ormezde” Tanrısının şimdiye kadar kasıtlı ve yanlış olarak “Ahuramazda” olarak kullanılması ve sultan tarafından tarih sözlüğüne girmiş ve tarihsel açıklamalarda ciddi tartışmalara yol açmıştır”.⁴⁰⁹ Ayrıca şu hususu da vurgulamıştır:

Bistun yazıtında alıntı yapılmadan önce (Aria) terimin ırksal içeriğe sahip bir izi bulunmamaktadır. Bu adın melez ve betimleyici olduğu açıktır. Tıpkı Ahameniş kelimesi gibi çok yeni ve modernidir. Daryuş'tan önce kullanılmamıştır, Mezopotamya ve diğer Ahameniş hanedanlarının belgeleri buna dikkat etmemiştir.⁴¹⁰

Devamında yeni ortaya çıkan Aria sözcüğü çeşitli yazarlar tarafından incelenir ve kelimenin geçen yüzyılın siyaset ve ırk oyunlarından türemiş yeni bir terim olduğu ileri sürülür.

Yukarıda belirtilen görüşlere dayanarak, Aria ırkının çağdaş tarihçiler tarafından oluşturulan modern bir kavram olduğu sonucuna varılabilir. Median, Ahamenişi (Ahman) ve Sasani hanedanları, tarihte sahtecilik yapılarak Aryanlara atfedilmiştir. Hâlbuki bu dönemin dil yapısı incelendiğinde ilk etapta günümüzde kullanılan dil ile çok zayıf bir benzerlik içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Antik Ahameniş dili ile Türkçe karşılaştırıldığında, Türkçenin günümüz Farsçasındansa Ahameniş diline daha çok benzediği görülür. Bu konuyu daha ayrıntılı incelemek için Türkiye'nin Van kentinde bulunan Haşayar Şah'a mensup yazıt aşağıda incelenmiştir.

409 Poorpirar, Naser, (2002), **12 Gern Sokut, (12 asır sessizlik)**, birinci cilt, Tahran: Kareng yayınları, s. 86.

⁴¹⁰ Poorpirar, a.g.e., s. 87.

Tablo 3. Ahamenişler döneminde kullanılan dilin benzerlikleri, günümüz Türkçesi ve Farsça

هخامنشی	فارسی امروزی	ترکی امروزی	شباهت ترکی
Baga	Khoda	Tanrı	Bey
Vazaraka	Bozorg	Büyük	
Auramazadâ	Özel isim		
Haya	Bud	Idi	
Mathaišata	bozorgtarin	En büyük	
Îmâma	In ast	Budur	Idi
Baûmima	Zamin	Yer	
Adâ	Afarid	Yarattı	Adadı
Avama	În	Bu	
Asamânama	Aseman	Gök	Asman (orta Asyada kullanılır)
Marataiyama	Ensan	İnsan	Murdar (cism)
Saiyâtaima	Shadi	Sevinç	Şadlıq (Azerbaycan Türkçesinde)

Düzenleme yazara aittir

Görüldüğü gibi Ahameniş dilinin günümüz Farsçasına benzerlik derecesi Ahameniş dilinin Türkçeye benzerliği ile aynı orandadır. Dolayısıyla Arya sözcüğünün sahte olduğunu dikkate alarak Med, Ahameniş, Aşkani ve Sasani hanedanları günümüz Farslarına mensup olmadığı söylenebilir. Türkler ve Persler arasındaki ilk karşılaşmanın Sind Nehrinin yakınlığında yani Hint Avrupa halkının gelişip büyüdüğü yerde aramak gerekmektedir. Kuzeyden Sind Nehri'ne kadar Kuşani istilasından bahsedildiği gibi, aynı şekilde bu bölgenin doğusunda Kuşanilerden önce yaşanan karşılaşmayı da aramak mümkündür.

İlamiler, Basra Körfezi'nin kuzeyi ve Zagros Dağları'nın ilk sakinleriydi. Tarihçiler tarafından günümüzde onaylanan İlamilerin dilsel yapısının eklemeli olduğu göz önünde bulundurarak Diakonov diyor ki:

İlam dilinde parçaları bir araya getirerek kelime inşa etmekte birleşik yani “agglutinative” yöntem kullanılır. Bu, her birinin belirli bir görevi yerine

getirdiği farklı unsurları bağlamaktır. Bu Altay dilleri (Türkçe, Moğolca), Tongus, Mençuri, Finlandiya, Uygur ve Japon dillerinin özel ilkesidir”.⁴¹²

Azerbaycanlı bilgin Muhammedov da İlam dili hakkında şöyle yazmıştır:

Elam dili, açık ve belirgin bir telaffuza sahip ve herhangi bir değişken unsurdan yoksundur ve kendi karakteristiklerine göre, eklemeli diller grubuna dâhildir. İsimlerin ve fiillerin kökleri de değişmez. Bu özelliklere göre, zikredilen dil Ural-Altay dillerine Kafkas dillerinden daha yakındır.⁴¹³

Bu nedenle, İlamilerin Ural-Altay uluslarına ait oldukları iddia edilebilir ve eğer onları Proto-Türk olarak adlandırırsak, İran'ın Doğu ve Güneydoğu bölgesinin bahsi geçen bu karşılaşmanın ilk noktası olduğu söylenebilir. Sind Havzasında Hint ve Aryan nüfusunun artışı göz önüne alındığında, M.Ö. 1500 civarında onların batıya doğru hareket ve göçleri başlamıştır ve bu hareketlilikle Zagros Dağları'ndaki İlamilerle karşılaşmışlardır. Sind Nehri havzası ve Zagros dağları bölgesi arasında bulunan bu coğrafyada çöl iklimi hakimdir. İşte bu coğrafya etmeni, demografik ayrışmaya neden olarak iki farklı etnik grubu ortaya çıkarmıştır. Bunu mevcut coğrafyamızda incelersek, Pakistan Belcistani ve İran Belucistani, Güney Horasan, Kerman ve Hormozgan bölgelerini içerir.

412 Igor, Mihayloviç, Diakonov, Tarihe Mad (Med tarihi), (1945), Tahran, bilimsel-kültürel yayınları, s. 61.

413 Altay, Muhammedov, Oğuz Saltanati, (1992), Bakı: Azer Neşr, s. 145-6.

Şekil 5. Fars ve Türk Etniğinin Karşılaştığı ilk coğrafi konum

Çizim yazara aittir

2 Türk Devletlerinde Persler

Bu tartışmaya başlamadan önce birkaç noktadan bahsetmek zaruridir. İlk olarak, bu tartışmanın temeli çeşitli varsayımlara dayandırılmıştır. 1) Mevcut tarihsel metinlerde, bireylerin kimliğinin temelini İran'ın mevcut coğrafyasına göre belirlendiği gerçeği göz önüne alınarak aynı şey bu çalışmada kabul edilmiş ve buna göre hareket edilmiştir. Örneğin Coini (Coin, Sebzevar ilçesine bağlı bir şehir) adında bir kişiden bahsedildiği zaman, Coin kentinin hâlihazırda İran coğrafyasının içinde bulunması nedeniyle, bu kişinin İranlı-Fars olduğu varsayılmaktadır; 2) Tarihsel metinlerde, İran kelimesinin kullanıldığı her bağlam, 'Farsça' anlamı taşımıştır ve daha sonra bu araştırmada da durumun böyle olduğu düşünülmektedir; aslına bakılırsa bir kişinin kimliğini tarih bağlamında belirlemek imkânsızdır. İkinci olarak, güç dağılımı (yürütme veya coğrafi) tarih boyunca krallar tarafından pek takdir edilmemiştir. Bu nedenle bu tartışma, Fars-İranlıların İslamiyet sonrası Türk merkezli bir devletin egemenliği içerisindeki katılımı veya etkisi ile sınırlı olacaktır.

İslamiyet'ten sonraki İran'daki ilk Türk yönetimi Samaniler (874-1004) olmuştur. Samanilerin yönetim yapısı ile ilgili genel olarak Samani topraklarında, güç ve nüfuz sahibi olan üç kurum şu şekilde sınıflandırılabilir: Ordu komutanının başını çektiği Ordu, bakanın denetiminde olan idari aygıt ve Kadi' l-Kudât Hanefi'nin başını çektiği din adamları.⁴¹⁴ Samaniler sarayında nüfuz sahibi İranlı-Fars bakanlardan; Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmet Ceyhani ve Ebülfazl Muhammed Bin Abdullah Belami gibi isimleri söylemek mümkündür. Adı geçen iki bakan, Samaniler sarayında Fars kültürünü ve dilini desteklemede çok etkili olmuştur. Aslında, Belami'nin Bakanlığı döneminde, Nasr Bin Ahmet'in (Samani şahı) gençliği ve deneyimsizliği nedeniyle, ülkenin idaresinden bu bakan sorumluydu. Bu dönemde, bir sürü isyan ve fitne meydana gelmiş fakat bunların tamamı Belami'nin tedbirleri ile sonuçsuz kalmış ve Samaniler'in jeopolitik ve politik bölgeleri de dolayısıyla korunmuştur⁴¹⁵. Belami ailesi, Farsçaya özel bir ilgi beslemişlerdir. Bazı araştırmacılara göre o dönemde bu aile Farsçayı destekleme ve yayma politikasının başlatıcısı olarak kabul edilir.

Gazneliler (963-1183) üç ana divana sahipti: Birincisi Gazne'nin çekirdeğine kademeli olarak eklenen alanların vergi idaresi için, diğeri Buhara'nın siyasi ve yazışma ilişkileriyle ilgilenmek için, üçüncüsü ise askerlerin toplanması ve onlara vergi ve harç ödenmesi için. Böylelikle bazı cihetlerden; Divan-i Vezir, Divan-i resail ve Divan-i arz olarak meydana gelen üç idari tabakanın başında sırasıyla Bakan, Debirler ve Ariz reisi gelmekteydi⁴¹⁶ Ebulabbas Fazl Bin Ahmet Esferayini, Sultan Mahmut Gaznelinin ilk İranlı-

⁴¹⁴ Frye, Richard, **Bohara: Destaverde Gorune Vosta (Orta çağın Kazanımı Buhara)**, çev. Mahmud Mahmudi, (1986), Tahran: bilimsel-kültürel Yayınlar, s. 188.

⁴¹⁵ Sattari, Reza ve İsmaili, Murat, "İranlı bakanların ulusal kimliğin canlanması ve yayılmasındaki rolünün incelenmesi", (Abbasiler, Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular yönetimi döneminde), **Milli Çalışmalar Dergi**, 13. Sene, sayı: 1, 2012, s. 174.

⁴¹⁶ Bosworth, Edmund Clifford, **Tarihe Gezneviyan (Gazneliler Tarihi)**, çev. Hasan Anuş, (2006), Tahran: Emir Kebir Yayınları, s. 40.

Fars bakanıydı. Bu bakan, daha önce Samaniler sarayında yazı işleriyle meşgul olmuştur. Fazl Bin Ahmet Esferayini'nin Gazneli sarayına katılması ve Mahmut'un ilk veziri olarak seçilmesi, Sultan Mahmut'un çevresinde İrani-Farisi bir kültürel ortamın yaratılmasına neden oldu. Bu gelenek Gazneliler sarayında da sürekliliğini korudu.⁴¹⁷ Esferayini, kendi bakanlığı döneminde Gazneli Devleti'nin bütün bürokrasi işlerinin İran'ın Araplar tarafından istila edildilmesinden sonra ilk defa, Arapça'dan Farsça'ya geri döndürülmesine yönelik emir verdi. Böylelikle Farsça, saray ve bürokrasi dili olmuş oldu ve devletin tüm yazı işleri bu noktadan sonra Farsça ile kaleme alındı.⁴¹⁸ Bakanın en önemli uygulaması Abulkasim Firdevsi'yi teşvik etmek ve desteklemek oldu. Anlaşılan Firdevsi Şehnameyi Gazne sarayına götürmeyi düşündüğü zamanlarda Abulabbas Esferayini henüs bakanlık makamındaydı. Hoca Ahmet Hasan Meymendi, Gazneli devletinin bir diğer bakanlarından biriydi. Düşünceli ve yetenekli bir bakan olduğu için Şemsul Kofah lakabını almış, hakkında da çelişkili yorumlar yapılmıştır. Hatta bazılarına göre Meymendi İran kültürü ve kimliğine muhalif bir tavır almış yani başka bir ifadeyle İran karşıtı bir kişiydi. Çünkü bakanlığı döneminde Gazneli devletinin kararları, muhasebe işleri ve bürokrasi dili Arapça 'ya geri dönmüştü ve Arapça sarayın resmi dili olmuştu. Onun İran karşıtı olmasına yönelik ileri sürülen diğer başka bir neden ise Abulkasim Firdevsi'yi desteklememesidir.⁴¹⁹

Selçuklu döneminde (1037-1194), Selçuklu sarayında İran etkisi o kadar yüksekti ki, İranlılar sarayda devlet ortağı konumuna gelmişlerdi⁴²⁰. Bakanlık bu dönemde en önemli ve en güçlü kurumdu. Ebu Nasr Muhammed Bin Mansur, Selçuklunun kurucusu ve yerine

⁴¹⁷ Sattari ve İsmaili, a.g.e., s. 174.

⁴¹⁸ Hakikat, Abdül Rafi, (1994), **Do Hezar Sal Vezaret: az Bozorgmehr ta Emirkebir (Bozorgmehr'ten Emir Kebir'e kadar İran bakanları: iki bin yıl vezaret)**, Tahran Kumeş, s. 146.

⁴¹⁹ Hakikat, a.g.e., s. 148.

⁴²⁰ Sattari ve İsmaili, a.g.e., s. 178.

Alp Arslan Selçuklunun geçtiği Tuğrul'un bakanıydı. O Horasan'ın Terşiz velayetindendi. Bir anlamda Selçuklu sultanlarını İran gelenekleriyle aşına ederek İran kültürünün adetlerini ve geleneklerini devlet mertebesine taşımıştı. Onun döneminde Arapçanın kullanması engellenmiş ve Pers dili altın çağını görmüştü.⁴²¹ Hoca Nizamul Mülk Tusi bu dönemdeki diğer İranlı-Fars bakanlardan biriydi. Nizamul Mülk, Selçuklu sultanı Melik Şah'ın sarayında bakan, Mostofi, askeri komutan ve Siyasetname kitabının da yazarıydı. Ayrıca sultana askeri seferlerinde de yardımcı oluyordu. Sa'dul Mülk, Muhammed Bin Melik Şah'ın bakanıydı. O, sultan için asker devşirme işinden sorumluydu. Hoca Nizamul Mülk bakanlığı dönemi, teorik ve pratik açıdan bakanlık makamının yükselişi dönemi olmuştur. Teorik açıdan, siyasetnamenin yaratılmasıyla birlikte bakanlık eksenli söylemin önderliğini üstlenmiş oldu ve pratik boyutta, bakanlık konusunda özel yetkiler alarak, bakanlık kurumunu sistemin en üst sıralarına taşıdı.⁴²² Hoca Nizamul Mülk'ün İran kimliğinin yeniden canlandırılması ve yayılmasındaki en büyük rolü, siyaset alanında olmuştur, çünkü Hocanın amacı İran yönetişimi uygulamalarını ve yöntemlerini canlandırmaktı. Siyaset kitabının metninde esas olarak geleneklerin yenilenmesine ve İran padişahları hakkında bilgilere yer verilmiştir.⁴²³

Selçuklu rejiminden gelen ve kademeli olarak bağımsızlık yolunda başarıyla ilerleyen Harzemşahlar (1077-1231), bu hükümetin politikalarından esinlenerek özel bir tür güç kullanmaya çalışmışlardır. Böylece güçlerini Harezmi şehrinde yoğunlaştırmaya

⁴²¹ Hakikat,a.g.e., s. 167.

⁴²² Rostemi, Fatemeh ve Ferhani Mehdi, Münfared, "Berresiye Şaheshaye Megame Vezaret der Doreye Miyane ta Ruye Kar Amadene Teymuriha" (Timurlar iş üstüne gelene kadar İran orta çağlarında bakanlık eksenli söylem ölçütlerinin incelenmesi), **Gencine-i Esnad Fasılnamesi**, 22. yıl, 1. Defter, Bahar 2012, s. 9.

⁴²³ Tabatabai, Cavad, (2005), **Hace Nizamolmolck Tusi: Goftar der Tedavome Ferhengiye İran (Hoca Nizamul Mülk: İran'ın Kültürel Kalıcılığı Söylemi)**, Tebriz, Sutude, s. 51.

odaklandılar. Harezm şehri, Harezm'in tek güç merkeziydi⁴²⁴. Harzemşahlar döneminde gücün merkezileşmesi öyle bir hâl almıştı ki bakanlar saraya nüfuz etkileri zaman bile sarayda uzun zaman kalmaları mümkün değildi. Bu dönemin en önemli bakanlarından ikisi olan Nizamul Mülk Muhammed Bin Nizamul Mülk Mesut Herevi ve Nizamul Mülk Muhammed Bin Salih bile kısa bir müddet sonra görevden alınmışlardı. Bu dönemde bakanların gücü çok sınırlıydı ve performansları kralın otoritesinin gölgesinde kalıyordu.⁴²⁵ Bu dönemde devlet erkanına İranlı- Fars nüfuzu veya katılımı olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Belki de bunun bir nedeni, Harzemşahların hükümet merkezi olan Harezm şehrinin Fars- İran nüfuz havzasından uzak olması ve ülkede adem-i merkeziyetçiliğin benimsenmiş olması olabilir.

İran'da Moğol yönetimi altında olduğu dönemde (1219-1259), iki bakan da Moğol sarayında bulunmaktaydı. İlk bakan daha sonra da Cengiz Han'ın hizmetine girecek olan Mahmut Yalvaç idi. Bazıları onun İranlı olduğunu iddia etmiştir fakat soy ismine bakıldığında bu iddianın doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Kubilay Hakan döneminde de onun bakanlarından biri Emir Ahmet Benaketi adında birisiydi. Benaketi'nin de İranlı⁴²⁶ olduğu iddia edilmektedir. Cengiz Han'ın halefleri İran'da İlhanlılar (1256-1349) devletini kurdular. İlhanlılar sarayında makam sahiplerinin incelenmesi neticesinde, Fars-İran etkisinin anlamlı olmadığını görülmektedir. İlhanlılar döneminin en önemli bürokratik isimler şunlardır; Seyfeddin Ahmet Bitekçi, Şemseddin Muhammed Covini, Buka,

⁴²⁴ Caferiyan, Resul ve Kemali, Meryem, “Moşkele Tedavome Godret der Doreye Harezmşahiyan ve Sisteme Motemerkeze Edari” (Harzemşahlar yönetiminde merkeziyetçilik ve iktidarın sürekliliği sorunu), **İran Araştırmaları çalışmaları**, 2. sene, sayı: 1, Bahar ve Kış 2013, s. 34.

⁴²⁵ Şeyh Nuri, Muhammed Emir ve Khosrobeygi, Huşeng, “Berresiye Sazmandehiye Edariye İran der Doreye Harezmşahiyan” (İran'ın Harezmşahlar dönemindeki idari Örgütlenmesi İncelenmesi), **Peyk-i Nur**, 2. Yıl, sayı: 2, 2004, s. 48.

⁴²⁶ Forugh Bakhsh Fasayi, Ahmet, “Vezaret der Doreye Moğol” (Moğol Döneminde Vezaret), **Tarih Eğitimin Gelişimi**, 6. sayı, 2002, s. 15.

Sa'düddeve Abhari, Sadreddin Ahmet Haledi Zencani, Cemaleddin Ebulhasan Ali Bin Muhammed Destcerdani, Sadreddin Ahmet Haledi Zencani, Melik Şerefeddin Muhammed Biyabaneki Semnani, Reşiteddin Fazlullah Hemedani, Alişah Bin Ebi Bekir Ceylan Tebrizi, Giyaseddin Muhammed Alişahi, Rükneddin Saen Fesevi, Demeşk Hoca, Giyaseddin Muhammed Reşidi, Alaeddin Muhammed Hindovi Ferivmedi ve Emir Cemaleddin Bin Taceddin Ali Şirvani.⁴²⁷

Timurlar (1370-1405) yaklaşık 35 yıl boyunca İran'da hüküm sürmüştür. Oysa Emir Timur'un torunları Hindistan'da 1505 yılına kadar hüküm sürmüştür. Hindistan konusu mevcut araştırmanın çalışma alanının dışında kalması nedeniyle, bu çalışmada yalnızca Timur'un İran'daki hâkimiyeti ele alınmıştır. Timur döneminde sultandan sonra sırasıyla Amirler, beyler ve bakanlar gelirdi. Timur bürokrasisi iki ayrı merkezî divandan oluşmaktaydı: Birincisi "Divan-i A'la" yani Menez'in (1998) tabiri ile İranlı bürokratların çalışmakta olduğu yerler. Diğeri ise "Çağatay Divanı". Bu divan ise Türk siyasi model ve yöntemlerine dayanan farklı makamlardan oluşmaktaydı. Eyalet makamları, merkezî hükümet, saray ve askeri makamları da içermektedir. Vergilerin tahsil edilmesi ve illerdeki yerel bürokrasinin incelenmesi "Divan-ı a'la"nın asıl göreviydi. Bu zümrede 5 kişinin adı geçmekteydi: Emir Şeyh Nureddin, Emir Şah Melik ve Emirullah Dad, Mesut Semnani ve Celalul İslam.⁴²⁸ Ancak bu 5 kişinin İranlı olduğuna dair herhangi bir şey zikredilmemiştir. İran'ın Timur dönemi belge ve evraklarına göre, Emir Timur'un bizzat kendi hâkimiyeti döneminde, Fars-İran unsurları onun politikalarında bir etkiye sahip değildi. Bu hususu farklı alanlarda, örneğin dil politikasında, görmek mümkündür. Öyle ki Timur sarayında Farsçanın çok önemli bir yeri olmamıştır.

⁴²⁷ Rustemi ve Ferahani Münferid, a.g.e.

⁴²⁸ Or'î Kadiri, Meryem ve Ark. "Rabeteye Beyne Omera ve Vozera der Dorete Teymurian" (Timur Döneminde Amirler Ve Vezirler arasındaki ilişkiler), **İslami Çalışmalar, tarih ve Kültür**, 44.yıl, sayı: 89, Sonbahar, Kış 2012, s. 31.

Safevi dönemi (1501-1721) iki ayrı aşamada incelenebilir. Azerbaycan Safevisi ve Fars-İran Safevisi. Birinci aşama; sarayda Kızılbaşların hâkim olduğu döneme denk gelmektedir. Safevi sarayı Türk bir öze sahiptir. İkinci aşamada ise Şuubiye akımlarının Safevi hükümetine nüfuz etmesiyle, Kızılbaşlar hâkim sistemden tasfiye edilmiş ve hâkim devletin mahiyeti Fars-İran özüne dönüşmüştü. Safevi devletinin kimlik ve işlev değiştirmesinin ana nedeni ise bu meseleye dayanmaktadır.⁴²⁹ Safevi döneminde, üç grup elit tespit edilebilir. Teknokratik elitler; resmi veya devlet iktidarına sahip, özel özellikleri nedeniyle hükümet makamlarına ulaşan bir grup elit. Safevi döneminde farklı insanlar rüşvet ödeyerek makam sahibi olabilirlerdi. Herhangi bir hâkimin sebepsiz bir şekilde görevden alınması veya göreve atanması Kızılbaşları rahatsız etmekteydi. Kızılbaşların gücünün alıkonulmasından sonra başka kişilere görev verilmesi için çeşitli şartlar hazırlanmıştı. İlk grup elitler geleneksel elitlerden oluşmaktaydı. Bu grupta Kızılbaş kabilelerinin reisleri ve İranlı-Fars hâkimleri yer alıyorlardı. Kızılbaşlar geleneksel elitlerin ana çekirdeğini oluştururdu. İkinci grup, Ermeniler ve Gürcüler gibi yeni unsurların iktidar yapısına giriş yapması ve Tacik-İran unsurlarıyla çelişmesi, Kızılbaşların gücünü sınırlayan en önemli faktörlerden biriydi. Üçüncü grup elitler, mezhepsel ya da ideolojik elitlerdi. Bu grup elitler kayıp imam döneminde alternatif güç olduklarını düşünüyorlardı ve saraya bağlı mezhepsel elitler ve saraya bağlı olmayan mezhepsel elitler olmak üzere ikiye ayrılıyorlardı. Birinci grup kayıp imam döneminde hükmedecek gücün müçtehitler olduğuna inanıyordu, ikinci grup ise müçtehit nezdinde adil bir padişahın olmasını da savunuyordu.⁴³⁰ Kızılbaşlar İran-Fars unsurlarına açık bir şekilde düşmandı. Şah Abbas döneminde, İran-Fars unsurlarının gücü, Kızılbaş konumunun zayıflaması nedeniyle

⁴²⁹ Bayatlı, Semed, a.g.e., s. 50

⁴³⁰ Zarei Mehrverz, Abbas ve Momeni, Mohsen, “Nohbegane İrani az Nezere Şarden der Doreye Safevi”(Şarden bakış açısından Safevi döneminde İran Elitleri), **Tarihsel Araştırmalar**, 3. yıl, sayı: 1, Bahar ve Yaz 2012, s. 59.

büyüdü. Ülke işlerinin daha da merkezileşmesi başında bakan olan bürokrasi aygıtının görevlerini daha da ağırlaştırdı. Bakanlık makamı ilk başta Kızılbaş gücünün etkisi altındaydı. Öyle ki Şah Abbas'ın ilk bakanı olan Mirza Şah Veli (ya da Mirza Ebulveli Şirazi), Mürşit Kuli Han'ın isteği ve desteği üzerine bakanlık makamına ulaştı. Padişah reformları ve üçüncü bir gücü kullanmak Kızılbaş gücünün tekelciliğinin kırılmasına neden oldu⁴³¹ ve İran-Fars unsurları şahtan sonra en önemli konuma sahip olmuş oldu.

Avşarlar (1750-1796) İran'da yalnızca kısa bir dönem hâkimiyette olabildi. Nadir kabilesi Oğuzhan kabilelerinden biriydi. Moğol korkusuyla Türkistan'ı terk edip Azerbaycan'a yerleşmişlerdi. Nadir Şah döneminde devletçilik, yani bürokrasi, bakanlık ve din gibi kurumların ve yapıların düzenlemesi açısından İran-Fars gelenekleriyle çok az bir orantıya sahipti. Safevi devletinin kurumsal yapısı üç ayrı katmandan oluşmaktaydı. Bu katmanlar şu şekildedir; askeri, bürokrasi ve mezhepsel. Fakat Nadir şah döneminde sadece askeri katmanın devlet bünyesinde ağırlıkta olduğunu görülmektedir ve diğer katmanlar önemlerini kaybetmiştir.⁴³² Minorskiy⁴³³ kendi araştırmalarında Nadir Şah'ın Şii mezhebini resmîyetten düşürmeye ve din adamlarını kınamaya çalıştığını beyan etmiştir. Bu doğrultuda “Reisul Ulema Sadrul Sudur”un katli, cemaat mezhebinde de bu olayın resmîyetini kapalı bir biçimde ima edilmektedir. Bakanlık kurumu, Nadir döneminde indirgenmiş ve bu mesele devletin tek bir kurum (askeri) üzerinde dayandığını ve tüm devlet erkânının Şah'ın kendisine bağlı olduğunu beraberinde göstermiştir. Bununla

⁴³¹ Del Ashob, Hadi ve Celiliyan, Azer, “Berresiye Nehade Vezaret der Doreye Şah Abbase Evvel” (I. Şah Abbas Safevi Döneminde Bakanlık Konumunun İncelenmesi), **Tarihsele Araştırmalar Dergisi**, 19.yıl, sayı: 68, Bahar 2017, s. 82.

⁴³² Seyfeddini, Salar, “Enekase Tefekkore İrangerayi der Tarihnegari ve Hokumetdariye Doreye Nader Şah” (Nadir Şah Avşar döneminin tarihçiliğinde ve yönetiminde İlancılık fikrinin yansıtılması), **Milli Çalışmalar Dergisi**, 18. yıl, sayı: 1, 2017, s. 7.

⁴³³ Minorskiy, Vladimir, **Tehgigi ber Tezkeretul mülk: Sazmane Edariye Hokumete Safevi (Tezkeretul muluk üzerine Ta'likat, Safevi devletinin İdari Örgütlenmesi)**, çev. Mesut Recebnia, (2004), Tahran, Emir Kebir yayınları.

birlikte, Nadir, devletçilik idaresinde geleneksel olarak tecrübesi olan ve köylü ailelerine mensup ve bazı bürokrat kimselerden yararlanmıştır. Horasan'dan Mirza Ali Ekber Mollabaşı, Kaşan'dan Mirza Ebulkasim Şeyhül İslam, Kermanşah'dan Mirza Zeki, Zengene'den Abdalbaki Han, Gürcü kuşağından olan Hasanali Han Muirul Memalik, Ahmet Han Mervi ve Mirza Mehdi Esterabadi, Nadir Şah'ın en önemli siyasi danışmanlarından sayılırdı.⁴³⁴ “Bürokrasi” Nadir Şah döneminde bir anlamda komaya girmişti. Vergi dairelerinde çalışanlar dışında herkes terhis edilmişti. Safevî döneminde iyi oturtulan ve takviye edilen bürokratik kurumların saygınlığı Nadir döneminde ortadan kalkmıştı. Önemli olan nokta, saray ve bürokrasinin Nadir döneminden önce farklı olmasıydı. Siyasi kararlar “saray”da alınmakta ve idari işler “divan” da yapılmaktaydı. Fakat bu dönemde “ordu, saray ve divan” üçlüsü birleşti. Bu görevlerin çoğu Avşar kabilesine devredildi. Nadir Şah'ın Avşar kabilesine, özellikle de Kırklü aşiretine, olan ilgisi herkes tarafından kabul edilen bir konudur.⁴³⁵ O dönemde Avşarların yüksek prestiji ve saygınlığı İran-Fars unsurlarının nüfuzunu daralttığını teyit etmektedir.

İran'ı yöneten son Türk hanedanı Kaçarlardı (1796-1925). Ağa Muhammed Han'ın saltanatının ilk yıllarında saray nüfusu çok düşüktü. Bu düşük nüfusu; Şah, İtimaduddevle (şahın sadrazamı) ve sayıları oldukça az sayıda olan yazarlar ve münşilerden oluşurdu. Devletin bütün memurları Şah'ın bürokratlarıydı ve Şah'ın iradesiyle terfi edilebilir veya görevden alınabilirlerdi. Bu dönemde Ağa Muhammed Han bizzat devlet teşkilatına nezaret ederdi.⁴³⁶ Aynı zamanda Fethali Şah da bizzat tüm devlet işlerini kontrol ederdi. Onun yönetimi döneminde bürokrasi teşkilatı gelişti ve yavaş yavaş memalik-i mahruse eyalet ve

⁴³⁴ Dorosti, Ahmet, (2012), **Tehevvöl der Sahtare Dolet-e İran der Doreye Mâceble Modern (Modern Öncesi Dönemde İran Devlet Yapısında Dönüşümler)**, Tahran Mizan yayınları, s. 223.

⁴³⁵ Sefeddini, a.g.m., s. 52.

⁴³⁶ Lambton, Ann, (1996), **İran der Doreye Gacar (Kaçar Dönemi İran)**, çev. Simin Fesihi, Meşhad, Cavdan Kherad, s. 141.

velayetlerinin hâkimiyeti oğullarına devredildi. Bu dönemde dış ilişkiler ile ilgili bir idare de tesis edildi. Bu idare, daha sonraları Vezaret-i Düvel-i Hariciye 'ye dönüştü.⁴³⁷ Muhammed Şah dönemi de Ağa Muhammed Han ve Fethali Şah dönemi geleneklerini devam ettirdi. Kaçar dönemindeki kapsamlı gelişmelerin başlaması, Nasrettin Şah'ın tahta çıkmasıyla eş zamanlı oldu. Onun döneminde; çeşitli bakanlıklar ve “maslahathane” adında bir meclis kuruldu ve gücün tek elde odaklanması hususu yavaş yavaş çürümeye başladı. Muzafferiddin Şah döneminde özgürlükçü gruplar ve hâkimiyet arasında görüş ayrılıkları ve çatışmalar başladı. Nihayetinde ise meşrutiyet fermanı imzalandı. Bu dönemde iktidardan bazı kişiler meşrutiyet yanlısı gruplarla aynı fikirdeydiler ve onlarla itilaf ederek birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Bu kişiler genellikle Nasrettin Şah döneminde saraya nüfuz etmişlerdi. Muhammed Ali Şah durumu değiştirmek ve eski haline getirmek istedi ama artık çok geç olmuştu. Muhammed Ali Şah'ın Meşrutiyet Fermanı'nı iptal etmesi muhalefetin zayıflamasına neden olmadı, aksine kendisinin azledilmesine, ikinci meşrutiyetin imzalanmasına ve anayasanın düzenlenmesine neden oldu.⁴³⁸ Ağa Muhammed Kaçar döneminden Ahmet Şah Kaçar dönemine geçerken merkezi gücün zayıfladığı ve Şah'ın yanı sıra; toprak sahipleri, bürokratlar ve meclis üyeleri gibi çeşitli kişilerin arttığını görmekteyiz. Bu gelişmelerin doruk noktası Nasrettin Şah döneminde gerçekleşmiştir. Aslında bu dönemden itibaren saltanat dışı unsurların saraya nüfuz ettiğini görmekteyiz, bu gelişmelerin zirvesi Muzafferiddin şah döneminde meşrutiyet fermanının imzalanmasıyla ortaya çıkmaktadır.

3 Türk Devletlerinde Fars Dilinin Durumu

⁴³⁷ Beşiriye, Hüseyin ve Kerempur, Roza, “Berresiye Gerdeşe Nohbegan der İran der Doreye Gacar” (Kaçar Döneminde İran'da Elitler Dolaşımının İncelenmesi), **Kültürel Araştırmalar Mektubu**, 8. yıl, yeni dönem, sayı:10, 2004, s. 59.

⁴³⁸ A.g.m., s. 60-62.

İlk defa, Samaniler (874-1004) döneminde Fars dili, İslamiyet sonrası Türk devletlerinin sarayına girmeyi başarmıştı. Samaniler idari dil olarak ve diğer İslam ülkeleriyle iletişim kurmak için Arapçayı kullansalar da Derî Farsçası'na da ilgi duyuyorlardı. Bu dili yazılarında kullanan yazarlar ve şairler ise destekleniyordu. Öyle ki onların döneminde Arapça eserleri Farsçaya çevirmek için bir akım başlatılmış ve Kelile ve Dimne, Büyük Taberi Tefsiri ve Taberi Tarihi gibi eserler de Derî Farsçası'na tercüme edilmiştir.⁴³⁹ Karahanlılar (840-1211), 1004 yılında Samanileri yendi ve bütün Maverâünnehir bölgelerine hükmetmeye başladılar. Karahanlı Hakan, Satuk Buğra Han 920 yılında İslam dinini kabul ederek İslam'ı devletin resmi dini olarak ilan etti. Karahanlılar döneminde Farsça pek ilgi görmüyordu ve devletin odak merkezinde değildi. Zira Karahanlılar Türk kültürü ve edebiyatını yüceltmekten yanaydılar. Bu dönemde Hakaniye dili olarak da bilinen Kaşgar Türkçesi devletin resmi dili idi. Divan-i Lügat-i Türk ve Kutadgu Bilig gibi eşsiz eserler bu dilde kaleme alınmıştır.⁴⁴⁰

Gazneliler (963-1183) Afganistan'ın tamamını, şu anki İran'ı ve Hindistan'ın bir bölümünü kontrol eden ilk büyük Türk devleti olmuştur. Bu hanedanın kurucusu Alp Tekin idi. Gazneliler hanedanı daha çok Alp Tekin'in oğlu Gazneli Mahmut ile tanınmıştır. Sultan Gazneli Mahmut döneminde Farsça yayılmaya başladı ve Arapça yerine saray dili olarak seçildi. Fars edebiyatının en önemli eseri Firdevsi Şehnamesi de bu dönemde yazılmıştır. Sultan Gazneli Mahmut'un sarayı farklı birçok şairin toplandığı bir mekân haline gelmişti ve yaklaşık 400 şairin geçimi de saray tarafından karşılanırdı.⁴⁴¹

⁴³⁹ Soltani Moghaddam, Saide, "Tosee ve Gostereşe Zebane Farsi der doreye Samaniha" (Samaniler Döneminde Farsçanın Gelişmesi ve Yaygınlaşması), http://pajoohe.ir/_a-46526.aspx, 2014. Erişim tarihi: Mayıs 2018.

⁴⁴⁰ Heyet, Cavad, "Negahi ber Tarih ve Ferhenge Torkha" (Türklerin tarihine ve Kültürüne Bir Bakış), **Varlık Dergisi Ek Kısım**, Mart 1986, s. 114-115.

⁴⁴¹ A.g.m., s. 115-116.

Fars dilinin altın çağı Selçuklu (1037-1194) döneminde yaşanmıştır. İran, Selçuklular döneminde işgal edildikten sonra Farsça, Arapçanın yanında devlet dili oldu ve Fars kültürünün gelişmesine neden oldu. Gaznelilerin Farsçayı destekleme faaliyetleri dolayısıyla pek başarılı olamadı. Fakat Selçuklu döneminde Farsça, edebiyat alanında ve Arapça dilinin hakim olduğu din alanında etkin dil konumuna gelebilmiştir. Farsça, Selçukluların desteği sayesinde sadece İran’da değil Azerbaycan ve Irak’ın bir kısmında da yayıldı. Bu mesele Farsçanın filizlenmesine ve altın çağını yaşamasına neden oldu. Hakani Şirvani, Nizami Gencevi gibi şairler bu dönemde eğitildiler ve Farsça şiirler yazdılar.⁴⁴² Hatta Anadolu Selçukluları da Farsçayı saray dili olarak seçtiler. Fakat Konya’nın Mehmet Karamanoğlu tarafından fethedilmesini takiben onun emriyle Farsçanın kullanılması yasaklandı. Bu tarihten sonra Anadolu’da Türkçe şiir söylemek daha da revaçta oldu ve Yunus Emre gibi kişiler Türkçe dilini kullanarak irfan içerikli eserler üretti ve dolayısıyla Anadolu tasavvuf şiirinde bir dönüşüm yaşandı.⁴⁴³

Harzemşahlar (1077-1231) başlangıçta Selçuklu topraklarının kuzeydoğusunda yerel bir devlet olarak hüküm sürmüştür. Ancak yavaş yavaş bağımsız bir devlet haline gelmek amacıyla topraklarını genişletmiştir.⁴⁴⁴ Harzemşahlar dönemine dair ulaşılabilecek mevcut çok az kaynak bulunmakta ve bazı tarihçiler de bunun nedenini Moğol saldırıları ve o dönemin medeniyetinin bu saldırılar sonucu yıkılması olarak görüyorlar. Diğerleri ise bu sülalenin kısa süren hakimiyet dönemi ve yeterli tarihçi ve yazarların yetişmesine imkânın olmamasını neden olarak sunmuşlardır. Ancak, bu konunun incelenmesi tarihçilerin işi

⁴⁴² Kayhan, Hüseyin, “Şaerane Fars der Derbare Torkan der Doreye Selcugiyān” (Selçuklular Devrinde Türk Saraylarında Fars Şâirleri, **Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1434

⁴⁴³ Heyet, a.g.m., s. 126.

⁴⁴⁴ Hafeznia, Muhammedreza, (2002), **Coğrafiyaye Siyasiye İran (İran’ın Siyasal Coğrafyası)**, Tahran: Semt Yayınları, s. 228.

olduğundan bu araştırma çerçevesinde bu tartışmaya girmek gerekli görülmemiştir. Bu yüzden bu dönemde Fars dilinin durumu hakkında çok fazla bilgi yoktur.

Cengiz Han'ın İran'daki torunları daha sonra İlhanlılar (1256-1349) devletini kurdular. Hülagü Han bu hanedanın en tanınmış kişilerindendir. Hülagü Han Bağdat hilafetindeki Abbasileri yenerek bu sülalenin uzun ömrünü sonlandırdı.⁴⁴⁵ Günümüzde birçok tarihçiye göre bu dönemde Farsça o kadar itibar kazanmıştır ki İran'ın tarihi sınırlarının dışında, Hindistan ve Küçük Asya gibi bölgelerde dahi şiir ve yazı dili olarak kullanılabilmiştir.⁴⁴⁶ Ancak, bu iddia çelişkilidir, çünkü İlhanlılar sarayında saray şairleri ve onların övgü kasideleri hakkında nerdeyse mevcut hiç bilgi yoktur. Anlaşılan İlhanlıların çoğu ve Moğol büyükleri Farsçaya çok önem vermiyorlardı. Devletin ve Moğol büyüklerinin ilgisizliği neticesinde söz sahipleri saray dışına intikal etti ve daha da önemlisi kaside söyleyen şairlerin sayısında bir azalma yaşandı ve şiir türünün övgüden gazele doğru geçmesine neden oldu.⁴⁴⁷ Aslında bu etkenlere göre kasidenin gerilediği oranda gazel de bir o kadar gelişmişti ve Attar, Mevlevi, Fahrettin Iraki, Evhedi İsfahani ve Şeyh Mahmut Şebisteri gibi dehalar en yüksek irfan düşüncelerini intizamlı sözlerle gazel kalıbında cilvelendirebildiler. Bu dönemlerde Arapçanın revaçtan düşmesiyle birlikte eşzamanlı olarak Farsçanın da bir yandan genişlemesi, çeşitli yazarların ve bürokratların bu dili kullanmasına neden olmuştur. Öyle ki bazı kitap yazarları tarafından zor ve yapay bir nesir kullanılmıştır. Vesaf tarihi, Cihan Guşayı Covini tarihi ve Mevahib-i ilahi Muallim Yazdi

⁴⁴⁵ A.g.e., s. 229.

⁴⁴⁶ Saunders, J.J. (1993), **Tarihe Fotuhate Moğol (Moğol Fetihlerinin Tarihi)**, çev. Ebulkasim Halet, Tahran, Emir Kebir yayınları, baskı: 3, s. 177.

⁴⁴⁷ İkbâl Aştıyanı, Abbas, (2009), **Tarihe Moğol (Moğol Tarihi)**, Tahran, Emir Kebir Yayınları, s. 513.

bu şekilde yazılmış nesir eserlerdendir. Bu yazılarda edebi sanatlarla süslenmiş ibarelere çok rastlanmaktadır.⁴⁴⁸

Timurlar (1370-1405) Timur'un Orta Asya bölgesinden başlattığı geniş saldırılar ile kuruldu ve Asya kıtasının bir bölümünü kapsadı. Emir Timur'un bizzat kendi yönetimi dönemindeki Fars dili, Timur sarayında ciddi bir konuma sahip değildi. Fakat Emir Timur'un ölümünden sonra, halefleri bilime, sanata ve edebiyata büyük önem vermeye başlamıştı. İbrahim Sultan Bin Şahruh uzman bir hattat, Şahruh'un diğer oğlu Mirza Baysungur iyi bir hat sanatçısı, ayrıca iyi de şiir söyleyip kitaba ve kitap toplamaya da özel ilgi gösterirdi. Mirza Baysungur'un dergâhı sanat, edep ve bilim ahalisinin sığınağı olmuştu. Şahruh'un oğlu Uluğ Bey, bilim ve ulema ile aynı ortamları paylaşmaya özel ilgi ve teveccüh gösterirdi. Timur hanedanının son güçlü padişahı Sultan Hüseyin Baykara ise edebiyat ve edipleri teşvik eden bir ruha sahipti. Aynı zamanda bu dönemin sonunda bilgin bakan Emir Ali Şir Nevai'nin kendisi de şair idi ve şairlerle, edebiyatçılarla muâşeret etmekten memnuniyet duyardı. Bu dönemde, Fars dili ile birlikte, Türk dili de çok önem kazanmıştı; Kabuli ve Kasim Enver gibi şairler Türkçe veya Türkçe-Farsça karışık olarak şiirler söylemiştir.⁴⁴⁹

Timurların zayıflamasıyla birlikte Türkmenler tarafından İran'da güçlü bölgesel hükümetler kuruldu ve İran'da iki ayrı zaman diliminde hüküm sürdüler. Bu hükümetler tarihte Karakoyunlu Türkmenleri (1406-1468) ve Akkoyunlu Türkmenleri (1468-1508)

⁴⁴⁸ Khatibi, Hüseyin, "Nesre Farsi der Gerne 7 Hecri ve Asare Farsiye Hacı Nasrettin (Hicri 7. Yüzyılda Fars nesirleri ve Hoca Nsireddinin Farsça Eserleri), **Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 4, 3. sene, 1977, s. 21.

⁴⁴⁹ Hakemi, İsmail, "Noktehayı der Morede Terze Şeere Farsi der Doreye Teymuri" (Timur Döneminde Farsça Şiir Tarzı Hakkında Noktalar), **Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Derneği**, sayı: 1, Bahar 2001, s. 67.

olarak bilinirler.⁴⁵⁰ Karakoyunlular döneminin en ünlü şahı Cihanşah idi. Cihanşah şiire çok ilgi duyardı, Türkçe ve Farsça olmak üzere iki dilde de şiir söylerdi. Daha ilginç olanı ise şairlikte “Hakiki” takma adını seçmesiydi.⁴⁵¹ Akkoyunlular döneminde Türk kültür ve edebiyatı hâkimdi. Uzun Hasan bizzat Türk diline çok ilgi duyar ve severdi. Uzun Hasan kendini Bayındır Han’a ait görüp Türkçeye oldukça fazla ilgi beslerdi. Uzun Hasan Kur’an’ın Türkçeye çevrilmesi emrini vermiş ve kendisi de Kur’an’ı Türkçe okurdu.⁴⁵²

Safevi hanedanlığı (1501-1721) Şah İsmail Safevi tarafından kurulmuştur. Safeviler dönemi iki ayrı dönemde incelenebilir. Birinci dönem Kızılbaşların iktidarı elinde bulundurduğu dönemdir. Bu dönemde Safeviler Azerbaycanlı bir öze sahipti. İkinci dönem ise Şuubiye akımlarının Safevi devletine sızmasıyla ve Kızılbaşların sistemden tasfiye edilmesi ile başlar. İkinci dönemde hâkim devletin mahiyeti İran-Fars eksenine kaymıştır. Safevi devletinin kimlik ve işlev değiştirmesi de bu meseleden kaynaklanmaktadır.⁴⁵³ Bu dönemin farklılığı edebiyat alanında da belirgindir. Böylece ilk dönemde Şah İsmail yetenekli bir savaşçı olmanın yanı sıra çok güçlü de bir şairdi. Onun döneminde Türkçe saray, edebiyat ve divan dili olmuştur. Şah Birinci İsmail şiir alanında kendini Hatayi olarak adlandırır. Onun şiir divanı hala mevcuttur ve çoğunlukla Hazret-i Ali ve diğer imamlara övgü niteliğinde hazırlanmıştır. Şah Tahmasp da, Şah İsmail’in izinde hareket etmiş ve Farsçaya pek ilgi göstermemiştir.⁴⁵⁴ Zebihullah Sefa bu dönemde Farsçanın kapsamı ilgili şu ifadeyi kullanmıştır:

⁴⁵⁰ Hafeznia, a.g.e., s. 230.

⁴⁵¹ Heyet, a.g.m., s. 134.

⁴⁵² A.g.m., s. 138.

⁴⁵³ Bayatlı, a.g.e., s. 50

⁴⁵⁴ Guderzi, Hüseyin, “Veziyete Zabane Farsi der Doreye Safevi ve Rabete An ba Zebane Resmi” (Fars Dili ve Edebiyatının Safevi döneminde konumu ve resmi, milli dil ile ilişkisi), **Milli Çalışmalar Dergisi**, 12. yıl, sayı: 3, 2011, s. 72.

Safevi'nin gündelik dili Türkçeydi ve büyükleri ve üst düzey yetkilileri, siyasi ve dini ordu bu dili kullanıyordu. Eserlerin birçoğu Arapça yazılmıştır. Farsçayı kullananlar ise ya bu dile çok hâkim değillerdi ya da İran'dan ve ana memleketten uzak idiler; dolayısıyla bu dönemde Fars dilinde yazılan şiir ve nesir önceki dönemler gibi çok itibar taşımamaktaydı.⁴⁵⁵

Safevi döneminin ikinci aşaması ilkinden farklıydı ve İran-Fars mahiyetine sahipti. Bu dönemde Farsça, Safevi medreseleri ve sarayının dili idi ve bu dönemde 1000'den fazla şair faaliyet göstermekteydi. Daha önce de değinildiği gibi bu meselenin nedeni, Şuubiye akımının Safevi sarayına nüfuz etmesi olmuştur.⁴⁵⁶

Avşarlar (1750-1796) ise kısa bir dönem iktidarda bulunmuşlardır. Nadir Şah kısa dönem süren iktidarı sırasında Orta Asya ve Maverâünnehir'i kendi tasarrufuna geçirmeye başarmış ve daha sonrasında Hindistan'a askerî harekât düzenlemiştir. Nadir Şah, Türk dilini çok önemli ve güvenilir buluyordu ve bu dili banknot baskısı, meclis ve çeşitli yazı alanlarında kullanıyordu. Nadir Şah Avşar döneminde basılan kâğıt banknotların üzerinde “deme götür” şeklinde Türkçe kısa bir cümle yazılmıştı. Muğan Kurultayının (istişare meclisinin) resmi dili Nadir Şah döneminde Türkçeydi ve Nadir Şah tüm anıtlarda aynı zamanda iç ve dış misafirleriyle de Türkçe konuşmayı tercih ederdi. Anıtlarla ilgili Irak'ın Necef kentindeki Hazret-i Ali'nin türbesi ve İran'daki Ketibe-i Nadiri veya Ketibe-i Kelat olarak bilinen taş yazıtlar örnek verilebilir. Bu iki anıt Nadir Şah'ın emriyle Türkçe şiirlerle bezenerek inşa edilmiştir.⁴⁵⁷ Farsça bu dönemde işlevsiz hale gelmiş ve dolayısıyla bu dönemde Fars edebiyatı ile ilgili hiçbir gelişmeden bahsetmek mümkün değildir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ Guderzi, a.g.e., s. 72.

⁴⁵⁶ A.g.e., s. 79.

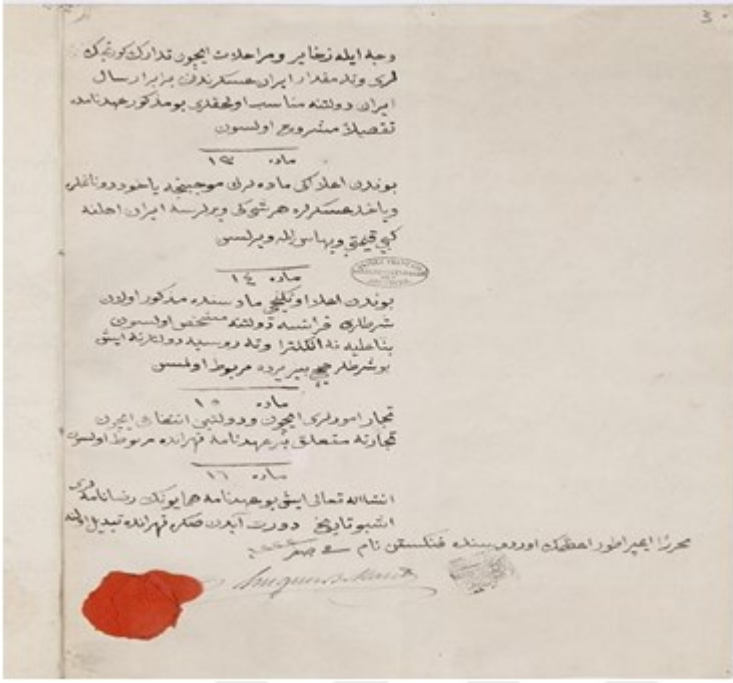
⁴⁵⁷ Baharlı, Mehran, “Negahi ber Tarihçeye Resmîyete Zebane Torki der İran” (İran'da Türk dilinin resmîyet tarihçesine bir bakış), <https://www.kar-online.com/node/1132>, 2009, erişim tarihi: Eylül 2018.

⁴⁵⁸ Şamlu Cani Beyg, Akbar, (2007), **Negd ve Berresiye Edebiyat Doreye Zendiye ve Efşar (Zendiye ve Avşar dönemleri edebiyatı üzerine; inceleme, eleştiri ve analiz)**, Tahran, Şehit Beheştî Üniversitesi, Doktora Tezi, s. 15.

İran'a hükmeden son Türk hanedanı Kaçarlar (1796-1925) olmuştur. Kaçar dönemi İran tarihinde özel bir yere sahiptir. Bu dönemde modern düşünce, yeni olgular ve ilerleme çabaları Batı'dan İran'a giriş yaparak düşünsel dönüşümler ve milli akımların oluşmasına neden oldu, İran tarihinde ilk devrim olarak bilinen Meşrutiyet Devrimi de bu dönemin ürünüydü.⁴⁵⁹ Meşrutiyet Devrimi Kaçar devletinin zayıflamasına neden olmuş ve Birinci Dünya Savaşıyla birlikte İran'da Kaçar devletinin sonunu getirmiştir. Kaçar döneminde (1796-1925) Farsça, Türkçenin yanında devlet işlerinde ve sarayda kullanılıyordu. 6. Sayılı resim de bu duruma birer örnektir. Farsça dışındaki dilleri yasaklama, ilk defa meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir. Bu alanda 1900 yılındaki birtakım çalışmalar yürütülmüş ki bu da Muzaffereddin Şah'ın bu olaya karşı çıkmasını beraberinde getirmiştir. Tarihsel açıdan bakıldığında Muzaffereddin Şah, anayasada ve anayasanın düzenlenmesi konusunda etniksel ve dilsel tarafsızlık politikasının muhafaza edilmesi konusunda oldukça önemli bir rol oynamıştır. Muzaffereddin Şah'ın varlığı Fars eksenli liderlerin ve bazı meşrutiyet ideologlarının Farsçayı anayasada tek resmi dil olarak yerleştirmelerini engelledi. Farsça dışındaki dilleri yasaklamanın ikinci çabası 1918'de yaşanmıştır. Türkçe eğitim veren yeni okulların yasaklanması ve Farsça dilli okulların oluşturulması ve yaygınlaştırılması, tamamıyla meşrutiyet döneminde, meşrutiyet devletinin stratejik politikası olmuştur. Vusukuddevle (1918) örneğin, kendi döneminde bu gibi çeşitli değişiklikler hayata geçirilmiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Hafeznia, a.g.e., s. 233

⁴⁶⁰ Baharlı, Mehran, "Mohalefet ba Amuzeşe Zebane Torki Dolet Meşrute ve Memnu Kerden Zebane Torki der 1918" (Meşrutiyet Devletinin Türkçe Eğitimle Muhalefeti ve 1918'de Türkçenin yasaklanması), <http://sozumuz1.blogspot.com/2018/10/blog-post.html>, 2018, erişim tarihi: Eylül 2018.

Şekil 6. Finkenstein Antlaşması'nın son sayfası (4 Mayıs 1807) Arapça harflerle Türkçe olarak yazılmıştır⁴⁶¹

İran'da Türklerin egemenliği döneminde Fars dilinin durumu ile bağlantılı olarak, birkaç konuya değinmek gerekir:

1. Resmi veya milli dil, modern ulus-devletin⁴⁶² bir ürünüdür; bu yüzden yukarıda bahsedilen tarihsel dönemlerde resmi dil konusundan bahsetmek mantık dışı olacaktır. Uzmanların çoğu, resmi dil konusunu tarihi dönemlere atfetmek istiyorlar ve bu yolla geçmişte Farsçanın resmîyeti konusunu savunarak bugünkü resmi dil gibi olmasını meşrulaştırmaya çalışıyorlar.

2. Türkçe, Arapça ve Farsça çeşitli tarihsel dönemlerde farklı alanlarda devlet bürokrasisinde kullanılmıştır. Bu dillerin her birinin resmi dil olarak kabul edilmesinden söz etmek, tarihsel dönemlerin dil ve uygulama meselesinin sanki, modern toplumların ölçütlerine göre değerlendirildiği kanaatini oluşturacaktır.

⁴⁶¹ Abbas Mirza'nın Fransa İmparatoruyla yaptığı anlaşmanın Türkçe olduğunu gösteren fotoğraf, <https://www.parsine.com/fa/news/246632/>, erişim tarihi: Eylül 2018.

⁴⁶² Nation-state

3. Farsçanın şansı diğer tarihi dönemlerdence, daha fazla Samani, Gazneli, Selçuklu, Safevî ve meşrutiyet dönemlerinde yaver gitmiştir. Bu fenomen, tam da bu dönemlerde Şuubiye hareketinin ortaya çıkışı ile ilgilidir. Şuubiye hareketi ve eylemlerinin tartışılması bu bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

4. İran-Fars eksenindeki yazarlar ve tarihçilerin iddialarının tersine, Türkçe hiçbir zaman Türk padişahları tarafından gazaba uğramamıştır. Onlara göre Türkçe Türk padişahlarının yanında önemsiz ve Farsça ise de gönüllerinin dili olmuştur. Hâlbuki eğer mantıklı düşünülürse hiç kimse ana diline karşı bu kadar nefret besleyemez, hele ki genellikle narsisist karaktere sahip padişahlardan bu hiç beklenemez.

5. Türk hükümdarlarının sanata ve edebiyata olan ilgileri ve bu konulara verdikleri değerler çarpıtılarak fırsatçı ve kötü niyetli insanlar tarafından Türkçenin eksik olduğu ve Farsçanın tam bir dil olduğu yorumunu ortaya çıkarmıştır.

4 Sosyo-Politik açıdan İran/Fars kimliği inşası sürecinde Türk meselesi

4.1 Fars Kimliği Temelinde Yasal Kurumların Oluşturulması

4.1.1 Fars Dili ve Edebiyatı Kurumu (Ferhengestan-e Zeban ve Edeb-e Farsi)

Genel olarak dil akademileri veya kurumları, 18. ve 19. yüzyılda Avrupa’da; yükselen milliyetçilik düşüncesi, modern ulus devletlerin ve milli dil olgusunun oluşumunun bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzyıllarda modern Avrupa’nın kültürünün ve siyasî ortamının bir sonucu olarak ulus, ülke ve modern devlet olgusunun ortaya çıkmasıyla birlikte, milli dil, milli marş, milli bayrak ve bu gibi olgular da ortaya çıkmış oldu. Bu oluşumların sonucunda yeni sınırlarlar çerçevesinde kurulan çoğu Avrupa ülkesinde var olan birçok dilden bir tanesi, o Avrupa ülkesinin milli dili olarak seçildi.

Ardından bu ülkelerde açılan akademi ve ilgili kurumlar, milli dillere hizmet amacıyla çalışmaya sunuldu ve belirli dillerin okunması ve okutulmasını yaygınlaştırmaya çalışıldı. 19. yüzyıl boyunca özellikle de Avrupa’da ve ardından da Osmanlı İmparatorluğu’nda yaygınlaşan söz konusu düşünce ve siyasi değişim ve dönüşümler, Kaçar devletinin ilk döneminden itibaren İran’ı da etkilemeye başlamıştır. Nasiri diye anılan dönem boyunca, bilhassa meşrutiyet döneminde çeşitli milliyetçi düşünceler İran’da yaygınlaşmaya ve yerleşmeye başladı. Sonradan da bu düşünceler kalıplaşarak belirli özellikleriyle Rıza Şah dönemine ulaştı.⁴⁶³

1934 yılında, yani İran Akademisi’nin (Ferhengistanı) kuruluşundan 5 yıl önce, Maarif Bakanlığı farklı alanlardan uzmanları bir araya getirerek dernekler oluşturmaya karar verdi. Bu projenin ilk adımı olarak Tıp Akademisi kuruldu. Akademi, ülke çapında ün sahibi olan hekimlerin ve tıp fakültelerinden çağırdığı bazı uzmanların katılımıyla toplantılar düzenlendi. İşte akademi kavramı yerine Ferhengistan kavramının kullanılması bu toplantıların birinde öneri olarak ortaya atılmıştı. Ayrıca Tıp Ferhengistanı için bir tüzük dahi hazırlanmıştır. 1915 yılının kışında Farsçanın sözcük ve yazı biçiminin düzeltilmesi konusunda birçok düşünce hızla ortaya atıldı. Bu da ülkede edebi çevrelerde ve ortamlarda stres ve kafa karışıklığına neden oldu. Bu harekete öncülük edenlerin bazıları, Türkçe ve Arapça bilmediklerinden, kendi işlerini kolaylaştırmak için bu dillerin yaygın olarak Farsçada kullanılan sözcüklerini silip atmak istediler. Üstelik İslamiyet öncesi İran’da yaygın olan, ancak günümüzde hiç kullanılmayan veya ölen dillerden gelme ya da Türkçe ve Arapça sözcüklerin yerine Farsçadan silinen kelime ve tabirleri kullanmak istediler. Yabancıardan bağımsız olmayı ve dilin kolaylaştırılmasını amaçlayan bu hareket Rıza

⁴⁶³ Tarafdari, Ali Muhammed, “Teşkile Ferhengestane Zebane Farsi der Doreye Pehlevi Evvel, Melligerayi” (Birinci Pehlevi döneminde Fars Dil Kurumunun oluşması, milliyetçilik), **Faslname-i Gencine-i Esnad**, sene: 20, cilt: 1, 2010, s. 59.

Han'ın da kabulünü almıştı. Böylece Rıza Han'ın talimatı üzerine, askeri kavramların Farsça karşılığını araştırmak ve bulmak üzere Savaş Bakanlığı'nda acilen bir heyet oluşturulmuştu. Bu girişim diğer bakanlıkların da katılımı ve iş birliği ile askeri alanın dışında diğer alanlara da yayıldı.⁴⁶⁴

Bu döneme ait kaynaklar, Ferhengistan'ın kuruluşunu şu şekilde açıklamaktadırlar: Ferhngistan düşüncesi Rıza Han'ın 1935 yılında Türkiye ziyaretinden döndükten sonra ortaya atıldı. Rıza Han, bir taraftan Türklerin dil devriminden etkilenmiş, diğer taraftan da İran'da Farsçanın yabancı kelimelerden temizleme hareketinin devlet yetkilileri ve edebi ortamlarda varlığını hissetmiş ve etkilenmişti. Böylece 1935 yılında Rıza Han'ın talimatı üzerine İran Akademisi (Ferhengistan'ı) kuruldu ve 16 maddeden oluşan tüzüğü bakanlar kurulu tarafından onaylandı. Akademinin (Ferhengistan'ın) en önemli görevi Farsçanın temizlenmesiydi. Kurumun ilk başkanı Muhammed Ali Furugi idi. Furugi, aynı zamanda başbakanı ve Rıza Han emri ile kurumun başına getirilmişti. Kurumun diğer başkanları da hep Rıza Han tarafından atanmıştı.⁴⁶⁵

İran Akademisi (Ferhengistan) 1954 yılına kadar faaliyetlerini yürüttü. O yıldan itibaren 9 yıl kapalı kaldı ve tekrar İran Dil Akademisi (Kurumu) adıyla işe başladı. Bu kurum, İkinci Ferhengistan adıyla da bilinmekteydi. Tahran Üniversitesi Dilbilim Bölümü kurucusu Muhammed Mukaddem, 1963 yılında İran Akademisinin (birinci ferhengistan) kapanışından 9 yıl sonra yabancı kelimelerin Farsçada yaygınlaşması ve dile yerleşmesiyle ilgili devleti uyardı. İşte bu gibi olaylar Ferhengistan'ın açılmasına zemin hazırladı ve 27 Haziran 1968 tarihinde İran Dil Kurumu (İkinci Ferhengistan) kuruldu. Bu dönemde (1970) İran Dil Kurumu üyelerinin çabasıyla ve Kültür ve Sanat Bakanlığı'nın tam desteği ile 4 araştırma merkezi kuruldu. Bu merkezler; sözcük seçme, Farsça sözcüklerin toplanması, eski diller ve orta Farsça ve dil bilgisi odaklı merkezlerdi. Kurum 1979 yılına kadar faaliyetlerini sürdürdü. Ardından 1989 yılında, 11 yıllık bir aradan sonra, "Fars dili ve

⁴⁶⁴ İsimsiz, "Tarihçeye Ferhengestane Zebane Farsi" (İran Dil Kurumunun Tarihçesi), **name-i Farhangestan**, sayı: 1, Nisan, Mayıs 1943, s. 6-11.

⁴⁶⁵ Sefai, İbrahim, (1977), **Reza Şahe Bozorg der Aineye Haterat (Hatıralar Aynasında Büyük Rıza Şah)**, Tahran, sanat ve kültür bakanlığı, s. 23.

edebiyatı Kurumu” (Ferhengistan) adıyla çalışmalarına devam etmek için devlet tarafından kurumun ismi değiştirildi. Kurumun kurulduğu ilk dönemde Kültürel İnkılap Yüksek Konseyi; Farsça ve Fars edebiyatı üzerine söz sahibi 17 araştırmacı, edebiyatçı ve dilciyi bir araya getirerek Fars dili ve edebiyatı Kurumu konsey üyeliği için cumhurbaşkanlığına sunuldu. Sonuç itibariyle Yüksek Öğrenim ve Kültür Bakanlığının çağrısı üzerine Fars Dili ve Edebiyatı Kurumunun ilk konsey toplantısı 1990 yılında gerçekleşti.⁴⁶⁶

4.1.2 İran Ulusal Müzesinin Kurulması

Ancak Sani-ul Devle’nin düşünceleri ilk başta arzu ettiği gibi uygulanamadı. Nihayet, Mürteza Han Mümtazul Mülk ve İbrahim Hekimi’nin bakanlığı döneminde (1916 ve 1918) Atigat veya Arkeoloji İdaresi, Darülfünun Medresesi’nin kuzeyinde yer alan eski Maarif İdaresi’nin binasında İrec Mirza Celalul Mülk başkanlığına kurulmuştur. Bir taraftan tarihi binalar ve eserlerin tahrip edilmesi, kültürel mirasın yağmalanması ve diğer taraftan milliyetçilik ideolojisinin etkisi altında bir grup kültür insanının bir araya gelmesini sağlamıştır. Bu grubun İran’da kültürel mirasın korunması için yaptığı çalışmaların sonucunda Ulusal Eserler Derneği 1925 yılında kurulmuştu. Dernek tüzüğü’nün 8. Maddesinde Tahran’da bir müze ve bir kütüphanenin kurulması ön görülmüştür. 11. Maddede bunun sorumlusu olarak Maarif Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Atigat İdaresi gösterilmiştir. Ayrıca bu maddede, kurulduktan sonra müze yönetimini üstelenecek birkaç arkeoloji uzmanının istihdamı da ön görülmüştü. Dernek kurucularının ısrarı ve çalışmaları sonucu ulusal tarihi eserlerin korunması ile ilgili bir kanun çıkartıldı. Söz konusu kanunda devlet, tarihi eserlerin korunmasında sorumlu tutulmuştur. Kanunda devlet, müze kurma konusunda sorumlu tutulmuştur. Nihayet 1927 yılında söz konusu

⁴⁶⁶ Fars Dili ve Edebiyatı kurumu, “Fars Dil ve Edebiyatı hakkında” <http://apll.ir/%d8%af%d8%b1%d8%a8%d8%a7%d8%b1%d9%87/>, erişti tarihi: Eylül 2018.

tarihi eserleri koruma kanununu uyarınca Tahran Müzesi kurulmuş ve yönetimi bir Fransız'a verilmiştir. Müze binasının planı da bu André Godard adında bu Fransız tarafından hazırlanmıştır. Yapılan binanın, müze amacına yönelik, yani içinde barındıracağı tarihi eşyalara ve ülkenin tarihine uygun bir şekilde yapıldığı söylenebilir. Müze binasının giriş cephesi Tak-i Kesra şeklinde yapılmıştı; ayrıca bu cephede kullanılan tuğlalar da Sasani dönemi mimarisine ait olan bu tarihi yapının rengiyle (kırmızı/kızıl) uyumlu olarak seçilmiştir. Zamanla bu müze bir arkeolojik bir merkeze dönüşerek ülke genelinde kazılarda bulunan birçok tarihi eserin saklanacağı bir mekân hâline gelmişti.⁴⁶⁷ 3 Kasım 1930 tarihinde Tarihi Eserler Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunun birinci maddesine göre, ilk çağlardan Kaçar devletinin son dönemine kadar olan ki dönemi kapsayan tarihe ait taşınır veya taşınmaz bütün tarihi eserler, ulusal eserler kategorisine girer. Bu kanuna göre bilimsel ve ticari kazılarda bulunan eserlerin bir kısmı müzede tutulmalıdır.

4.1.3 Ulusal Eserler Derneğinin Kuruluşu

Bir taraftan milliyetçi hareketler ve eğilimler yükselirken, diğer taraftan da tarihi binaların yıkılması ve kültürel zenginliklerin yağmalanması bir grup kültür adamını harekete geçirdi. Bu kişiler bir araya gelerek kültürel mirasın korunması için çalışmaya konuldular. 1925 yılında kurulan Ulusal Eserler Derneği (Encümen-e Asar-e Melli) bu çalışmaların bir sonucudur. Derneğin Kurucu Heyeti tüzüğüne göre kurucular 15 kişiden oluşuyordu.⁴⁶⁸ İşte bu dernek, 3 Aralık 1944 yılında Rıza Şah'ın direkt onayı ile tekrar

⁴⁶⁷ Tehrani Moghaddam, Ahmet, “Negahi Kolli be Muze Melli İran” (İran Mill Müzesine Genel Bakış), **Müzeler**, sayı: 9 ve 10, 1990, s. 1-2.

⁴⁶⁸ A.g.m., s. 1-2.

canlanmış ve çalışmalarını yeniden başlamıştır. Söz konusu derneğin faaliyetlerini 3 farklı dönemde ele alabiliriz:⁴⁶⁹

- Birinci dönem (1922- 1941): Derneğin birinci dönem faaliyetleri, 14 maddeden oluşan bir tüzüğün hazırlanıp yürürlüğe konulduğu 1922 yılı ila 1941 yıllarını kapsar. Bu dönemde Ulusal Eserler Derneği tarafından yapılan en önemli işler şöyle sıralanabilir: Firdevsi'nin türbesi ve anıtının hazırlanması, Firdevsi'nin 1000'inci doğum yıl dönümü münasebetiyle uluslararası konseyin oluşturulması (1934) ve Taht-i Cemşid de dahil olmak üzere İran'ın tarihi binalarıyla ilgili 8 kitabın basılması.
- İkinci dönem (1944- 1979): Ulusal Eserler Derneği'nin faaliyetleri, Ağustos 1944 ila Kasım 1944 tarihleri arasında Müttefiklerin İran'ı işgal etmesi ve hükümetin değişmesi dolayısıyla durduruldu. Ekim 1944 tarihinde yeni bir tüzük hazırlanarak dernek tekrar çalışmaya başladı. 1952 yılında Şair Sa'di'nin türbesinin yapılması, Hamadan'da İbn-i Sina'nın bin yıl töreninin düzenlenmesi ve türbesinin yapılması, Nadir Şah'ın, Hekim Ömer Hayyam'ın, Şeyh Ferideddin Atta Neyşaburi'nin, Üstad Kemalül Mülk'ün, Baba Tahir Üryan'ın, Saib Tebrizi'nin, Şeyh Ruzbehan'ın, Sibuye'nin, Şeyh Ebul Hasan Hergani'nin, Şah Şüca'nın, İbn-i Yemin Feryumedi'nin, Ebul Hasan Beyhakki'nin, Ovvedi Merağei'nin ve onların yanısıra 30'un üzerinde anıt ve türbelerin yapılması ve onarım faaliyetlerinin düzenlenmesi yapılan çalışmalara veilebilecek örneklerdendir. Aynı zamanda İsfahan, Şiraz ve Horasan'da İran tarihi ile ilgili birçok tarihi binanın da onarımı yapılmıştır. Basın alanına gelince de önde gelen İranlı yazarlardan çoğunlukla İslami içeriği olan

⁴⁶⁹ Milli Eserler Derneği, "Ordu Rehberindeki Ulusal Kitap Derneği dokümanı 1949", <http://safarnevis.com/?p=913>, erişim tarihi: Ekim 2018.

yaklaşık 142 kitap ve risale basıldı. Ayrıca İran şehirlerinin tarihi coğrafyası konusunda da kitapların basıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte İranlı şairler ve bilim adamlarının anısına yedi adet siyah kalem tablosunun siparişi verilmişti. Ayrıca 13 şair için; bronz, alçı ve mermer taşından anıtlar yapıldı. Ser Pol Emir Bahadır mahallesinde yer alan eski Emir Bahadır evinin onarımı yapılarak dernek binası olarak kullanıldı.

Üçüncü dönem: 1986 yılında Kültürel İnkılap Konseyi'nde çıkan bir karara göre Ulusal Eserler Derneği'nin görevlerinde küçük değişiklikler yapılarak Kültürel Eserler ve Mefahir Derneği (Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi) adı altında çalışmalarının devam edilmesi sağlandı.

4.1.4 Düşünce Eğitimi Kuruluşların Oluşumu

Kültürel kurumlar; insanların kültürünü, düşüncelerini ve inançlarını doğrudan etkileyen sosyal kurumlar olarak kabul edilir. Bu kuruluşlar, belirli koşullar ve belirli alanlar altında ortaya çıkarlar, kuruluşların işlevleri ise bu alanlar çerçevesinde açıklanıp yorumlanır. Düşünce eğitimi kurumu, söz konusu kültürel kurumlardan biridir ve “odaklanmış kültürel kurumlar” kategorisinde yer almaktadır. Bu tür bir kültürel kurum, merkeziyetçi ve otoriter bir devlete sahip ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Düşünce eğitimi kuruluşunun kurucusu ve başkanı Metin Defteri anılarında şu ifadeye yer vermiştir:

... İlk başta Şah'ın nezdinde bir düşünce eğitimi kuruluşu kurmaya başladım ve bu, Türkiye Cumhuriyet Halk Partisi gibi bir siyasi partinin oluşumuna bir giriş oldu. Bunları dikkate alarak alanı biraz geniş tuttum. Daha önce şahın karşı çıktığı radyoyu kurdum. Basını reform etmek için teknik malzemeleri sağladık hatta gazeteci eğitmek için bir okul kurduk. Ulus için

harika bir okul olan tiyatroyu ihmal etmedik ve aktörlerin eğitimi için bir okul yarattık.⁴⁷⁰

Düşünce eğitimi kurumu Rıza Şah rejimi için ideolojik ve meşru bir destek yaratmak amacıyla faaliyet göstermekteydi. Bu kurum, Nazi Almanyası ve Faşist İtalya'yı taklit eden kurumlardan biri sayılırdı. Metin defterinin yargı bakanı ve ardından başbakan olarak iş başına gelmesinin altındaki neden “Germanofil” olmasından kaynaklanmaktaydı. Metin Defteri'nin söylemleri incelendiği zaman dışarıdan etkilenilmiş olduğu açıkça görülmekteydi. Düşünce eğitimi kurumu Avrupa siyasi partilerinden, özellikle de Nazi Almanyası ve Faşist İtalya'dan oldukça etkilenmişti.⁴⁷¹

Metin Defteri ve kurumun diğer unsurlarının millet, milli dayanışma, milli gurur duygusu, vatanseverlik gibi kavramların üzerinde durması Avrupa'da 1930'lu yıllardaki gelişmelere paralellik göstermekteydi. Bu dönem, Avrupa'da nasyonal sosyalizm, faşizm gibi ideolojilerin yanı sıra bu düşüncedeki siyasi partilerin oluştuğu ve desteklendiği bir dönemdi. İsa Sıddık “İran'ın Kültürel Tarihi” adlı kitabında şu ifadeye yer vermiştir: “1938'de halkın ahlaki terbiyesi için düşünce eğitimi kurumu inşa edildi, amaç nutuk, dergi, müzik, radyo ve tiyatro yoluyla milli gururu takviye etmektir.”⁴⁷²

Düşünce eğitimi kurumu 1938 yılının Ocak ayında resmen kurulmuştu. Teşkilat bakımından bu kurumun gövdesi bir merkezi heyet ve altı komisyondan oluşmaktaydı. Merkezi heyetin görevi genel siyaseti tayin etmek, komisyonların faaliyetlerini eşgüdümlü kılarak performanslarını Tahran'da ve illerde ayrı ayrı denetlemek ve bunların raporunu

⁴⁷⁰ Delfani, Mahmut, “Sazmane Pervereşe Efkâr, Berresiye Siyasethaye Ferhengi ve Nehadi der Doreye Reza Şah” (Düşünce Eğitimi Kurumu, Rıza Şah Döneminde İran'ın Kültürel Politikaları ve Kurumları Üzerine Bir İnceleme), **Gencine-i Esnad**, 6. dönem, 1. Sayı ve 2, Yaz 1996, s. 71.

⁴⁷¹ Mesger, Ali Akbar, “Sazmanhaye Şekildehendeye Hoviyet der Doreye Pehleviye Evvel: Mesal, Sazmane Pervereşe Efkâr” (Birinci Pehlevi döneminde kimlik oluşturan kurumlar: örnek: Düşünce Eğitimi Kurumu), **Peyam-ı Baharistan**, 2. dönem; 1. yıl, 3. sayı, Bahar 2009, s. 354.

⁴⁷² Delfani, a.g.m., s. 72.

bizzat başbakana sunmak idi. Düşünce eğitimi kurumunun altı komisyonu aşağıda verilmiştir:

- Konuşma Komisyonu, Dış İşleri bakanı Muzaffar Alam başkanlığında
- Radyo Komisyonu, Maliye Bakanı Amir Khosravi başkanlığında
- Ders kitapları komisyonu; Amir Gholam Hossein Rahnama'nın başkanlığında
- Tiyatro Komisyonu, Amir Seyyed Ali Han Nasr Başkanlığında
- Müzik komisyonu, Golamhüseyin Min Başıyan başkanlığında
- Basın komisyonu Muhammed Hecazi başkanlığında

Düşünce eğitimi kurumunun konuşma toplantıları, tiyatro ve müzik programları Tecriş'in Firdevs bağında gerçekleşiyordu ve öğretmenlerin bu kurumun toplantılarına katılmaları zorunluydu. Said Nefisi düşünce eğitimi kurumunun kuruluş hedefleri hakkında şöyle yazmıştır:

Bu rehberlerin temel amacı kişilerin düşünce, istek ve hedeflerini birleştirmek olmuştur öyle ki bireyler arasında tam anlamıyla birlik ve beraberlik sağlanarak eğitilmiş kişiler arasında düşünce, hedef ve istekler açısından en küçük ihtilaf ve zıtlığın olmaması gerekiyordu.⁴⁷³

Konuşma Komisyonunun düşünce eğitimi kurumunda özel bir yeri vardı. Komisyonun amacı, merkezde ve ülkenin başka yerlerinde düşünceleri, duyguları geliştirecek konuşmalar yaparak ülkenin modern hayata ilgi göstermesini sağlamak ve ulusal duygularını güçlendirmektir. Konuşmaların ana odağı, ulusal birlik ve milliyetçilik ilkeleri, adli güvenlik, yurtseverlik, şah taraftarlığı hususlarının yanı sıra diğer sosyal ve politik konulardır.⁴⁷⁴ Klasik kitap komisyonu, ilköğretim okulları ve liseler için ders

⁴⁷³ Hemraz, Viyda, “Sazmanhaye Ferhengi der Doreye Reza Şah” (Rıza Şah Döneminde Kültürel Kurumlar), **İran Çağdaş Tarihi**, 1. sene, 1.sayı, Bahar, 1997, s. 57.

⁴⁷⁴ Delfani, a.g.m., s. 73-74.

kitaplarında değişiklik yapmak ve içeriklerine vatanseverlik ve şah taraftarlığı düşüncelerini dâhil etmekle görevlendirilmişti. Basın komisyonu devlet dairelerinde ve kurumlarda yazım tarzını izleyerek dil kurumu tarafından kabul edilen kelimelerin kullanımı üzerinde vurgu yapıyordu.⁴⁷⁵ Müzik Komisyonunun amacı; ülkenin müzik yönetmeliğinin yarattığı bilimsel müzik ilkelerine uygun olarak ve düşünce eğitimi kurallarını esas alarak halkın genelini -özellikle de gençleri- modern müzikle tanıştırmaktı. Uygulanan müzikler genellikle klasik türdendi ve yerel müziklerden bir eser yoktu. Müzik Komisyonu başkanı Minbaşıyan Komisyonun hedeflerinin şöyle olacağını belirtti: “Müzik Komisyonu, neşeli bir ruh yaratacak, ülke halkında ise çalışmak için neşeli, heyecanlı melodiler ve şarkılar yaratmaya ve yayınlamaya çalışacaktır. Halsizlik ve gevşekliği kalplerden söküp atıp, şah taraftarlığını, yurtseverliği ve savaş ruhunu onun yerine ikame etmektir.” Tiyatro Komisyonu, düşünce eğitim kurumunun fikirlerine uygun sahnelerin üretilmesini düşündü ve Radyo Komisyonu, düzenli olarak düşünce eğitimi kurumunun; haberlerin, konuşmaların, müziğin vb. radyo yoluyla yayılmasından sorumluydu.⁴⁷⁶

İran'ın en hassas kültürel ve sosyal dönemlerinde yaklaşık iki yıl süren düşünce eğitimi kurumu, devlet politikalarının ve kurucularının göz önünde bulundurduğu hedeflere ve beklenen sonuçlara ulaşamadı. Maddi imkânların eksikliği, birçok programın zorunlu niteliği, halkın sosyal ve kültürel bağlamına yabancı olan programlar, Rıza Şah'ın kültürel ve sosyal reformlarının siyasallaşması ve hepsinden önemlisi, kültürel ve sosyal asimilasyon çabaları kurumun amaçlarına ulaşamamasının en önemli nedenleri arasındaydı.

⁴⁷⁵ Hemraz, a.g.m., s. 75-76.

⁴⁷⁶ Delfani, a.g.m., s. 75-76.

4.1.5 Tahran Üniversitesi'nin Kurulması

Pehlevi döneminde dini sekülerleştirme ve kültürel modernlik alanlarından biri de eğitim alanı olmuştu ve bu alanda din adamlarının nüfuz etmesi engellemek istenmiştir. Pehlevi döneminden önce eğitim faaliyetleri ve yargı aygıtının idaresi din adamlarının yetkisindeydi. Onlar asırlarca bu iki alanı kendi kontrolleri altında idare etmişlerdi. Rıza Şah din adamlarını her iki alandan da silerek eğitim ve adaleti modern Batı eğitimi ve laikleşme yoluna doğru yönlendirdi. Rıza Şah iktidara gelmeden önce İran'ın eğitim sistemi o dönemin geleneksel ve mezhebi toplumunun bir yansımasıydı. Eğitimi elinde tutan din adamlarının birçoğu Rıza Şah'ın modernizasyon sürecini başlatmasından itibaren devlete karşı saf tuttular. Bu durum, diğer reformlarla birlikte, modern sosyal kimliklerin ortaya çıkmasından dolayı eğitim sistemini değiştirmenin temel hedeflerden biri olduğunu göstermişti. Yani eğitim reformunu düzenleyen güçler, kendi görüşlerini savunan bireyler yetiştirmeyi amaçlamışlardı. Aslında eğitim reformu düzenlenirken, Rıza Şah'ın tarzından değişim ve dönüşümü dikkate alınıp, Avrupa üniversiteleri gibi eğitim kurumlarının ortaya çıkmasının toplumsal kimlik oluşturmak için gerekli olduğu hesap edildi.

1925-1930 yıllarında temeli atılan modern eğitim sistemi İran'da mekteplerin yerini aldı. Bu yıllardan önce modern eğitim sistemi uygulanmaya çalışılmıştı ancak gerçekleşme imkânı olmamıştı. Yeni tarzdaki ilk İran üniversitesi olan Darülfünun'un kurulmasından sonra, farklı bilim ve teknoloji alanlarında liseler inşa edildi. Tahran Üniversitesi kuruluncaya kadar bu okulların listesi tarihi sıralamaya göre şöyledir: Siyasal Bilgiler Medresesi, Ziraat Medresesi, Tıp Medresesi, Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Hukuk

Medresesi, Yüksek Ziraat Medresesi, Ticaret Medresesi ve Darülmualimin-i Ali Veteriner Medresesi.⁴⁷⁷

1925 yılından itibaren eğitim sistemi dikkate değer bir şekilde gelişti. 1934 yılında üniversitelerin kurulması ile ilgili yasanın onaylanmasıyla birlikte Tahran Üniversitesinin temeli atıldı ve Tahran Üniversitesi o güne kadar kurulan tüm yüksek derecede medreseler ve fakülteleri kendi bünyesine aldı.⁴⁷⁸ İran’da Tahran üniversitesinin kurulma fikri Lazarist okullarının kurucusu Eugene’in, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ilk kez önerdiği proje ile İranlıların beynine girmişti. Nihayet 5 Şubat 1934 yılında Rıza Şah, Tahran’ın kuzeybatısında Celaliye arazisinde Tahran Üniversitesi’nin temel taşını attı. O günden itibaren birkaç yıl boyunca 5 Şubat Üniversitenin kuruluş günü olarak kabul edildi ve tüm ilkokullar, liseler ve ülkenin kültürel kurumlarında özel gün olarak kutlandı.⁴⁷⁹ Rıza Han kutlama sırasındaki özel konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır:

Antik bir maarife sahip bir ülkenin ismine layık bir üniversitesi olması gerek, günümüz tarzında üniversite kurmak bizden önceki devletlerin yapacağı iş olsa gerek, biz ise bugün onu tamamlamakla sorumlu olmalıydık, sıfırdan temelini atmak değil... Bizim üniversiteye çok ihtiyacımız var, eğer üniversite ve yüksek medreselere sahip olsaydık, çocuklarımızı Avrupa’ya göndermek ihtiyacı duymayacaktık.⁴⁸⁰

Rıza Han’ın üniversiteyi kurmaktaki asıl amacı, ülkenin gençliğinin entegrasyonu, milliyetçi fikirlerin ve modernizme yatkın diğer insanların bir araya gelmesi için bir araç oluşturmaktır. Rıza Han için bu sistem, batıl inanç ve geri kalmışlıkla mücadele edeceği ve

⁴⁷⁷ Tekmil Humayun, Naser, (2006), **Amuzeş ve Pervereş der İran (İran’da Eğitim ve Öğretim)**, Tahran, Kültürel Çalışmalar Ofisi, s. 87.

⁴⁷⁸ A’lem, Muhammedreza, “Bername Modernizasyone Pehleviha ve Modernsaziye İran der Zamane Reza Şah” (Pehlevilerin Teceddüt Programları ve Rıza Şah Döneminde İran Modernizasyonu), **sosyal Tarih araştırmaları**, 4. yıl, 1. Sayı, Bahar ve Yaz 2014, s. 73.

⁴⁷⁹ Deznuhi, Meryem, “Berresiye Amuzeş Ali ve Daneşgahha der Zamane Reza Şah” (Rıza Şah Pehlevi Döneminde İran’ın Yüksek Eğitim ve Üniversitelerin incelenmesi), **Tarih Araştırmaları**, 4. sene, sayı: 12 ve 13, 2002), s. 131.

⁴⁸⁰ Kaim Makamı, Cihangir, (1976), **İrane Emruz (Günümüz İran’ı)**, Tahran, Sanat ve Kültür Yüksek Konseyi Kültürel çalışmalar Merkezi Yayınları, s. 42.

güvenle yeni, birleşik, dürüst bir ulus yaratmak için bir araçtı. Rıza Şah'ın yeni eğitim sisteminden umduğu ana hedeflerden biri de dine karşı olan mücadeleydi. Onun düşündüğü eğitim sistemi özü itibarıyla laikti. Yeni derslerdeki en önemli amaç, özellikle sosyal bilimlerde, tarihte ve edebiyatta fazlaca nasyonalist duyguları dini ve mezhebi bağların yerine koymaktı.⁴⁸¹

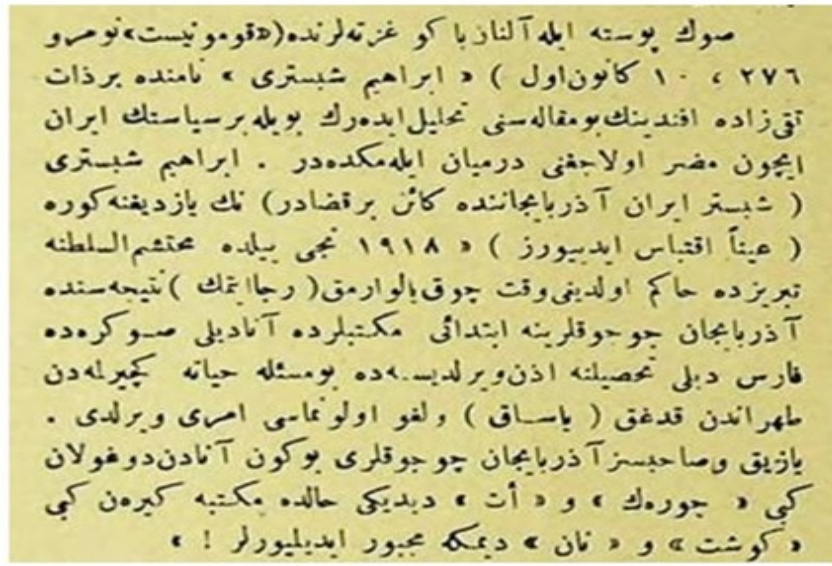
4.2 Farsçanın Zorunlu Eğitimi ve Diğer Dillerde Eğitim Verilmesinin Yasaklanması

Farsçanın yaygınlaşması, tek bir ulusun kurulmasının temel şartlarından biri olarak görüldü. Bu politika, Birinci Pehlevi döneminde aydınlar ve devlet adamları tarafından izlendi. Fakat Farsça olmayan dillerin yasaklanması ilk olarak meşrutiyet döneminde meydana gelmiştir. İlk girişimler 1900'lü yıllarda yapıldı ve Muzaffereddin Şah Kaçar bu düşünceye karşı çıktı. Tarihsel bakımdan Muzaffereddin Şah; dilsel, etniksel ve meşrutiyet anayasa düzenlemesinde tarafsızlık politikasının izlenilmesinde önemli role sahipti. Muzaffereddin Şah'ın varlığı, Fars kökenli liderlere ve bazı meşrutiyet ideologlarına rağmen Farsçanın anayasadaki resmiyetinin kabul edilmesini engelledi.⁴⁸² Farsça dışındaki dilleri yasaklamak için ikinci girişim 1918 yılında yaşanmıştı. Yeni Türkçe okulların yasaklaması ve Farsça okulların yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi Meşrutiyet döneminde, Meşrutiyet devletinin özellikle Vusûku'd-devle döneminde uygulanması stratejik bir siyasetti.⁴⁸³

⁴⁸¹ Deznuhi, a.g.m., s. 133.

⁴⁸² Baharlı, Mehran, “Desture Muzeffereddin Şah'ın der Hosuse Handen ve Nevestene Zabane Torki der Medares” (Muzafferddin Şahın Medreselerde Türk Dilinin Okutulmasıyla ilgili Emri ve Öğretilmesi için Gerekli Dikkat), <http://sozumuz1.blogspot.com/2015/12/blog-post.html>, 2015, erişim tarihi: Kasım 2018.

⁴⁸³ Baharlı, Mehran, “Esnade Doletiyeye Memnu Kedene Zabane Torki ve Fasi Saziye Ecbariye Kudekane Tork der Medares” (Türkçeyi yasaklamakla ilgili devlet evrakları ve Fars Dilli Okullarda Türkleri Zorla Farslaştırma), <http://sozumuz1.blogspot.com/2016/03/blog-post.html>, 2016, Erişim Tarihi: Kasım 2018.

Şekil 7. Meşrutiyet Devletin Türkçe Eğitime Yasağının Muhalefet Evrakı 1918⁴⁸⁴

27 Şubat 1920 darbesinden sonra, yeni İran devleti Türk dilini kaldırmaya, Türklerin dilini Türkçeden Farsçaya çevirmeye ve Fars dilini kısa bir süre içinde Azerbaycan'ın gerçek diline çevirmeye karar verdi. Özellikle 1923 yılından itibaren bu doğrultuda girişimler gerçekleştirildi ve tedbirler alınmaya başlandı. Devletin; dışişleri ve Savaş ve Maarif bakanlıklarının 1922-1926 yıllarındaki resmi evraklarına göre devlet açıkça şu mesajı vermiştir: "Azerbaycan'da Türk dili kullanılmamalıdır. Fars dili rutin olarak kullanılmalı ve bu bölgenin dili olmalıdır." Bu evrak ve senetlerde İran devleti'nin Azerbaycan dilinin yasaklanması ve Farsçanın onun yerine geçmesi ile ilgili tavsiye ve önerdiği hususlar aşağıda verilmiştir:

- Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde Farsça dilinin tanıtılması ve geliştirilmesi
- Azerbaycan ve diğer Türk bölgelerinde Farsça okulların açılması ve genişletilmesi
- Farsça öğretiminin Azerbaycan'ın her yerinde öğretilmesi ve denetlenmesi;
- Azerbaycan'da görev yapan tüm öğretmenlerin dilinin Farsça olması şartı

⁴⁸⁴ A.g.m.

- Eğitim ve öğretimin Farsça olma zorunluluğu
- Türk öğretmenlerin ve memurların sürgün edilmesinin yanı sıra onların yerine Fars öğretmenlerin ve memurların atanması
- Türkçe eğitimi önlemek ve yasaklamak
- Sadece çocuklara okuma yazma öğreten ilkokullar kurmak
- Azerbaycan ve Türkiye’den gelen tüm yayınlar ve kitaplar önlenecek ayrıca Türkçe kitap basmak ve yayınlamak yasaklanacak
- Azerbaycan'da Farsça dil okulları kurmak ve öğretmek, Fars öğretmenleri ve memurlarını göndermek ve bu eyalette Eğitim İdaresi'nin faaliyetlerini genişletmek için olağanüstü bütçe dağılımı
- Halka, memurlar ile aynı dili ve kültürü paylaştıklarını göstermek için Azerbaycan'da Türk devleti memurlarının ve makamlarının kültürel ve eğitim faaliyetlerini durdurmak
- Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde Farsça okuma merkezlerinin ve kütüphanelerinin kurulması.⁴⁸⁵

Pehlevi aydınları ve devlet adamları, ilk olarak Farsça dilinin kültürel eşitleme politikasının merkezi eksen olarak tanıtılmasını öne sürdüler. Birinci Pehlevi döneminde kültürel politikalar alanında çok etkili olan “Berlin Halkası”⁴⁸⁶ aydınlarının bakış açısına göre, Farsça çok önem taşımaktaydı. Bu düşünceden kaynaklı, ulusal birliğin ancak iki

⁴⁸⁵ A.g.m.

⁴⁸⁶ Kaçar döneminin sonu ve Rıza Şah iktidarının ilk yıllarında kültürel nasyonalizm alanında etkili aydınlanma akımlarından biri Berlin Derneği idi. Bu dernek milliyetçilerin bir kısmının Rus ve İngiliz müdahalelerine tepkisi sonucu Almanya’da kuruldu. Derneğin toplantılarında siyasal, tarihsel, edebi ve kültürel konular tartışıldı. Onlar kendi görüşlerini aktarmak için Kave ve İranşehr gibi dergiler yayınladılar.

temel faktör yani kültür ve dil biçiminde mümkün olabileceğine ayrıca mezhep ve dil alanları dışında Batı'nın taklit edilmesi gerektiğine inanılıyordu.⁴⁸⁷ Mahmut Avşar, İran'daki ulusal birliğin gelişmesini, Farsçanın genişlemesi ve yerel farklılıkların kıyafet ve dil açısından ortadan kalkması olarak nitelendirmişti. Avşar; "Kürt, Lor, Kaşkay ve başkaları farklı olmamalı ve her biri farklı giyim kuşama sahip olmamalıdır" demişti. Bu nedenle herkes aynı fikir ve kararlılıkla tek ses olarak Farsçanın İran'ın genelinde yaygınlaşması için çaba gösterip diğer yabancı dillerin yerine geçmesi için uğraşmalıydı.⁴⁸⁸ O dönemin kültürel politikalarında etkili kişilerden biri olan İsa Sıddık da dil birliği dışında hiçbir şeyin farklı ırkları birleştiremeyeceğine ve dil birliğinin duygu ve düşünce birliği için önemli olduğuna inanıyordu.⁴⁸⁹ Said Nefisi ise milleti; dil, ahlak, gelenek, görenek, din, kıyafet, sosyal yaşam, umut ve hayallerde de aynı şekilde düşünen bir grup insan olarak görüyordu.⁴⁹⁰

Millet oluşturma projesinde ilk Pehlevi hükümetinin en önemli araçlarından biri, yeni okulların kurulması ve genişlemesiydi ayrıca yeni eğitimin genel politikası da dilsel azınlıkların Farslaştırılması olmuştu. Bu nedenle, en başından itibaren etnik alanlarda okulların kurulması için ikili bütçe tahsisleri kültürel politika yapımcılar tarafından hedef alındı. Diğer yandan, Millî Eğitim Bakanlığı il ve illerin, özellikle Azerbaycan, Huzistan ve Kürdistan gibi sınır bölgelerinin, eğitimini desteklemek için 1925 yılı bütçesinde önemli bir

⁴⁸⁷ Resuli, Hüseyin ve Ark. "Siyasethaye Zebani Pehleviha der Kordestan ve Tekide Anha ber Medares ve Netayece An" (Pehlevilerin Kürdistan'da Dil Politikaları ve Onların Okullara Ağırlık vererek Sonuçları), **kültürel çalışmalar**, 8. yıl, 30. sayı, Kış 2016, s. 82.

⁴⁸⁸ Avşar, Mahmut, "Hastare Yekparçegiye Melliye İranim" (İsteğimiz İran'ın Milli Birliği), **Ayende**, 1. sene, 1925, s. 4.

⁴⁸⁹ Sıddık, İsa, (1974), **Çehel Gofar Derbareye Salgerhaye Tarihi (Tarihi Olaylara göre Kırk Söylem)**, Tahran, Dehhoda, s. 150.

⁴⁹⁰ Nefisi, Sait, (1976), **Tarihe Moasere İran (İran Çağdaş Tarihi)**, Tahran, Foroghi, s. 11.

artış çağrısında bulundu.⁴⁹¹ Konunun önemi ve bu alanda hızlı girişime başlaması nedeniyle Şah'ın özel defteri şemsi 1313/12/21 (1934/03/11) tarihinde Şahın emrini Evkaf ve Maarif bakanlığına tebliğ etti:

Gönderilen mübarek emir gereğince ilkokulların sayısı Huzistan ve Kürdistan yani tüm Kürt bölgelerinde artırılması gerekli ve acildir... ve bu mesele sadece maarifi esinlendirmekle sınırlı kalmaz belki memleket maslahatı bakımından da önemli işlerden sayılır. Özellikle Gorgan ovasında olduğu tarzda Kürdistan ve Huzistan'da da aynısının yapılmasını emrettiler.⁴⁹²

Kürdistan gibi bölgelerde eğitimsel gelişimin temel amaçlarından birinin Fars dilinin yaygınlaşması ve yaygınlaştırılması olduğu düşünüldüğünde, bu dönemde ilköğretim okullarının kurulması ve yaygınlaştırılmasına ortaokullardan daha fazla önem verilmiştir. İlk Pehlevi rejimi boyunca, Farsça konuşamayan bölgelerde sınırlı sayıda lisenin kurulmasına tanık olundu. Birinci Pehlevi yönetiminin sonlarında ise tüm kasabalar ve köylerin çoğunda modern ilkokul tesisi için girişimde bulunulmuştu. Pehlevi hükümetinin milliyetçiliği ve Fars dilini destekleyen diğer politikaları, Azerbaycan ve Kürdistan gibi bölgelerde kıraathanelere ücretsiz dergi ve gazete göndermek oldu. Belgelere göre devlet, Farsça gazete ve dergileri ücretsiz olarak bu bölgelerin kıraathanelerine dağıtmak istiyordu.

4.3 Askerlik Kanunu

Milli ve bütünleşmiş hükümetlerin yaygınlaşmasına kadar, çoğu asker ve ordu birliği, etnik, kabile çıkarları ya da dini, mezhebi amaçlarla bir araya gelirlerdi. Westphalian Antlaşması'ndan ve Batı Avrupa'daki bağımsız ulusal hükümetlerin ortaya çıkmasından bu yana ilk kez, zorunlu askeri hizmetlerin oluşması için bir alan oluşturuldu.

⁴⁹¹ Resuli ve Ark. a.g.m., s. 82.

⁴⁹² A.g.m., s. 82.

Ulus-devletinin kurulması, ulusal egemenliğin sağlanması ve milliyetçiliğin yaygınlaşmasıyla askerlik sistemi, insan kaynağını modern orduların etrafında güvence altına almanın emniyetli bir yolu haline geldi.⁴⁹³ O zamandan beri askerlik, sadece ordu personelini işe alma mekanizması değil aynı zamanda orduyu milletle birleştiren ve belirli sınırlar içerisinde milletin kimlik kazanması için bir araç haline geldi. Fakat İran’da, Avrupa toplumlarında gerçekleşen sürecin aksine, askerlik tarihi ters bir tarihtir.

İran ve Rus savaşlarından sonra, İranlılar yabancı işgalcilere ve Avrupa ülkelerinin kuvvetli oluşuna karşı, kendi askeri güçsüzlüklerinin farkına vardılar. Bu yetersizliği, Batı’nın teknoloji ve modern askeri eğitimini uygulayarak telafi etmeye çalıştılar. Rusya ve Birleşik Krallık gibi yabancı hükümetlere karşı sayısız savaşın başarısız olması, Kaçar yöneticilerinin yanı sıra İran siyasi ve askeri seçkinlerinin, Avrupa askeri silahlarının ve eğitiminin gücüne ve etkinliğine inanmalarını sağladı. Ancak İranlılar, siyasal ve toplumsal zayıflıklar ve krizler, sömürgeci güçlerin etkisi nedeniyle, bu yeni olgunun altında yatan ilişkilerin farkına varamadılar ve tarihsel- sosyal koşullarına uygun orantılı bir ilişki kuramadılar. Bu durum Meşrutiyet Devrimi’ne kadar devam etti. Meşrutiyetten sonraki yıllarda askeri, güvenlik krizinin ardından, ekipman ve askeri teknoloji seviyesinden etkilenecek batı askeri kurumlarının modelleri örnek alınmıştır. “Emniyet” veya “Jandarma” kuvvetlerinin kurulması, “Kazak” kuvvetleri gibi Rus sömürgeciliğine bağlı askeri gücün oluşumu ve takviyesi, İngiliz sömürgecilerin idaresi altındaki “Güney Polisi” gibi askeri kuvvetlerinin oluşturulması, ayrıca zorunlu askerlik sistemi ile ülke çapında bir ordu kurmak için 1919 İran-İngiltere arasındaki sözleşme ile askeri komisyonun oluşması İranlıların Batı yapılarıyla karşılaşmalarının yeni sonuçlarıydı. Bu karşılaşma sonucunda geleneksel ve İran’ın aşiret sistemine dayalı ordusu parçalanarak dağıldı ve İran’ın siyasi

⁴⁹³ Sinai, Vahid, “Dolet-e Modern, Erteş-e Melli ve Serbazi” (Modern Devlet, Milli Ordu ve Askerlik), *Teorik siyaset araştırma dergisi*, 7. sayı, Kış 2009 ve Bahar 2010, s. 96.

iktidarı çeşitli askeri kurumlarla donatıldı. Aynı zamanda başarılı asker devşirme sisteminin olmamasıyla da kamu güvenliği tehlikeye düşürüldü.⁴⁹⁴

Sonunda Rıza Şah'ın iktidarı ele geçirmesiyle Batı askeri mekanizmasını kullanımı ordudan askerlik düzeyinine ve daha sonra birleşik devlete yol aldı. Mart 1920'nin askeri darbesi ve İngiltere'nin gizli desteği ile iktidara gelmiş olan Rıza Han, hükümeti pekiştirmek, geliştirmek ve 1919'un askeri anlaşmalarını tam olarak uygulamak için İran'ın geleneksel askeri yapısını değiştirmeye çalıştı. Rıza Han bu amaçla, zorunlu askerlik hizmeti yasasını düzenleyerek halkı silahsızlaştırıp ve nihayetinde müttefik kuvvetlerde askeri güçleri tekelleştirerek yapısal değişiklikleri gerçekleştirdi. Tabii ki, askeri ve askeri ilişkilerde yaptığı değişiklikler durmadı, belki bu girişimleri İranlıların milliyet ve dini unsurları inkâr etmekle ve İran toplumunun sosyal ve kültürel dönüşümünü temel alarak kimlik kazanma yolunda bir zemin oluşturdu.⁴⁹⁵

Modern ordu teşkil edilmeden, İran'da Rıza Han yönetiminin kurulma olasılığı çok düşüktü. Rıza Han, istediği siyasi ve sosyal değişimleri birleşik bir orduya dayanarak ilerletmeye çalıştı. Pehlevi hâkimiyeti için birleşik ordunun işlevlerini üç kategoride sınıflandırmak mümkündür: Birincisi, modern ve birleşik ordu, modern kurumsallaşma sürecinin önemli bir parçasıydı. İkincisi ise, bütünleşik ve merkezi bir politik sistemin kurulması ve İran'daki diğer iktidar merkezlerinin bastırılmasıydı. Üçüncü kategori ise, milliyetçilik fikrine dayanan yeni bir İran/Fars kimliği oluşturulması (devlet eliyle millet oluşturma projesi).

⁴⁹⁴ Niyazi, Muhammed ve Şalçı, Vahid, “Şeklgiriye Sisteme Serbazi ve Melletsazi der Doreye Pehleviye Evvel” (Birinci Pehlevi Döneminde Millet Oluşturma Projesi ile Askerlik Sisteminin Oluşması), **Kültürel Araştırmalar Camiası**, 4. sene, 2. sayı, Yaz 2013, s. 118.

⁴⁹⁵ Cronin, Stephanie, (1998), **Arteş ve Şerklgiriye Hokumete Pehlevi (Ordu ve Pehlevi Devletin Kurulması)**, çev. Gholamreza Ali Babai, Tahran, Khojasteh, s. 28-30.

Nihayet 32 maddeden oluşan zorunlu askerlik yasası 6 Haziran 1925’de milli meclis tarafından onaylandı. Bu kanunun 1. Maddesi gereğince İran’da tüm erkek tebaa, kentli, köylü, aşiret ve yurt dışında ikamet eden vatandaşlar dâhil olmak üzere herkes 21 yaşa girince 2 senelik askerlik yapmak zorundaydı. (Milli Meclis Araştırma Merkezi, 1925: 217). Zorunlu askerlik yasasının uygulanması, ilk Pehlevi döneminin birçok yasaları gibi, sosyal engeller ve direnmeyle karşı karşıya kaldı. Bu direnişler Pehlevi rejimini zorunlu asker devşirme yasasını 1927’ye kadar ertelemek mecburiyetinde bıraktı⁴⁹⁶.

İlk bakışta, toplumun bütün üyeleri için, özellikle de gençler için zorunlu askerlik hizmeti, askeri, güvenlik ve yasal bir mekanizma gibi görünmekteydi. Devlet ve onun uzantısı olan ordu, genel güvenliği sağlamak ve ülke sınırlarını korumak için beklemekte olan hazır güçleri artık isteğe bağlı olarak değil, zorunlu olarak ihtiyacı karşılamak amacıyla almaktaydı. Fakat madalyonun diğer yüzünde devlet ve siyasi iktidarın, halkın kültürü ve vatandaşların yaşamına nüfuz ve taarruzu vardı. Böyle bir yasanın yürürlüğe girmesinden önce, toplumdaki vatandaşların büyük kısmının bürokrasiyle (askeri ya da devlet) veya tamamen siyasi sistemle olan ilişkileri; geçici karşılaşma, zaruret gereği, herhangi bir ihtiyaç ve tabii ki gönüllülüğten kaynaklanan kişisel bir boyuta sahipti. Ancak siyasi sistem tarihinde ilk kez, bu dönemde hükümet, yeni ordunun insan kaynaklarını sağlamak ve onu takip etmek için tüm hane halklarının ve ailelerin siyasi sisteme katılmasını istedi. Bu katılımda; din, mezhep, aşiret, kabile, aile, şehir, sınıf veya mahalle şartı aranmayarak her kesimi kapsıyordu. Anavatana hizmet etmek için merkezi hükümete itaat etmek ve milli görevleri yerine getirmek gerekiyordu. Askerlik hizmeti ve medeni hal yasası (nüfus dairesi) kanununa göre, vatandaşlar ve siyasi sistem arasındaki olasılığa ve gönüllülüğe dayanan ilişki kesin ve değişmez bir biçim aldı. Pehlevi devleti, politikaları ve

⁴⁹⁶ Niyazi ve Şalçı, a.g.e., s. 136.

uygulamalarından uzak düşen toplum üyelerini kendi kimlik ve millet oluşturma çatısı altına almak istedi. Pehlevi döneminde, tüm modernist reformlara, eğitim ve kültürel sistemdeki değişikliklere rağmen, gençler sosyalleşme sürecindeki tüm olanaklara sahip değildi. İran nüfusunun büyük bölümü rejimin ideolojik propagandasını anlayacak eğitime sahip değildi ve daha önemlisi bu kitlenin propagandalara maruz kalmalarına sebep olacak bir şehir merkezinde yaşamıyorlardı. Bu arada, askerlik sistemi yasasının onaylanması ve topluluğun askerlik hizmetine zorla girmesi millet inşası sürecinde önemli bir rol oynadı.⁴⁹⁷

Bu dönemde zorunlu askerliğin, askerlik hizmetine alınan gençler üzerindeki önemli etkilerinden birisi İran'ın politik ve ulusal sınırlar çerçevesinde düşüncesinin oluşmasıydı. Aşiret ve köylü askerler, askerlik sistemine alınmadan önce sadece kendi bölgelerinin siyasi ve kültürel sınırlarını bir de komşu bölgeleri biliyorlardı. Fakat ordu bünyesine girdikten sonra ve daha uzak bölgelerde askerlik yapmaları sayesinde, İran'ın ülke sınırlarıyla aşına olarak İran'ın bir ulus-devlet kalıbında olduğunu daha net anladılar. Bu kişiler, aynı zamanda farklı bölgelerdeki kışlalarda askerlik yaparak bu coğrafyaları da kavrama şansına sahip oldular ve kendi ülkeleri “İran” hakkında daha somut bir düşünceye ulaşabildiler. Askerlik sistemi, kendi bölgelerini terk ederek diğer bölgelerde askerlik yapan kişilere, kendi bölgelerinin diğer bölgeler arasındaki benzerlikler ve farklılıkları kavrama şansı sundu aynı zamanda milli kimliğin daha kolay algılanmasını sağlamaktaydı. Çünkü bazı araştırmacıların belirttiği gibi, milliyet ve millet algısı, “öz” kültürünün coğrafyasını ve kültürünü “öteki” kültüre karşı anlamayı gerektirir. Aslında askerler orduya katıldıkları ve zorunlu askerlikten dolayı kendi bölgeleri ve milli-İrani coğrafyayla karşılaşma ve anlama fırsatını da yakalayabiliyorlardı.

⁴⁹⁷ A.g.e., s. 144.

Askerlik döneminde yayılan semboller, milli marş, bayrak ve askeri üniforma gibi yeni milliyetçi unsurlara vurgu yapıyordu. Belki de bir anlamda, ilk Pehlevi döneminde İran'da modernizasyon ve yeni kültürel politikaların uygulanmasında ordu ve askerlik mekanizmaları en önemli araç haline gelmişti. Cronin gibi yazarların da belirttiği gibi, Pehlevi ordusu ve askerleri; İran milliyetçiliği, eğitimin gelişimi ve ülke çapında yol inşasının genişletilmesi ve birleştirilmesinin ana etkenleriydi.⁴⁹⁸

4.4 Göçebelerin İskân Projesi

Rıza Şah yönetimindeki Pehlevi devletinin İran'da aşiret ve kabilelerle ilgili en önemli politikalarından biri göçebelerin iskân politikasıydı. O zamana kadar İranlı kabileler göçebe bir şekilde yaşıyorlardı ve her yıl belli zamanlarda soğuk bölgeden yaylaya ve sıcak bölgeden kışlaklara göç ediyorlardı. Bu yaşam tarzı her yönüyle İran toplumunu çok etkilemişti. Göçebe yaşam, bir tür geleneksel yaşamdı. Bazı göçebe İranlılar, yeni gelişmelerin aksine, modernliğin tezahürlerine ve gelişmelerine dikkat etmeden, geleneksel yaşamlarını sürdürmeye devam ediyorlardı.

Zorlu dağların ortasında bir noktadan diğerine ve birkaç ay boyunca hareket eden göçebeler, İran devletinin o bölge halkının üzerinde doğrudan denetimini ve kontrolünü imkânsızlaştırıyordu. Yerleşik hayatın tersine göçebeler Rıza Şahın saltanata gelmesinden önce merkezkaç kuvvetleri olarak merkeziyetçi sisteme karşı direniyorlardı. Bütün bunlara ek olarak, yüzyıllardır kabileler ve göçebeler, Rıza Şah'ın zamanına kadar İran'ın devlet oluşumunun tek kaynağıydı. Tüm İran devletlerinin akabinde kabile ve göçebe bir geçmiş vardı ve bunlar iktidara gelmek için yeni stratejiler de belirlerdi.⁴⁹⁹ Devletin, kabileler ve

⁴⁹⁸ Cronin, a.g.e.

⁴⁹⁹ Poor Bahtiyar, Ghaffar, "Reza Şah ve Eskane Ejbariye İle Behtiyari" (Rıza Şah ve Bahtiyari aşiretlerinin Zorunlu İskân Politikası), **Moskuye**, 2. sene, sayı 8, 2008, s. 34.

aşiretleri zorunlu intikal ettirirken hedefini ve düşüncelerini aşağıda iki ayrı olumlu ve olumsuz motivasyonlarla açıklamak mümkündür:

4.4.1 Birinci Pehlevi Devletinin Modernleştirmek ve Ulusal Birlik Temellerinin Güçlendirilmesini Geciktirme Gerekliği:

Kaçar Devletinin ilk on yıllık yönetiminden itibaren, bir soru aydınlar tarafından tekrarlanarak gündeme geldi. Bu, “İran’ın Batı’nın şaşırtıcı gelişmelerine kıyasla az gelişmiş olması yönünde yapılması gerekenler nelerdir?” sorusuydu. O zamandan bu yana verilen üç temel cevap, gelenekselci yaklaşım (geleneğe ve İslam mirasına dönüş), İslam kültürünü ve Batı medeniyetini korumaya yönelik ılımlı yaklaşım ve Batı’nın kültürel ve medeniyet taklidinin tam yapılması şeklinde gelişti. Birinci Pehlevi döneminde üçüncü yaklaşım şiddet ve kararlılıkla, örneğin göçebeler için, uygulanan politikalarda yerini aldı. O dönemde aşiretlerin zorunlu göçü, aydınlar tarafından etnik polarizeme sahip bir ülkenin birliğinin temelleri sayılırdı.⁵⁰⁰

Ayende aylık dergisi kurucusu Mahmut Avşar gibi bazı kişilere göre: “İran’ın milli birliğini sağlamak için birtakım tehlikeler (engeller) vardır. İşte bu tehlikelerle başa çıkmanın yollarından biri bazı aşiretleri iç bölgelere göç ettirmek ve Fars dilli aşiretleri bu bölgelere intikal ettirmekle onları şehirleştirmektir diğer yol ise bölgeleri, köyleri, dağları ve nehirlerin Türkçe ve Arapça isimlerini değiştirmek olmuştur.⁵⁰¹ Zorunlu göç politikalarının söylemsel ve uygulamalı diğer hedefleri; kabileleri yok etmek, milli duyguları uyandırmak ve millet oluşturmak, aşiretlerin eski ve geleneksel adetlerini değiştirmek, kimliklendirmek ve kimliksizleştirmek siyasal sosyalleşme olarak

⁵⁰⁰ Vaez Şehristani, Nefise, “Berresiye Siyasethaye Eskane Ecbariye Eşayer ber Esase Teorihaye Mohaceret der Zeman Pehleviye Evvel” (Birinci Pehlevi döneminde aşiretlerin ve kabilelerin zorunlu transferine yönelik teorik temellerin ve politika oluşturma sürecinin belgelere dayanarak analiz edilmesi), **Gencine-i Esnad**, sayı: 94, 2014, s. 35.

⁵⁰¹ Avşar, a.g.e., s. 562.

sayılabilir. Son örnekle ilgili, büyük olasılıkla aşiretlerin zorunlu göçü ve yerleşik hayata geçmeleri ile ilgili temel kanı, aşiretlere müsamaha ve diğer İran halkı ile kaynaşma, geleneklerini dışlama yoluyla bir tür toplumsallaşma çabasına girmek olmuştur.

4.4.2 İtaat Etmeyen Aşiretler ve Kabilelerin Cezalandırılması:

Rıza Şah devleti, aşiretlerin göçebe sistemine devam ettiği sürece kendi kural ve kendi hanlarına itaat edeceklerini, merkezi devleti pek aldırmayacaklarını çok iyi anlamıştı. Çünkü aşiret reisleri ve hanlar göç aşamaları sırasında otlak bulmak, sürüyü tehlikeli güzergâhlardan geçirmek, aşireti diğer kabilelere karşı savunmak ve aşiretin iç meselelerini çözmek gibi önemli görevler ve sorumluluklarla ilgilendikleri müddetçe aşiret kitleleri merkezden itaat etmeyerek kendi han ve liderlerini desteleyecekleri açıktır. Diğer taraftan Rıza Şah aşiretleri özellikle onların göçebe hayat tarzlarını ülke için gericilik ve gelenekçilik simgesi olarak görüyordu ve aşiretlerin göçebe hayatları sürdükçe onlara egemenlik kurmak imkânsızdı. Dolayısıyla aşiretlerin iskân politikasını böylesi sorunları çözmek için en uygun yol olarak görmekteydi.⁵⁰²

4.4.3 Hayvancılığa Dayalı Üretimin Tarım ve Sanayi Üretimine Değiştirilmesi:

Göçebe yerleşimi ve iskân politikasıyla etkilenen kişi ve kurumlardan bazıları, çobanlık ve göçebe üretim tarzının İran'ın az gelişmişliğinin en önemli nedenlerinden biri olduğu kanaatindeydiler. Bu yüzden aşiret toplumuna baskı uygulamak, onları yerleşik hayata ve tarımcılığa teşvik etmeyi zorunlu kılmak herhangi bir engel taşııyordu. Örneğin aşiret politikası yürütenlerden biri olan Azam Kuddusi abartılı bir raporda içişlerine şöyle yazmıştır:

⁵⁰² Poor Bahtiyar, a.g.e., s. 36.

Ülkenin batı bölgeleri, tarım açısından benzersizdir, farklı kabilelerin varlığı ve yaşam tarzları tarımı geliştiremeyecek bir hale getirmiş yaşam tarzlarından vaz geçmeyen aşiretler, bunun önündeki en büyük engeldir.⁵⁰³

Saltanat kurumu, milli meclis konseyi, bakanlar kurulu genel olarak ve iskân komisyonu özel olarak, aşiret ve göçebelerin zorunlu göçü sürecinde etkili politikacılar olmuşlardır. Çalışmanın devamında değinilecektir:

4.4.3.1 Zorunlu göç politikasında saltanat kurumunun konumu:

Rıza Şah hükümdarlığı, döneminde 27. maddeye göre yasal hakkını, kabileler ve aşiretler hakkında bir yasa oluşturmak için kullanmamış, ancak emirler vermekle göçebe politikalarını etkilemiştir. Rıza Şah'ın birkaç emri doğrudan iskân politikasıyla ilgilidir. Bu belgelerden birinin içeriği, Rıza Şah'ın İsfahan valiliğinden, “Zorla intikal ettirilmiş ve yerleştirilmiş İskân politikasına tabi tutulmuş, ayrıca devlet için ayak bağı olmuş Bahtiyari aşiretine dikkat etmesi istemişti.” şeklinde gelmiştir.

4.4.3.2 Zorunlu göç politikasında meclisin konumu:

1925-1941 yılları arasında Birinci Pehlevi meclisinde alınan kararların çoğu aşiretler ve göçebelerin iskân politikasıyla ilgili olmuştur. Bu kararlardan bazıları devletin zorunlu transfer hakkında aldığı kararlarıydı. Örneğin 4 Temmuz'da sekizinci meclis “Pole Zehab etrafındaki devlet arazilerinin göçebelerin iskânı için onlara satış izin yasasını” onaylanmıştır. Muhtarlık yasası, 10 Ekim 1935'te alınan karar, devlet arazileri ve sekizinci-dokuzuncu meclisteki alınan iki karar, aşiretlerin daha fazla inşaat yapmalarıyla ilgili bütçenin artırılması, meclisin göçebelerin zorunlu göçleri hakkında aldığı kararlardandır.

⁵⁰³ Azam Kuddusi, Hasan, (2000), **Haterate Men ve Tarihe Yeksed Sale İran (Benim Hatıralarım veya İran'ın Yüzyıllık Tarihi)**, Tahran, Neşr-i Kareng, s. 177.

4.4.3.3 Zorunlu göç politikasında devletin konumu:

Devlet, iskân politikasını yürürlüğe geçirmek için, özellikle de aşiret ve göçebeleri zorunlu göçe mecbur bırakmak konusunda meclis, içişleri ve maliye bakanlıklarıyla iş birliği yaparak aşağıdaki girişimlerde bulunmuştur: a) İskân komisyonunun yeniden Kurulması, b) aşiret yasasının düzenlenmesi (1933), c) Arazilerin ve mülklerin göçebelere ve yerlerinden edilmiş kabilelere tarım ve konut için devri, d) sürgün aşiretleri konut yapmaya mecbur bırakmak.⁵⁰⁴

Göçmenlerin zorunlu olarak yerleştirilmesi konusunda dikkat edilmesi gereken birkaç nokta vardır, bunlar:

- İran'ın göçebeleri iskân ve silahsızlandırma politikası sömürge devletlerin taleplerinden kaynaklanıyordu. Çünkü onlar göçebe direniş merkezlerini sömürgeci politikalarının gerçekleşmesinde büyük bir engel olarak görüyorlardı.
- Rıza Han Pehlevi, kabilelerin silahsızlaşmasını, ülkede kamu düzenini ve güvenliğini sağlamak amacıyla yaptığını beyan etse de uygulamada bu vaatlerin aksine davrandı. Rıza Han'ın sosyal, politik ve kültürel faaliyetlerinin bir sonucu olarak, insanların sefaleti gittikçe daha fazla arttı. Daha önce kabile ve göçebe sistemlerinde bu dönemlerin belirli kurallarıyla ilişkilerini düzenlerken, Rıza Han döneminde ise patronlar ve burjuvazi sınıfının, paralı işçileri haline geldiler ve daha önceki sıkıntılarından farklı bir sıkıntıya düştüler.

⁵⁰⁴ Vaez Şehristani, a.g.e., s. 40-55.

- Göçebe silahsızlanma programına suç ve korkunç eylemler eşlik etti. Rıza Han kuvvetlerinin komutanları, hedeflerine ulaşmak için, masum kadın ve erkeklerin içinde bulunduğu köyler ve obaları bile topa tuttular. Erdebil'deki Alarlı⁵⁰⁵ köyünün imhası, devlet kuvvetlerinin en şiddetli ve suçlu politikalarına bir örnektir.
- Göçebelerin zorunlu iskân politikası nerden kaynaklanıyorsa kaynaklansın amacı, sosyal ve gelişimsel değil politik ve güvenlik konuları olmuştur. Bu politikanın amacı göçebe cemaatlerin mücadele gücünü ortadan kaldırmaktı ve yürütme organı çok sert ve mantık dışı girişimlerle bu politikaları uygulamaya kalkıştı.

4.5 Fars Öğrencileri Avrupa'ya Göndermek

Yurtdışına ilk defa öğrenci göndermek Kaçar döneminde Abbas Mirza Naibussaltana ve Mirza Bozorg Kaim çabalarıyla gerçekleşmişti. Avrupa'ya ilk kez öğrenci göndermeyi gerekli kılan şey tarihsel şartlardı. Rus-Kaçar savaşlarında Fransızların İran'ı yalnız bırakması yurtdışına öğrenci göndermek ve batı bilim ve tekniğini öğrenme konusunu akıllara getirdi. General Gardan, İranlı öğrencileri Paris'e eğitim için göndermek üzere Abbas Mirza ile sözleşme imzaladığında, İngiliz temsilci Jones, bu konunun farkına vardı ve Abbas Mirza ile benzer bir anlaşma imzaladı. Buna göre her yıl gençlerden bazıları Kaçar Devletinin desteğiyle Londra'ya eğitim için gönderilecekti. Jones 1811 yılında ilk öğrenci gruplarını Londra'ya götürdü. Bu grup iki kişiden; Abbas Mirza'nın ressamının oğlu Muhammed Kazım ve veliahdın yüksek makamlarından birinin oğlu Mirza hacı Baba

⁵⁰⁵ Vaez Şehristani, a.g.e.

Avşar'dan oluşuyordu. Bu iki kişinin seçilme nedeni ise babalarının saraya yakın olmasıydı.⁵⁰⁶

İkinci grup öğrenciler 1830'da 5 kişiden oluşmak üzere; tophane eğitimi almak için Mirza Reza, Mühendislik eğitimi almak için Mirza Cafer Han, Tıp ve kimya alanlarında eğitim almak için Mirza Cafer Tayyip, yabancı diller eğitimi için Mirza Salih Şirazi, Kilit ve anahtar yapmak üzere Muhammed Ali Çomak gönderilmişti. Üçüncü grup öğrenci dalgaları 1845'te 5 kişiden oluşarak Fransa'ya gönderildi. Bu grup 1848'e kadar Paris'te eğitim aldı, Muhammed Şah'ın vefatı ve 1848 Avrupa'daki isyanlar nedeniyle İran'a geri döndüler.⁵⁰⁷ Dördüncü grup, farklı alanlarda eğitim almak üzere Darülfünundan seçilerek Fransa'ya gönderilen 42 kişiden oluşuyordu. Meşrutiyetten önce gönderilen öğrenciler sosyal konum olarak ya saraylılar ya da soyluların ve ayanın erkek çocuklarından oluşurdu. Coğrafi dağılım açısından, bu öğrencilerin çoğu Tahran, İsfahan, Meşhed, Kashan ve Yazd şehirlerinden seçilmişti.⁵⁰⁸

Meşrutiyet Devrimi'nden sonra, Millî Eğitim Bakanlığı, devlet kurumlarının personelini eğitmek, orta ve lise eğitim personeli sağlamak için yurtdışına öğrencileri göndermeye karar verdi, 1873 yılında, bilim ve teknoloji eğitimi almak üzere Avrupa'ya 30 kişi gönderildi. Bu gruptaki 30 kişiden 25'i Tahranlı idi.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ Moradi Nejad, Hüseyin ve Pajoom Şeriati, Parviz, “Tehgigati der Morede Ezame Daneşcu be Harec der Doreye Pehlevi ve Gacar” (Kaçar ve Pehlevi dönemlerinde yurtdışına öğrenci göndermeye ilişkin araştırma), **Sosyal Bilimler Mektubu**, sayı: 4, 1975, s. 90-91.

⁵⁰⁷ A.g.m., s. 92-96.

⁵⁰⁸ Azizi, Muhammed Hüseyin ve Azizi, Ferzane, “Ezame Daneşcuyane Pezeşki be Harec ba KOMEKE DOLET (1811-1935)” (Hükümetin desteği altında yurtdışındaki İranlı tıp öğrencilerin gönderilmesi (1811-1935)), çev. Feride Ferzi, **kheradname**, sayı: 12, Bahar ve Yaz 2014, s. 126-131.

⁵⁰⁹ Moradi Nejad ve Pajoom Şeriati, a.g.m., s. 99.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra yurt dışına öğrenci gönderilmedi. Yalnızca bazı kişiler kendi masraflarıyla yurt dışına gitti. Rıza Han'ın gelmesiyle birlikte, ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel koşulları tamamen değişti. Bu dönemin en önemli işlerinden biri, ülkenin bilimsel ve teknik uzmanlarını eğitmek için yurtdışına öğrenciler göndermek oldu. Bu dönemde Harp Bakanlığı, ilk olarak 1923'te bir grubu yurtdışına gönderdi ve 1928'de 6 sene boyunca her yıl 100 kişinin eğitimi için yurtdışına gönderilmesi yasası onaylandı. 6 sene boyunca 1928'den 1933'e kadar 640 kişi Avrupa ülkelerine ve birkaç kişi de Amerika'ya gönderildi.⁵¹⁰ Bu kişilerden %80'i Tahran'dan ve %20'si ise il merkezlerinden gönderilmişti.⁵¹¹

1928'ten -1933 yasası öğrenci göndermenin bittiği tarihtir.- bu yana kültür bakanlığı önerisiyle Tahran üniversitesi ve diğer yüksek dereceli okulların fakülte birinci ve ikincileri yurtdışına gönderilmesi uygun görülmüştür. Bu süreç ufak tefek değişikliklerle 1979'a kadar devam etti. Ayrıca bu dönem içinde bakanlıklar, devlet kurumları ve üniversiteler, bilim bakanlığının genel akışı dışında devletin genel bütçesinden yurtdışına öğrenci göndermek için yararlandılar. Fakat bu süreç içerisinde, genel politika kolaylaştırma ekseninde, eğitim masraflarını karşılama kişisel ve özel biçimde olmuştu.⁵¹²

⁵¹⁰ “Yurtdışına öğrenci göndermek yasası”, 1928 Mayıs kararı, <http://rc.majlis.ir/fa/law/show/91391>, erişim tarihi: Aralık 2018.

⁵¹¹ Moradi Nejad ve Pajoom Şeriatı, a.g.m., s. 101.

⁵¹² Arşiv kurumu ve İran milli kütüphanesi, “yurt dışına öğrenme gönderme kanununun onaylanması, 1928 kararı”, <https://bit.ly/2UCaeHJ>, erişim tarihi: Aralık 2018.

5 Sosyo-Kültürel Açıdan İran/Fars Kimliği İnşası Sürecinde Türk

Meselesi

5.1 Fars Arkeolojisi (Antikçilik) Üzerine Aşırı Vurgu

Kuşkusuz, bir ulusun arkasındaki milliyetçiliğin en önemli faktörü tarihsel arka plandır. Çağdaş milliyetçilik olgusu, genel olarak evrenselcilik olgusuna karşı çıkan etnik ve dini yakınlıklardan ziyade, ulusal çıkarların yerini alma çabasıydı. Pratik, politik ve kültürel programlara girmek için milliyetçiliğin özgünlük, süreklilik, onur, kader, tutku ve vatanseverlik gibi kavramlara ihtiyacı vardır. Bu kavramlar, ulusun geçmişi ve şimdiki durumunu değerlendirmek ve istenen hedefleri başarmaya çalışmak için belli başlı ölçütler sağlar. Özgünlük; gerçek benliği bulmak ve çağların acısını ortadan kaldırmaktır ancak bu durum tarihçiler, müzisyenler, arkeologlar ve sanatçılar tarafından kanıtlanması gereken bir meseledir. Buradaki özgünlük, gerçek ile eş anlamlıdır ve asıl ile bedelin karşılaşması, biz/ötekiler arasındaki ayrımı kesinleştirilmesi, gündelik tartışmaların temel eksenine dönüştürülmesidir. Süreklilik terimi, meydana gelen tüm değişikliklere ve olaylara rağmen zaman içindeki tutarlılık ve “değişmeyen millet” fikri anlamına gelir. Onur kavramı ise, içsel değerlerin açığa çıkması ve bunun yanı sıra saygınlık, ihtişam gibi değerlerin gerçekleşmesi olarak tanımlanır. Eski çağ, kadim ve asalete dayanarak, mazlumun dışlanmış ve marjinalleşmiş kimliğini, azametini ve eski saygınlığını tekrar uygun bir konuma getirme çabasıdır. Milliyetçilerin düşüncesi; “bugünün baskısı altında gizlenmiş olan altın geçmişi yeniden kurmak için kutsal bir girişimde bulunulmalıdır”. Onlar, gelecek

nesillere ulusun gerçek ruhunu yeniden canlandırarak, geçmişin orkemli medeniyetini diriltmeyi umuyorlar.⁵¹³

Milliyetçilik, asaleti aramak ve tarihsel kader, alın yazısında dönüşüm neticesinde elde edilen onur hedefiyle mevcut marjinalleşmiş tarihin yerini milletin altın döneminde aramalı ve hareketli kaderine bırakmalı düşüncesindedir. Tarihten böylesi yorum, milli tarih yazımında efsanevi, antik, etnik-ırksal unsurları dikkate almaktadır. Öyle ki dönüşümleri özel yöntemle yorumlamakta, bazı dönüşümleri daha çok kabartmakta ve bazı konuların önemini düşürmektedir. Bu aslında eski mirasa seçici bir yaklaşım izlemek demektir. Bu tür algı, genellikle söz konusu grubun her şeyin merkezi olduğu ve diğer grupların bu merkeze göre değerlendirildiği bir tür ırkçılığa dayanmaktadır. Bu mesele aşırı kültürel, dini ve hatta politik hoşgörüsüzlük biçimlerine neden olabilir.⁵¹⁴

Rıza Şah'ın en güçlü silahı antik İranılık politikasına dayanmaktaydı. Rıza Şah, 20 yıllık monarşisi döneminde antik İranılık kozunu çok iyi kullanabilmiştir. Öyle ki hâkimiyetinin tüm olumsuz yanlarını bu perde arkasında saklamayı başarmıştı. Geçmişe özenmek konusunda bu aşırı milliyetçiliğin seyri öyle noktalara ulaştı ki, eski İran uygarlığının daha da ötesine geçti ve bu gelişmeden sonra Rıza Şah'ı Kiyani ve Pişdadi krallarıyla karşılaştırdılar. Söz konusu antik İran'a ihtişam ve azamet kazandırmak için Muşirüddeve Pirniya “İran-i Kadim” kitabını ve daha sonra “Antik İran” kitabını kaleme aldı. Saray öğretmeni Reşid Yasemi, Arthur Christensen'in “Sasaniler Döneminde İran”

⁵¹³ Aşraf Nazari, Ali, “Melligerayi ve Melligeraiye İrani (Motaleeye Morediye Pehleviye Evvel)” (Milliyetçilik ve İran Milliyetçiliği (Birinci Pehlevi Dönemi örnek çalışma)), **hukuk ve siyaset araştırmaları**, 9. sene, sayı: 22, Bahar ve Yaz 2007, s. 147-148.

⁵¹⁴ Koch, Dana, (2003), **Meniye Ferheng der Olume Ectemai (Sosyal Bilimlerde Kültürün Anlamı)**, çev. Feridun Vahida, Tahran, Suruş yayınları, s. 35.

adlı eserini çevirdi. Ayrıca birtakım eski edebi metinlerin yayınlanması özellikle “Firdevsi Şehnamesi”nin yeni baskısı eskiyi sevmeye ve övmeye duygularını alevlendirdi.⁵¹⁵

Birinci Pehlevi dönemindeki kuramcılar ve entelektüeller milliyetçi amaçlar için iki stratejik gerekçeyi takip ettiler: İlk önce, Avrupalı oryantalist araştırmalardan kısmen etkilenen ve abartılı bir şekilde asaleti vurgulayan bir kimlik anlatımı sundular. İkinci olarak ise, İran kültürünün ve mirasının geçmişteki şekilde güçlendirilmesine ve desteklenmesine vurgu yaptılar. Avrupa'daki ve Aryan ırkındaki ırkçı teorilerin Hindu-Avrupa sınıflandırmalarının bir dalı olarak görülmesi, kültürel değişimlerin ve kültürel seviyelerinin karmaşıklığı dikkate alınmaksızın, toplumların ırkçı etkenlere dayalı olarak ayrılmasını ve farklılaşmasını sağlamıştır. Bu türden bir tarih görüşü basit bir şekilde tarihi içsel açıdan, İslam'dan önce, İslami dönem ve yeni dönem olarak farklı sınıflara ayırıyordu ve dışsal açıdan kendi tarihini ötekilerin tarihinden ayırmaya çalışıyordu.

Çağdaş ve güçlü bir İran devleti kurmaya çalışan modern İran milliyetçiliği, tabanını İranlıların eski kavmi bilincine dayandırmakta ve temel vurguyu İslam öncesi tarihe yapmaktadır. Bu tarihin büyük kısmı, İslami dönemde bilinmiyordu veya mitlerde gizliydi ancak 19. Yüzyılda Avrupalı arkeologlar ve dilcilerin çabaları sonucu ortaya çıkmıştır. Bu tür milliyetçilik abartılı bir şekilde orijinal İranlılık üzerinde durmakta ve İslam'a İranlılar için yabancı bir din olması gerekçesiyle düşman olarak yaklaşılıyordu.⁵¹⁶

Dolayısıyla, İran tarihçiliği eksenli akım İslami tarih yazma geleneğinin yerini aldı ve İslam öncesi “sessiz ve unutulmuş geçmişler”, “görmekli bir mazi” veya “geleneklerin icadı” olarak ortaya çıktı ayrıca tebliğ edilmeye başlandı. Bu geçmişin yeniden inşasında;

⁵¹⁵ Kiyani, Mustafa, “Birinci Pehlevi Mimarisine Antikciliğin Etkileri”, **Çağdaş Tarih**, sayı: 32, 2004, s. 49.

⁵¹⁶ Aşuri, daryuş, (1998), **Ma ve Modernite (Biz ve Modernite)**, Tahran, Sırat Kültürel Enstitüsü, s. 187.

Kiyumers insanoğlunun birinci ve başlangıç padişahıydı, Mezdek eşitlik ve özgürlüğün teorisyeniydi, Kave Ahenger sosyalist akımın kurucusu ve Anuşirevan adaletli ve meşrutiyetçi bir padişah olarak nitelendirilmişti. Bu tür bir arkaik eğilim, İslam öncesi İran kimliği nosyonlarını metafor olarak kullanarak bir çeşit romantik ırkçı tutumdan faydalanıp o zamanın deneyimini idealleştirmeye çalışmıştır. Örneğin, Abbas Eghbal Ashtiyani İran tarihinin başlangıcını, Aryanların göçüne ve onların İran topraklarına yerleşmesine, Oryantalist bilginlerin etkisiyle ve ırkçı bir teoriye dayanarak, İranlıları "beyaz" olarak nitelendirmişti. “Beyaz”; sarı, siyah, kızıl ve fizyolojik yapısına göre diğer ırklara nazaran daha yetenekli ve üstün zekâlı olarak gösterilmişti. Bu görüşte ırk hiyerarşisinde siyah ırk en düşük derecede minimum yeteneğe sahip ve berbat bir durumda yaşamaktadırlar.⁵¹⁷

İran İslam öncesi siyasi sistemin övgüsü, Zerdüştlük, Zariab Parsi, Barbad, Ardashir Babakan, Daryuş, Kuroş ve Hüsrev Parviz karakterlerinin incelenmesi ve ulusal iftihar kaynağı olarak kutlanması, antik gelenekler, arkeolojik kazılara destek, antik eşyaların onarımı ve restorasyonu, Ulusal Arkeoloji Birliği'nin kurulması, Daryuş mezarı, Taht-i Cemşid, Furuher, Tak-ı Kesra, Servistan sarayı harabeleri gibi girişimler bu antik milliyetçiliğin örnekleri arasında gösterilir. Bu dönemde, yalnızca eski ataların tarihinin bir tür kısıtlayıcı görüşü yer almaktadır;

Atalarının medeniyetinin tarihini iyi bilen herhangi bir İranlı, siyasi bir terbiye ve millet için manevi ve ahlaki bir huzuru anlamak üzere eski uygarlık tarihini iyi kavradığı takdirde hayal kırıklığına uğramayacaktır.⁵¹⁸

Antik Pehlevi döneminin en önemli yansımaları İran-Fars mimarisinin oluşumuna, Fars edebiyatının modernleşmesine, milliyetçi ve idealist tarihi yazıya, şehirlerin ve

⁵¹⁷ Ashraf Nazari, Ali, “Melligerayi ve Hoviyete İrani, (Berresiye Doreye Pehlevi)” (Milliyetçilik ve İran Kimliği (Pehlevi Dönemi İncelenmesi)), **Hukuk ve Siyaset Araştırmaları**, 9. yıl, sayı: 22, Bahar ve Yaz 2007, s. 159.

⁵¹⁸ A.g.m., s. 162.

köylerin isimlerinin eski isimlerle değiştirilmesine kadar uzanıyordu. Bu konular üçüncü bölümün sonraki kısımlarında daha ayrıntılı olarak ele alınmış ve tartışılmıştır.

İktidar dışı etnik grupların özümzenmesine dayanan hükümet araçlarından biri, farklı bölgelerin coğrafi adlarını hâkim kültüre göre değiştirmektir. İlk Pehlevi döneminde, pek çok coğrafi ismin, özellikle Pers olmayan bölgelerde var olan yerel isimlerin, yerini Farsça olmayan kültürlerin ve bölgelerin tarihsel geçmişi ile bağlantısı olmayan Farsça isimlerin alması ve geri kalan isimleri ortadan kaldırma politikası izlenildi. Pehlevi hanedanının İran'da iktidara gelmesinden bu yana, Farsça isimler kullanma politikası Türk, Kürt ve Arap bölgelerinin coğrafyasında devlet desteğiyle sistematik bir şekilde devam etti. Bu politika, söz konusu coğrafyaları kimliksizleştirme amacıyla resmi kanallarla hayata geçirilmişti. Tablo 4'de değiştirilen bazı şehirlerin ismi verilmektedir.

Tablo 4. Birinci Pehlevi döneminde ismi değiştirilen bazı şehirler⁵¹⁹

Sıra	Değiştirilmeden önceki adı	Değiştirildikten sonraki adı
1	Urumiye	Rezaiye
2	Salmas	Şahpur
3	Sulduz	Naghadeh
4	Savucbulağ Mekri	Mahabad
5	Beni taraf	Deşti mişan
6	Felahiye	Şadegan
7	Ibadan	Abadan
8	Naseri	Ahvaz
9	Bender-i Türkmen	Bender-i Şah
10	Curcan	Gonbde-i Gabus

Kaçar dönemindeki İran'ın coğrafi haritaları Pehlevi dönemi haritaları ile karşılaştırıldığında büyük bir felakete işaret ediyordu. Rıza Şah rejimi eliyle, ırkçılık ve arayıcılık düşüncesi altında geniş çapta kültürel asimilasyon uygulanması ve birçok Türkçe, Arapça, Kürtçe, Lor, Beluç, Gilek vb. adların değiştirilmesi kimliksizleştirme ve kültürel bütünleştirme politikası altında yapılmıştır. Bu değişimler ülke genelinde çok geniş bir çapta yapılmıştır. Kaçar dönemi haritalarına bakılarak yeni haritada çok garip isimlerin uydurulduğu ayrıca her şeyin sahte ve yeni bulunan Fars adlarına dönüştürülmüş olduğu söylenebilir. Değiştirilmiş harita; insanı gizemli, bilinmeyen, uzak bir diyarın haritasını izlermiş gibi bir havaya sokmaktadır. Coğrafi isimler uzun süredir devam eden bir kimliğin varlığını gösterir. Coğrafi adların kaldırılması ve rafine edilmesi, insanların kimliğini ve özgünlüğünü kaldırmaya ve ayrıca geçmişle kültürel ve tarihi bağlantılarını kesmeye eşdeğerdir. Kültürel soykırım olarak adlandırılabilen bu durum, ısrar veya muhalefetlerin durumu olmasaydı insani soykırıma dönüşebilecek bir nitelikteydi.

⁵¹⁹ اخبار و مقالات / مقالات - معماری و شهرسازی / تغییر اسامی شهرها در دوره پهلوی - / <http://ammi.ir/> اول و نقش فرهنگستان ایران, eirişim tarihi: Aralık 2018.

5.2 Fars Kültürüne ve Diline Dayanan Tarihi Kitaplar Yayınlamak (Abartılı, Sahtecilik ve  nk r)

Birinci Pehlevi döneminde ulus inşa etme girişimi, 20. Yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen çalışma örneklerinden ilki sayılırdı. Bu girişimde devletin tasarım ve uygulamada eşsiz bir rolü olmuştu. Zikredilen dönemde milletten yeni bir tanım ve formasyon oluşturmak üzere, modern milli devlet inşa etmek, aynı zamanda milli birlik için uygun bir altyapı olarak devlet,  ranlıların kolektif kimlik dokusunu değişmeye maruz bıraktı. Yeni bir sosyal yapı oluşturulması, entelektüel materyallerin sağlanması ve özel yönetici araç ve mekanizmalarının kullanılmasını gerektiriyordu. Bu nedenle, tarih ve tarihle ilgili materyallerin millileştirme projesiyle ilişkili bilimlerden biri olduğu ve bu nedenle dönemin millileştirme uygulayıcılarının odağı olduğu sonucuna varılabilir.⁵²⁰ Ulus inşası için ideolojik ihtiyaç nedeniyle farklı bir tarihçilik benimsendi.

Buna göre, Millî Eğitim Bakanlığı, tarih ders kitaplarını, devlet dairesi tarafından onaylanan bazı yazarların eserlerinden seçiyordu. Daha sonra resmi ders kitabı, söz konusu komisyon tarafından gözden geçirilmesinin ve Yüksek Kurul tarafından son onayın alınmasının ardından, liselerde ve yükseköğretim merkezlerinde yayınlandı. Dönemin Milli Eğitim Bakanı kurul toplantılarının birinde sunduğu raporda şu ifade yer vermiştir:

M şir devle (Pirniya) beye  ran'ın  slam  ncesi tarihini lise düzeyi programına uygun biçimde hazırlamasını rica ettik ve kendisi bu zahmeti kabul buyurdular ve  ran'ın  slam  ncesi tarihini hazırladılar ve komisyon üyelerinin bilgilerine sundular.  slam'dan sonra  ran tarihinin yazılması için Takizade'nin hazırlaması rica edildi ve kendileri Horasan eyaletine atanmadan önce başlamış ve Moğol dönemine kadar yazmıştır. Kendisinin Horasan'a olan görevlendirme nedeniyle Moğol döneminden sonraki kısım

⁵²⁰ Akbari, Muhammed Ali, "Projeye Melli şoden der Bernameye Dersiy  Tarihiye Doreye Pehleviye Evvel" (Birinci Pehlevi Dönemi Tarih Müfredatında Milletleştirme Projesi), ** ran Tarihi**, sayı: 70, Yaz ve kış 2002, s. 34.

Ağa Mirza Abbas Han Aştiyani'ye verildi o da yakın zamanda tamamlayacaktır.⁵²¹

Daha önce belirtildiği gibi, bir ulus oluşturma projesinin uygulanması, özel maddi ve entelektüel gereksinimlerin sağlanmasına ihtiyaç duyar ve tarih, bu projenin entelektüel gerekliliklerini oluşturmak için en önemli araçlardan biridir. Devlet, tarihi kitapların içeriğini ve konularını tekel haline getirerek ulus oluşturma projesiyle tutarlı bir tarih oluşturma fırsatını kazandı. Ulus inşa etme projesinin, prensipte hem olumsuz (selbi) hem de olumlu (İcabı) yönleri vardır. Olumsuz yönünde bir tür ötekileştirme süreci yaşanmakta ve milletle yabancılar arasındaki sınırlar belirlenmektedir. Olumlu yönünde ise hukuksal araçlar ve ideolojik tarihsel çizgilerle modern İranlılık sürecini oluşturmaya gayret ediliyordu. Çalışmanın devamında bu konulara detaylı değinilecektir.

5.3 Milletleştirme Projesinin Olumlu Yönleri:

a. İran/ Pers asıllı olma: Tarihi kitap yazarları, ilk olarak dünyadaki insan ırklarını dört gruba ayırır: beyaz, sarı, siyah ve kırmızı. Onlara göre İranlılar ve Avrupalılar beyaz ırka mensuptur. Beyaz ırk kendi içinde birkaç gruba ayrılır ve en önemlisi Aryan ve Sami koludur. Ayrıca günümüzde yeryüzünün en önemli kısmı beyaz ırkın etkisi altındadır. Öyle ki tarih aşağı yukarı beyaz ırkın geçmişi üzerine kuruludur.⁵²²

b. İran Vatanı: Burada ilk önce vatan “insanın orada doğduğu ve ecdadının yaşayıp öldüğü yer” olarak tanımlanmıştır. Sonra herkese “vatanını sevmek ve sürekli onun bayındırlığı için çalışmak farzdır” üzerinde vurgu yapılmış ve ardından “bizim aziz vatanımız gönülleri okşayan İran’dır” söyleyişinde bulunulmuştur. Bu ülke coğrafya

⁵²¹ A.g.m., s. 45.

⁵²² Şeybani, Abdülhüseyin vd. (1939), **Ketabe Dersiye Tarihe Evvele Debirestan (Lise 1 Tarih Ders Kitabı)**, Tahrab: Kültür bakanlığı, s. 2.

bakımından Asya'nın Güneybatısında bulunmakta ve hava durumu iklim şartları ve nimet bolluğu açısından seçkindir.⁵²³

c. İran-i Devlet (Peder): Tarihçiler, Ahamenişî Hanedanı'nın kurucusu Kuroş'u, Büyük İran İmparatorluğu'nun başlayıcısı olarak dünyaya ulaştırmaya çalışmışlardı. Kuroş Ahamenişî Hanedanı'nın 5. Padişahı ve İran'ın en büyük krallarından biri olmuştu. Ayrıca memleket yönetme becerisinden dolayı kebir (büyük) lakabını almıştı. Bu sebepten dolayı onun adı Tevrat ve Yunan tarihinde iyi sıfatlarla anılmıştı. Diğer ülkelerin halkları onu “kebir” ve İranlılar ise “peder” olarak adlandırmışlardı.⁵²⁴ Böylelikle söz konusu ders kitaplıklarının içerisindeki tarihi rivayetlere dayanarak bu coğrafyanın sakinleri, Hint Avrupa beyaz ırk ve Arya kavmine mensubiyeti nedeniyle İran platosu genişliğindeki eski vatani; İran şahensahlığı, siyasi miras ve antik gelenek çerçevesinde kaç bin yıllık geçmişe sahip bir bütün olarak kaleme aldılar. Böylesi bir tarihsel zihniyet, modern İran milletini inşa eden tasarımcıların muhtaç olduğu ideolojik yapıydı.

d. İran dili (Fars Dili): Tarihsel metinlere göre, İranlılar Farsça denilen tarihi bir antik dile sahip olmuştu. Her ne kadar bu dil İran'ın hayatı boyunca birçok değişikliğe uğrasa da hala devam etmektedir. Buna göre, Farsça bütün tarihi dönemlerinde İran milletinin dili olarak kabul edilmiştir.⁵²⁵

e. İran'ın Tarihsel İhtişamı: Eski Hükümdarların Çağı: Yazarlara göre, İran halkının şan ve şerefleri, “antik imparatorların” saltanat döneminde aranmalıydı. Bu arada, Ahamenişî ve Sasani dönemi büyük bir ışıltıya sahipti. Şahensahlıkta Kuroş “Kebir”

⁵²³ Kavim, (1927), **Ketabe Tarihe İran: Ketabe Penjom ve Şeşome Ebtedayi (İran Tarihi Kitabı, 5 ve 6 ilkokul kitabı)**, Tahran, Muzaffer Kütüphanesi yayımları, s. 3.

⁵²⁴ İkbâl Aştiyânî, (1936), **Tarihe Omumi ve İran, Evvele Debirestan (Genel Tarih ve İran, İlk Lise)**, Tahran, Bina, s. 142.

⁵²⁵ Khsropoor, Gholamreza, (1928), **İran ve Tarihe Kutah: Ketabe Dersi Penjom ve Şeşom Ebtedayi (İran'ın Kısa Tarihi, 5 ve 6 ilkokul ders kitabı)**, 3. Baskı, Tahran, Saadet, s. 57.

unvanıyla anılır ve Ahamenişi Devleti İran'ın zirvede olduğu dönem olarak geçmektedir. Daryuş “Bozorg” (Büyük) unvanıyla İran'ın en büyük şahlarından biri sayılmaktadır.⁵²⁶ Bu Şahlar, parlak Med ve Babil medeniyetlerinin Kuroş tarafından yıkılması ve yağmalanması hakkında hiçbir şey söylemiyordu. Hâlbuki bu medeniyetlerden arta ne kural, yazı, dil ne de büyük kentlerden bir eser kalmamıştı⁵²⁷

f. Taziler (Araplar): Sasani Hanedanı'nın zayıflığı sırasında İran topraklarını işgal eden ve bu hanedanın düşmesine neden olan ayrıca İran'ın bağımsızlığını tahrip eden Araplar, iyi bir sıfatla hatırlanmıyordu. Diğer taraftan bu olay İran tarihinde mübarek olmayan bir vaka olarak niteleniyordu. Kadisiye Savaşı hakkında şöyle bir ifade yer almıştır: “Bu savaşta tüm İran ordusunun komutanı Rüstem Ferruhzad öldürüldü ve Araplar İran'ın milli bayrağı olan Derefs-i Kavyani'yi aldıktan sonra Medayın şehrine saldırdılar şehirdeki Sasani padişahlarına ait tüm hazine ve değerli eşyaları yağmaladılar.”⁵²⁸

g. Turanlılar: Türkistan ve Moğolistan'da yaşayan ıssız kabilelere atıfta bulunulmuş ve merkezi hükümetin zayıflığı sırasında İran tarihi boyunca bu topraklara, özellikle de bu sınırın, topluma ve uygarlığa saldırdığı söylenmiştir. Furughi, bu grup hakkında şu ifadeyi kullanmıştır: Turanlılar veya Türkler, yani Türkistan halkı, İran'ın Kuzeydoğusunda bulunurlar, her zaman vahşi ve eğitimsiz olmuşlar ve İranlılarla çatışmışlardır. Fakat o tayfanın en kötüsü Moğollardır. Moğolistan'da yani Türkistan'ın doğusunda yaşıyorlardı.

⁵²⁶ Kavim, a.g.e., s. 16.

⁵²⁷ Moradi Ghiasabadi, Reza, “sahte arkologluk ve İnsanların acıları”...<http://ghiasabadi.com/human-sufferings-book.html>, 2016, s. 110. Erişim tarihi: Ocak 2019.

⁵²⁸ Furughi, Zekaülmülk, (1929), **Tarihe Ketabe İran, Ketabe Dersiye Sevom ve Çeharome Ebtedayi (İran'ın Kısa Tarihi, İlkokul 3. Ve 4 sınıflar)**, Tahran, Şerket-i Matbuat, s. 49.

Birinci Pehlevi dönemi aydınlar ve teorisyenler kendi amaçları doğrultusunda iki stratejik mantığı takip ediyorlardı: Birincisi; Avrupalıların oryantalist çalışmaları etkisi altında, kimliğin yeniden yorumudur. Burada asalet üzerine vurgu yapıyorlardı. İkincisi ise; geçmişin köprü edilmesi, desteklenmesi ve korunması üzerine vurgu yaparak İran mirası ve kültürünü güçlendirmek olmuştur. Tarihçiliğe egemen olan ideoloji, Aryan milliyetçiliğinin, İrancılığın, emperyalizmin ve yurtseverliğin başlıca örneğiydi. Rıza Şah iktidarı boyunca aynı seviyede kalmamıştır, bu dönemin sonuna doğru yaklaştıkça Rıza Şah hâkimiyetinin tarihçilik üzerindeki etkisi daha da genişlemiştir. İlginç olan husus, antik geçmişe olan bakış açısı ve önceki yıllardaki olayların yazımı, şimdiki zamanın eskiye yönelik yaklaşımı doğrultusunda yazılmıştı. Bu doğrultudaki yazarlar eski olayları incelerken kendi zihniyet ve düşüncelerini işin içine katmışlardı. Daha anlamlı bir ifadeyle bu dönemin düşünsel özellikleri yazarların eskiye değerlendirmelerini etkilemişti.

5.4 Diğer Etniklerin Özellikle Türkler ve Arapları İnkâr Etme ve Sahte tarihçilik Politikası (Ötekileştirme)

Farklı toplumlarda etnik ve dini bölünmeler, özellikle geçiş dönemindeki ülkelerde sosyal kırılganlık ve siyasi istikrarsızlığın nedenlerinden biridir. Farklı etnik ve dini kimliklerin çıkarları ve aidiyetleri, bu kimlikleri sosyal, politik ve ekonomik çekişme bağlamında karşı karşıya getirmenin bir yolunu sağlamıştır. Çelişen süreçlerden kaynaklanan sinerji eylemlerin bir sonucu olarak, artan bir toplumsal bozulma döngüsü üretilir ve çoğalır. Bu yüzden birçok devletin ulus oluşturma stratejileri dahası bu yoldaki çabaları etnik ve dini bölünmeleri ulusal aidiyet oluşturarak ortadan kaldırmıştır ve bu durum ise çatışma sürecinin üstesinden gelmesine neden olmuştur. İran'da modern milli

devletler, milletleştirme süreçleri yoluyla söz konusu çatlakları ve boşlukları zayıflatarak kimi faaliyetlere engel olmayı hedeflemiştir.⁵²⁹

Ulus oluşturma stratejilerinin amacı, ayrı etnik kökene dayalı siyasi ve ekonomik farklılıkların etkilerini azaltmak için temel kimlikleri (etnik, dini vb.) aşarak birleşik bir ulusal kimlik oluşturmaktır. Farklı ülkelerin ulus oluşturma politikaları ve planlarının tarihsel geçmişine bakıldığında farklı stratejiler belirledikleri görülmektedir. Meşrutiyet hükümeti ve Rıza Han rejimi söz konusu tecrübelerden “asimilasyon stratejisini” seçmişti. Asimilasyon, eşitliği öne sürse de asimilasyoncu düşünce, egemen kültür ve kimliğin değişmezliği ve değişmez kimliği için ahlaki ve entelektüel gerekçe sağlamıştı. Çoğunluk gruplar azınlık grupları asimile etmek isterler. Bu düşünce ile çoğunluk gruplar, azınlık grupların egemen olan değerleri benimsemelerini ve kendi azınlık kimliklerinden vazgeçmelerini istemektedir. Çoğunluk grupların kimliklerini özümseme durumu azınlık gruplarını bozar ve kimlik tehdidi oluşturur. Asimilasyon, birinin başka bir kimlikle yaşamasına neden olurken aynı zamanda kimliğinin değerini ve ayırt edici özelliğini yitirmesine sebebiyet vermektedir.⁵³⁰ Sosyal Hareket Araştırmaları ve Teorisi, etnik grupların, çıkarlarını ve yaşam tarzlarını savunmak için kolektif eylemlerde bulunmaya eğilimli olduklarını göstermektedir.⁵³¹

Fars olmayan ulusları asimile etmek için onları ötekileştirmek gerekiyordu. Böylece Pehlevi rejimi "öteki" söylemini üretmeye başladı. Pehlevi söylemi “güvenlik” ve “ekonomik modernleşme”nin tehlikeleri şeklinde Fars olmayan milletleri, özellikle de

⁵²⁹ Rahimi, Alireza, “Strategiye Melletsazi ve Toseeye Namotevazen der İran” (Milletleştirme Stratejileri ve İran’da Dengesiz Gelişme), **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, 20.yıl sayı: 4, Kış 2017, s. 2-3.

⁵³⁰ Verkuyten, Maykel., “Assimilation ideology and situational well-being among ethnic minority members”, **Journal of Experimental Social Psychology**, 46(2), 2010, 269-275.

⁵³¹ Oberschall, Anthony, (2007), **Conflict and peace building in divided societies: Responses to ethnic violence**, Routledge.

Araplar ve Türkler, milli kimlik ve milli İran devletini oluşturmak için tehdit olarak gösterdi ve bu kimliklerin bastırılmasına meşruiyet hazırladı.

Devamında Pehlevilerin “ben” ve “öteki” söylemleri üzerinde durulacaktır. “Ben” veya “İran milleti” bu söylemde şöyle tanımlanmıştır: “Tarih, dil, gelenek ve görenekleri paylaşan göreceli olarak çok sayıda insandır”. Ayrıca şu hususu da ekleyelim; “Bazen tarihin uzun dönemleri veya etnik grupların karışmasından dolayı, bir ülkenin dilindeki ve alışkanlıklarındaki farklılıklar ortaya çıkacağı gibi bu küçük farklılıkların milliyet farklılıklarına neden olmayacağı belirtilmelidir.” Birinci iddia tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Farslar, Türkler ve Kürtler İran'da asla ayrı milletler olarak kabul edilmemelidir. Bu milletler genellikle Aryan ırkına mensupturlar ve mevcut dilleri Farsçadır.⁵³² Arya ırkı ve Fars dili özelliklerini taşımayan her millet “öteki” olarak tanımlanmıştır.

Bu söyleme dayanarak benim yorumum; Fars olamayan milletlerin bir açıklanması sunulmalıydı ki onları İran milleti ve Arya ırkı çerçevesine yerleştiriyorlardı. Onların dilini de Fars dili ile ilişkilendirdiler. İran Türklerine gelince -bunlar “Azerbaycan Ahalisi” olarak anılmaktadır- bunların milli kimliğinin özelliği (vatani koruma) tarihsel geçmiş olmuştur. Azerbaycanlılar büyük tarihsel savaşlarda her zaman ülkeyi savunmuşlar ve İran topraklarını korumak için ayağa kalkıp cesurca mücadele etmişlerdi. İşte bu yüzden Azerbaycanlılar genellikle savaşçı, mert ve istikrarlı olarak ün kazanmışlardı”.⁵³³ Azerbaycan bölgesinde yaşayan halkın Türk kavramıyla tanımlanmasından vazgeçildi. Azerbaycanlıların eski dili Pehlevi kolundan olmuş ve

⁵³² Takizade, Akbar, “Mesaye le Gomi ve Rişehaye Gomiye Egvame İrani der Ketabha ye Dersiye Pehleviye Evvel” (Birinci Pehlevi Dönemi ilkokul ders kitaplarında İran Kavimleri ve Etnik Konuları), <http://iranglobal.info/node/22322>, 2018, erişim tarihi: Ocak 2019.

⁵³³ A.g.m.

Azerbaycanlılar Aryan ırkından olan Azeri kavmi olarak nitelendirilmişti. Asimilasyonun önünü açmak için, genellikle "Türk" veya "Çin" olarak adlandırılan Turanlılar ise, her zaman İran düşmanı ve bu toprakların istilacıları ve tecavüzcüleri olarak tanımlandılar. Bir başka deyişle, Türklük, İran karşıtı ve Azeri yurtseverlikle eşdeğerdi. Bu etnik entegrasyon yolunu kolaylaştıracak bir ideolojik strateji olarak kullanılmıştı.

Huzistan ve bölge halkı hakkında daha çok sessizlik politikası benimsendi. Huzistan'ın kentleri, kabileleri, köyleri; çalışkan, zanaatkâr olarak tanımlandı fakat bu bölgenin Arap kavmine hiç değinilmedi.⁵³⁴ Zahhak, adalet ve barışın karşılaştığı Arap figürü olarak resmedilmiş ve devamında Araplar çadır halkı, cahil, bağınaz sıfatlarıyla tanımlanmıştı. Ayrıca bölge halkına, Arapların kabile halinde Irak'tan Huzistan'a göç ettikleri ve bölgenin yerlisi olmadıkları her daim hatırlatılmıştı. Yerli olmamak bir milletin medeni ve milli haklarının savunulmasına engel teşkil etmekteydi. Sonucunda da onları bastırmak için güvenlik ve ekonomik yenileme gibi gerekçelere başvurmuşlardı. Örneğin Şeyh Hazal'ın yakalanması, Tahran'a intikal ettirilmesi ve 1936'da Rıza Şah'ın emriyle öldürülmesi bu emsaldendi.

Pehlevizm ve ötekileştirme söylemi tarihin faşistlik bir rivayetiyle de ortaya çıkmıştır. Resmi olarak okutulan tarih kitaplarının incelenmesi bu rivayeti daha da aydınlatıyor:

Tarih boyunca İran'da, ara sıra kavimlerin etnik kimliği özellikle Aryan kavmi ve onların karşısında tecavüzcü ve saldırgan kavimler hatırlatılıyor. Bu değinmeler genellikle "İran" ve "İranlılar" yerine "biz" zamiri kullanılmaktadır ve milli kimliği ikame etmek için uygun şart hazırlamaktadır: "Bizden birkaç bin yıl önce bizden olan büyük bir Aryan kabilesi ailesi Kafkas Dağları'ndan aşarak bugün yaşadığımız topraklara taşındı ve burayı kendi isimlerinden olan İran olarak adlandırdılar... Bu kavim bu toprakların bayındırlığı için gayret ettiler, yaşamın daha düzenli

⁵³⁴ A.g.m.

sürdürülmesi için iyi kurallar ve yasalar getirdiler, Yazdanperestlik geleneğini revaç verdiler.⁵³⁵

İran ülkesi, Ahamenişi devletinin başlangıcında Pers memleketinden ibaretti işgalci Sulukidlerden sonra Aşkaniler coğrafi köken olarak şu şekilde tasvir edilmişti: “Horasan’da Part adıyla ün kazanan bir tayfaydı, terbiyesizlerdi fakat cesurlardı ve okçulukta çok ünlülerdi”.⁵³⁶ Sasanilere gelince “dil” unsuru da bu hanedanın tanımında devreye girerdi ve onları günümüz Farsçasıyla birleştirirdi: Erdeşir gibi “Büyük, adil ve akıllı kral” ortaya çıkar ve İranlılar onu kendilerinin gerçek padişahları olarak görürlerdi.⁵³⁷ “Hatta bu çağda konuştuğumuz Fars dili kök ve bazı kaideler bakımından Sasani dönemi halkının kullandığı dille aynıdır”.⁵³⁸ Arapların İranlılarla karşılaşması ve düşmanlığı özellikle Beni Ümeyye döneminde doruk noktasına ulaşmıştı: “Beni Ümeyye dönemi halis Araplık dönemiymi ve Araplardan başka kimseye dikkat edilmezdi ayrıca köle olarak görülürlerdi”.⁵³⁹ Beni Ümeyye’nin İranlılara olan zulmü, düşmanlığı ve İranlı unsurların Abbasiler’in yükselişindeki rolü, ders kitaplarında Abbasiler’in farklı yorumlamalarına yol açmıştı.⁵⁴⁰ Abbasi soyunun çöküş nedeni, Türklerin halife üzerindeki etkisi olarak zikredilmişti. Arap işgali ve İranlıların eski dinlerinden vazgeçtikleri düşünceler üzerine söylenen hikâye birçok kez tekrarlanmıştı: “Sasani devletinden sonra Arap aceme egemen oldu, sonra az sayıda İranlılar Zerdüş dininde kaldılar, geri kalanlar İslam’ı kabul ettiler ve eski dinlerinden vazgeçtiler. 200 sene boyunca İran devleti ve milleti isimsiz kaldı ancak

⁵³⁵ **Dershaye Kelase Şeşom: Penc Behşe Coğrafiya (Beş Parça Coğrafya 6. Sınıf için okutulan)**, Maarif Bakanlığı, 6. Baskı, Tahran: Ferheng yayımları, 1937, s. 54.

⁵³⁶ Furuği, Zekaülmülk, (1929), **Negahi Kutah Ber Tarihe İran ve Cehan: Pencom ve Şeşome Ebtedayi (İran ve Dünyanın Kısa Tarihi, 5 ve 6 sınıflar ilkokul)**, 3. Baskı, Tahran: İlmi yayımları, ss.8-37

⁵³⁷ A.g.e., s. 39-44.

⁵³⁸ **Coğrafiyeye 5Gareye Cehan, Beraye Şeşome Ebtedayi (6 sınıf için 5 kıta coğrafya)**, 1936, s. 55.

⁵³⁹ Furuği, a.g.e., s. 60.

⁵⁴⁰ **Ketabe Dersiye Çeharome Ebtedayi (4 sınıf ilkokul kitabı)**, (1931), Kültür bakanlığı, Tahran, Ruşenayi yayımları, s. 220.

İran ülkesi Arap devletinin bir parçasıydı. Bu müddet zarfında İranlılar Arapların etkisi altında kaldı ve onlara itaat ederek yaşamıştı. Farsça, Arapça ile karışmıştı. Eski İran hattı da unutulmuştu ve Arap hattı yani Kufi ve Nesh vb onun yerini almıştı. Eski gelenek ve göreneklerin de birçok unsuru kullanılmaz hale geldi”.⁵⁴¹

Samaniler üzerine tartışma, onların etnik ve coğrafi kökenlerine referansla başladı: “Maveraünnehir’de İran asıllı bir kabileydi, asaletlerinden dolayı Beni Abbas halifeleri Maveraünnehir’in yönetimini onlara devretti. Bu kabilenin padişahları güçlü, bağışlayan, iyi davranışlıydı. Bu devlette İran dili ve edebiyatı gelişmenin temelini oluşturdu. Samanilerin çöküş nedeni ise Al-i Buye’nin ortaya çıkışı ve Mahmut Gazneli gibi astların hoşnutsuzluğu olmuştu”.⁵⁴² Gazneliler Samanilerin astlarının büyükleri olarak anlatılmaktadır: “Sultan Mahmut’u mutlu edecek yönlerden biri onun döneminde (Firdevsi, Unsuru vb) gibi şair ve bilginlerin ortaya çıkışı olmuştu. Farsçayı tekrardan filizlendirmeleri ve güvenini kazanmaları ise Sultan Mahmut’un mutluluk unsurlarından biriydi”.⁵⁴³ Fakat başka bir kitapta Sultan Mahmut Farsçayı yaymakta etkili bir kişi olarak kaleme alınmış ve bu bakımdan İran milleti üzerinde büyük hakkının bulunduğu ve hiçbir zaman unutulmaması söylenmişti”.⁵⁴⁴ Moğol’un düşmanlığı ve işgalci olması, sadece İran’la değil belki İslam’la olan münasebeti sebebiyle, vahşi bir imge ortaya koymaktadır: “Moğol veya Tatar – İranlılarla eskiden beri düşmanlıkları vardır- şimdi de vahşilik ve çadır hayatı ile Moğolistan’da zor şartlarda ve anonim olarak yaşıyorlardı. Bu kavmin başı olan Cengiz dönemin zalimlerinden”.⁵⁴⁵ Timurlularla Moğolları ayıran husus Timurluların büyüklükleri ve Türkistanlı olmalarıydı. Timur Türkistanlı büyük zadelerdendi ve yüce bir

⁵⁴¹ Furuği, a.g.e., s. 63-64.

⁵⁴² A.g.e., s. 65.

⁵⁴³ A.g.e.,s. 68.

⁵⁴⁴ **Ketabe Kelase Çeharom (4. sınıf kitabı)**, 1931, s.240.

⁵⁴⁵ A.g.e., s.24.

gayrete sahipti. O dönem İran sahipsiz olduğu için bizim kara bahtı olan ülkemizde çok kıyımlar yapıldı. Zulüm ve kan dökümcülük üzerine kurulan Timur devleti iddiacıların üstesinden gelemedi. Safevi devleti, Sasaniler gibi eski İranlılığa yeni hayat kazandırmak ve bugünün İran'ının temel ve esasını oluşturmak açısından ele alınmamıştı. Ayrıca bunların etnik ve kültürel özellikleri açıklanmamıştı. En önemlisi son zamanlardaki İran gelenek ve adap açısından Safevi dönemi İran'ı ile aynıydı.⁵⁴⁶

Etnik kökenlerinden ve diğer özelliklerinden bahsedilmeyen Afganlar, İsfahan ve diğer şehirlerde vahşet ve kan döken eylemlerin temelini attıkları gerekçesiyle "terbiyesiz kavim" olarak tanımlanmıştı. Nadir Şah'ın saltanatı hakkında tayfalardan bahsedilir: "Horasan'ın aşiretlerinden biri olan Afşar'dan gelen Nadir Kuli aslı astarı olmayan bir kişiydi fakat cesur ve yüce gayretli birisiydi ve bu vesile ile de itibar kazandı. Zendler ise Lor tayfalarından birine mensuptu ve onların içinden Kerim Han ortaya çıktı ayrıca onun saltanatı döneminde İranlılar en önemli anlarını geçirmişti. Kaçarların kökeni Türk olarak belirlenmiş ve yaşam yerleri İsterabad olmuştu. Bu tayfa dönemin emperyalist güçleri yani Rus ve İngilizlerin çatışmasına kurban olmuştu, Pehlevi hanedanı ve o hanedanın kurucusu Rıza Şah hakkında: "Rıza Şah Savadkuh bölgesinde doğdu ve doğduğu anda kendisindeki cesurluk belirtileri aşıkardı". Çeşitli kabileler ve aşiretlerin özellikle göçebelerin yağmaları ve bu sırada İngiliz ve Rus rekabetlerinin yaşanması Rıza Şah'ın iktidarı ele geçirmesinde toplumsal, siyasal ve kültürel çerçevenin hazırlanmasına ön ayak oldu. Dolayısıyla böyle bir durumda Rıza Şah bir kurtarıcı olarak bahsedilmekteydi.⁵⁴⁷

Millet oluşturma projesinde böylesi ideolojik bir temele göre; Milli Eserler Derneğinin kuruluşu, Firdevsi'nin Bin Yıllık Töreni, Antik İran Ocağı, İran Ferhengistanı,

⁵⁴⁶ Furuği, a.g.m., s. 98.

⁵⁴⁷ A.g.m., s. 181-182

Hicri Kameriden Hicri Şemsiye İran takviminin değiştirilmesi, Antik İran'ın kültürel ve tarihi hakkında Kongrelerin düzenlenmesi, ülkenin adını Perşiya'dan İran'a değiştirmek, Farsçayı Arapça ve Türkçeden arındırmak, Farsça olmayan kent adlarının değiştirilmesinin uygulamaya konulması gibi programlar yürürlüğe konuldu.

5.5 Batılılar Tarafından Arkeolojik Eserlerin Keşif Edilmesi

Genel olarak İran'ın, eski medeniyetlerinin kalıntıları ve eserleri, özellikle de İslam öncesi İran'a ait kalıntılara, ilk Avrupalı siyasi, askeri ve ekonomik ajanlar ve misyonerlerin bölgede bulundukları dönemde rastlanmıştır. Aslında, Avrupalılar, İran'daki tarihi ve arkeolojik çalışmalar üzerine bir dizi bilimsel, dini ve politik amaçlarla çalışma yapan ilk gruptu. Yavaş yavaş, İran'da arkeolojik çalışmalar ve kazılar için zemin hazırladılar. Bu arada, Kaçar dönemi, İran'ın Avrupa arkeolojik araştırmaları için ciddi bir başlangıç noktasıdır. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Avrupa kazılarında ortaya çıkan İran ve Mezopotamya eserleri yavaş yavaş arkeolojik, tarihi ve dilbilimsel çalışmaların konusu olmuştur. Dolayısıyla modern çalışmalar yöntemine dayanarak o dönem amaçlı bir biçim kazandı. Özellikle, eski zamanların antik anıtlarını tanımlamaya ve keşfetmeye odaklandı.⁵⁴⁸

19. yüzyılda, İran'da Fransızlar ve Osmanlı'da İngilizler, kazı ve antikacılık faaliyetleri için ayrıcalıklı bir imtiyaz kazandılar. Her ne kadar İran'daki Fransız faaliyeti antika bulmak ve Paris'teki Louvre müzesine yasal ve yasadışı yollardan aktarmakla sınırlı kalsa da İngiliz faaliyeti daha da ileriye gitti. Bu durum antikaların taklitçiliğine ve özellikle de antik yazıtların sahteciliğine yol açtı.

⁵⁴⁸ Tarafdari, Ali Muhammed, “Ruykerde Şergşenasane Orupayi Dermorede FEaliyethaye Bastanşenasiye Doreye Gacar” (Kaçar Dönemi Arkeoloji Çalışmalarında Avrupa Oryantalistlerinin Yaklaşımları), **Tarihsel Projeler Dergisi**, 24. yıl, sayı: 2, Yaz 2018, s. 65.

Tanınmış “Hacı Baba İsfahani Hikâyesi” adlı romanının yaratıcısı James Justinian Morie, İran'daki arkeolojik çalışmaların geliştirilmesine katkıda bulunanların listesinde ilk sırada yer alıyordu. Morie, Kazerun’da Birinci Şapur’un başkenti Bişapur kentinin ilk Avrupalı kâşifi olan Sir Harford Jones’dan sonra, Sasani dönemine ait olan kentin harabeleri hakkında açıklamalarını iki sefer gerçekleştiren ziyaretinde sağladı. Teng Çogan’da Sasani dönemine ait ortakalan motifler ve kalıntıları elde etti ve açıklamalarda bulundu. Onun daha sonraki kazıları Taht-i Cemişd’e yöneldi. Morie orada kazılar esnasında bozulmamış cesetlere rastladı sonra Mervdeşt’te Hacı Abad mağarasında Birinci Şapur’un yazıtını keşfetti ve oradan da Pasargad’a gitti Süleyman’ın annesinin mezarı olarak bilinen Birinci Kuroş mezarını inceledi.⁵⁴⁹

William Ouseley, İran'daki arkeolojide aktif olan bir diğer İngilizdi. O, Fesa ve darab’da bulunan antik eserleri araştırmaya başladı sonrasında ise yanlışlıkla Fesa’da Kuroş’un mezarını keşfetti. Ouseley, Darab’ın etrafında birinci Şapur’a ait bir motifi keşfetmeyi başardı. Onun en önemli kazıları Mervdeşt Ovası ve Taht-i Cemşit ve İstehr ile ilgilidir.⁵⁵⁰

Morie ve Ouseley’den sonra Rus devleti İngiliz ressam ve tarihçi Robert Ker Porter’i İran’a gönderdi. Ker Porter, 1804-1806 yıllarında Çar Rusya’sında yer alan tarihi binaların resmini çizmişti ve Hemedan etrafında titiz kazılarıyla Morie ile karşılaştırdı. Gençname ve Mihi Ketibeler ile ilgili yeni bilgiler elde etti. Ker Porter özellikle Kengaver Anahita tapınağı ile ilgili daha ayrıntılı şerhler ve açıklamalarda bulundu. Bostan Bisutun ve Tak-i Bostan yazıtlarının motiflerini sağladı ve Tak-ı Bostan’ı Sasani binası olduğu

⁵⁴⁹ Morie, James Justinian, (2007), **Sefernameye James Justinian Morie (James Justinian Morie seyahatnamesi)**, çev. Ebulkasim Serri, Tahran, Tus Yayınları.

⁵⁵⁰ Gabriel Alfons, (1969), **Tehgigate Coğrafiyayi der Morede İran (İran Hakkında Coğrafi Araştırmalar)**, çev. Fethali, Khajetoori, Tahran: İbn-i Sina Yayınları.

teşhisini koydu. Ker Porter aynı zamanda Pasargad ve Taht-i Süleyman gibi tarihi binalar, Kuroş sarayındaki kalıntılar, Süleyman Hapishanesi ve Kuroş'un kanatlı kabarık motifleri hakkında geniş araştırmalar yaptı. Ker Porter, Süleyman'ın annesinin mezarının nihai şekilde Kuroş'un mezarı olduğunu tanımlayan ilk kişiydi.⁵⁵¹

Henry Creswicke Rawlinson arkeolojik kazılarda aktif olan diğer Batılılardan biriydi. Onun keşifleri, Zehab bölgesinde Sasani binalarının kalıntılarının tanınması ve Sasani şehri olan Şirvan idi. Rawlinson'ın esas ünlü olma nedeni Bistun yazıtının okunması olmuştu. Ernst Emil Herzfeld, İran tarihini ve arkeolojisini araştıran bir başka bilgindi ve Milli Eserler Birliği'nin ilk üyelerinden biriydi. Herzfeld, 1897-1898 ve 1899-1900 yıllarında İran'a ilk ziyareti sırasında Ahamenişi ve Sasani dönemi binalarında oymalardan elde ettiği motiflerle beraber, o zamana kadar yayınlanan transkriptler eksiksiz ve ayrıntılı şekilde tamamlandı. Paykuli Pehlevi yazıtının çevirisi ve Sasani dönemi taş oymaları ve motiflerin tanıtılması onun eserlerindedir.⁵⁵²

Kaçar ve Pehlevi dönemlerinin çoğu arkeolojik kazıları Fransız ve İngiliz arkeologlar tarafından yapılmıştı. Batı arkeologlarının kazılarının incelenmesi şunları gösteriyor:

- Krallık ve krallık benzeri rejimlerin özellikleri, mağlup rejimi çeşitli yöntem ve propagandalarla kötü, liyakatsiz ve yıkıcı olarak tanımlamak ve kendilerini hoşgörülü, çalışkan ve liyakatli göstermek isterler. Diğer taraftan eğer kazanan rejim yasal bir dayanağa sahip olmazsa farklı yollar ve paralel propagandalarla kendini uzak bir hanedana bağlar ve sahte bir kimliğe başvurur. Bu yönetime birçok

⁵⁵¹ Curzon, George, (1994), **İran ve Meseleye İran (İran ve İran Meselesi)**, çev. Gholamali Vahid Mazenderani, cilt: 1, Tahran, kültürel bilimsel yayınlar.

⁵⁵² Kasim Aliguderzi, Fatemeh, “Şeğşenasi ve Tevecohe Şergşenasane Almanı be İran” (Oryantalizm ve Alman Oryantalistlerin İran'a Teveccühü), <http://ir-psri.com/?page=ViewNews&NewsID=5754&cat=0>, 2018, erişim tarihi: Şubat 2019.

devletler başvurdu, özellikle Pehlevi rejimi, bundan çok iyi yararlandı. Onlar saraya yakın tarihçileri hizmete alarak Kaçarlardan çok daha kötü bir imaj oluşturma yoluna girdiler ve geniş propaganda aracılığıyla kamuoyunun bilinçaltına yerleştirmeye çalıştılar. 1960'lı yılların sonunda, 2500 yıllık kraliyet törenleriyle direkt ve dolaysız, kendilerini İranlılara yakın hissetmeyen yeni ortaya çıkmış varlıklara, Kuroş ve Ahamenişileri bağlamaya ısrar ve onların devamcısı olduklarını ise iddia ettiler. Bu işin ön çalışmaları için Kuroş'tan önce İran tarihi göz ardı edilmeliydi. Böylelikle tarihi temizlikle, böylesi İran ülkesinin kurucusu Kuroş'muş gibi hayalet iddialara zemin oluşturmuş oldular. Bu iş için Kuroş'a yapay ve sahte bir geçmiş hazırlamak için gerekliydi. Daha sonra ise geniş propaganda ile tüm kitle iletişim araçları, tarih kitapları ve ders içerikleri yoluyla bu kurgu kamuoyuna kabullendirmeye çalışıldı. Kuroş ve Ahamenişiler, İranlılar için anonim ve uzak olduklarından dolayı onlara birtakım iftiharlar atfedildi. Böylesi hayali iftiharları elde etmek için Kuroş tüzüğü adlı sahte bir yazıt hazırladılar ve sonra Kaçarların iftiharlarını alıp Kuroş ve Ahamenişilere yamamaya çalıştılar. Bu iş birtakım yazar, tarihçi ve arkeologların iş birliği ile hayata geçirildi ve onların gerekçelendirdiği eserler geniş tirajda ve ücretsiz olarak tüm ülke genelinde, devlet kurumları, okullar ve üniversitelerde dağıtıldı.⁵⁵³

- Batılı arkeologlar genellikle arkeolojik kazıların bulgularını hep Ahamenişi ve Sasani dönemlerine bağladılar. Bu arkeologların bulgularından İslami bir antik eser kalıntısı bile çıkmadı. Bu tüm arkeologların İslam öncesi Fars antikciliğini güçlendirmek için aynı amaçla işe başladıklarını göstermektedir. Bu olgu sadece

⁵⁵³ Moradi GhiyasAbadi, a.g.m., s. 204

Rıza Şah ideolojisi ve idealizmini beslemiyordu aynı zamanda Britanya ve Fransa gibi sömürge güçlerinin amaçlarına da hizmet ediyordu.

- Batılı arkeologların, çoğu arkeolojik bulgularının tarihsel otantikliğinde bir kuşku vardır. Bu eserlerin keşif öyküsünün incelenmesi bu iddiayı doğrulamaktadır.

Aşağıda İran’da antik eserlerin keşfi ile ilgili üç örnek aktarılmıştır.

Ernst Emil Herzfeld’in yardımcısı ve Taht-i Cemşid kazı heyetinin üyesi Friedrich Krefter, heyet üyelerinin çoğu kazı yerinde olmadıkları zaman ve Herzfeld’in de izinde olduğu sırada kazıya devam ediyor ve çok şanslı ve iyi bahtlı olduğundan Daryuş’ın ünlü altın levhalarını Apadana sarayının altından ve taş bir sandığın içinden bizzat keşfediyor.⁵⁵⁴

Ve

Amerikalı arkeolog Erich Friedrich Schmidt Damgan’da hisar tepesinin kazıcısıydı. O, sponsorların maddi desteği yani Philadelphia’daki Pennsylvania Üniversitesi Müzesi, Pennsylvania Sanat Müzesi ve sondaj devam etmek antika koleksiyoncusu kesilince, tek başına eline kazı aletlerini alarak ve mucizevi bir şekilde altın kap kacak ve aksesuarları ünlü Hisar tepesinden keşfetmişti.⁵⁵⁵

Ve

Britanya vatandaşı ve Mezopotamya’da Britanya kazı heyetinin üyesi Hormuzd Rassam, kazı heyeti tarafından öfkeyle karşılanmasına rağmen, araştırma alanını terk etmesi gerektiği sırada bir gece yarısı tek başına gizli arama yapıyor. İyi şanslı olmasından Ahamenişi Kuroş tüzüğünü bir köy anıtının etrafında bir köşeye düşmüş vaziyette bizzat keşfediyor.⁵⁵⁶

5.6 Fars Edebiyatını Yeni Oluşan Milliyetçilikle Modernleştirmek

Grup dayanışmasındaki rolünden hareketle dil, milletlerin ve insan kimliğinin oluşumunda en temel ve en önemli faktör olarak ele alınabilir. Bunun için dil, milliyetçi hareketlerin oluşumunda da etkili rol oynamıştır. Dil, modern Avrupa uluslarında ulusal bilincin oluşumunda temel unsur olarak da ele alınabilir. Kaçar dönemi aydınlarının maksadındaki milliyetçilikte de Farsça önemli bir yere sahiptir. Nitekim Feteli Ahundzade,

⁵⁵⁴ A.g.m., s.15

⁵⁵⁵ A.g.m., s. 15

⁵⁵⁶ A.g.m., s. 15

Fars dilini Arapça sözcüklerden temizlemeye çalışmıştı. Ondan sonra Mirza Agahan Kermani ve Celalettin Mirza Kaçar da aynı tür çalışmalar yapmışlardı. Pehlevi döneminin aydınları ve devlet adamları da Farsçanın ulusal birliği pekiştirmesindeki tarihi rolünü ve farklı etniklerin bu dile karşı sevgisini gerekçe göstererek dilin yaygınlaştırılmasını, kültürel tektipleştirici politikalarının temeli haline getirdiler. Birinci Pehlevi döneminde uygulanan kültür politikalarında büyük rolü olan “Berlin Halkası” aydınlarının bakış açılarında Farsçanın önemi çok büyüktü. Bunların çoğu, ulusal birliğin oluşumunda, dil ve kültür olmak üzere iki faktörün etkili olabileceğini düşünüyorlardı ve dolayısıyla da herkes, Farsçanın ülke genelinde yaygınlaşması ve zamanla yabancı dillerin yerine geçmesi için çaba sarf ediyordu. Nitekim Kesrevi, siyasi ve coğrafi bütünlüğü ve toplumsal tektipleşmeyi sağlamak için bir dile ve ortak bir inanca ihtiyaç duyulduğunu gerekli gördü. Bu anlayıştan hareketle Peyman dergisi, sloganını “Tek Bayrak, Tek Din, Tek Dil” olarak seçti. Kesrevi, Türkçe ve Arapça başta olmak üzere çeşitli dillerden Gilekçe, Kürtçe, Şusterice ve diğer dillerin yok olması ayrıca farklı bölgelerde bütün İranlıların tek bir dille, yani Farsçayla konuşmalarını istedi.⁵⁵⁷

Modernizasyon, kendini ilk etapta edebiyat alanında gösterdi. Bunun başlıca nedeni ise, milliyetçilik söylemi kapsamında ele alınan fars edebiyatının, İran’da yenilikçiliğin (teceddüt) önemli bir bileşeni olmasıydı.

Edebi dönüşüm kendini ilk başta dil ve yazıda (alfabe) öte yandan Farsçanın Arapça sözcüklerden temizlenmesinde gösterdi. Bu dönüşüm Kaçar döneminin ortalarından itibaren başlamıştı ve Pehlevi döneminde zirveye ulaşmıştı. Ahundzade, İran da dâhil olmak üzere İslam toplumlarında alfabenin değiştirilmesini isteyen akımın öncüsüydü.

⁵⁵⁷ Resuli ve diğ. a.g.m., s.81-82

“Yeni Alfabe ve Mektuplar” başlıklı risalede, uzun tartışmanın ardından İran’da bozulma yaşanmasının nedeninin yazı dilinden dolayı olduğu öne sürülür. Çözüm olarak da: Herkes tarafından kısa sürede öğrenilebilen eski ve yeni alfabe yaratılmalıydı. Prusya hükümeti gibi cemaatlerin, okul açmalarını mecbur kılmak gerekiyordu ayrıca dokuz ila on beş yaş arası çocuklar için okuma ve yazma dışında hiçbir şeyin yaptırılmaması gerekiyordu.⁵⁵⁸

Ahundzade,” yeni alfabe nasıl olmalı?” sorusuna yanıt olarak der ki;

Ünsüzler tamamen ayrı yazılmalıdır. Ünlülerde ise harekeler ve noktalar tamamen kaldırılmalıdır. Avrupa dillerinde olduğu gibi yazı soldan sağa yazılmalıdır.⁵⁵⁹

Afganistan’da meydana gelen çatışmalar ve İran halkının isyanı, devletin Türkiye’yi taklit ederek alfabe değişikliği yapmasını engellemişti. 1929 yazına geldiğinde ise alfabe değişikliği konusu tamamen gündemden düşmüştü. Yenilikçi edipler de saf yazı, şiir ve edebi üslup gibi konulara odaklanmışlardı. Eski İran’ı temel alan milliyetçiler, Fars dili ve edebiyatı alanında en çok saf yazı üzerinde durmuş ve durmaya devam etmektedirler.⁵⁶⁰

Son on yılda, edebi yenilikçiliğin temeli, Mirza Melkem Han, Mirza Feteli Ahundzade, Mirza Agahan Kermani, Zeynelabidin Marağalı gibi kişiler tarafından atılmıştı. Bu yenilikçi grup, sosyo-kültürel değişim atmosfer ve çağdaş düşüncelerle temas sonucu, yeni bir üslup ortaya çıkardı; bu sayede duygularını ve düşüncelerini alışılmıştan farklı bir şekilde ifade etti. Aslında edebiyat, siyasi ve toplumsal gelişmelerde bu yazarların rol

⁵⁵⁸ Momeni, Bagher, **Megalate Mirza Fetheli Ahundzade (Mirza Fethali Ahundzade, Makaleleri)**, Tahran, Ava yayınları, s. 189.

⁵⁵⁹ A.g.e., s. 189.

⁵⁶⁰ Majd, Muhammedkuli, “Telaş Beraye Tevize Elefba der Zamane Reza Şah” (Rıza Şah Döneminde Latin Alfabetine Geçme gayreti), <http://ir-psri.com/Show.php?Page=ViewArticle&ArticleID=481&SP=Farsi>, 2018, erişim tarihi: Şubat 2019.

almalarına yardımcı oldu. Bu kişiler, İran'ın önceki edebiyatını ve şiir üslubunu eleştirerek yeni bir düzen peşinde edebi yenilikçiliği yarattılar.

Ali Akber Deh-huda, Seyid Eşrefettin Nesim-i Şimal, Arif Kazvini, Mirzade Eşgi, Abulkasım Lahuti ve Nima, yukarıda söz konusu olan grubun ikinci kuşağıydı. Edebi dönüşüm alanında farklı stratejiler sunmuşlardı. Bazıları kademeli değişim ve dönüşümlere inanıyor, bazıları da İran'ın edebiyat tarihinin yok sayıldığına dikkat çekiyordu ve diğer bir grup da hala gelenekselliğe bağlı kalıyordu. İran edebiyatında üslup ve tarz yenilenmesini savunanlar, edebi değişimin, İran'ın gelişmesi ve modernleşmesine sebep olacağına inanıyorlardı. Bu arada edebi modernleşmeyi isteyenlerin sayısı çok olsa da niteliği tartışma konusuydu. Bir grup hızlı değişimden yanayken, bazıları da buna temkinli yaklaşıyordu.⁵⁶¹

Eski, yeni ve bunların çatışması, söz konusu dönemde yaygın kavramlardı. Teceddüt gazetesinin baş editörü Taki Refet ve Melik-ül Şuera-ye Bahar, bu iki akımı temsil ediyorlardı. Bu tartışmaları takiben Daneşkede Edebi Derneği'nin resmi yayın organı olan ve Melik-ül Şuera-ye Bahar tarafından yönetilen Daneşkede dergisi, 1297 H. yılında yayımlandı. Makaleleri tedarik eden ve yayına hazırlayan ise Said Nefisiydi. Farsçayı temizleme adına İran kültürü ve dilinin ıslahı konusunda aşırılığa başvuran yenilikçilerin bu çalışmaları sonucu, Farsçada birtakım değişimler gerçekleşti; bu durumun zirveye ulaştığı olay ise Ahmet Kesrevi'nin saf dil (Zeban-e Pak) dediği olguydu. Kesrevi, Saf Dil eserinin ön sözünde saf dil hakkında şöyle yazar:

Bizim isteğimiz, Farsçayı düzgünleştirmek ve onu aklardan temizlemektir. 1933'den itibaren yayınlamaya başladığımız Peyman aylık dergide de bunu yapmaya çalıştım. Böylece bir taraftan bu dildeki aklar hakkında yazılar yazılarak açıklanmaya çalışıldı ve çözüm yolları önerildi. Diğer taraftan da

⁵⁶¹ Zaker İsfahani, Alireza, (2018), **Nehadhaye Ferhengi Edebi Doreye Pehlevi, Revabete Ferhengiye Gofte mane Siyasi (Siyasi Söylem ve Kültür ile İlişkisi, Pehlevi Dönemi edebiyat ve kültürel kurumlar)**, Tahran, Çağdaş İran Tarihi Çalışmaları Enstitüsü, s. 1.

Farsça sözcükler seçerek, yeni sözcükler üreterek veya başka yollarla dili süslemeye ve düzgünleştirmeye çalıştık. Öyle ki bugün var olan dil ile eski dil birbirinden farklılaşmıştır. İşte bugüne dek “saf dil” (pak zeban) dediğimiz şey budur.”⁵⁶²

Bu konu, Rıza Şah iktidarının her açıdan güçlü olduğu yirminci yılında ciddiyle dikkate alınıyordu. Bu yıllar, Rıza Şah iktidarının sabit bir hale getirildiği ve siyasi sistemin kültürel girişimlerde bulunmaya karar verdiği yıllardı. Bu yüzden sistem, söz konusu alanda kurumsallaştırmaya başvurabilir ve istediğini gerçekleştirebilirdi. 1934 yılında Tahran Üniversitesi’nin kurulmasıyla birlikte, bu dönemde bazı sosyokültürel kuruluşlar ve Ferhengestan (Fars Dil Kurumu) gibi kurumların kurulması, yenilikçilerin planlarında yer aldı ayrıca bunlar dönemin yenilikçilerinin dil konusuna öncelik verdiklerini göstermektedir. Genel olarak İran’da ilk dil kurumunun açılmasına sebep olan faktörler şöyle sıralanabilir:

- Daha çok dergilerde ve devlet dairelerinde yaygın olan öz Farsça kullanımını destekleyenlerin dil çalışmaları ve yeni sözcük üretimi konusunda meydana gelen karmaşa ve şaşkınlık.
- Devletin Farsça yazmaya eğilmesi ve eski İran dili ve kültürünü yaymaya kalkması.
- Toplumun bilimsel ve teknik kavramlara olan ihtiyacı.⁵⁶³

İlk dil kurumunun (devlet tarafından kurulan ve Farsçanın kurallarına dayanarak ilk sözcük üreten kurum) en büyük getirisi, Farsçanın Arapça söz diziminden bağımsızlaştırmasıydı. Dil kurumu, Farsçanın gramerine dayanarak ilk sözcük üreten kurumdu. İlk kurumun bir diğer gerçek getirisi ise, Farsçanın sadece şiirde yaşayan bazı yeteneklerini canlandırmaktı; bunlar, Farsçanın olduğu ilk dönemlerde bilimsel ve

⁵⁶² Kesrevi, Ahmet, (1953), **Zebane Temiz (Temiz Dil)**, Tahran, Kuşa yayınları, giriş.

⁵⁶³ Farshid Rood, Khosro, (2001), **Mohite Estelahate Fenni ve Elmi ve Vajesazi Felsefi Beraye Farsi (Teknik ve Bilimsel Terimlerin Çevrisi ve Sözcük Oluşturma, Farsça için Filoloji**, Tahran, İslami Tebligat Kurumu, sanat alanı, s. 335.

bilimsel olmayan düz yazıda da belli düzeyde kullanılıyordu. Edebi öze dönüş hareketiyle bu özellikler tekrardan kullanılmaktadır. Ancak bilim ve idari dil konusunda âlimler ve bürokratlar arasında meydana gelen çatışmalar, dualite sonucu ortadan kalkmıştı. İşte bu çalışmaların sonucu olarak bugün, Farsça, daha aktif bir söz dizimine sahiptir.⁵⁶⁴

Nesir alanında yeni bir birleşim ortaya çıkmıştı ve eskiden kullanılmayan veya sus olarak kullanılan eklerin çoğunun anlamı geri kazandırıldı ve yeni kelimelerle kullanıldı. Rıza şah döneminde, kültür alanında (milliyetçilik kapsamında yaygınlaştırılan arkaizm, bütün toplumsal ve kültürel reformlarda baskındı, dönemin siyaset ve kültür adamları bu konuyu sürekli Rıza Şah’a empoze ediyorlardı) edebi arkaizm ve özellikle öz Farsça dalgası ve Türkçeyle Arapça başta olmak üzere yabancı sözcüklerin Farsçadan temizlenme olgusu daha da ciddiyetle uygulandı. Dil Kurumu ise bunu önemli bir görev olarak üstlenmişti.

5.7 Farsça Tarihi Metinlerin Editi ve dizini

İrani-Farsi kimliğinin temelleri 4 farklı alan içerisinde incelenebilir. Pehlevi döneminde gerçekleşen ulus inşası olgusunun ihtiyacı doğrultusunda, 4 alanda da birtakım eserlerin editi yapıldı ve bu eserler yeniden yazıldı. Aşağıda, bu dört alanda gerçekleştirilen eylemler incelenmiştir:

5.7.1 Tarih alanı

Tarih alanında düzenlenip yeniden yazılan temel kitap “Avesta” idi. Geleneksel bilgilere göre Avesta, Zerdüşht daha hayattayken damadı Camasb tarafından kaleme alınmıştı. Ancak bu iddia kanıtlanamamaktadır. Yaygın olan görüş şudur; Avesta'nın içeriği

⁵⁶⁴ Masoomi Hemedani, Hüseyin, “Entehabe Logetname ve Zabane Farsi” (Sözlük seçimi ve Fars dili), **Teşer Daneş dergisi**, 20. yıl, Sayı: 1, Bahar 2003, s. 4-5

ve farklı bölümleri yüzyıllar boyunca ağızdan ağıza (şifahen) aktarılmıştır.⁵⁶⁵ Bir anlatıya göre ilk kez Ahameniş döneminde, 21 Avesta kitabı 12.000 boğa derisi üzerine altın hattında yazılmıştı.⁵⁶⁶ Ancak bugünkü kitapların hacmini dikkate alarak hesapladığımızda dönemin kapasitesinin üstünde bir rakam ortaya çıkıyor. Her boğanın derisinden bugünkü kitap sayfası boyutlarında ortalama 50 sayfa elde edilir. Bunu 12.000 adet boğa sayısı ile çarptığımızda ise, her kitap 200 sayfadan oluşmak üzere toplam 3.000 tiraj yapar. El-Fihrist gibi bazı kaynaklar⁵⁶⁷, Avesta'nın İskender tarafından yakıldığını öne sürer. Ancak Ghirshman⁵⁶⁸ bu iddiayı reddetmektedir. Ona göre Avesta alfabesinin 4. ve 6. yüzyıldan önce icat edilmesi olanaksız olduğundan dolayı, Avesta'nın da Ahameniş ve hatta Eşkani döneminde yazılması sadece bir hayal ürünüdür.

Henrik Samuel Nyberg'e⁵⁶⁹ göre ise, Avesta, Sasani kralı II. Şapur desturu üzerine, Mâni dinini zayıflatmak ve devlet dini olarak Zerdüştlüğü güçlendirmek için yazılmıştır. Ancak bu iddia Losca⁵⁷⁰ gibi bazı araştırmacılar tarafından kabul edilmemektedir. Abdülhüseyin Zerrinkub⁵⁷¹, Avesta'nın farklı bölümlerinde bazı hilelerin ve manipülasyonun olduğuna dikkat çeker. Ona göre Avesta, yüzyıllar boyunca ağızdan ağıza ve kuşaktan kuşağa aktarılırken bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde değiştirilmiştir. Bazı durumlarda, Avesta'nın içeriği rahiplerin ve din adamlarının arzu ve istekleriyle

⁵⁶⁵ Reisniya, Rehim, (2000), **Azerbaycan der Seyre Tarihe İran (İran Tarihi Akışında Azerbaycan)**, Cilt. 2, başlangıçtan İslama kadar, Tahran, Mebna yayınları, s. 782.

⁵⁶⁶ Fereh Vashi, Behram, (1987), İranviç, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1985, s.95.

⁵⁶⁷ İshakün Nedim, Muhammed Bin, Elfehrest, çev. Muhammedreza Teceddüt, Tahran, Esatir yayınları.

⁵⁶⁸ Ghirshman, Roman, (1965), **İran az Ağaz ta Eslam (Başlangıçtan İslam'a Kadar İran)**, çev. Muhammed Moin, Tahran, Kültürel ve bilimsel yayınları Şirketi.

⁵⁶⁹ Nyberg, Henrik Samuel, (1979), **Dinhaye Bastaniye İran (Antik İran Dinleri)**, çev. Seyeddin Nacmabadi, Kerman, Şehid Bahüner Yayınları.

⁵⁷⁰ Pigo, Losca, (1988), **Şehrhaye Bastaniye İran der Zamane Partha ve Sasaniha (Partlar ve Sasaniler döneminde İran Kentleri)**, çev. İnayetullah Reza, Tahran, Kültürel ve bilimsel yayınları Şirketi.

⁵⁷¹ Abdülhüseyin Zerrinkoob, a.g.e., s. 61.

örtüşmediği için birtakım kısımları değiştirilmiştir. Sonuç itibarıyla Avesta, Zerdüştlükle uyan ve uymayan unsurlar kümesine dönüşmüştür. Bugüne ulaşan Avesta 4 bölümden oluşuyor: a) Gataları da içeren Yasna, b) Ystlar, c) Visparad ve d) Vendidad. Bu bölümlerin dışında Pehlevi dilinde yazılmış olan Zend ve Parsi dilinde yazılmış olan Pazend bölümleri de mevcuttur⁵⁷².

Yasna, Zerdüştlere ibadet metnidir. Bu metin çok sayıda dualar içerir. Yasna'da defalarca kez tanrılar sayılır. Şüphesiz ki bu bölüm daha yakın zamanlarda bugünkü haliyle bir araya getirilmiştir.⁵⁷³

Avesta uzmanları yaklaşık yüz yıldan beri Yasna kitabını eski halinden günümüzdeki basit dile dönüştürmüşlerdir. Daha doğrusu, Yasna kitabının on yedi bölümünü kesip Gatalar adlı ayrı bir kitaba çevirmişlerdir. Avesta uzmanlarına göre, Yasna'nın 72'leri arasında yalnızca Gatalar, Zerdüş'tün kendisine aittir. Geri kalan bölümler ise daha sonrasında eklenmiştir. Uzmanlara göre, aslında Yasna değil, Gatalar geçerlidir. Gatalar kelimesinin, Zerdüş ilahileri için seçildiği doğru değildir çünkü ilahiler değil, ilahidir.⁵⁷⁴

Visparad da bozulmaktan kurtulamamıştır. “Zerdüş Peygamberin Goştasp Aferini” başlıklı kitap, sahte bir kitaptır. Bu kitap son iki yüzyılda Zerdüştlere, özellikle Hindistan'ın Zerdüştlere, yaptığı ve eski zamanlara atfedilen kitaplardan biridir. Bu sahte

⁵⁷² Reisniya, a.g.e., s.788.

⁵⁷³ Sholokhov M.A. “Negahi ber Tarşhçeye Evesta” (Evesta Tarihçesine Bir Bakış), çev. Muhammed Bagheri, **Chista**, Sayı; 7 Kış 1981, s. 744.

⁵⁷⁴ Orenge, Mejid, “Berresiye Tercomehaye Evesta, Gataha az Koja Amedeend?” (Evesta Çevrilerinin İncelenmesi, Gatalar nereden gelmişler?), **Armağan**, Dönem; 30, Sayı; 7, 1961, s. 310.

kitap, Avesta dilinde yazılmıştır ve şimdi de Visparad'ın bir bölümüdür. İbrahim Poor Davood, bu kitabın birkaç yıl önce Zerdüştler tarafından yazıldığını söyler.⁵⁷⁵

Pehlevi alfabesinde bir harfin birkaç ses için kullanılması ve bazı kısa hecelerin yazılmamasından dolayı belirsizlikler söz konusudur. Dolayısıyla daha mükemmel olan Avesta alfabesinin icadından sonra, Pehlevi metinleri de bu alfabeye dönüştürüldü. Böylece insanlar, metinleri daha kolay okuyabildiler. Bu yöntemi ilk olarak Pazend olarak adlandırdılar. Pazend bağımsız bir dil değildi ve yalnızca bazı Pehlavi metinlerinin özel yazma biçimini ifade ediyordu. Nairyosang, Zand, Avesta metinlerini ve Pahlavi'nin önemli kitaplarını Avesta alfabesine dönüştürdü.⁵⁷⁶ İşte Nairyosang'ın Pazend yazımı, çağdaş Farsçada çevrilmiş Avesta kitaplarının kaynağıdır.

Rıza Şah'ın iktidara, gelmesi ve Ardeshir. G. Reporter adlı şahsın İran'da görevlendirilmesiyle birlikte Avesta'nın İran'a girişi ve baştan yazılması önemsenmişti. Erdeşir J. , Hindistan Dışişleri Bakan Yardımcısı (İngiliz kolonisi) tarafından Tahran'daki İngiliz elçiliğine atanan İngiliz siyasetçisiydi. Onun, Rıza Şah'ın iktidara gelmesinde önemli rol oynadığı bilinmektedir.⁵⁷⁷

Bu nedenle, 13. yüzyıldan sonra Zerdüştlük İran'ın siyasi ve sosyal hayatında yeniden ortaya çıkmıştır ve ilk Pehlevi döneminde hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır. Bu faaliyetlerin ardından Tahran ve Mumbai arasında, siyasi ve kültürel ilişkileri geliştirecek Hindistan Parsları Merkezi kurulmuştu. Bu dönemde aktif olan Erbap Key-Hüsrev Şahruh, söz konusu ilişkilerde aktifti. Erbap Key-Hüsrev Şahruh, Milli Şura Meclisi'nde

⁵⁷⁵ Moradi Ghiyasabadi, a.g.e., s. 243.

⁵⁷⁶ Amoozegar, Habibullah, "Sernevest ve Sergozeşte Zebane Farsi der Gerne 14" (14. Asırda Farsçanın Geçmişi ve Yazgısı), **Gevher**, Sayı:1, 1973, s. 15-16.

⁵⁷⁷ Ardeshir.G. Reporter'in vasiyetnamesi ilk defa "Pehlevilerin ortaya çıkışı ve Çöküşü" kitabında yayınlanmıştır, onun Rıza Han ile ilişkisini Kazakhane komutanlığından saltanatının sonuna kadar açığa çıkarmaktadır. Ardeshir.G., bu belgenin 35 yıl ölümünden sonra oğlu Shapoor G.'ye ki o da İngiliz temsilcisiydi verilmesini vasiyet etmiştir.

Zerdüştlarin temsilcisi, Ulusal Eserler Derneğinin üyesi ve Şura Meclisi'nin koordinatörüydü. Erhap Key-Hüsrev Şahruh, Firdevsi'nin mezarını arama ve mezarının inşasından ayrıca Zerdüştlarile ilgili birçok başka eserin keşfedilmesinden mesuldü ve diğar birçok görevi yürütmekteydi. Bu arada, İngiltereli Zerdüşl Erdeşir J. Riporter'in rolüne dikkat etmek gerekmektedir. Onun bir diğar görevi ise, İran'daki Hindistanlı Zerdüşl Perslerin temsilcisi olarak, onların haklarını savunmaktı.⁵⁷⁸

Çeşitli siyasi, sosyal, kültürel ve gelişimsel organizasyonlarda özel bir rol oynayan İranlı Zerdüştlar, Rıza Han'ı kendi kurtarıcıları olarak nitelendirirlerdi. İranlı Zerdüştlar, Rıza Han'ın desteğini ve konumunu sağlam görünce, güneş yılı sistemi (Hicri Kameri sistemi yerine yeni geçmesine rağmen) yerine Pehlevi yıl sistemini önerdiler. Bu dönemde Zerdüşl, milliyetçiliğin simgesi, Avesta antik ve Kadim dünya simgesi ve Ahura Mazda ise İranlılık simgesi olarak propaganda aracı gibi kullanıldı.

Avesta'nın ulusal bir tezahür olarak önemli olması ve Zerdüştlarin İran'daki etki ve nüfusunun artması, bu kitabın yeniden yazılmasına zemin hazırlandı. Avesta'nın yeniden düzenlenip yayımlanmasında en çok ismi duyulan kişi ise İbrahim Purdavood (1364- 1264) idi. O Avesta'nın ilk Farsça çevirisini yapan ve Tahran Üniversitesi'nde eski İran kültürü ve Avesta dili hocasıydı. İbrahim Purdavood, Avesta'nın dilsel özellikleri, onun bugünün Farsçasından çok farklı olduğunu dile getirmişti. Aynı zamanda ilk Avesta'nın zorluğunu ve belirsizliğini göz önüne alarak daha basit bir dile çevirmek istemişti. Bu düşüncesini ise, Farsçanın dil kurallarını çiğnemenen, kadim kavramlar kullanarak, anlaşılır ve ahenkli birleşimler üretarak gerçekleştirmeyi başardı.⁵⁷⁹

⁵⁷⁸. Kiyani, Mustafa, (2004), **Memariye Pehleviye Evvel, (Birinci Pehlevi Mimarisi)**, Tahran, Çağdaş İran Tarihi Çalışmaları Enstitüsü Yayınları, s. 56.

⁵⁷⁹. Doostkhah, Celil, “İran Evesta Bilimi Kurucusu İbrahim Poordavut'un davranışı ve Performansı”, **Hafız**, Sayı: 36, Sonbahar 2006, s. 4.

Purdavood milliyetçi ve vatansever biriydi. Ayrıca Purdavood, Kaçar padişahlarına karşıydı ve onların bazı diğer İranlılar gibi yabancı olduklarına inanıyordu. Purandoht Name'nin 1299 mektubunda şöyle bir şiir yazmıştı (Kaçar Hanedanı'nın Kraliyet Dönemi 1299 H. Ş.):

از پیک نوید آمد هان

گوش فرادار

کاحمد شه ایران شد از تخت نگونسار

اورنگ شهی پاک شد

از دیو تبهکار

وز راهزن و ترکمن دوده قاجار

زین مژده به درگاه

خداوند سپاس آر

کز خجلت آن ننگ برستم دگر بار...

Ke-Ahmet Şeh-i İran şud ez taht negunsar

Ez peyk nevid amed han guş feradar

(İran'ın Ahmet Şah'ı tahttan indirildi

Peykten bu haber geldi, dinle)

Vez rahzen-o Türkmen-i dudeyi Kaçar

Oreng-e şehi pak şud ez div-e tebehkar

(Kaçar Türkmen ve eşkiyadan

Temizlendi Padişahlık tahtı bu suçlu devden)

Kez heclet-e an neng berestim degerbar

Zin müjde de derfgah-e hudavend sepaş ar

(Bu rezaletten bir daha kurtulduk

Bu müjde için tanrıya şükret)

Onun Avesta Raporları adlı eseri, aşağıdaki farklı bölümlerden oluşuyordu:

- Gatalar (Mombai 1305), Avesta'nın ilk bölümüdür; Yasna mecmuasından sayılır, Mombai İranlı Zerdüşter Derneği ve İran Lig tarafından basılmıştır. Ayrıca Dinşah İrani'nin yardımcılığıyla Farsça ve İngilizcede de hazırlanmıştır.
- Yeşterler (Mombai, 1928), Yasna mecmuasının ilk bölümüdür ve önsözü Dinşah İrani'nin yardımcılığıyla İngilizceye çevrilmiştir.
- Yeşterler (Mombai, 1931), Yeşterler'in ikinci bölümüdür.
- Hurde Avesta (Mombai, 1931), Avesta'nın son bölümünün çevrisi ve raporudur.
- Yasna (Mombai, 1933), birinci bölümdür.
- Yasna (Tahran, 1958), Yasna'nın ikinci bölümüdür ve tarih konusunda birtakım konuşmaları içermektedir.
- Gatalar (Mombai, 1950), birinci bölümün ikinci raporudur.
- Gatalarnotları (Tahran, 1957), Avesta kavramları ile ilgili açıklamaların belirtilmesidir.⁵⁸⁰

İbrahim Purdavood, bu çevirilerde Avesta'nın içeriği ile ilgili kendi inancını Fars dilli okurların düşüncesiyle eşleştirmek istemiştir. Böylece yeni temellere dayanan ve gerçekten uzak bir Avesta'yı İranlı araştırmacılara sunmayı başarmıştır. Bu durumu gerçekleştirerek Anquetil-Duperron ve İranlı olmayan diğer bilim adamlarının Farsça edebiyat ve kültür gelişmesinde izlediği yolu İranlı araştırmacı ve öğrencilerin nezdinde ters göstermiştir.⁵⁸¹

İbrahim Purdavood, kitabın önsözünde, çevirisini nasıl düzenlediğine değinmemiştir. Purdavood, çevirisini doğrudan Avesta metninden aldığını belirtmemiş

⁵⁸⁰ A.g.m., s. 5

⁵⁸¹ Cevan, Musa, "Hiyanete Bozor ve Nabehşudeni be Ketabe Zertişt" (Zerdüş Kitabına Büyük ve Af edilmez İhanet), <https://www.adyannet.com/fa/news/1139>, 2013, erişim tarihi: Şubat 2019.

ayrıca Avrupa çevirisine dayanarak veya Farsçaya özgü eski çevirilerin düzenlenmesi ve gözden geçirilmesi esasına göre tercüme edip etmediğini de açık ve yeterli bir şekilde ifade etmemiştir. Bu çeviriler birbirleriyle ve orijinal Avesta metni ile karşılaştırıldığında, orijinal metne uyulmadığı bilinmektedir. Ayrıca çevirilerde kendi inanışına ve zevkine göre aynı zamanda takipçilerinin ve kendisinin istekleri doğrultusunda değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁸²

Açıktır ki, sadece mevcut Avesta kitabının geçerliliği değil, aynı zamanda mevcut metnin de çeşitli tarihsel şartlarda aktarımlar sırasında bir değişim ve çarpıtma geçirmiş olduğu da anlaşılmaktadır. Tarih sürecinde değişim ve dönüşümlerin yanı sıra Rıza Han'ın Avesta'ya bir araç olarak yaklaşması, bu kitabın metninin İbrahim Purdavood gibi insanlar tarafından Pehlevi ideolojisine ve ulus inşası ideallerine hizmet edecek şekle getirilmesine yardım etmiştir.

5.7.2 Edebiyat

Edebiyatı, İran-Fars kimliğinin ikinci temeli olarak ele alabiliriz. Pehlevi devletinin ulus inşası sürecinde, edebiyat, yeniden yazılmaktan, düzenlenmekten ve bilinçli bir şekilde bozulmaktan uzak kalmıştır. Pehlevi devletinin ulus inşası projesinde Fars dili ve edebiyatı en çok Firdevsi'den yararlanmış ve etkilenmiştir. İlerleyen kısımlarda Firdevsi'nin Şehnamesi ve Rıza Han döneminde yeniden yazılması ele alınmıştır.

Abulkasım Firdevsi Tusi'nin ünlü eseri Şehname, yaklaşık elli bin beyitten oluşan en büyük epik şiir mecmuasıdır. Bu edebi eserin konusu ise, 7. Yüzyılda gerçekleşen Arap istilasına kadar eski İran tarihinden, efsanelerden ve mitlerden oluşmaktadır. Söz konusu tarihi dönem, Pişdâdi, Kiyani, Eşkani ve Sasani olmak üzere dört kraliyet hanedanlığını

⁵⁸² Moradi Ghiyasabadi, a.g.m., s. 235-236.

kapsamaktadır. Firdevsi Şehnamesi, kendi türünden şehnâmelerin altıncısı olarak sayılmaktadır.

Firdevsi'nin Şehnamesi, Pir Mah Hirevi adlı bir kişinin şiirleştirilmiş konuşmalarından oluşmaktadır. Mah veya Mah Pir Horasani, dört Zerdüş bilgelerinden biridir ve bu kişiler, bir araya gelip yardımlaşarak eski hikâyeleri ve efsaneleri nesir halinde bir şehnameye dönüştürmüşlerdir. Mah ve diğerleri tarafından toplanan Şehname, Ebu Mansuri Şehnamesi olarak bilinir ve dönemin Tus hükümdarı Emir Ebu Mansur Muhammed İbn-i Abdul Razzak'ın emri üzerine toplanmıştır.⁵⁸³

Düz yazı halinde hazırlanmış olan bu hikâyeler toplandıktan sonra, manzum hale getirilmesi için Abu Mansur Muhammed Bin Ahmet Dakiki'ye bırakılmıştır. Dakiki, söz konusu Şehnameyi şiire dönüştürmeye başlamıştır. Dakiki ayrıca Zerdüş'ün ortaya çıkışı, Gostasp ve Turanlı Ercasb'ın savaş hikâyesini 1.000 beyitlik (Hamdullah Mostofi'nin söylediğine göre ise 3.000 beyitlik) bir mecmuaya dönüştürmüştür. Ancak kendi kölesi tarafından öldürülünce şehname de yarım kalmıştır. Firdevsi, bu yarım kalan işin tamamlanmasını üstlenmiştir ve Dakiki'nin de şiire dönüştürdüğü kısımları kendi şehnamesine yerleştirmeye karar vermiştir.⁵⁸⁴

Firdevsi, Şehname'nin ana metninde ve Gostasp'ın tahta oturmasını anlatan kısmın başlangıcında, (Said Dakiki'nin yazdığına göre) rüyasında Sultan Mahmut Gaznevi'yi övdüğünü söylemiştir. Bu hikâyeden yola çıkarak hazırlanmasında Firdevsi'nin

⁵⁸³ Minevi, Mojtaba, (2006), **Ferdosi ve Şere U (Firdevsi ve Onun Şiiri)**, Tahran, Moin yayınları.

⁵⁸⁴ Kavyani, Mustafa, “Şahname ve Tehgigati Derbare Şahnameye Ferdosi” (Şehname ve Firdevsi Şehnamesi Hakkında İnceleme), **Ferheng-i İsfahan**, sayı: 14, Kış 1999, s. 84.

görevlendirilmesinin, Sultan Mahmut Gaznevi'nin emri üzerine gerçekleştiğini söylemek mümkündür.⁵⁸⁵

Firdevsi, şehnameyi manzum hale getirme konusunda emanete hıyanet etmiş ve orijinal metinde birtakım değişiklikler yapmıştır. Bu durum Sultan Mahmut Gaznevi'nin dikkatinden kaçmamıştır ve Sultan, Firdevsi'ye kızmıştır. İncelemeler gösteriyor ki Firdevsi, Turan ve İran kelimelerinin yerini değiştirerek bu hikâyede iyilik ve kötülüğü saptırmıştır.⁵⁸⁶ 7 heceden oluşan iki beyitlik Efrasyab mersiyesi söz konusu değişikliklerin yapıldığını kanıtlamaktadır. Efrasyab veya Türkçe adıyla Alper Tunga, Şehname'de olduğundan farklı olarak Dîvânü Lugati't Türk ve Kutadgu Bilig'de kötü veya şeytani bir karakter değildir. Firdevsi Şehnamesinde anlatılan söz konusu mersiye şöyledir:

1	اپسيز آجون قالدى مو ايمدى يورک بيرتيلور	آلپ ارتونقا اولدى مو اودلک اوچين آلدی مو
2	بيرتين ياقا ايرلايو سيقتاب کوزی اورتيلور	اولشيب اره ن بور له يو سيقريب اونى يورلايو
3	آلدی اوزوم قونوقى ايمدى اودين اودقارور ⁵⁸⁷	باردى کوزوم ياروقى قاندا ارينچ قانيقى

1. Alp Er Tunga öldi mü? Isız ajun kaldı mu? Ödleک öçin aldı mu? Emdi yürek yırtılır.
2. Uluşıp eren börleyü yırtıp yaka urlayu Sıkırıp üni yırlayu sığtap közi örtülür.
3. Bardı közüm yarukı aldı özüm konukı Kanda erinç kanıkı ümdi udin odgurur

⁵⁸⁵ Khaleghi Motlagh, Celal, “Negahi ber Hezar Beyte Deqiği ve Mogayeseye an ba Ferdosi” (Dekiki'nin Bin Beytine Bakış ve Firdevsi ile Karşılaştırması), **İran Araştırmaları Dergisi**, 11. yıl, sayı: 45, Bahar 1999, s. 510.

⁵⁸⁶ Heyet, Cavad, (2001), **Seyri der Tarihçeye Lehceha ve Zebane Torki (Türk Dili ve Lehçeleri Tarihçesi Seyri)**, Tahran, Neşr-i Peykan, s. 77.

⁵⁸⁷ Heyet, a.g.e. s. 59-60.

Firdevsi'nin Şehnamede hikâyeleri saptırdığını kanıtlayan bir diğer delil ise, kendisinin bu yaptığından pişmanlık ve utanç duymasıdır. Firdevsi, hayatının son yıllarında nifak tohumu ektiği için tövbe etmiştir. Ayrıca Firdevsi, efsaneler ve hayal ürünü olan kurgulardan oluşan hikâyeler yazdığı, saraya bağlılığı, Türkleri aşağıladığı, boş karakterler ve kahramanlar yarattığı, bağınazlık yaptığı için pişmanlık duyduğunu söylemiştir ve Kuran'dan esinlenerek kaleme aldığı Yusuf ve Züleyha hikâyesinde tövbe ve pişmanlığını bildirmiştir. Aşağıdaki şiir onun pişmanlığını anlatan bir örnektir:

ز افسانه گفته باستان	به نظم آوریدم بسی داستان
بگفتم درو هر چه خود خواستم	ز هر گونه ای نظم آراستم
همی کاشتم تخم رنج و بزه	اگرچه دلم بود از آن با مزه
زبان را و دل را گره بر زدم	از آن تخم کشتن پشیمان شدم
سخن را به گفتار ندهم فروغ	نگویم کنون نامه های دروغ
که آمد سپیدی بجای سیاه	نکارم کنون تخم رنج و گناه
مرا زان چه؟ کو ملک ضحاک برد؟	دلم سیر گشت از فریدون گرد
ز کیخسرو و جنگ افراسیاب	ندانم چه خواهد بدن جز عذاب
ز من خود کجا کی پسندد خرد؟	برین می سزد گر بخندد خرد
جهانی پر از نام رستم کنم؟	که یک نیمه عمر خود کم کنم
هم از گیو و طوس و هم از پور زال	دلم گشت سیر و گرفتم ملال
دگر نسپریم جز همه راه راست	کنون گر مرا روز چندی بقاست
دلک سیر شد ز آستان ملوک	نگویم دگر داستان ملوک

دو صد زان نیارزد به یک مشت خاک که آن داستانها دروغ است پاک!⁵⁸⁸

Birçok hikâyeyi şiirleştirdim	efsaneyi antik olarak dedim
Her türden şiir yazdım	içerisinde istediğim şeyleri koydum
Gerçi gönlüm onunla çok eğlendi	ama eziyet ve çile tohumlarını ektim
O tohumu ekmekten pişman oldum	dili ve yüreği düğümledim
...	

Firdevsi'den sonra gelen kuşaklar, onun tövbesi ve pişmanlık mesajından ders çıkarmayı becerememiştir. Çünkü Firdevsi'den sonra Şehname, sistematik bir şekilde

⁵⁸⁸ Ferdevsi, Abolkasim, (1990), **Yusef ve Zoleyha be Enzemame Yusef ve Zoleyhaye Torki (Türkçe Yusuf ve Zuleyha Nushasına Dayanarak Yusuf ve Zuleyha)**, Hazırlayan: Dr. Hüseyin Siddik, Tahran, Aferineş Yayınları.

saptırılmıştır ve özellikle Rıza Han'ın ulus devlet inşası gibi hedeflere araç edilmiştir. Bu dönemde Pers, İrani ve Ari ırkının propagandasını yapmak üzere birçok dernek açılmış, kitaplar ve makaleler yayımlanmıştır. Bu yayınlanan eserlerin çoğu, yalan ve saptırılmış kaynaklara dayandırılmıştır. Nitekim “Rüstem ve Sohrab’a Giriş” eserinin yazarı Şahroh Meskub, 1969’de şu ifadeleri kaleme almıştır:

Bizim düşük karakterler yetiştiren şu tarihimizde, Firdevsi’ye yapılan haksızlık başka hiç kimseye yapılmamıştır. Bu kavat, palyanço, ucuz hevesler ve boş arzular peşinde olan cemaatten hiç kimsenin, onun yaptığı gibi bir işi yapacak cesareti yoktur.⁵⁸⁹

Bu bağlamda Melek-ül Şuera-ye Bahar, fars dili ve edebiyatında hatırı sayılır kişilerden biri olarak Firdevsi’ye karşı yapılan bu haksızlıklara ve yanlışlara dikkat çekerek itirazını bildirmeye çalışmıştır. Melek-ül Şuera-ye Bahar, bu bağlamda şöyle yazar:

Son zamanlarda yine de Firdevsi’nin şiirlerinde birtakım tahrifat ve yanlış düzeltmeler yapılmış ve hala yapılmaktadır. Nitekim Ayende dergisinin 3. ve 4. sayısının 182. sayfasında Şehnameden alıntı yapıldığı iddia edilerek yayımlanan altı beyitlik şiir parçasına rastladım. Her beyit, şehnamenin farklı bir noktasından alınmış, fazladan bir yarım mısra eklemiş ve de yarım mısra çıkarılmıştır. Bu şiir basın aracılığıyla yayımlanmıştır ve okullarda okutulmuştur.⁵⁹⁰

Bu kısımda, günümüzdeki Şehnamenin düzeltilmiş halinden örnek olarak beyit eklenen şiirlerin bazısına değinilecektir.

«پدر در پدر اریای نژاد/ ز پشت فریدون نیکو نهاد» Peder der peder ariyai nejad / Ze pošte Feridun-e niku nehad (ata babalı ari ırkından / iyi özlü Feridun’un soyundan) beyti tamamen sahte ve saptırılmıştır. Çünkü “Ariyai” ve “Ariya” kelimeleri Firdevsi Şehnamesinin hiçbir yerinde kullanılmamıştır.⁵⁹¹

⁵⁸⁹ İsfendiyari, “Şahab, Firdevsi’ye Atfedilen yalanlar”, <https://www.mehrnews.com/news/2436637/>, 2014, erişim tarihi: Şubat 2019.

⁵⁹⁰ A.g.e.

⁵⁹¹ Ghiyasabadi, a.g.m., s. 42.

Ayrıca «bedin bum-o ber zende yek ten mebad» (bu yurttta tek bir kişi bile hayatta kalmasın) beyti de tamamıyla yanlıştır ve şehnamede böyle bir beyitin olduğunu söyleyemeyiz. Melek-ül şuera-ye Bahar, makalelerinin birinde bu konuya değinerek itirazını dile getirmiştir. Anlaşılan bu beyit, özellikle ikinci yarım mısrası, Pehlevi dönemine özel vatanseverlik propagandası ve Arap karşıtı politikalar doğrultusunda şehname metnine eklenmiştir.⁵⁹²

«heme ser be ser ten be / همه سر به سر تن به کشتن دهیم / از آن به که کشور به دشمن دهیم» köşten dehim / ez an beh ke keşver be doşmen dehim” (ülkeyi düşmana teslim etmektense hepimiz ölüme boyun eğeriz) beyiti, Turan - İran savaşında, Efrasyab’a hitaben Turan ordusu tarafından dile getirilmiştir. Aslında bu beyit İranlıların düşmanı sayılanların dilinden söylenmiştir. Beyit, şehnamenin dağınık noktalarından farklı beyitler bir araya getirilerek oluşturulduğu iddia edilen “Vatanın Ölümü” adlı bir şiirde kullanılmıştır. Bu şiirin son beyti olan «Eger keşt hahi / اگر کشت خواهی همی روزگار / چه نیکوتر از مرگ کارزار» hemi ruzegar / çe nikuter ez merg-e karrzar” bile Firdevsi’ye ait değildir. Bu beyit, Dakiki tarafından şiire eklenmiştir. Daha sonralar Rıza şah’ın Genel Kurmay Başkanlığı tarafından birkaç beyit daha bu şiire eklenerek okullarda, garnizonlarda, radyo ve televizyonda yayımlanmıştır.⁵⁹³

5.7.3 Felsefe

İran-Fars kimliğinin üçüncü ana kaynağı, Molla Sadra'nın felsefesi ya da Mütealiye felsefesine (el-hikmetu'l ilahiyyeti'l mutealiye) dayanmaktadır. Her ne kadar bu felsefenin temelleri Safevi döneminde atılmış olsa da Pahlavi döneminde Fars etnik merkezli ulus devlet inşası sürecinde kullanılmıştır. Öte yandan Molla Sadra'nın felsefesi, Perslerin şiilik

⁵⁹² İsfendiyari, a.g.m.

⁵⁹³ A.g.m.

anlayışı için de felsefi bir temel oluşturdu. Molla Sadra'nın felsefesini anlamak için, ilk önce İşrak felsefesi ve Meşai felsefesine kısaca göz atalım. Sonra Molla Sadra'nın felsefi görüşlerini ve bunun Şii dini ile olan ilişkisini ve etkisini inceleyeceğiz.

Meşai felsefe, Aristoteles'in öğretilerinden esinlen bir felsefe okuludur. Bununla birlikte, Meşai felsefe, İslam felsefesinin de üç ana dalından biri sayılır. Bu felsefe okulu, özellikle de Aristoteles ve yeni Platoncular başta olmak üzere Yunan felsefesinden kaynaklanmaktadır. Meşai felsefe, İslam kültüründe yaratılmış, vahiy ile aklın ilişkisini incelemek için ortaya çıkmış, varlık ve yaratılış konusuna rasyonel yaklaşıma çalışmıştır. Böyle bir bilgi ve epistemolojik sisteminde, dünyevi ve politik yaşam da yaratılışın bir parçası olarak görüldüğünden, özel bir düzeni, amacı ve kavramsal çerçevesi vardır. Peygamberler ve ütöpik düşüncedeki ayrıcalıkları, böyle bir bilgi sisteminin temel kavramlarıdır.⁵⁹⁴ Gerçek mutluluk, insan için böyle bir düzende ve sistemde tanımlanır. İslam filozofları arasında Ebu Yusuf Kindî, Farabi, İbn-i Sina, Hoca Nasir Tusi ve Endülüslü İbn-i Rüşt de Meşai felsefenin en büyük alimleri arasındadırlar. İslam dünyasında bu felsefe, İbn-i Sina'nın adıyla bilinmekte ve öğretilmektedir.

İşrak felsefesi ise İşrak Şeyhi lakabı ile de bilinen Şeyh Şahabettin Sühreverdi tarafından altıncı yüzyılın sonları ve yedinci yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Sühreverdi “Hikmet-i İşrak” adlı eserinde, bu felsefenin temellerini ele almıştır. İşrak Şeyhi, hayattayken de çok ünlü bir alimdi. O, İşrak Felsefesini kurarak felsefede büyük bir değişime neden oldu. İşrak, keşif ve sezgi anlamındadır.⁵⁹⁵ Bu felsefe de keşif ve sezgiden hareket ettiği için ona İşrak Hikmeti (felsefesi) denmiştir. Sühreverdi (İşrak Şeyhi) Meşai

⁵⁹⁴ Yoosefirad, Murteza, “Felsefeye Meşa ve Baztabhaye Siyasi Ectemaiye An” (Meşa Felsefesi ve Onun sosyal-siyasal Yansımaları), **Siyasal Bilimler**, yıl: 14, Sayı: 54, Yaz 2011, s. 113.

⁵⁹⁵ Saidi, Hasan, “Deramedi ber Menabee Hekmete Eşrag” (Hikmet-i İşrak Kaynaklarına Giriş), **Aine-i Maarifet fasılnamesi**, sayı:1, 2003, s. 44.

felsefî yaklaşımıyla kaleme aldığı “Müşarii”, “Mütarihat ve Telvihat” gibi eserlerinde, Meşai felsefeyi eleştirmez. Ancak başka eserlerinde bu eleştiriyi görmek mümkündür. Dolayısıyla onu Meşai felsefe eleştirmenlerinden biri olarak görebiliriz. Nitekim en önemli eseri olan Hikmet-i İşrak eserinde bu felsefenin (Meşai) eleştirildiğini görmekteyiz. Sühreverdi, irfanı, Kuran’ı ve kanıtı (burhan) bir araya getirerek bir düşünsel sistemin temelini attı. O, akıl, anlatı ve sezgiyi açıklayıp, epistemik soruların yanıtı için kaynak gösterdi. Onun oluşturduğu bu felsefî ve düşünsel sistemde, söz konusu üç kaynağın bulgularını düzenli bir şekilde yan yana oturtmuştur. Bu düzen ve uyum, İşrak felsefesinin metodolojisi ile ortaya oluşmuştur. Epistemik kaynakların temelleri ve itibarını tartışmak içi bir taraftan akli kullanıp felsefe yapar; diğer taraftan da sezgisel ve anlatımsal bulguları bir mantığa oturtmaya çalışır. Ayrıca hakiki hikmetin göklerden alınan ışıkla elde edildiğine inandığı için, felsefî de İşrakidir.⁵⁹⁶

Hikmet-i Mütealiye, Sedrul Mutaallihin Şirazi tarafından öne sürülmüş bir felsefe olarak irfan ve felsefeyi birleştirilmeyi ve Şii İslam düşüncesiyle de uyum içinde olduğunu iddia etmektedir.

Hikmet-i Mütealiye, İşrak ve Meşai felsefeyi birleştirmeye, birbirine karşı olumsuz yönlerini elemeye ve özetle aradaki teorik ihtilafları gidermeye çalışan bir felsefî sistemdir. Ayrıca bu ikisinden hareketle yeni önermeler çıkararak öne sürmeye çalışmaktadır. Hikmet-i Mütealiyenin en önemli önermeleri aşağıdaki gibidir:⁵⁹⁷

- Asıl olan varlıktır (asâletü’l-vücûd). Mahiyet ise varlığa tabidir.

⁵⁹⁶ Khsropanah, Abdülhüseyin, “Tebyine Ruykerdha ve Ferayende Reveşşenaxtiye Hekmete Eşrag” (Hikmet-i İşrak Metodoloji Süreçleri ve Yaklaşımları Açıklaması), **Cavidan Kherad**, Sayı: 24, Sonbahar ve Kış 2013, s. 65.

⁵⁹⁷ Sadeghi, Mesut, “Elzamate Vorude Hekmete Motealiye be Siyaset” (Hikmet-i Mütealiye’nin Siyasete Giriş gerekleri), **Pajooreshi Haozeh**, 9. yıl, Sayı: 34 ve 35, 2008, s. 22-23.

- Hakiki varlık müşkiktir (teşvik).
- Tekâmül süreci geçiren varlık her bir türde belli bir mükemmellik sırası takip etmektedir. Her mertebede varlık yeni bir sûret ve yeni bir mükemmellik kazanır. Her üst mertebedeki yeni kazanılan özellik alttaki özelliklere kıyasla bir mükemmelliktir.
- Hem nazari akıl hem de ameli akıl çok mertebelidir.
- Hareketin cevherde vuku bulması (hareket-i cevherî) mümkündür.
- Hareket-i cevherî, zamanın temelidir.
- Nefsin maddî teşekkülü açısından cismanî, varlığını devam ettirmesi açısından ruhanîdir
- Molla Sadra'nın düşünce yapısının irfan, kelam, meşai ve işrak felsefesi ve İslam öğretileri olmak üzere 4 bileşeni vardı. Onun hikmet-i mütealiyesi Şii felsefe olduğundan içeriğinde irfan ve dinin derin izleri vardır. Böyle olunca onun felsefesinde siyasetin de özel yeri vardır. Bu konu, Molla Sadra'nın Şerhu Hidâyetü'l Esîriyye, el-Mezâhirü'l ilâhiyye fî esrârî'l ulûmi'l kemâliyye, Şevâhidü'r rubûbiyye fî-l menâhici's sülûkiyye ve İksîrü'l ârifîn fî marifeti'l hâkkî'l yakîn gibi birçok eserinde açıkça görülmektedir. Gerçi o kendinden önceki felsefî ve düşünce okullarının etkisi altındaydı. Ancak onun siyasi düşüncesinde baskın olan yön, Şii düşüncesidir.⁵⁹⁸
- Molla Sadra siyaseti, insanların seçici, rasyonel, içgüdüsel ve doğal çabaları ve tedbirleri olarak görür. Ona göre bunlar, toplu yaşamın yeniden düzenlemek ve ilahi bir saadete ve amaca doğru yönelmek içindir. İmamlar ve ulema, hidayet yollarıdır. Başka bir ifadeyle Molla Sadra'nın siyasi düşüncesinde, insan bu dünyada tek başına yaşayamaz ve yüksek amaçlarına ulaşmaz. O hem dünyevi maaşı için, hem de yüksek amaçlara ulaşmak için onu yönlendirecek bir rehber ihtiyacı duymaktadır. Çünkü din

⁵⁹⁸ Mollasadra, (1961), **Resaleye Se Asl Teshih ve Ezafat Seyed Hüseyin Nesr (Üç İlke Risalesi, Düzeltme ve Eklemeler Seyit Hüseyin Nasr)**, Tahran Üniversitesi, s. 72-73.

ve dünya, din ve siyaset, dünya ve ahiret, madde ve anlam, birbirini tamamlayan ve mükemmelleştiren şeylerdir.⁵⁹⁹ Molla Sadra, siyaseti insani ve ilahi olmak üzere ikiye ayırır. İlahi siyaset, insanın toplu hayatının yeniden düzenlenmesi için ilahi yasaların tedbirlerini kapsar. Bunun için Allah, imamları ve peygamberleri bu siyasetin hakiki uygulayanları olarak göndermiştir. Başka bir ifadeyle Sedrül Müteallihin'e göre siyaset, insanları yüksek ve manevi hedeflere yönlendiren tanrısal bir alandır. Bununla birlikte siyaset, sadece Allah'ın yeryüzünde gerçek halifesi olan kâmil ve seçilmiş insanlar tarafından uygulanabilir. Bu da toplumda imam ve peygamberlerin siyasi liderliğinin gerekliliğini göstermektedir. Ayrıca molla Sadra, din ve şariat olmadan siyaseti ruhsuz bir cesede benzetiyor ve siyasetin amacını şeriata itaat etmek olduğunun altını çiziyor.

- Molla Sadra'nın siyasi düşüncesinin temeli, İmamiye Şiilik düşüncesine dayanmaktadır. Molla Sadra, İmam ve Allah ilişkisinin rasyonel yöntemlerle kanıtlayabilir olduğunu savunmaktadır. Onun bu düşüncesi, İmamiyet ile ilgili düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ona göre imamet, Müslüman halkın din ve dünyasının velayeti ile ilgilidir. Bu da üç hususu gerekli kılmaktadır: nefsi kutsi, gaybi ilham ve ledün ilmi. Yani, bu mertebeye ulaşan kişi, insanların dünya ve dinine imamet edecek liyakate sahip olur. Başka bir ifadeyle imam ve peygamber, bütün insanlar ve Eflak'taki her tür unsurdan daha şerif ve daha ali derecelidirler. Dolayısıyla diğer insanlar üzerinde de sadece bunların yetkisi olabilir. Molla Sadra der ki, Şii ulema ve arifler, akıl kuvvesini kullanarak ve Kuran ayetlerine dayanarak dünya Allah'ın hükmü

⁵⁹⁹ Mollasadra, (2002), **Mebde ve Mead**, çev. Ahmet Bin Muhammed Elhuseyni Erdekani, Abdullah Turani Çabalarıyla, Tahran, Bina, s. 558.

ve hüccetinden yoksun olmayacağını biliyorlar. İşte Allah'ın dünyadaki bu hüccetleri onun peygamberleri ve imamlardı.⁶⁰⁰

5.7.4 Mezhep

Mezhep faktörü, Fars dili ile aynı düzeyde İran- Fars kimliğinin temellerinden biri sayılmaktadır. Tarihsel olarak baktığımızda ise İslam sonrası dönemde Fars unsurunu ve İran coğrafyasını koruyan ve bekasını sağlayan unsur, Şiilik olmuştur. Fars Şiiliğinin oluşumu, onun Arap istilasından sonra Arap unsuruna karşı direnmesi ve en son bu coğrafyada Fars olmayan birçok milliyetlerin asimilasyonundaki rolü, dikkate alınması gereken hususlardır. İlk önce Fars Şiiliğinin köklerini, Şuubiye hareketinin oluşumunda aramak gerekir.

Şuubiye hareketi ilk ortaya çıktığı zaman örgütlü ve organize bir hareket değildi. Dolayısıyla onun ilk ortaya çıkışı ile ilgili kesin bir tarih söylemek mümkün değildir. Ancak Şuubiye hareketinin başlangıç tarihi, İran'ın Araplar tarafından işgal edildiği döneme kadar geriye götürüle bilmektedir. Bu tarihten sonra, Emevi devleti dönemine dek çeşitli ırkçı, ayrımcı ve kötü davranış eylemleri yapıldığını görmekteyiz. İşte tam da bu dönemde söz konusu Şuubiye hareketi, düşünsel, kültürel, siyasi ve askeri olarak ortaya çıkmaya zemin bulmuştur. Ömer'e karşı düzenlenen suikast, muhalif siyasi partilerle ve gruplarla iş birliği, Osman'ın aleyhine isyana katılmak, Muhtar hareketinde aktif rol almak, Hâricîler'in isyanına katılmak, aşiret çatışmalarına katılmak, Arap hilafet sistemine sızmak, şiir ve nesir gibi edebi faaliyetler, Şuubiye hareketinin başlıca girişimleri ve eylemleri olarak bilinmektedir. Harun Reşid ve Mamun döneminde bu hareket eskisine göre daha da

⁶⁰⁰ Mollasadra, (1987), **Şerhe Osule Kafi, Ketabe Lnefsile Lelm ve Ketabe Lhoccet (Şerh-i Usul-i Kâfi, Kitab-i Nefsil İlim ve Kitabül Hüccet)**, çev. Muhammed Hacevi, Kültürel araştırmalar ve çalışmalar Enstitüsü, Cilt; 3, s. 476.

yoğunlaştı, yaygınlaştı ve üçüncü yüzyılda tüm dönemlerin zirvesine ulaşmış oldu. O zamandan bu yana Arap karşıtı bir grup olarak faaliyet gösteren Şuubiye hareketi, amaçları doğrultusunda açık ve gizli olmak üzere her türlü yola başvurmuştur.⁶⁰¹

Şuubiye hareketinin düşünsel temellerine baktığımızda ise kendine geri dönüş, eski İran kültür ve eserlerinin yeniden canlanması, Arapların aşağılanması ve suçlanması gibi hususları görmekteyiz. Şuubiye hareketinin başından beri temel eksenlerinden biri eski İran'a ait olduğu iddia edilen şahsiyetlerin yeniden inşası ve canlandırması olmuştur. Bu alanda sorumluluk, hareketin edebi cephesine verilmişti. Bu bağlamda, en başından beri, Farsça, Arapça ile birlikte, Şuubi ortamlarda okutuldu, öğretildi ve eski Farsça kitaplar incelendi. Şuubiye'nin bu yaptıklarından amacı ise İran'da siyasal ve sosyal kurumları ve İslam kültürünün iç ruhunu Sasani değerleri ve kurumlarına dayanan bir modele yönlendirmek ve şekillendirmektir.⁶⁰²

Şuubiye hareketinde faaliyet gösteren grup ve kişilerin çoğu, Sasani döneminin Zerdüştlüğüydü. Din alanında bunlar, Zerdüşst inancını İslam dininin bazı yönleriyle birleştirmeye ve nihayetinde Sünni Araplardan farklı bir din oluşturmaya çalıştılar. Bu dini hareketin öncüsü ise Şeyh Kolini (M.S. 870- 940) lakabıyla bilinen Şeyh Ebu Cabbar Muhammed Bin Yakup Bin İshak Rezi idi. Onun, Şuubiye hareketinde temel bir dönüşüm yarattığını söylemek mümkündür. Şeyh Koloni, Sasani kültürünün ve Zerdüşst dini unsurlarını Şii mezhebine uyarlamaya ve dâhil etmeye çalıştı. Böylece Zerdüştlüğü Şii dini çerçevesinde yaşatmayı başardı diyebiliriz. Ayrıca o, Şii hadislerinin toplanmasında öncü bir rol almış ve 16199 adet Hadis toplayarak Şiiiliğin Hadis alanındaki ana kitaplarından

⁶⁰¹ Geravand, Mucteba vd., “Bastangerayi der Nehzete Ferhengiye Şuubiye” (Şuubiye Kültürel Hareketinde Antikcilik), **Modern tarih Araştırmaları**, yıl: 6, Sayı: 14, Bahar, 2016, s. 158.

⁶⁰² A.g.m., s. 161-162.

birini yazmıştır. Farsi Şiilik teorilerine göre, bu kitap zamanın İmamı (Mehdi) tarafından onaylanmıştır. Üstelik bunlara göre bu kitabın geçerliliği hakkında kuşku duyan herkes Kâfir sayılıyor ve cezalandırılmalıdır.⁶⁰³

Şuubiye hareketi Safevi döneminde ikinci altın çağını yaşadı. Tabii ki, Safevilerin birinci döneminde, yani Kızılbaşlar iktidarda olduğu zaman, Azerbaycan veya Safevi Şiiliği egemen idi. Ancak Şuubiye mensupları Safevi devletine sızarak Kızılbaşları devlet yapısından temizlemeye çalıştılar. Böylece İran'da Mecusi veya Fars Şiiliği zamanla öne geçip iktidarı ele geçirdiler. İşte Safevi devletinin işlev ve kimlik değiştirmesinin temel nedenlerinden biri de buydu.⁶⁰⁴

Şuubiye hareketinin üçüncü altın çağı ise Pehlevi devleti döneminde yaşandı. Bu dönemde Şuubiye tam otoriteyi kazanmıştır. İşte bu dönemde dünyanın çeşitli yerlerinden oryantalistlerin ayağı İran'a açıldı; Roman Ghirshman ve diğerleri, eski İran tarihini saptırmak üzere yeni eserler yazarak, bunları tarihi eserlermiş gibi sunmayı başladılar. Bunlar, kuruş ve Firdevsi'nin mezarını keşfettiklerini iddia ederek türbe inşası yaptılar. İşte bu gibi girişimler, İran tarihini saptırma pahasına olsa bile yeni bir ulus inşası ve Pehlevizm ideolojisine hizmet etmişlerdir. Pehlevi rejimi, bir taraftan Zerdüşt- Sasani geleneklerini yeniden inşa ve canlandırmaya çalışıyor, diğer yandan da kendini İmam Rıza'ya bağlıyordu.⁶⁰⁵

Kaçar Hanedanının çöküşünün ardından kurulan geçici devletin başkanı Rıza Han, 2 Kasım 1925 tarihinde yayımladığı beyanatta dini öğretilerin korunmasıyla ilgili dikkatini gözler önüne sermiştir. Kaçar devletinin devrilmesinden sonra Milli Şura Meclisinde gerçekleştirdiği yemin töreninde, güvenliği, anayasayı savunmayı ve mezhebi kendi

⁶⁰³ Bayatlı, a.g.e., s. 39.

⁶⁰⁴ A.g.e., s. 50.

⁶⁰⁵ A.g.e.

saltanatının temelleri olarak ilan etmiştir.⁶⁰⁶ Hatta 5 Mayıs 1926 tarihinde gerçekleşen taç giyme töreninde de mezhebin korunmasıyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Benim özel dikkatim, dini ilkelerin korunmasına ve temellerinin geliştirilmesine yöneliktir ve gelecekte de hep böyle olacaktır; çünkü ulusal birlikteliğin en etkili yollarından biri ve İran toplumunun ruhunun güçlendirilmesi için dini temellerin önemli olduğuna inanıyorum.⁶⁰⁷

Fars Şiiliği ve Pehlevi yönetimi ilke ve esaslara göre birbirinden farklı sistemler değildir. Bu iki sistemin temel farkları ise bu ilkelerin nasıl uygulanacağı ile ilgiliydi. Pehlevi döneminde Şuubiye hareketinin en önemli temsilcileri olarak ise meşrutiyet liderlerinden Ayetullah Seyid Abdullah Behbahani'nin oğlu Behbahani, Mirza Haşim Aştiani ve Ayetullah Firuzabadi, Ayetullah Naini, Seyid Ebul Hasan İsfahani, Ağa Ziyaettin Iraki ve Ayetullah Haeri idi. Bunların Rıza Han'a destek çıktıkları bilinmektedir. Hatta Naini ve İsfahani, ortak bir bildiride Serdar Sepah olarak andıkları Rıza Han'a karşı çıkan İslam düşmanı olarak ilan etmişlerdi.⁶⁰⁸

Belirtildiği gibi, Şii mezhebi, Fars-İran kimliğinin en önemli dayanaklarından ve karakteristiklerinden biridir. Bazı tarihi kitaplarda, Fars Şiiliği Mecusi Şiilik olarak da adlandırılmıştır. Bunun nedeni ise İran'daki Sasani- Zerdüştî mirasını korumak amacıyla Zerdüşt dininin Şii mezhebini kullanarak sayısız sahte dini eserin yayımlanması ve bazı eserlerin yeniden yazılmasıydı. Bu Mezhebi, Azerbaycan Şiiliğinden ve Hatta Arap Şiiliğinden farklı olduğunu söylemek mümkündür. Tarih boyunca bu çelişkiler her fırsatta kendini göstermiştir. Aslında, Mecusi- Fars Şiiliği her zaman Azerbaycan Şiiliğini asimile etmeye veya onu ortadan kaldırmak amacıyla dışlamaya ve marjinalleştirmeye çalışmıştır.

⁶⁰⁶ Mir Ahmadi, Mansur ve Cabbari Tasir, Hasan, “Güneşenasiye Mevazee Alemane Şiiem der Gebale Siyasethaye Motlegeye Şebhe Doletе Moderne Pehleviye Evvel” (Birinci Pehlevi Sözde Modern Devletin Despot Politikalarına Karşı Şii Alimlerinin Tutumları), **Bilimsel –Araştırma İslami Devrim Çalışmaları Fasilnamesi**, 6.yıl, Sayı: 19, Kış 2009, s. 170.

⁶⁰⁷ A.g.m., s. 171.

⁶⁰⁸ A.g.m., s. 172.

Mecusi-Fars Şiiliğinin aksine ise, Azerbaycan Şiiliği, Türkistan tasavvufu ve irfanı ile iç içe girmiş, karışmış ve Hurufi hareketi, Bektâşi hareketi ve Alevi hareketi gibi çeşitli şekillerde tezahür etmiştir.

5.8 Fars Etniğine Dayalı Sembol ve Mitlerinin Yaratılması ve Şekillendirilmesi

Kimlik inşasında en önemli konulardan biri mitlerin ve sembollerin işlevsel rolüdür. Mitler, insanların eylemlerini haklı çıkarır. Buna ek olarak mitler saklama veya gizli tutma özelliğine sahiptirler. Yani mitler, gerçekleri daha kolay kabullendirmek için onları saklıyor. Aynı zamanda mitler, gerçekleri yansıtabilmektedirler. Bu, mitler tarafından basit bir şekilde ve sembolik-göstermelik bir biçimde gerçekleşir; bu da onları daha erişilebilir ve daha çarpıcı hale getirmek için yapılır. Mitler, insanların modern olayları kabullenmesini hızlandırmaya teşvik etmek için yeniden üretilirler.

Mitler, bireysel kimliklerin oluşmasında ve kolektif kimliğin ifadesi olarak ulusal kimliğin tezahüründe önemli işleve sahiptir. Mitler, topluma ait değerler ile onun dışındaki değerler arasında bir sınır çizer, güzel ve çirkin olanı belirler, kendine ait olandan ideal bir görüntü sunarken, gerçek veya varsayılan düşmandan şeytani bir görüntü sergiler. Böylece yöneticilerin isteği veya çıkarı doğrultusunda ulusal kimliği pekiştirir, yaygınlaştırır, sınırlar, bazı yönlerini kabartır. Böylece yöneticilere göre toplum dışı olanı ötekileştirir. Bu sürecin, bilinçli veya bilinçsiz (bilinçaltı) bir şekilde kendine karşı ötekini de besleyerek gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Kolektif “biz” sınırlarını sağlamlaştırmak için yukarıda da bahsi geçen iç ve dış simgelerini mitleştirilmekle, öteki karşısında birliği pekiştirmek istenir. Aslında toplumların değer sistemlerinin oluşumu, sağlamlaştırılması ve birlikteliğin günümüze uyarlanması için mitlerdeki saklı değerleri kullanmaktadır. Böylece mitlerdeki

unsurlar ve sembollerin yenilenmesiyle toplumda üstünlük ve ihtişam duygusu uyandırılır ve takviye edilir.⁶⁰⁹

Devletlerin milletleşme sürecinde, insanların ulusal kimlik duygularını pekiştirme konusuna ve kendi kimlik sınırlarını belirlemedeki azmi, mit gibi unsurların önemini artırıyor. Mitler, geçmişini yeniden tanımlayan araçlar olarak ulusal düzeyde birlik duygusunu uyandırmada sembol ve efsaneleri kullanmaktadırlar. Böylece eksik veya parçalanmış ulusal kimlikleri de onarmaktadırlar. Yani, bir milletin parçalarını yan yana getirerek milletleşme projesini ileriye götürmektedirler. Tarih yazımı veya tarih unsurunu ulusal kimlik oluşturacak düzeyde ortak bir dile dönüştürmek, devletlerin işlevlerinden biridir. Bunu yaparak devletler, kimlik krizlerini ve sorunlarını çözmeye çalışıyorlar. Ortak kimlik arayışında semboller, en basit, anlaşılır ve işlevsel role sahiptirler. Ortak sembollere bağlılık ve sadakat, ulusal kimliğin dilidir. İlerleyen satırlarda II. Pehlevi döneminde sembol ve mitler ele alınarak milletleşme sürecinde bunların rolleri incelenecektir.

5.8.1 Fars Etniği Temelinde Oluşan Semboller

Sembol, insanların kalbine hitabeden anlamları aktaran ve mesajları görüntülü bir şekilde ileten yöntemdir. Taş devrinde mağarada yaşayan insandan günümüz insanına kadar bütün dönemlerde semboller kullanılmaktadır.⁶¹⁰ Eski İran kültüründe yaygın olan sembollerini iki gruba ayırmak mümkündür:

⁶⁰⁹ Aminiyan, Bahadır ve Meşhedî, Sara, “Negge Ostureha der Hoviyete Melli ve Melletsazi, Morede İran” (Milletleşirme ve Milli Kimlikte Mitlerin Rolü: İran Örneği), **Edebiyat-i Paydari Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 6, Bahar 2002, s. 35-36.

⁶¹⁰ Şaabani, Reza ve Roomi, Fariba, “Tehlile Nemad ve Osture der Tarih” (Tarihte Sembol ve Mit Analizi), **Meskuye**, yıl: 4, Sayı: 11, 2009, s. 145.

1. Ay, su, Anahita sembolleri; örneğin boynuzlu hayvanlar (geçi, koç, geyik, inek), uzun bacaklı su kuşları, Kuğu ve diğer kuş türleri, yunus, balık, lotus çiçeği, saksı ve su kapları, yılan ve ejderha, kare, elmas kesim ve yeşil rengi.

2. Güneş, ateş ve Mehr sembolleri; örneğin büyük kedi türleri (aslan, kaplan, panter), horoz, tavus kuşu, keskin uçan kuşlar (şahin, kartal, karga), daire ve kırmızı renk.⁶¹¹

5.8.1.1 Su Tanrıçası İlahe

Eski İran mitlerinden su tanrıçası Anahita, aynı zamanda doğurganlık tanrıçası, canlıların hanım efendisi ve kutsal dans tanrıçası olarak da bilinmektedir. Anahita, sulara hüküm sürer, yıldızlar ve kaderi belirler. Anahita'nın kanatları var ve güçlü aslanlar ona eşlik eder ve çoğunlukla yıldızlardan yapılmış bir taçla resmedilir. Ayrıca göller ve nehirler de ona eşlik eder. Anahita, kadınları korur ve savaş tanrıçasıdır. Anahita, kelime olarak ise iffetli kişi anlamına gelmektedir; bakire olarak resmedilir ve altından bir elbise giyer ve elmaştan yapılmış bir kral şapkası takar. Onun kutsal hayvanları ise güvercin ve tavus kuşudur.⁶¹²

5.8.1.2 Aslan

Aslan, güneş sembolü, güç ve adaletin simgesi, maddi ve manevi güçlerin koruyucusudur. Aslan, birçok tanrının birleşimiyle var olmaktadır, bu durumda aslan ve

⁶¹¹ Celaliyan, Mina, “Hozure Nemadhaye Bastaniye İran (Nemadhaye Mehri ve Mitrayi) der Ferheng ve Honore Gerb ve Tedavome An der Doreye Eslami ve Mesihi” (İran'ın Antik Sembollerinin (Mehr ve Mitra sembolleri), Batı Sanat ve Kültüründe Varlığı ve İslami ve Hristiyan Dönemlerinde Devamı), **Doğu Medeniyeti ve Sanatı Fasilnamesi**, Yıl: 6, Sayı: 19, Bahar 2018, s. 40.

⁶¹² Celaliyan, a.g.e., s. 40.

aslan süvarisiyle empati kurulmaktadır.⁶¹³ Anahita ve Mehr de aslana binmiş bir şekilde resm edilir. Aslan sembolü, birinci ve ikinci Pehlevi döneminde, devlet sembollerinde en çok kullanılan semboldür. Resim 8.'de (sağdaki resim) Taht-i Cemşid'de kullanılmış olan bir sembolü göstermektedir. Bu sembol, Pehlevi Devleti tarafından da çok yerde kullanılan bir semboldür (soldaki resim).

⁶¹³ Fazayeli, Sudabe ve Shabrang, Behzad, (2008), **Remzperdaziye Esb der Revayethaye Periyani, Osturei ve Hemasi (Peri, mitolojik ve haması Rivayetlerinde At şifreleri)**, Tahran: Ceyhun Yayınları, s. 150.

A

B

C

D

Şekil 8. ⁶¹⁴ A) Tahti-cemişt'te Aslan, B) Şahenşahın özel sembolü, C) Rıza şah dönemşndeki iranin resmi sembolü (1925-1932) ve D) Pehlevi dönemindeki aslan ve güneş sembolü

5.8.1.3 Griffon

Griffon, aslan vücutlu ve kartal kafalı, bir mitolojik varlıktır. Griffon'un 2'si aslan ve 2'si kartal olmak üzere dört ayağı vardır. Ahameniş döneminin ilk Griffon örnekleri, M.Ö 500 yıllarında görülmüştür. Ahameniş döneminin özel varlıkları olarak bilinen Griffonlar, sanatsal form açısından türünün en iyi örnekleridir. Bunların büyük boyutu mimari yapılarda sütun başlarında ve küçük boyutu da süs amaçlı kullanılmıştır. Ahameniş döneminde daha basit bir şekliyle Griffon, mücevherde, heykelde, güçlülüğü gösteren elementlerde kullanmıştır. Ahameniş Griffonları aynı zamanda Homa adıyla da bilinir ve tamamen soyut bir formdur.⁶¹⁵

5.8.1.4 Dereş-i Kavyani

Pers mitolojisinde Kave'nin Bayrağı anlamına gelen Dereş-i Kavyani, Kave-i Ahenger'in Ajidehak (Zahak) zulmüne karşı başkaldırısını anımsamaktadır. Dereş-i Kavyani, İran savaşlarında çok önemli ve hayati yere sahipti. Dereş, o kadar önemliydi ki dalgalanmadığı sürece savaşı devam etmek mümkün değildi ve İranlılar dışleriyle bile olsa

⁶¹⁴ Ahundi, Zehra vd, "Motaleeye Tetbigiye Nemadha ve Negşe Mayehaye Teziniye Tahte Cemşid ve Deje Erbuni" (Karşılaştırmalı Bir Sembol İncelemesi ve Süs Kalesi Persepolis ve Erboni Kalesi'nin Rolü), **Hüner ve Sosyal Bilimlerde Uzmanlık Araştırmaları**, Yıl: 3, Sayı: 2, Yaz 2018, s. 77.

⁶¹⁵ A.g.m., s. 79.

savaş meydanında onu dalgalandırmaya çalışıyorlardı. Firdevsi Şehnamesinde anlatıldığı üzere Derefş-i Kavyani, deriden yapılmış dört köşeli bir bayraktı ve bir mızrağa, ucu yukarıya doğru gözükecek bir şekilde takılırdı. Bayrak olacak söz konusu deri üzerinde ipekten yapılmış kumaş ve değerli taşlarla bir yıldız gibi desen resmedilirdi. Bayrağın üzerindeki desenin ortasında daire şeklinde bir çiçek ve çevresinde dört çiçek yaprağı yer alıyordu. Ayrıca yaprakların arasında da birer daire yerleştiriliyordu.⁶¹⁶ Bayrağın ortasının arka plan rengi mordu ve kenarlarına doğru önce kırmızı ve en son sarı çizgiler yer alıyordu. Yeryüzündeki şeytan olarak anımsanan Efrasyab, acımasızlığın ve kötülüğün sembolü olarak bayraktaki renklerle uyuyordu (ötekileştirme).

5.8.1.5 Kartal ve Yılan (Ejderha)

Kartal, güneşin, yılan ise ayın simgesidir. Yılan ve kartalın dövuşü, zamanın dönemsel sürecini ve evrenin sonsuzluğunun yenilenmesi ile ilgili görüntüsü verir. Kartal veya saltanat kuşu Mehr simgesi olarak da bilinir; ayrıca kartal Ferr-i İzedi sembolüdür. Şekil 9. Sasani İmparatorluğunun (sağdaki şekil) son döneminde ait, metal üzerinde oyularak yapılmış bir kartal sembolü. Ayrıca Pehlevi döneminde Hava Kuvvetleri'nin resmi simgesi olarak da kullanılmıştır (soldaki şekil).

Şekil 9: Geç Sassani metal oymacılığındaki kartal rozeti (sağda) ve ayrıca resmi Kraliyet İmparatorluk Hava Kuvvetleri rozeti (solda)⁶¹⁷

⁶¹⁶. Pertıyan, Musa ve Behmeni, Şehrzad, “Şehnamenin efsanevi bölümünün sembollerinin incelenmesi ve analizi”, Fars **Edebiyatının Metin Araştırmaları**, Yıl: 4, Sayı: 1, Bahar 2002, s. 103.

⁶¹⁷. Celaliyan, a.g.m., s. 47.

a

b

Şekil 9. a) Resmi Kraliyet İmparatorluk Hava Kuvvetleri rozeti b) Geç Sassani kartal rozeti

5.8.1.6 Demavend Dağı

Demavend, İran coğrafyasında yer alan en yüksek dağdır. Bu dağ, aktif bir yanar dağ olarak İran mitolojisinde ve yerel folklorda çok kullanılmış bir isim ve simgedir. Demavend dağı, İran'ın dış güçlere karşı direniş simgesidir. Ayrıca bu dağ, Pehlevi devleti tarafından basılan paraların üzerinde de yansıtılmıştır. Şekil 10. Rıza Han dönemine ait bir kâğıt para örneğini göstermektedir.

Şekil 10. Rıza Han Dönemi Üzerinde Demavend Direniş Sembollü Fotoğrafi Bulunan Kâğıt Para⁶¹⁸

⁶¹⁸ https://fa.wikipedia.org/wiki/ایران_ملی_نمادها#/media/File:۱۰۰۰_ریالی_رضاشاه.jpg, erişim tarihi: Mart 2019.

5.8.1.7 Simurg

Simurg, Eski İran mitolojisinde bir kuşun adıdır. Bu yaratık, dev cüssesiyle, kanatlı, dişi, vücudu pullarla örtülü, genellikle köpek kafalı, aslan pençeli ve tavus kuşu kanadı ile tanımlanır. Bununla birlikte, bazen insan kafasıyla da tasvir edilmiştir. Simurg, iyilik seven, iyiliği koruyan ve şifa gücü olan özelliklere sahiptir. Eski inanca göre Simurg, suyu ve dünyayı temizler ve ona doğurganlık bahşeder⁶¹⁹. Simurg'un görünüşü, büyük ihtimalle son Sasani kralı III. Yazdgerd'i anımsatmaktadır.

5.8.2 Fars Etniğine Dayalı Oluşturulan Mitler

Mit sözcüğü Avrupa dillerinde Myth olarak geçmekte ve sözcük anlamı rivayet, söz ve tarih olarak bilinir. Mit, gerçek bir hakikati canlandıran ve derin bir dini ihtiyacı karşılayan bir anlatıdır...Ve bu insanlık uygarlığının temel bir unsurudur.⁶²⁰ Mitin sembolün sonucu olduğu düşünülür, çünkü mistik ve mitoloji bilgisinin temeli olan düşündürücü kodlamadır. Öte yandan, mit sembollerin ortaya çıkması için en temel yerdir, çünkü mit öyle bir doğaya sahiptir ki sembol dışında hiçbir şeyle açıklanamaz, dolayısıyla mit ve semboller arasında sıkı ilişki semboller için birer alandır.⁶²¹Fars etniğine dayalı oluşturulan belli başlı semboller aşağıda verilmiştir:

5.8.2.1 Kiyumers:

Mitte, manevi ve uhrevi yaratılış döneminin yadigârıdır. O, manevi halde evrende ilk insan olarak bir soyut kavramdır, bir insan tohumudur, fakat daha sonraki dönemlerde dünya yaratılırken ona maddi bir görünüm kazandırıldı ve ilk fani varlık ve beşeriyetin

⁶¹⁹ Şaabani ve Roomi, a.g.m., s. 52.

⁶²⁰ Masoomi, Gholamreza, (2009), **Dayeretolmearefe Mit ve Ayine Cehan (Dünya Antik Ayınlar ve Mitler Ansiklopedisi)**, Tahran: Sure-i Mehr, s. 19.

⁶²¹ Pertiyani ve Behmeni, a.g.e., s. 95.

simgesi olarak bilindi. Onun ölümüyle ilk çift insan Meşi ve Meşiyane aynen bir bitki gibi yerden çıkıyor ve insanın günümüz ırkı oluşuyor. O, insanoğlunun oluşumunu sembolize ediyor ve 30 yıl hüküm sürmüştür.⁶²²

5.8.2.2 Zahhak:

Cemşid'den sonra iktidarı ele geçirir ve şeytanın dünyadaki sembolüdür. O şeytanın oğludur. Zahhak Cemşid'in kızları Şehrnaz ve Ernevaz'ı tutsak etmeği başardı. Fakat onları korumakta başarısız kaldı ve Feridun ikisini de serbest bıraktı.⁶²³ Zahhak Şehnamede, yabancı şahların sembolü ve kötü ruhların örneklerinden biridir.⁶²⁴

5.8.2.3 Afrasiyab:

Avesta ve diğer metinlerde kuraklığı ve yağmuru simgeliyor ve Zahhak'ın bir başka tezahürüdür. Afrasiyab İranlılarla çok savaflara girer ve bu uzun süren savaflarda suyu İranlılara keser ve kuraklığa neden olur. Şeytan ırkından olan, Zahhak'ın bir başka tezahürü olan ve kuraklığı simgeleyen Afrasiyab, bitki simgesi olan Siyavuş'u öldürür ve yaşamını bitirir. Fakat Siyavuş'un kanından bitki yeşerir. Afrasiyab Turan şeytanlarındandır ve Keyhüsrev iktidarı ele geçirince Afrasiyab'ı öldürür, diriliş savaşı sona erir ve rönesans başlar.⁶²⁵

⁶²² a.g.e., s. 97.

⁶²³ Rashed Mohassel, Muhammed Taghi ve Tehami, Murteza, "Seyre Tehevvole Asatire İran ber Osture Bonyade Kiyanihaye Pişdadi" (Kiyani Pişdadi Mitleri Üzerinden İran Mitlerinin Dönüşüm Seyri), **Fras Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı:11, Sonbahar ve Kış 2008, s. 38.

⁶²⁴ Pertiyani ve Behmeni, a.g.m., s. 99.

⁶²⁵ Rashed Mohassel ve Tehami, a.g.m., s. 39.

5.8.2.4 Areş-i Kemangir:

Menuçehr hükümrânlığı sırasında Turan kumatanlarından olan Afrasiyab ile savaştı. İlk önce Afrasiyab kazandı ve Menuçehr Mazenderan'a sığındı. Şöyle bir karar alındı, İranlı bir pehlivan bir ok sıkacak ve okun yere indiği mekân İran ve Turan sınırı olacaktır. İranlı pehlivan Areş Demavand dağının başından bir ok sıktı ok sabahtan gün ortasına kadar yol kastetti ve Ceyhun nehrinin yanında yere indi. Böylelikle Ceyhun İran ve Turan sınırı olarak belirlendi.⁶²⁶

İran'ın sembollerinin ve mitlerinin incelenmesinden ortaya çıkanlar:

- a. Meşrutiyet dönemi ve Birinci Pehlevi dönemi kullanılan mitler ve simgeler tamamıyla Fars etniği mitlerine aittir. Örneğin; Güneş simgesi, Demavend Dağı, Ahamenişi ve Sasani dönemleri antik eserlerden arta kalan kartal sıkça görülmektedir.
- b. Bu simge ve mitlerin çoğu genellikle Firdevsi'nin şehnamesi ve Zerdüş'tün Avesta'sından alınmıştır. Hem Avesta hem de Firdevsi Pehlevi dönemindeki tahriflerden ciddi manada etkilenmişler.⁶²⁷ Pehlevizm ideolojisi ötekileştirmeye ihtiyaç duymaktaydı ve bunu ilk önce simge ve mitoloji yoluyla ortaya çıkardı.
- c. Şehname ve Avesta temelde düalizme dayanan kitaplardır. Düalizm iki şekilde iki düşman grup olarak hamasi ve antik metinlerde yer almıştır. Avesta ve diğer metinlerde iyilik ve kötülük "İran ve Eniran" ve şehnamede "İran ve Turan" şeklinde gelmiştir. Bu düalizm Arap ve Türk ötekileştirilmesi biçiminde Meşrutiyet devleti ve daha sonra daha

⁶²⁶ Davoodi Moghaddam, Feride, "Tehlile Revayete Ostureiye Menzumeye Areşe Kemangir" (Areş Kemangir Mitolojisinin Hikaye Analizi), **Edebiyat araştırmaları**, sayı: 32, Yaz 2015, s. 132.

⁶²⁷ Avesta ve Şehnamenin nasıl tahrif olduğuna dair bilgi edinmek için bkz. Reza Moradi Ghiyasabadi. (2016), sahte antikcilik ve beşerin acıları, <http://ghiasabadi.com/human-sufferings-book.html>, erişim tarihi: Mart 2019.

sıkı bir şekilde Birinci Pehlevi rejimi tarafından milletleştirme politikasının temelini oluşturdu.

d. İran mitolojisinde düşmanlar farklı şekillerde anlatılmıştır. Kiyumers'ten Feridun'a kadar İran toplumunun düşmanları devler ve perilerdir ayrıca doğal afetler ve olaylar. Bu düşmanlar “Turanlılar” veya “Eniran” olarak bilinirler. Bu hakta Furuği⁶²⁸ şu ifadeyi kullanmıştır: Turanlılar veya Türkler her zaman “vahşi ve terbiyesiz olmuşlar İranlılarla çatışma halinde olmuşlar”. Fakat “o kabilenin en kötüsü Moğollardır” Moğolistan'da yani Türkistan'ın doğusunda yaşarlar”.

e. İran mitinde bir başka nokta, İran topraklarına ve Aryan milliyetçi düşüncesine önem verilmesidir. Fereşt-i Mehr bu kutsal toprakların uyanık destekleyicisi olmuştur. Bu topraklara saldıran her kes şeytan tarafından gönderildiği düşünülürdü ki iyilik ve güzellik dünyasını bozmaya gelmiştir.

5.9 Fars-İran Mimarisinin Oluşumu

İnsanlığın temelini oluşturan mimarlık, popüler kültürü ve her çağdaki yapısal modellerini temsil etme açısından en etkili sanatlardan biridir ve bu mesele mimaride ulusal kültür, düşünce ve milli bilinçaltında incelemeğe değer yargılar yansıtır. Bu yargı çevre kullanıcıları tarafından ve ayrıca diğer tarihi ve kültürel evrelerde de ihtiyaç duymaktadır. Öte yandan, toplum sürekli tanıdık bir çevreyi yaşadığında, ulusal özgüven daha da artacaktır.⁶²⁹

Kaçar dönemi ve özellikle de Nasrettin Şah dönemi, İran'daki en önemli kültürel dönüm noktalarından biridir. Bu dönemden önce, İranlı sanatçılar kendi sanatlarını

⁶²⁸ Furuği, a.g.m., s. 33.

⁶²⁹ Pervizi, Elham, “Memari az Didgahe Hoviyyete Ferhengi” (Kültürel Kimlik Açısından Mimari), **Milli Araştırmalar Dergisi**, yıl: 10, Sayı: 3, 2009, s. 81.

geliştirmek için bilinçlerindeki ideal ve ütöpik zihniyetten yararlanmaktaydılar. Kaçar Şahlarının, özellikle de Nasrettin Şah'ın doğrudan tanıdığı ve 19. yüzyıl Avrupa kültürünün ve medeniyetinin tezahürleri ve bir kısmını İran'a getirmesiyle, İranlı sanatçılar düşüncesinde temel bir değişim meydana geldi. Bu değişimin en önemli kısmı mimaride ve kısmen de Kaçar kentleşmesinde görülebilir. Bu dönemde İran mimarisinin ideali yavaş yavaş kendini Paris ve diğer Avrupa kentlerinde somutlaştırmaya başlar. Fakat bu örnek bu binaların sanatçıları ve işverenleri tarafından bu türden bina yapan mimarlar ve çalışanlara dayatılır. Bu dönemde Batı kültürü ve mimarlığı, İran'ın geleneksel bedenine yabancı bir ruh olarak girdi ve geleneksel ruh hali yerini aldı.⁶³⁰

Pehlevi döneminin başlaması ve modern sanayi üretiminin yanı sıra yeni mimari uygulamalara yol açan yeni siyasi kavramların getirilmesiyle birlikte şehirlerin manzarası giderek değişti ve mimari ve kentleşmede bazı gelişmeler yaşandı.⁶³¹ Pehlevi rejimi, İran'ı bölgesel ülkelerle rekabet halinde tanımlamanın yanı sıra, Rıza Şah'ın istediği gibi, ülkenin modernleşmesini kolaylaştıracak yeni bir kimlik oluşturmaya çalıştı. Bu işi hayata geçirmek için hem İslam tarihi ile ilişkisini hem de hükümete davetsiz misafir olan ve modernleşme projelerine engel olan dini liderlerin ellerini kesmek gerekiyordu. Pehlevi hanedanlığının bir sonucu olarak, "eski kültürel ve etnik milliyetçilik karışımı ve yeni ve yabancı her şey için güçlü bir arzu" ile sosyal ve kültürel arenada yaygın değişiklikler ve değişiklikler oldu. Böylelikle Pehlevi rejiminin iktidara gelmesiyle "eski kültürel ve etnik milliyetçiliğin karışımı ve yeni ve yabancı her şeye olan tutku" geniş çapta değişim ve dönüşümler farklı toplumsal ve kültürel alanlarda meydana geldi. Devletin kültürel aygıtı

⁶³⁰ Saremi, Ali Akbar, "Modernite ve Rehaverdhave An der Şehrsazi ve Memariye İran" (Modernite ve İran'da Mimari ve Şehircilikteki Kazanımları), **Söyleyişi**, sayı: 10, 1995, s. 60.

⁶³¹ Şirazi, Ali Asghar ve Poosti, Milad, "Tesire Melligerayi ber Benahaye Doletiyeye der Zamane Pehleviye Evvel" (Birinci Pehlevi Dönemi Devlet Binalarındaki Mimaride Milliyetçilik Etkisi) **İrani-İslami Şehir Çalışmaları Dergisi**, Sayı: 4, Yaz 2011, s. 61.

bu fikirleri kurumsallaştırdı ve sembolize etti, edebiyatı, tarihi, gelenekleri, sanatı ve mimarlığı etkiledi.⁶³²

Birinci Pehlevi rejiminin İslami medeniyet ve Kaçar hanedanı ile düşmanlığı yüzünden bu dönemdeki tarihsel binalar saygısızlığa maruz kaldılar ve Pehlevilerin kentsel politikalarına kurban gittiler. Pehlevilerin kamu binaları yapımında uzaklaşması ve geleneksel mimarları sıra dışı etmeleri hükümetin İslam öncesi mimari örneklerle dönme yaklaşımı arttı. Mimarlıktaki antik ya da kadim öğeler, Pehlevi döneminin mimarisindeki en önemli unsurlardan biriydi.⁶³³ Bu dönemin mimarisi milliyetçilik düşüncesi ve Ahamenişi ve Sasaniler döneminden artakalan eserlerle antikciliğe çok önem verdi. Bu dönemin kamu binaları mimarisinde yararlanılan unsurlar veya zikredilen iki dönemden taklit edilen unsurlar iki biçimde ortaya çıktı:

- Binalarda mimarinin belirgin unsurları örneğin, sütunlar, sütunların ayakları, pencereler, merdivenler, girişler, kavisler. Örneğin Dış işleri bakanlığı binasında kullanılan sütunun tasarımı Taht-i Cemşid'deki sütunlardan taklit edilmiştir.⁶³⁴ Şekil 11. bu sütunları göstermektedir.

⁶³² İsmaili, Alireza, “Memariye Doreye Pehlevi be Revayete Esnad” (Belgere Göre Pehlevi Dönemi Mimarisi), **Golestan-i Hüner**, Sayı: 3 Bahar 2006, s. 100.

⁶³³ Ayetullahi, Habibullah, (2001), **Ketabe İran, Tarihe Honer (Kitab-i İran, Sanat Tarihi)**, Tahran, Elmehdi yayınları.

⁶³⁴ Kiyani, Mustafa, (2004), **Memariye Doreye Pehleviye Evvel (Birinci Pehlevi Döneminde Mimari)**, Tahran, Çağdaş İran tarih Çalışmaları Enstitüsü Yayınları, s. 66.

Şekil 11. Taht-i Cemşid taklit edilerek Dışişleri Bakanlığı binasında kullanılan Sütun⁶³⁵

- Heykel, oymalar, kabarık motifler ve kongreler gibi dekoratif öğeler. Bu eserlerin uyarlanması, o mimarın hiçbir özel planı veya işlevi kullanılmamıştır. Müzeler için Sasani dönemi Tak-ı Kesra ve banka, idari ve askeri binalar için de Taht-i Cemşid sütunları örnek alındı. Başka bir ifadeyle görünürde en büyük etkiye sahip olabilecek şey geniş bir çapta kullanıldı.⁶³⁶Örneğin Dış İşleri bakanlığında kullanılan süsleme unsurları (kabarık motifler, kongreler) gibi. 12. Şekil kabarık motifleri göstermektedir.

Şekil 12. Dışişleri Bakanlığı binasında kullanılan dekoratif öğeler (kabarık motifler, kongreler)

⁶³⁵ Şirazi ve Poosti, a.g.m., s. 61.

⁶³⁶ Kiyani, a.g.m., s. 66.

Eski unsurları ve sembollerin kuvvetlice kullanılan binalar arasında, Şehrebanî sarayı (Dışişleri Bakanlığı), Merkez Bankası, Behram ve Enuşirevan Firuz okulları, Postane ve Halı Şirketi Binası'na değinilebilir. Dışişleri Bakanlığı Sarayı binası, Eski İran Müzesi gibi binalar aynı zamanda İran'ın kuzey illerinde birkaç bina dolaylı taklitle Ahamenişi, Aşkani ve Sasani mimarisi unsurlarından etkilenmiştir.⁶³⁷

Çağdaş milliyetçilik olgusunun siyasal bir perspektif biçimindeki küresel olgusu, tarihsel milliyetçilikle ilgili olarak yeni bir milliyetçilik tanımı sunmayı başardı ve en büyük meyvesi, ulusal ve eski çıkarları etnik ve dini inançlarla değiştirmektir. Bu olgu Rıza Şah saltanatının başlangıcında yenileme projesiyle birlikte gelişti ve tarihi kazanımlara el uzatarak tüm alanlarda devrim niteliğinde bir giriş yaptı bunlardan biri aşırı antik İrancılık etkisi altında doğan mimariydi. Bu dönemin aşırı milliyetçiliği unutulmuş Ahamenişi ve Sasani mimarilerinin seçilmesinde en çok role sahipti.

5.10 Ülke Adının İran Olarak Değiştirilmesi ve Elçiliklere Bildirilmesi

Fars milliyetçiliği ve antik İrancılık ideolojisinin bir sonucu olarak günümüzde İran olarak bilinen coğrafyaya bu ad (İran) verilmiştir. Bu coğrafya için İran adı seçilmeden önce, siyasi egemenliği elinde bulunduran hanedanın ve devletin adı kullanılıyordu. Örneğin Müluk-ul Tevayef-i Safevi veya Memalik-i Mahruse-yi Kaçar⁶³⁸. Bazı araştırmacılara göre İran adı Avesta kitabından alınmıştır. Avesta'da "İr" veya mitolojik anlamda ülke, yurt veya şehir anlamına gelen "İranovice", Ahura Mazda'nın yarattığı iyi ülke ve yurt adıdır. Bu husus Yasan ve özellikle Vendidler'de de görülmektedir. İr

⁶³⁷ Şirazi ve Poosti, a.g.m., s. 63.

⁶³⁸ Hafezniya, a.g.m.

kavminin varlığı, tarihi ve yerleşim coğrafyası hala bilimsel olarak tanımlanmamıştır⁶³⁹. Bazı araştırmacılara göre ise İran kelimesi, Arya kelimesiyle özdeşleşmektedir. Avesta kitabında kaydedildiği gibi Aryaların coğrafi kökeni, Eyriyanim Vico veya İranovice'dir. Avesta'da yazıldığına göre bu bölge soğuk bir iklime sahip olduğundan sakinleri de göç etmek zorunda kalmıştır.⁶⁴⁰

Rıza Şah Pehlevi döneminde eski İran'a geri dönüş ideası ve İslamiyet öncesi İran'ın kültürel değerleri yeniden canlanması gündeme geldi. Dolayısıyla Said Nefisi, Muhammed Ali Furugi ve Seyid Hasan Takizade gibi Fars milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden oluşan bir grup aydın, ülkenin adının değiştirilmesini öne sürdüler. Rıza Şah'ın güvendiği ve yakın danışmanlarından olan Said Nefisi, ülke isminin İran olarak değiştirilmesini önerdi. 21 Mart 1934 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'nın yayımladığı resmi yönergeye göre ülkenin ismi İran olarak değiştirildi. Devlet, 27 Aralık 1934 tarihinde bir bildiri yayımlayarak diğer devletlerden resmi yazışmalarında İran adını kullanmalarını istemişti. Said Nefisi bu önerisinin nedenlerini, Ettelaat gazetesinde yayımladığı "Bundan Sonra Herkes Bizim Ülkeyi İran Adıyla Tanıyacak" başlıklı makalesinde açıklamıştı. Bu makalenin tam metni aşağıda verilmiştir:

Geçen haftanın gazetelerini gözden geçiren vatandaşlar, büyük ihtimalle çok önemli bir haberi okumuşlardır. Bu habere göre devletimiz, bütün yabancı devletleri bir konuda uyarmıştır, bundan sonra Avrupa dillerinde ülkemizin adı İran olarak yazılmalıdır. Avrupalılar önceden İran kelimesini sadece bir coğrafya adı olarak biliyorlardı ve coğrafya kitaplarında bugünkü İran'ı, Afganistan'ı ve Beluçistan'ı kapsayan geniş bir coğrafyayı bu adla tanımlıyorlardı. Memleketimizin adı Fransızcada "Pers", İngilizcede "Perşia", Almancada "Persian", İtalyancada "Persia" ve Rusçada "Persi" olarak geçer. Diğer Avrupa dillerinde ise de bu kelimelere benzer adlar hep kullanılmıştır. Bunun nedeni ise şu şekilde açıklanabilir: Kuros, M. Ö. 550

⁶³⁹ Sadrüleşrafi, Seyit Ziyaiddin, (2007), **Hoviyete Melliye İraniyan ve Gunaguniye Gomi (Etnik Çoğulculuk ve İranlıların Milli Kimliği)**, Tahran, Endişe-i No yayınları, s. 20.

⁶⁴⁰ Hafeznia, a.g.e., s.10.

yılında, yani 2484 yıl önce Ahameniş devletini kurarak bütün uygar dünyaya egemen oldu. İşte bu dönemden itibaren İran adı kullanılmıştır. Kuros'un ecdadı, "Parsa" veya "Parsva" adıyla bilinen ve günümüzde Fars ve Huszistan bölgelerini kapsayan coğrafyaya egemen olmuşlardır. Dolayısıyla Yunan tarihçileri Ahamenişlerin ülkesini de Parsa kraliyetinden etkilenerek "Persis" diye kaydederler. Daha sonra bu kelime Latince aracılığıyla Avrupa dillerinde "Parsi", "Persia" ve bu kelimedenden türeyen diğer kelimelere dönüştü. Nitekim Fransızcada "Persan", İngilizcede "Persian", Almancada "Persis" ve İtalyancada "Persiana" ve Rusçada "Persidesky" adlarının da kullanıldığı bilinmektedir. Fransızcada İslamiyet öncesi İran (Ahameniş ve Sasani dönemleri) coğrafyası için "Pers" kelimesi, İslamiyet sonrası için ise "Persan" kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. Sadece bilim adamları tarafından ve özellikle oryantalistlerce İran kelimesi bütün eski ve yeni uygarlıklar için, bütün bilimler ve ırklar için kullanılmaktaydı. İran kelimesinden türeyen Fransızca "İranin", İngilizce "İranian" ve Almanca "İranish" kelimeleri de günümüzde İran, Afganistan, Beluçistan, Türkistan (Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan), Kafkas, Kürdistan, Ermenistan, Gürcistan ve Kuzey Batı Hindistan coğrafyalarını kapsayan kelimelerdir. Başka bir deyişle söz konusu dillerde İran kelimesinden türeyen kelimeler, İranlıların yerleştiği bütün memleketleri kapsayan genel adlardır. Özel ad olarak ise, 19. yüzyılın ilk yarısında yabancı devletlerin kuzey, batı ve doğu sınırlarından girerek işgal ettikleri topraklar sonucu geriye kalan bugünkü coğrafya için kullanılmıştır. İran kelimesi, Arya ırkının uygarlık merkezleri için kullandıkları en eski kelimelerden biridir. Uygarlığı yaratan beyaz ırkın bu kolu, Avrupalı alimleri tarafından Hint-Avrupa adıyla veya Hindu ve Germen ırkı, Hint-İran veya Hint-Arya adlarıyla bilinmektedir. Dünyada ismini duyurduğu ve iz bıraktığı günden beri kendini Arya olarak adlandırmıştır. Bu kelime (Arya), Avrupa dillerinde Arya ve Ari ırkına mensup anlamına gelen "Arian" olarak yaygınlaşmıştır. Bu ırk, İndus nehri kıyılarından Mağrip denizinin sahillerine kadar yayılmıştır. Yani bu ırk, Hindistan'ın batısı ve kuzeybatısı, Afganistan, Türkistan ve günümüz İran'ın tamamına, Mezopotamya, Kafkasya ve Rusya'nın bir kısmı, Avrupa, Küçük Asya, Filistin ve Suriye, Kuzey ve Güney Amerika'nın tamamına yayılmıştır. Bu bölgelerde yaşayan halkların dilleri birbiriyle ilişkili dillerdir. Bununla birlikte bu bölgelerde var olan düşünce ve uygarlıklar da birbirinden etkilenmiş uygarlıklardır. Nitekim bu bölgelerde yaygın olan efsaneler ve inançlar da birbiriyle bağlantılıdır. Yer yüzü neredeyse bu ırkın iyilik ve kötülüklerinin tezahürüyle dolup taşmıştır. Bu ırka ait en eski yazılı bir metin olan Avesta'da, ilk yerleşim alanlarının adı, Aryaların yurdu anlamına gelen "İranvece" olarak geçer. Ayrıca Avesta'da geçen "Ebriya" kelimesinin de bu ırk için kullanıldığı söylenmektedir. Her zaman bizim atalarımız Arya oldukları için övünmüşlerdi. Öyle ki Büyük Dariyus, Rüstem Nakşı yazıtında kendini Parsi, Parsi oğlu, Arai (Herya) ve Arya tohumundan sayar ve buna övünür. Ahameniş, bütün İran'a egemen olduğu dönemde bu memleketlerin hepsine verildikleri adın ne olduğu bilinmemektedir. Çünkü Ahameniş yazıtlarında, Ahameniş yönetiminde olan eyaletlerin ve farklı bölgelerin sadece kendi adları geçer ve bunların bütünü için bir ad kaydedilmez. Katiyen bu dönemde söz konusu bölgelerin

tamamına Aray'dan türeyen bir kelime kullanılmalıydı. Çünkü bu bölgelerin sakinleri kendilerine hep Arya denmiştir. Arya kelimesi bölge asillerinin isimlerinde de çok görülmüştür. Dünya üzerinde İran kelimesini de kaydeden en eski yazılı belge, M. Ö. III. yüzyılda yaşamış Yunan coğrafyacı Noston'a aittir. Noston'un kitabı bugüne ulaşmamıştır; ancak ünlü Yunan Coğrafyacısı Strabon ona istinaden "Aryana" kelimesini kaydetmiştir. Dolayısıyla en azı iki bin iki yüz yıl önce bu kelime yaygın olarak kullanılmaktaydı. Yani memleketimizin en eski adı işte bugün kullanılan ve bizim önerdiğimiz İran'mış. Bir ırk adı olarak İriya kelimesinden türeyen Abriryan ülke adı olmuştur. Bu ad, daha sonra zamanla Ebriyan ve Ayrar'a dönüşmüştür. Sasani döneminde İran, Eyran'a dönüşmüştür. Aynı zamanda Eran kelimesinin de kullanıldığı bilinmektedir. İşte bu yüzden Sasani kralları para ve yazıtlarında kendilerini İran ve Eran kralları olarak yazdırmışlardır. I. Sasani Şapur döneminden itibaren paralarda Eniran kelimesi de görülmeye başlar. Pehlevi dilinde "e" (ĭ) harfi tecziye (ayrılma) ve gayr anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla Eniran, İran'dan gayri, İran dışında demektir. Böylece paralarda kullanılan Eniran, Sasani krallarının İran dışında fethettikleri memleketleri kastetmektedir. Ayrıca Sasani döneminde İranlıların Şehri anlamına gelen İranşehir (İran diyarı ve ülkesi) de yaygındı. Hatta ülkenin tam ortasında olduğundan Irak için "Del-e İranşehir" (İranşehir'in Kalbi) adı kullanılmıştır. İranşehir kelimesi Firdevsi ve 5-6. yüzyıl şairleri de kullanmıştır. Dolayısıyla İranşehir, Sasani memleketinin tamamı demektir. Bu ad, Nuzhet-ül Gulub eserinin yazarı Hamdullah Mostofi Kazvini dönemine (8. H. Yüzyılın ortaları) değin, yani dört yüz yıl önceye kadar yaygındı. Hamdullah Mostofi, İran sınırlarını şu şekilde açıklamıştı: doğudan İndus Nehri, Kabul, Maverannehir ve Harezm, batıda Eran'dan (Kafkasya Ötesi) Roma sınırları ve Suriye'ye, kuzeyde Ermenistan, Rusya, Kıpçak Çölü ve Derbend, güneyde ise Mekke yolu üzerinde Necid Çölü ve Fars Körfezi. İşte bugün biz ve Avrupalıların kullandığı İran kelimesi, Sasani döneminde yaygın olan kelimeden türemiş ve İslamiyet sonrasında da hep kullanılmıştır. Firdevsi, İran, İranşehir ve İran-zemin kelimelerini kullanmıştır. Hatta Gaznevi şairlerinin şiirlerinde İranşehir ve İran kelimelerine rastlamaktayız; ayrıca bu şairlerin şiirlerinde dönemin padişahlarını, diyarın Hüsrevleri olarak nitelemişlerdir. Dolayısıyla Avrupalıların Yunan ve Roma tarihçilerinin alışkanlıklarını devam ettirerek ülkemiz için Pers veya benzeri adlar kullanmaları ne bilimsel olarak ne de kavram olarak mantığa uymuyor. Çünkü bu memleketin adı hiçbir tarihi dönemde Pers veya benzeri olmamıştır. Pers veya Pars bu memleketin sadece bir eyaleti olmuştur. Doğru olan da şudur ki bugün biz de bu kelimeyi Fars olarak telaffuz edelim. İşte Avrupa devletlerinden bu yanlış kavramı bırakmalarını istemek bizim hakkımızdır. Bununla birlikte bizim hep kullandığımız İran adını ve ona mensup olanları İranlı kavramlarını kullanmalarını istiyoruz. Allah'a şükürler olsun ki bu mübarek iş bu dönemde gerçekleşti ve eskiden Aray ırkının ilk memleketi olan bu diyar tarihi ve antik adıyla anılacak. Şimdi, İran tarihinin yararına yapılan bu önemli işin sonunda yapılması gereken şu ki biz de eski Sasani dönemine ait ve İran ediplerince kullanılmış olan bu adı önemseyelim ve bundan sonra onu İranşehir olarak yazalım ve söyleyelim. Bunu yaparak Sasani

ihtişamının hatırasını canlı tutmakla birlikte Erdeşir Babekan ve Enuşirvan'ın memleketini, onların andığı adla anmış olacağız. Umarım bu öneri, İran'ın azametini geçmişte ve gelecekte koruyanın tarafından da beğenilmiş ve kabul edilmiştir.⁶⁴¹

Said Nefisi'nin de ifade ettiği gibi İran adı iki nedenden dolayı seçildi: ilk olarak İran adı Arya ırkı ile ilişkiydi ve Rıza Şah devletindeki faşist zihniyet ve ideolojisi de bunu istiyordu. İkinci ise, İran kelimesi Avesta metni ile ilişkiliydi; yani mitolojik ve efsanevi bir mahiyete sahipti. Bu da Rıza Şah'ın İranlılık idealizmini besliyordu ve eski İrançılık ve Farsçılıkla da ilişkilendiriliyordu.

6 Sosyo-Ekonomi Açısından İran/Fars Kimliği İnşası Sürecinde Türk Meselesi

6.1 Ekonomik Fırsatların Eşitsiz Dağılımı

Rıza Han, iktidarı ele geçirmek istediği ilk yıllardan itibaren ülkenin siyasi yapısını bir merkeze bağlamak istemiştir (merkeziyetçi ideolojisine dayanarak). Ülkenin ekonomik yapısının oluşumunda da siyasi yapıda olduğu gibi merkeziyetçi bir politika izlemiştir. Merkezileştirme, dağıtma kavramının karşıtıdır. Dolayısıyla tam merkeziyetçi bir sistem, çoğulculuğu ve gücün (ekonomik, siyasi ve kültürel) dağıtılmasını istemez.

Ekonomik fırsatların adaletsiz (eşitsiz) dağılımı, kendini gelir ve servet dağılımında adaletsizlikte gösterir. Gelir ve servet dağılımında eşitlik, iş ve eğitim fırsatlarında eşitliği

⁶⁴¹ Nefisi, Said, “Azin Pes Heme Bayed Keşvere Ma ra be Name İran Beşnasend” (Bundan Sonra Her Kes Ülkeyi İran Olarak Belleyecektir), **İttılaat Gazetesi**, 31 Aralık 1934.

gerektirir.⁶⁴² Ekonominin sanayi, tarım ve hizmet olmak üzere üç önemli bölümü olduğundan, Pehlevi devletinin bu üç alanda ekonomik politikası, her üç alanda servet ve gelir dağılımında eşitsizliğe neden olmuştur. Azerbaycan’da ne sanayi ne de tarım ve hizmet alanlarında hiçbir zaman kurumsallaşmaya gidilmedi.⁶⁴³ Aksine, devletin ekonomi politikası sonucu Azerbaycan tarımı iflasa uğradı.

Pehlevi devletinin Tahran ve merkezi konumda olan bazı şehirlere daha çok önem vermesi ve bu şehirlere daha çok imkân ve fırsat sağlaması, çevrede kalan şehir ve köylerin yaşanacak çekiciliğini kaybettirdi. Dolayısıyla insanlar gelişen merkez şehirler hakkında bilgi edinince göç etmeye başladılar. Toplu ulaşım araçlarının gelişmesi ve yaygınlaşması bu göç hareketini hızlandırmıştır. Böylece Azerbaycan bölgesinden söz konusu merkezi konumdaki şehirlere yapılan göç, aslında çevre faktörleriyle birlikte bir politikanın ve projenin de sonucuydu.

Birinci Pehlevi döneminin ekonomik politikalarına baktığımızda, özellikle farklı bölgelere yapılması gereken harcamaların finansmanı açısından merkezi konumda olan ve Farsların yoğunlukta olduğu bölgeler Azerbaycan’a kıyasla hep önde olmuştur. Başka bir deyişle Azerbaycan söz konusu politikalarda dikkate alınmamıştı. Bu da tüccarları ve esnafı protestoya itmiştir (bu konu bölümün son kısmında daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır). Dolayısıyla Azerbaycan halkı ve tüccarlarından toplanan vergi, İran'ın merkezi bölgelerinin gelişmesi ve kalkınması için harcanıyordu.

⁶⁴² Leşkeri, Muhammed, “Temine Edalet ve Emkane Estefadeye Berabere Efrade Camee az Forsetha ber Asase Behbude Tozie Deramed” (Geliştirilmiş gelir dağılımına dayanarak toplumdaki insanlar için eşitlik ve fırsat eşitliği sağlanması), **Rahbord**, Sayı: 25, Bahar 2011, s. 150.

⁶⁴³ Ghavam Meleki, Hamidreza ve Rashidi, Muhammed Mehdi, “Revendhaye Mohacerete Daheli ve Oleviyethaye Siyasete Cemiyetiye İran” (İç göç eğilimleri ve İran'ın nüfus politikası öncelikleri), **Siyasal Bilimler Uzmanlık Dergisi**, Yıl: 14, Sayı: 42, 2018, s. 36.

Doğrudan adil gelir ve servet dağılımıyla ilişkili olan eğitim ve bilimsel çalışmalar alanında, Tahran Üniversitesi'nin kurulması bilimsel ve kültürel çalışmaların da Tahran'a yoğunlaşmaya odaklanan ilk girişimdir. Bilim ve eğitim alanında söz konusu merkeziyetçi yaklaşım, Azerbaycan Demokratik Fırkası'nın Tebriz Üniversitesi'ni kurduğu 1946 yılında kadar devam etti. Pehlevi döneminde İran'daki bilimsel-kültürel merkeziyetçilik, Azerbaycan seçkinlerinin Tahran'a çekilmesinde önemli bir rol oynadı.

6.2 Azerbaycan Bölgesinde Ekonomik Kurumların Oluşmaması

Kurumlar, toplumda oynanan oyunların kurallarıdır. Bununla birlikte kurumlar, insanlar tarafından kurulur ve insanların birbirleri ile etkileşimlerini tanımlar ve düzenler. Ayrıca kurumlar, alışılarak kurumsallaşan süreçlerin bir sonucudur. Kurumlar, tarihsel bir süreçte oluşturulur, tarih sürecinde yörüngeleri ve dönüm noktalarını temsil eder.⁶⁴⁴ Kalkınma kurumlarının kurulması içedönük ve uzun vadeli bir süreçtir ve yalnızca bu kurumların var olma potansiyeline sahip olan toplumlarda hayatına devam ettirebilirler. Yani dış baskılarla ve kısa vadede bir sonuca ulaşmaları mümkün değildir. Bu bölüm, birinci Pehlevi döneminde kurulan sanayi, tarım ve hizmet olmak üzere üç ekonomik alanı incelemektedir.

On dokuzuncu yüzyılda İran'da reform, modernizasyon, askeri ve sanayi yapıların takviyesi yönünde birtakım girişimlerin yapılmaya çalışıldığı bilinmektedir. Ancak bu çalışmalar, Emir Kabir'in öldürülmesiyle durduruldu. Meşrutiyet Devrimi'nin meydana gelmesiyle birlikte, toplumda, o zamana kadar İran'da tarihsel ve politik bir geçmişi olmayan ortam ve koşullar sağlandı. Meşrutiyet ilkelerinde her ne kadar tarım, sanayi ve

⁶⁴⁴ Ghaffari, Masood ve Radmehr, Muhammed, “Nehadgerayi der Tosee ve Çeraiye Sogute Nezame Pehlevi” (Gelişme Sürecinde Kurumsalcılık ve Pahlavi Sisteminin Düşüş Nedeni), **Siyaset dergisi, Siyasal Bilimler ve Hukuk Fakültesi Dergisi**, dönem 47, Sayı: 4 Kış 2017, s. 971.

ticaret ve halkın geçim kaynaklarının iyileştirilmesine yönelik açıkça yer verilmiş olsa ve her ne kadar bu hareketin ve devrim ortaya çıkmasında İran'ın ulusal ekonomisinin modern sömürge dünyasında çöküşü halkın ayaklanmasında etkisi olsa da devrim sonrasında en az dikkat edilen ve reforma tabi tutulan alan ekonomi oldu. Meşrutiyet Devrimi'nden sonra, İran ekonomisi kötüleşmeye devam etti. İ ve dış siyasi rekabetlerinin ardından Meşrutiyet Devrimi sonrasında ülkede büyük ekonomik krizler yaşandı. Meşrutiyet Meclisi'nin geçici ekonomik planları ve programları da pratikte işe yaramadı ve sağlam bir ekonomik yapı oluřturulamadı⁶⁴⁵.

Rıza Han, iktidarı ele geçirmeye yöneldiği ilk yıllardan itibaren ülkede merkeziyet bir siyasi yapı inşa etmeyi çalıştığı gibi ekonomik yapıda da merkeziyet politika izlemiştir. Ekonomik yapıda söz konusu merkeziyetliğin sonucunca Pehlevi devleti ülke ekonomisinin çeşitli sektörlerini örgütleme girişimi oldu. Böyle bir merkeziyetliğin oluşturulması için birtakım kurumlar ve bazı araçların sağlanması gerekiyordu. Ancak söz konusu kurumsallaşma da çok maliyetli bir işti. Bu nedenle, söz konusu masrafların karşılanması, devletin önceliği haline geldi.⁶⁴⁶ Gelecek kısımlarda Pehlevi devletinin ekonomik politikaları ve kurumsal düzenlemelerde Azerbaycan'ın payını inceleyeceğiz.

6.3 Sanayi Alanında Kurumsallaşma ve Azerbaycan'ın Payı

Birinci Pehlevi döneminde Almanya'nın ulusal ekonomik modeli örnek alındı ve ülkenin sanayileşmesi ve yerli sanayinin korunması, devlet programlarının ana odağı olarak

⁶⁴⁵ Eyvazi, Muhammed Rehim ve Ghasemi, Behzad, “Cameeşenasi Siyasi- Tarihiye İran-e Moaser der Gelemroe Egtesad” (Ekonomi çerçevesinde ağdaş İran'ın Tarihsel-Siyasal Sosyolojisi), **Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 62, Bahar, 2015, s. 66.

⁶⁴⁶ Shojai Divkelani, Seyit Hasan, “Sazmandehiye Egtesade Tecariye İran der Esre Pehleviye Evvel” (İran'ın Ticari Ekonomisini Birinci Pehlevi ağında Düzenlemek), **İslam'dan Sonra İran Tarihnamesi Bilimsel- Araştırma Dergisi**, Yıl; 8, sayı; 14, Bahar ve Yaz 2017), s. 97

tanımlandı. Ayrıca, yerli sanayiye özel dikkat gösterildi ve İran mallarını tanıtmak için çok reklam yapıldı. Bu çalışmalar, daha yeni kurulmuş olan makine endüstrisini destekledi.⁶⁴⁷

Söz konusu sanayileşme sürecinde tüketim malları üretme stratejisi benimsendi. Bu stratejinin, ithalatın alternatifi olarak uygulanmaya başladığını söylemek mümkündür. Ancak bu tür bir sanayileşme stratejisi genellikle hazır tüketim malları başta olmak üzere ithalatta sorun yaşayan ülkeler ve durum için uygulanır. Bu durum İran için de geçerliydi. İran'ın ithalat istatistiklerinin 1929-1931 yılları arasında karşılaştırıldığında, tüketim malları ithalatında önemli ölçüde azalma yaşandığı gözlemlenmektedir. İşte bu şartlar altında, ithalat stratejisine alternatif olarak tüketim mallarının üretimi uygulanmaya başlandı ve ülkede şeker, çay ve her türlü kumaş başta olmak üzere yüksek tüketimi olan maddeler üretilmeye başladı. Böyle bir zorunluluğun ortaya çıkmasının ardından, 1930 yılından bu yana, ülkenin siyasi ve ekonomik rejimleri ve seçkinleri, bu stratejiyle sanayileşmeyi vurguladı.⁶⁴⁸

Sonuç olarak, söz konusu dönemde sarf edilen çabalar sonucu çimento, şeker, şeker pancarı, billur, demir, çelik ve demiryolu endüstrisi fabrikaları açıldı ve piyasaya sürüldü. Kurulan fabrikaların coğrafi dağılımına baktığımızda, Azerbaycan'ın devlet yatırımlarının küçük bir payına sahip olduğunu görmekteyiz. Nitekim Azerbaycan kentlerinde (Tabriz, Urmiye, Miandoab ve Marağə) 1931-1941 yılları arasında 20 yeni fabrika kurulduğunu

⁶⁴⁷ Vashmeh, Ali ve diğ. “Siyasethaye Egtesadiye Holumete Pehleviye Dovom der Zeminaye Senet ba Tekid ber Revabete İran ve Alman az 1961 ta 1978” (1961'den 1978'e kadar İran-Almanya ilişkilerine vurgu yapan ikinci Pahlavi hükümetinin sanayi üzerindeki ekonomik politikaları) **Tarihsel Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 35, Sonbahar 2017, s. 68.

⁶⁴⁸ Shojai Divkelani, a.g.m., s. 120.

görmekteyiz. Ancak bunların sadece ikisi doğrudan devlet fonu ile kurulduğu bilinmektedir⁶⁴⁹. Tablo 5, bu fabrikaların coğrafi dağılımını göstermektedir.

Tablo 5. I. Pehlevi Döneminde Açılan Fabrikaların Coğrafi Dağılımı⁶⁵⁰

Kuruluş Yılı	Bölge Adı	Fabrika Adı
1926	Mazenderan	Testere Fabrikası
1929	Kazvin	Yün Fabrikası
1931	Kehrizek	Pancar Şekeri Fabrikası
1932	Kerec	Pancar Şeker Fabrikası
1934	Reşt	Çuval Dokuma
1934	Novşehir	İpek Dokuma Fabrikası
1937	Tahran	İran Tütün Ürünleri (Dohaniyat) Fabrikası
1937	Kerec	Demir Döküm Fabrikası
1938	Erak	Şahzend Pancar Şeker Fabrikası
1939	Tahran	Billur Fabrikası

Tabi ki, ilk Pehlevi döneminde, yabancı sermayenin yüksek baskısı, egemen sınıfın ve sömürge bağımlısı devletin ekonomik politikası nedeniyle, halkın ihtiyaçları doğrultusunda sanayinin büyüme şansı yoktu. Bu dönemde büyümekte olan şey ise ülkenin kuzeyindeki hafif sanayinin bir bölümüydü. Bunlar teknik olarak yurtdışına bağımlı kaldıkça önemsenmedi. İran'da faaliyet gösteren 250 küçük fabrika ve işyeri, şeker, tekstil, kibrit ve sigara gibi tüketim malları ürettiyordu. Bu fabrikaların çoğu devlet sermayesi ile kuruldu. Bu durum, söz konusu dönemde İran'ın ticari sermayesinin, sanayi sermayesine doğru gelişemediğini göstermektedir.

6.4 Tarım Alanında Kurumsallaşma ve Azerbaycan'ın Payı

İran'ın tarım ekonomisindeki üretim tarzı, İran ekonomisinin küresel sermaye piyasası sistemine entegre edilmesinden önceki yüzyıllar boyunca iaşeye dayanıyordu. İaşe

⁶⁴⁹ Zare Şahmersi, Perviz, “Azerbaycan der Zamane Reza Şah” (Rıza Şah Döneminde Azerbaycan), <http://cutting-edges.ru/fa/16422مقاله/ذرباجان-در-دوره-رضا-اهم>, 2009. Erişim tarihi: Mart 2019.

⁶⁵⁰ https://mashruteh.org/wiki/index.php?title=کارخانه‌های_دولت_شاهنشاهی_ایران, erişim tarihi: Mart 2019.

tarımında üretimin amacı, günlük tüketim, yerel pazarların ihtiyacının karşılanması ve diğer malların satın alınmasıydı. Ancak bu üretim tarzı, Kaçar devleti döneminden itibaren ve İran ekonomisinin kapitalist dünya sisteminin pazarlarıyla bütünleşmesi sonucu değişmeye başladı. Bu değişimin sonucu, İran tarımsal üretiminde yeni bir yöntem gelişti. "Ticari tarım" olarak adlandırılan yeni yöntemin amacı ise endüstrinin ihtiyaçlarını karşılayacak tarımsal hammaddelerin tedarik edilmesi ve sunulmasıydı.

Bu yeni üretim tarzında, üretimin amacı dünya pazarlarına hammadde ve ürün ihracatı yapmak değil, yeni gelişmeye başlamış yerli sanayi için hammadde üretmektir. Bu şartlar altında, nispeten uzun bir süre geçmesine rağmen ülke sanayisini besleyen pancar, çay, pamuk ve tütün gibi tarım ürünlerinde sadece pamuk ve tütün ticari üretimden endüstriyel üretime geçmeyi başarmıştı. Böylece ülkede ilk kez Endüstriyel tarım olan üçüncü nesil tarımsal üretim ortaya çıkmış oldu.⁶⁵¹

Sanayileşme, aманla tarımsal üretimin bir kısmını sanayinin ihtiyacına bağımlı kıldı. Tarım ürünlerinin pazarın ihtiyaçlarına bağılı olması, ürünlerin bileşimi ve miktarı, mülkiyet biçimleri, ülkenin farklı bölgelerinin belirli ürünlerin yetiştirilmesinde uzmanlaşması ve tarımsal iş bölümü, birtakım kökten değişimleri meydana getirdi. Yeni sanayileşme planının tarımsal ilerleyiş üzerinde doğrudan ve dolaylı bir etkisi oldu; çünkü sanayide kullanılan hammaddeler tarımda üretiliyordu. Sonuç itibariyle ekonomik durgunluk ve dünya piyasalarında meydana gelen ekonomik krizlerde alıcısı olmayan tarım ürünleri, ülke içinde tüketildi ve sürekli tüketici pazarı kazandı.⁶⁵²

⁶⁵¹ Shojai Divkelani, a.g.m., s. 116.

⁶⁵² Gholami, Shahram, "Nezame Egtesadiye Cehani ve Senetisaziye Caygoziniye Varedat der Doreye Reza Şah" (Dünya Ekonomik Sistemi ve Rıza Şah Döneminde Alternatif sanayileşme: Amaçlar ve Sonuçlar), **Tarihsel Araştırmalar**, Dönem: 6, Sayı: 1, Bahar veYaz 2014, s. 98.

Tekstil endüstrisinin kurulması ve İran demiryolu ağının genişletilmesi, İran'da pek çok endüstriyel tarım ürünlerinin özel olarak yetiştirilmesine zemin hazırladı. Örneğin, Mazandaran'da (Rıza Şah'ın doğduğu il) endüstriyel gelişme, bölgede pamuk yetiştiriciliğinin ana etkenlerinden biri haline geldi. Sanayiye bağımlılığı nedeniyle pamuk, kendisini modern tarım ve ticaret koşullarına hızla adapte eden ilk üründü ve kapitalist ilişkilerin İran tarımında yaygınlaşmasına etkili oldu; özellikle de Gorgan gibi yeni imar edilmiş bölgelerde pamuk üretimi, kolayca büyük miktarlarda sermayeleri çekebiliyordu. Diğer taraftan çok sayıda şeker pancarı fabrikasının varlığı, İran'da daha önce yaygın olmayan şeker pancarı ekimini çok geliştirdi. Şeker pancarı üretiminin gelişmesi ve şeker değirmenlerinin kurulması, kademeli olarak köylerin ekonomik ve sosyal koşulları üzerinde istikrarlı bir etki bıraktı. İlk olarak, pancarın tarladan fabrikaya taşınması için halkın da yardımıyla fabrikaların etrafında yollar yapıldı. Bu fabrikaların çoğu, üretim dışında birçok sosyal etkinliğin yapıldığı kutuplar haline geldi. Dolayısıyla fabrikaların çevresinde yerleşim yerleri/şehircikler oluşmaya başladı. Bununla birlikte, özellikle bazı bölgelerde pancar şekeri fabrikalarının kurulması, göçebe toplulukların yerleşmesine yol açtı.⁶⁵³

Sanayinin ihtiyaç duyduğu hammaddeyi üretmek amacıyla geliştirilen endüstriyel tarım, ülkedeki sanayi politikasının uygulandığı kadar kısa bir ömre sahipti. Devletin, 1937'dan bu yana sanayi politikasının uygulanmasına devam etme konusundaki isteksizliği, birinci Pehlevi devletinin endüstriyel tarımı geliştirme gerekliliğini otomatik olarak kaldırdı. 1935, 1938 ve 1939 yıllarında İran ve Nazi Almanya'sı arasındaki gizli ticari protokoller imzalanmıştı. Bu protokollere göre İran, Alman sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri, özellikle de tarımsal hammaddeleri tedarik etmekle mükellef olmuştu. Bu

⁶⁵³ a.g.m., s. 99-100.

anlaşmalar sonucunda, başlangıçta sanayileşme politikası ve daha sonra endüstriyel tarım uygulamaları devletin ekonomik yönetim önceliğinden çıkarıldı.⁶⁵⁴

İran'da yeni kurulan sanayinin merkezi bölgelere odaklanması ve aynı zamanda tarımsal üretim tarzının sanayi ihtiyaçlarına bağımlı hale getirilmesi sonucunda, Azerbaycan, bölge olarak tarımsal kurumsallaşmanın dışında bırakıldı. Birinci Pehlevi döneminde kurulan endüstrilerin çoğı İran'ın merkezi bölgelerinde yer aldığı ve tarım ürünleri de bu endüstrilere yönelik üretildiğı için, geleneksel olarak İran'ın başlıca tarım merkezlerinden biri olan Azerbaycan bölgesinin tarım sektörü gerilemeye başladı. Ayrıca bu dönmede ülkede kara ve demiryolu taşımacılığı sisteminin çok eski ve kullanılmaz olduğı için coğrafi mesafe faktörü Azerbaycan tarımsal üretiminin marjinalleşmesinde önemli bir rol oynadı. Azerbaycan, sanayi ve tarım sektöründe olduğı gibi diğerk ekonomik sektörlerden de mahrum bırakıldı. Fars/İran kimliğı ile doğrudan ilişkisi olan bu sektörlerin biri turizmdir. Fars/İran kimliğinin temelini veya çekirdek düşüncesini antik İran uygarlığına dayanan milliyetçi ideoloji oluşturuyordu; Dolayısıyla turizm sektöründe antik İran'ın sembolleri gibi tanımlanan İsfahan ve Şiraz gibi şehirlerin ön plana çıkarılması hayati öneme sahipti. Bu bağlamda, Rıza Şah döneminde, turizm işlerinin organizasyonu ve sözde antik İran uygarlığını turistlere tanıtımının yapılması için bir kurumun kurulması söz konusu oldu.⁶⁵⁵ Ayrıca bu sektörde çalışacak olanlar için birtakım olanaklar da sağılandı. Başlangıçta İsfahan ve daha sonra Şiraz, devlet tarafından değıerlendirilerek çeşitli planlar uygulandı. Nitekim turizmin gelişmesi için illerde, il merkezlerinde ve söz konusu

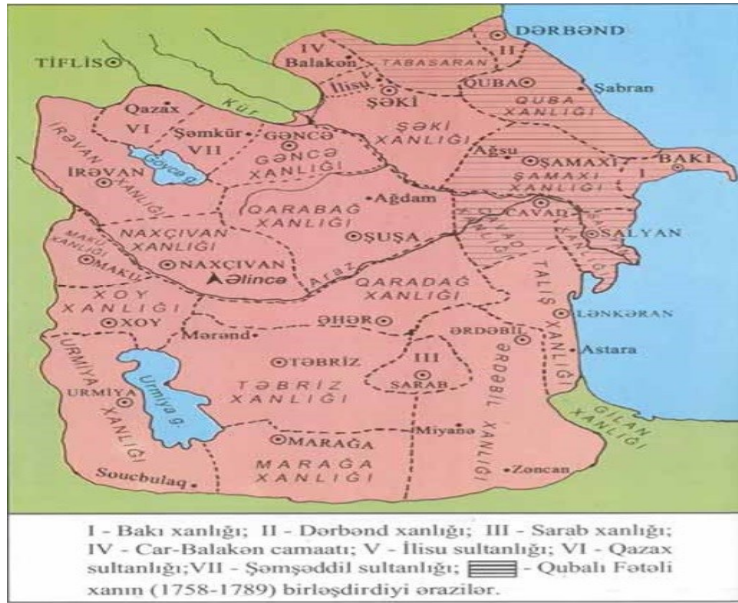
⁶⁵⁴ Shojai Divkelani, a.g.m., s.138.

⁶⁵⁵ Bakhtiyari, Sümeyye vd., “Berresiye Tesire Saht ve Teshihe Rahha ve Mehverhaye Ertebatiye Esfehan ber Toseeye Senete Gerdeşgeriye Doreye Pehlevi 1925-1979” (İsfahan Yolları ve İletişim Eksenlerinin İnşası ve Düzleştirilmesinin Pehlevi Turizm Endüstrisinin Gelişimine Etkisi (1925-1979)), **Gencine-i Esnad Dergisi**, Yıl : 26, İkinci Defter, Yaz 2016, s. 10.

illeri komşu illere bağlayan yollar, demiryolları ve hava yolları iyileştirildi. Bu projelerin uygulanması, bu iki şehirde yerli ve yabancı turizm endüstrisinin gelişmesine yol açtı.⁶⁵⁶

6.5 Azerbaycan Coğrafyasını Kısıtlamayı Hedefleyen Yeni İdari-Siyasi Bölümler

Kaçar Hanedanı döneminde (1796-1925), Memalik-e Mehruse'nin sınırları birçok değişikliğe uğradı. Bu dönemde, sınırların genişlemesi açısından iki ayrı aşama vardır: Kaçar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han dönemi ile ilgili olan ilk aşama, ülke sınırlarının genişlediğini görmekteyiz. Bu hanedanlığın son dönemine denk gelen ikinci aşamada ise hanedanlık sınırları ve toprakları daralmaya başlar. İlk başta bir bütün olarak Kaçar devletinin egemenliğinde olan büyük Azerbaycan coğrafyası, kuzeyden Derbend'de, güneyden Hamadan'a, doğudan Hazar Denizi'ne ve batıdan Osmanlı imparatorluğunun sınırlarıyla çevrelenmişti. Şekil 13, 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan coğrafyasını göstermektedir.

Şekil 13. 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan coğrafyası⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ A.g.e., s. 29.

İran ve Rusya'nın merkezi devletleri her zaman Azerbaycan'a açgözlülükle yaklaşmışlardır. Bu hırs ve açgözlülük Kaçar döneminde İran ve Rus savaşlarının temel nedeniydi. İşte ilk İran-Rus savaşı da bu hırsın sonucuydu. Bu savaşlar, 19. yüzyıl boyunca Azerbaycan'ın siyasi coğrafyasını çarpıcı biçimde değiştirdi. Nitekim ilk İran (Kaçar Devleti)-Rus savaşı da Azerbaycan üzerinde meydana geldi ve Gülistan Antlaşması'yla sona erdi (24 Eylül 1813). Bu anlaşmaya göre, Bakü, Karabağ, Gence, Goba, Şeki, Şirvan ve Lenkeran gibi Azerbaycan'ın bazı bölgeleri Rusya'ya devredildi. Gülistan anlaşması, Azerbaycan milleti ve coğrafyasının kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölünmesine yol açtı. İkinci Rus-İran (Kaçar Devleti) savaşı (1862-1826) ise Tebriz'in Ruslar tarafından işgaline yol açtı. Kaçar devletinin Ruslardan yenilgisini takiben, 10 Şubat 1828'de, Türkmençay Antlaşması imzalandı ve Nahcivan, Ordubad ve Erivan'ın gibi bölgeler Ruslara devredildi ve Azerbaycan'ın kuzey ve güney kısımlarına bölünmesi resmen kabul edildi.⁶⁵⁸

Güney Azerbaycan, bir bütün olarak Kaçar devletinin devletin 5 hükümranlığından biri olarak hayatına devam ettirdi. Nasirettin Şah döneminde bu bölgelere eyalet adı verilince Azerbaycan Hükümranlığı da Azerbaycan Eyaleti olarak adlandırıldı. Meşrutiyet Hareketinden sonra kurulan ilk meclis döneminde, yani 1906 yılında “Eyalet ve Velayet Teşkilatları Kanunu” kabul edildi. Bu kanunun ilk maddesinde “Memalik-i Mehruse-yi İran” adının yerine “Memleket-i Mehruse-yi İran” yerleştirilmişti.⁶⁵⁹ Yani, asırlar sonra İran, birkaç kopuk memleketin yarım yamalak birleşiminden, bütün olacak bir memlekete dönüşmüştü. İşte bu ad değişimi, meşrutiyetin politik çizgisini belirlerken, aynı dönemde

⁶⁵⁷ Piriye, a.g.m., s. 77.

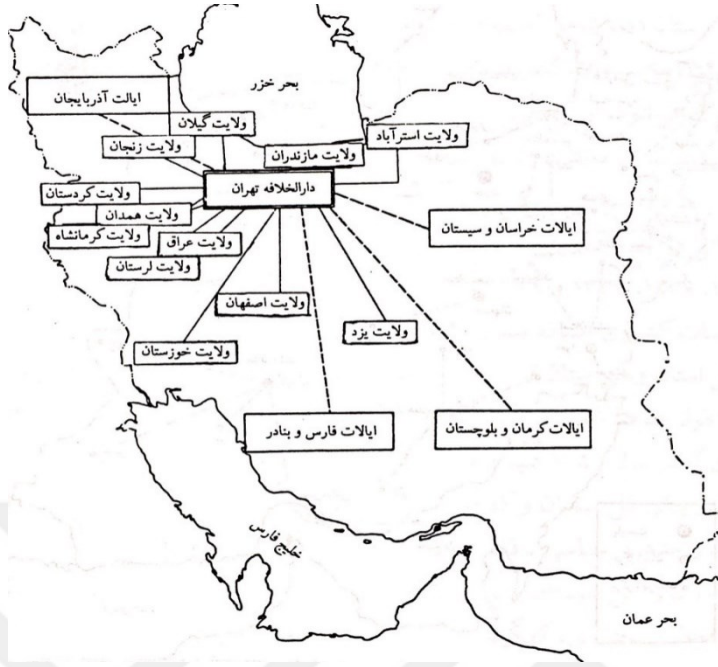
⁶⁵⁸ A.g.e., s. 52.

⁶⁵⁹ Nohehkan, Hamed, “Meyarate Tegsimate Keşveri der Zamane Pehlevi” (Pehlevi döneminde ülke bölünmelerinin kriterleri), **Kherdname**, Yıl: 4, sayı 9, 2012, s. 115.

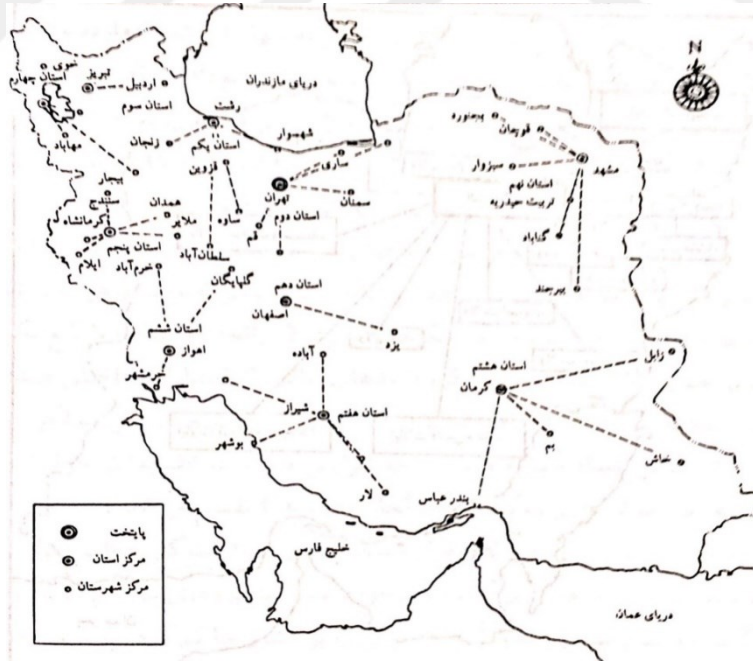
uygulanan siyasi-idari bölümler de bu hareketin amacını göstermektedir: Ulus inşası veya tek kültür, tek bayrak ve tek dile sahip olan bir bütün ulusun yaratılması.

Eyalet ve velayet kavramları söz konusu kanunun ikinci maddesinde tanımlanmış ve Azerbaycan, Kirman ve Beluçistan, Fars ve Benadir (Limanlar), Horasan ve Sistan olmak üzere 4 eyaletin adları belirtilmiştir.⁶⁶⁰ Bu kanuna göre Zencan, Erak, Hamadan ve Gilan'ın bazı kısımları Azerbaycan eyaletinden ayırarak özerk velayetler olarak tanımlanmıştı. Genel olarak bu kanundaki velayetler şöyleydi: Esterabat, Mazendaran, Gilan, Zencan, Kürdistan, Luristan, Kirmanşah, Hemedan, İsfahan, Yezd, Huzistan ve Irak (Erak). Şekil 14., Meşrutiyet döneminde yapılan ilk siyasi-idari bölümlerin haritasını göstermektedir.

⁶⁶⁰ **Edareye Tegsimat Keşveri: Tegsimat Keşveriye Comhuriye Eslamiye İran (Siyasi Bölünmeler Bürosu, İran İslam Cumhuriyeti'nin ülke bölünmeleri)**, Tahran: İçişleri Bakanlığı, 1992, s. 1.

Şekil 14. Meşrutiyet döneminde yapılan ilk siyasi-idari bölümler (1906)⁶⁶¹

Şekil 15. 1937 Kanununa Göre İran İdari-Siyasi Bölümleri⁶⁶²

⁶⁶¹ Hafezniya, a.g.e., s. 383.

⁶⁶² A.g.e., s. 384.

Kaçar hanedanlığının çöküşü ve Pehlevi hanedanlığının iktidarı ele geçirmesiyle ülke siyaseti de kökten değişti. 7 Kasım 1937 tarihine kadar Ülke İdari-Siyasi Bölümler/teşkilatlar Kanunu çıkarılarak mahalli idareler ve hükümet teşkilatlarının (fermandarlıklar ve Bahştariler) görevleri belirlendi. 9 Ocak 1938 tarihinde ise Ülke İdari-Siyasi Bölümler/Teşkilatlar Kanunu değiştirilmiştir. Bu kanunun 1. Maddesi uyarınca İran ülkesi, şekil 15.'de gösterildiği gibi 10 Ostan (il) ve 49 Şehristan'a (ilçe) bölündü. Bu değişikliğe göre her Ostan birkaç Bahş'tan (bölge) ve her Bahş da birkaç Dehestan'dan oluşuyordu. Dehestan olarak adlandırılan bölümler ise kasaba ve köylerden oluşmaktaydı. Söz konusu kanunun 2. Maddesinde ülkede ostanlar ve şehristanları şu şekilde sıralamıştır:

- Zencan, Kazvin, Save, Sultanabat (Erak), Reşt, Şahsavar (Tonekabon) şehristanlarından oluşan 1. Ostan
- Kum, Kaşan, Tahran, Semnan, Sâri ve Gürgen şehristanlarından oluşan 2. Ostan
- Erdebil ve Tebriz şehristanlarından oluşan 3. Ostan
- Hoy, Rızaiye (Urmiye), Mahabat, Merağ ve Bicar şehristanlarından oluşan 4. Ostan
- İlam, Şahabat, Kirmanşah, Senendec, Melayir ve Hemedan şehristanlarından oluşan 5. Ostan
- Hurremabat, Gülpaygan, Ehvaz ve Hurremşehir şehristanlarından oluşan 6. Ostan
- Abade, Buşehr, Behbahan, Şiraz, Fesa ve Lar şehristanlarından oluşan 7. Ostan
- Kirman, Bem, Bender Abbas, Haş ve Zabul şehristanlarından oluşan 8. Ostan
- Bircend, Türbet Haydariye, Meşhet, Koçan, Bocnurd, Günabat ve Sebzevar şehristanlarından oluşan 9. Ostan
- İsfahan ve Yezd şehristanlarından oluşan 10. Ostan⁶⁶³

Ayrıca, Rıza Şah döneminde Azerbaycan isminin ülkenin idari-siyasi teşkilat/bölümlerinden çıkarıldığı ve Azerbaycan'ın çeşitli bölgeleri yeni Ostan yapılarına dahil edildiğini görmekteyiz. Rıza Şah'ın tahttan indirilmesi ve oğlu Muhammed Rıza'nın İran şahı olarak tahta geçmesiyle, tekrar ülkede siyasi ve idari bölümlerde yeni

⁶⁶³A.g.e., s. 382-384.

düzenlemeler yapılmaya çalışıldı. 1946 yılında dönemin siyasi süreçlerinden etkilenecek 3. Ve 4. Ostanlar birleştirilerek Azerbaycan adında yeni bir ostan oluşturuldu. Ancak Muhammed Rıza Şah, siyasi istikrarı sağladıktan ve diktatörlüğünü tespit ettikten sonra 1951 yılında tekrar Azerbaycan Ostanını doğu ve batı Azerbaycan olmak üzere iki Ostana böldü. Azerbaycan'ın bölünmesine yönelik son adım, Erdebil adında yeni bir Ostanın oluşturma planıydı. 1993 yılında Doğ Azerbaycan Ostanı ikiye ayrılarak doğu kısmı Erdebil olarak adlandırıldı. Meşrutiyet devrimi sonrasında kurulan devlet döneminden günümüze değin süreçte her geçen gün Azerbaycan coğrafyası küçültülmüştür. Günümüzde ise Doğu ve Batı Azerbaycan olmak üzere iki Ostan Azerbaycan adını taşımaktadır.

Bütün siyasi sistemi ilgilendiren söz konusu idari ve siyasi bölümlerinin temel işlevi, muhtaç Ostanlara hizmet ve imkân sağlamak, devlet egemenliği sağlamlaştırmak ve hukukun üstünlüğünü en küçük siyasi faaliyet seviyesine kadar kolaylaştırmaktır. Ancak, açıkça görüldüğü gibi söz konusu bölümler ilk etapta etnik grupların karıştırılmasını hedefliyordu. Bunun amacı ise, Fars olmayan etnik grupların asimilasyonu ve Fars kimliği temelinde yeni bir ulusun inşasıydı.

6.6 Azerbaycanlıların Tahran ve Fars Bölgelerine Göçünün Kolaylaştırılması

Çok uluslu bir ülkede etnik azınlıkların asimilasyonu için uygulanan en önemli stratejilerden biri, azınlık konumunda olan halkı anavatanlarından egemen etniğin yoğunlukta olduğu bölgelere göç ettirmektir; bunun için devletler, olanaklar sağlar ve potansiyel oluşturur. Genel olarak göç, göçmenlerin ata yurduna bağlılık hissini ve mekânsal aidiyetini azaltır. Anayurttan böyle bir kopuş, özellikle ikinci ve üçüncü kuşak göçmen gruplarda daha belirgindir. Öte yandan bu göçmen gruplar, merkez (egemen ulusun coğrafyası) ve çevreyi (azınlık ulusların coğrafyası) birbirine bağlar. Bu bağlar kendi ve

öteki arasındaki sınırları zayıflatır ve egemen olmayan milliyetlerin asimile olmalarını kolaylaştırır. Bu nedenlerden dolayı, göç faktörü Pehlevi devleti tarafından kullanılmıştır.

İç göç, genel olarak bölgelerin ekonomik fırsatları ve imkânlarının eşitsizliğinden, egemen sistemin idari-siyasi ve kültürel merkeziyetçi politikalarından kaynaklanmaktadır. Bir süreç olarak göç, kısmen bölgelerin yerel özelliklerinden kaynaklanan zorluklardan ve kısmen de kent merkezlerinde sağlanan iş olanakları, eğitim ve sağlık hizmetlerinden kaynaklanıyor olabilir. Köylü ve hatta bazen kent aileleri gelir düzeylerini yükseltmek ve de şehirlerde bulunan iş ve sosyal fırsatlarına ve geçim olanaklarına hızlı bir şekilde ulaşmak amacıyla şehirlere göç etmek isterler. Bu aileler genellikle bu göreceli sosyal refaha ulaştıktan sonra sonsuza dek bu merkezlerde kalırlar.⁶⁶⁴ Azerbaycan'dan Tahran'a ve ülkenin diğer merkezi bölgelerine yaşanan göçü kolaylaştıran en önemli faktörler aşağıda verilmiştir:

6.6.1 Siyasi-İdari Merkeziyetçilik

İran'da merkeziyetçi devlet sisteminin tarihi, meşrutiyet dönemine dayanıyor. Bu dönemde Fransa'dan etkilenen meşrutiyet anayasası da İran için tek tip bir devlet sistemini ön görüyordu. Rıza Han döneminde ise öngörülen bu sisteme siyasi-idari ve merkeziyetçilik özelliği de eklenmiştir.⁶⁶⁵

Siyasi-idari ve yürütmede merkezileşme sonucu, bakanlıklar ve kurumlar dahil olmak üzere tüm devlet idareleri Tahran'a toplandı. Bu tür siyasi sistemde, tüm bölgelerin mikro ve makro düzeyde bütün işleri merkeze bağlandı ve bölgelere yerel anlamda hiçbir yetki bırakılmadı. Petrol gelirleri merkeziyetçiliği daha da hızlandırıp ağırlaştırdı.

⁶⁶⁴ Ghavam Meleki ve Rashidi, a.g.e., s. 26.

⁶⁶⁵ Hafezniya, a.g.e., s. 259.

Dolayısıyla Azerbaycan başta olmak üzere İran'ın çeşitli bölgelerinden merkezi kentlere ve özellikle petrol gelirinin yoğunlaştığı Tahran'a büyük göç dalgası başladı.

Tablo 6. 1919-1926 yılları Arasında Petrol geliri ve İhracatından Elde Edilen Değer⁶⁶⁶

1305	1304	1303	1302	1301	1300	1299	1298	Yıl
1/40	1/05	0/83	0/41	0/53	0/53	0/59	0/47	Petrol geliri (milyon lira)
13/43	12/53	12/30	8/11	7/73	6/54	6/89	7/24	Petrol ihracatı değeri (milyon lira)
10/42	8/10	6/75	5/05	6/85	9/02	5/57	6/49	Petrol ihracatının yüzdesi olarak petrol geliri

İlk petrol kuyusunun kazıldığı 1909 yılından itibaren 1925 yılına kadar olan süreçte, devletin petrol gelirine bağlanmasının zemini hazırlandı. İşte bu süreçte, devlet petrole bağlanarak toplumdan bağımsızlaşma zihniyeti de gelişti ve siyasi iktidar bu şekilde kendini tespit edildi. Tablo 6.'de gösterildiği gibi söz konusu dönemde petrol gelirleri 0,47 milyon liradan 1,40 milyon liraya yükselmişti. Ayrıca petrol ihracatının toplam değeri 1919 yılında 1,24 milyon lira iken 1926 yılında 13,43 milyon liraya yükseldiği gözlemlenmektedir.

6.6.2 Bölgelerin Ekonomik Güç ve Fırsat Eşitsizliği

Stark ve Wang gibi uzmanlar göçün bir tesadüfi davranış olmadığı ve dışlanmışlığa bir cevap olduğuna inanıyorlar. Ancak, sadece bazı yoksunlukların varlığı da göçe neden oluşturmaz. Bu nedenle, göç etme kararındaki yoksunluk kriterinin etkisini tartışmak ve araştırmak gerekir. Diğer koşulların eşit olduğu bir durumda, daha az değeri olan hedeflerin

⁶⁶⁶ Katuziyan, Muhammed Ali, (2002), **Egtesade Siyasiye İran (İran'ın Siyasal Ekonomisi)**, çev. Muhammed Reza Nefisi ve Kambiz Azizi, Tahran: Neşr-i Merkez, s. 137.

yoksun bırakılması, göç etme kararını etkiler. Netice itibariyle göç göreceli yoksunluğa verilen son cevaptır.⁶⁶⁷

Pehlevi devletinin Tahran'a ve diğer bazı büyük şehirlere sağladığı olanaklar dolayısıyla köyler ve küçük kasabalar, sakinleri için çekiciliğini kaybetti. Merkez şehirleri hakkında bilgi ve farkındalık arttıkça ve ulaşım (toplu taşıtlar ve yollar) her geçen gün kolaylaşınca, memleketini terk edip büyükşehirlere göç eden insanların da oranı artmıştır. Bu nedenle, göç eğilimleri, çevresel faktörlerden, politikalardan ve planlardan etkilenmiştir.⁶⁶⁸

Yirminci yüzyılın başında, bazı şehirler göreceli bir dinamizme ulaştı. Rıza Han, gücünü özellikle iç İran'ın, yani Tahran, İsfahan, Şiraz ve Meşhed, yanı sıra petrol sahası Ahwaz'da Huzistan ve Abadan kenti üzerine kurdu. Merkezi iktidarın güç kaynağı ve merkezi olan bu şehirlere özel dikkat gösterildi. 1941 yılında kentsel nüfusun sayısı 3 milyon üzerindeydi, bu sayının çoğunluğu başkentte yaşıyordu.⁶⁶⁹

1925 yılında, ülke genelinde modern (yeni teknolojiyle kurulan) fabrika sayısı 20'nin altındaydı. Sadece 5 büyük fabrika olduğu vardı. 1941 yılında, modern fabrikaların sayısı 346'ya yükseldi; ücretli çalışanların sayısı 1000'in altından 50.000'den fazla kişiye ulaşmıştır. Petrol endüstrisinde, küçük sanayilerde, balıkçılıkta, demiryollarında,

⁶⁶⁷ Hacı Hüseyini, Hüseyin, “Negahi be Teorihaye Mohaceret” (Göç Teorilerine bakış), **rahbord Dergisi**, Sayı: 41, Sonbahar 2006, s. 46.

⁶⁶⁸ Ghavam Meleki ve Rashidi, a.g.e., s. 36.

⁶⁶⁹ Marie Ladie, Fooladi, (2003), **Cemiyet ve Siyaset der İran az Padeşahi Meşrute ta Comhuriye Eslami (İran'da Nüfus ve Siyaset Anayasal Monarşiden İslam Cumhuriyeti'ne)**, çev. Taghi, Tam, Fransa Ulusal Demografik Çalışmalar Enstitüsü, s. 145.

madenlerde, limanlarda ve inşaatlarda istihdam edilen işçi sayısı 31.000 kişiden 170.000'in üzerine çıkmıştır.⁶⁷⁰

Rıza Şah döneminde ana fabrikaların kurulmasında Azerbaycan bölgesi, diğer bölgelere kıyasla daha kötü durumdaydı. Meşrutiyet Devrimi'nden sonra, Azerbaycan'da açılmasına müsaade edilen tek fabrika, 1922 yılında 4. Meclis kararıyla kurulan Azerbaycan Kibrit Fabrikası idi. Bu fabrika, meşrutiyet sonrasında faaliyet gösteren 4 dönem meclisin Azerbaycan'la ilgili tek ekonomik kararıydı. Kaldı ki söz konusu fabrika, Rıza Şah iktidarından (1925) önce kurulmuştur. Ancak Rıza Şah döneminde, ana fabrikalar çoğunlukla Rıza Şah'ın doğum yeri olan Mazenderan ve Tahran ve İsfahan'da inşa edildi. Sanayileşme politikasının Mazenderan ve Farsların yaşadığı diğer eyaletlerinde uygulanması, aslında Rıza Şah'ın Fars etniği lehine yaptığı tek ekonomik hizmet ve yatırım oldu. Birçok tekstil fabrikasının inşa edildiği İsfahan, "İran'ın Manchester'i" lakabını alırken Mazenderan, "İran'ın ağır endüstrisinin kalbi" olarak ün yaptı ve önemsendi.

Pehlevi döneminde iç göç, doğal imkanların nüfusa göre eşitsiz dağılımının bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bu olgunun meydana gelmesinde, geliştirme-kalkınma kredileri ve doğal kaynakların istihsalı için yapılan ulusal yatırımların bölgelere göre eşitsiz dağılımı da etkiliydi. İşte bu eşitsizliğin belirgin göstergeleri olarak bölgesel dengesizliği ve ülkenin farklı bölgelerinde bulunan sosyal, ekonomik ve kültürel imkân ve fırsatların adaletsiz dağılımını söylemek mümkündür. Böyle bir sürecin sonucunda bazı bölgeler, kaçınılmaz olarak fazla olan işgücünü ihtiyacı olan başka bölgelere kaydırmak

⁶⁷⁰ Abrahamiyan, Yervand, a.g.e., s. 182.

zorunda kalmışlardır.⁶⁷¹ Bu politikalar sonucunda, Tahran'ın nüfusu 1930'da 300 binden 1940'da 540 bine çıkmıştır.⁶⁷²

6.6.3 Bilimsel-Kültürel Merkeziyetçilik

İran'da eski mektep-hanelerin yerini alan yeni eğitim sisteminin temelleri 1925 – 1930 yılları arasında atılmıştı. Ancak daha önce de fiilen bir sonuca ulaşmasa da birtakım çalışmaların yapıldığını söylemek gerek. Yeni tarzda ilk üniversite olarak değerlendirilen Darülfünunun kurulmasından sonra, çeşitli bilim ve teknoloji alanlarında lise veya yüksekokul kurma çabaları ön plana çıkmıştır⁶⁷³. Fakat 1925 yılından itibaren eğitim sistemi belirgin bir şekilde büyüdü ve 1934 yılında, Üniversite Kurma Kanun'un yürürlüğe girmesiyle birlikte, Tahran Üniversitesi'nin temelleri atılmaya başladı ve o zamana kadar kurulan tüm lise, yüksekokul ve kolejler buna dahil edildi⁶⁷⁴. Tahran Üniversitesi'nin kuruluşu, Tahran'da bilimsel ve kültürel merkeziyetçiliğin ilk girişimiydi. Merkeziyetçi zihniyetin sonucunda Tahran'a yoğunlaşma Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Tebriz Üniversitesini kurduğu 1946 yılına kadar devam etti. Üniversitelerin yanı sıra, müzeler (örneğin, İran Ulusal Müzesi) gibi büyük kültür merkezleri de Tahran'da yoğunlaşmıştı. Sonuç itibarıyla İran'da Pehlevi döneminde gerçekleşen bilimsel-kültürel merkeziyetçilik, Azerbaycan seçkinlerinin Tahran'a çekilmesinde büyük etkiye sahipti.

6.7 Ekonomide Sömürge Politikası İzlemek

İran ekonomisinin küresel kapitalist piyasasının gelişmelerinden etkilenmesi ve ülkede egemen olan despotik siyasi sistem, Rıza Şah döneminin ekonomi politığının istikrarsızlığına neden oldu. Bu dönem ayrıca insanlık tarihinin ekonomik ve politika

⁶⁷¹ Ghavam Meleki ve Rashidi, a.g.m., s. 35.

⁶⁷² <http://atlas.tehran.ir/Default.aspx?tabid=80>, erişim tarihi: Nisan 2019.

⁶⁷³ Tekmil Humayun, a.g.e., s. 87.

⁶⁷⁴ Deznookhi, a.g.e., s. 131.

anlamda sürekli değişimin yaşıdığı en gergin ve aynı zamanda istikrarsız dönemlerinden biriydi. Devletin, merkeziyetçi politikalarını gerçekleştirmek için finansal uygulamaları bu durumu daha da kötüleştirdi. Böyle bir tavırla, Rıza Şah devleti yaptırımlarının maliyetini karşılamak için çeşitli yollara başvurdu. Bunlar: petrol gelirleri, gelir sağlayan kaynaklara ve özel mülklere el koyma, yeni gümrük ve vergi politikaları, sanayileşme politikasının uygulanması, devlet arazilerinin satışı, tarımsal kalkınma için özellikle ticari tarım başta olmak üzere yeni politikaların uygulanması.⁶⁷⁵

Buna göre, Rıza Şah döneminde, gelir getirici kaynakların tamamı yavaş yavaş devlet tarafından tekelleştirildi. Bu süreç, 1921 yılında Rıza Şah'ın iki yüksek gelirli şirket olarak Tahıl ve Ekmek İdaresi ve Haliscat'ı (otlaklar, tarlalar, su kemerleri, emlak, binalar vs.) Savaş Bakanlığının bünyesine taşınmasıyla başladı ve onun iktidarı boyunca devam etti. Bu süre zarfında, yirmi yedi devlet tekeli kuruldu. En önemli tekeller ise şöyleydi: 30 Mayıs 1925'te onaylanan pancar şekeri ve çay tekeli, 27 Haziran 1928'de kabul edilen afyon tekeli, 20 Mart 1930'da onaylanan tütün tekeli ve 25 Şubat 1931'de dış ticaretin devlet tekeline verilmesi.⁶⁷⁶

Rıza Şah'ın ekonomi alanındaki yaptıkları İran'ın ekonomik yapısında önemli bir rol oynadı ve Azerbaycan ile merkezi devletin arasındaki ilişkilerin dönüşümüne yol açtı. Azerbaycan ekonomisi kaçınılmaz olarak ülke yönetimi ile yeni bir etkileşim çağına girdi. Başka bir deyişle Azerbaycan, özel bir coğrafi ve ticari durumdaki konumu nedeniyle, devletin yeni politikaları ve planlarından derinden etkilendi ve dolayısıyla Rıza Şah'ın uyguladığı bazı ekonomik planlarına karşı çıkmaya başladı. Tarihi belgeler, bu politikaların

⁶⁷⁵ Yazdani, Sohrab ve Shojai Divkelani, Seyit Hasan, “Tesire Temerkozgerayi ber Egtesade Siyasiye Esre Pehleviye Evvel” (Birinci Pehlevi Döneminde Merkeziyetçiliğin Siyasal Ekonomiye Etkisi), **İran Tarihi**, Sayı: 63, Yaz 2009, s. 167.

⁶⁷⁶ Yazdani, Sohrab ve Shojai Divkelani, a.g.m., s.167.

Azerbaycan halkının memnuniyetsizliğine neden olduğunu ve halk, bu politikaları kabul etmek istemediklerini göstermektedir.

Pehlevi devletinin ilk dış ticaret tekeli, beşinci Millet Meclisi'nde çıkarılan bir yasa ile başlatıldı. Bu karara göre, pancar şekeri, çay ve gümrük vergilerinin tahsili devletin tekeline bırakıldı. Bu tekel, dış ticaret tekeli devlete veren Sekizinci Milli Şura Meclisinin kararıyla daha da kesinleştirilmiştir. İlk bakışta bu kararların hedefi, devletin gelirlerini arttırmak olarak görülse de daha detaylı incelemeler, bu politikanın Azerbaycan ekonomisini ve sanayisini de hedef aldığı anlaşılmaktadır. Devletin elinde bulundurduğu dış ticaret tekeli ve yabancılara verilen özel ayrıcalıklar, Azerbaycan ekonomisini tehdit ediyordu.

Bu süre zarfında Tebriz tüccarları ve iş adamlarının itiraz dilinden anlaşıldığı gibi, onların ekonomik faaliyetleri yabancı şirketler ve rakipleri tarafından tehdit ediliyordu. Bu bağlamda, kibrit fabrikasının karşılaştığı sorunlardan söz edilebilir. Bu fabrika, yabancı şirketlerin olumsuz etkisinden dolayı, milletvekillerinden yardım istemişti. Fabrikanın amacı, yabancı rakiplere karşı varlığını korumak ve ekonomik faaliyetlerine devam etmektir. İşte bu doğrultuda ve koşulların iyileşmesi amacıyla gerekli politikaların yapılması için politikacılardan yardım talep etmişti. Tebriz'in Esnaf Temsilcisi Muhammed Sadık Harrazi tarafından Darulşura-ye Milli'ye gönderdiği bir mektupta şu ifadeler yer almıştı:

Dış ekonominin artan baskısı ve tüm sıkıntılara rağmen, binlerce probleme ve zahmete katlanarak böylesi perişan bir dönemde memleketin yüzlerce ihtiyacından birini karşılayan ve yüzlerce kişinin geçimini sağlayan bu fabrikanın sorunları, siz saygıdeğer hazretler tarafından çözülmezse fabrikadan ad ve eser kalmayacaktır.⁶⁷⁷

⁶⁷⁷ Allahyari, Feridun vd., “Kütüphane, Milli Meclis Müze ve Belge Merkezi (Kemkam, 6/23/16/1/35, 1926), Akt; Belgelere Dayanarak Birinci Pehlevi Dönemi Tebriz Tüccarlarının Ekonomik Politikaya Tutumu (925-1941)”, **İslam'dan sonra İran Tarihnamesi**, Yıl: 7, Sayı: 13, Sonbahar ve Kış 2016, s. 6.

Başka bir örnekte, Tebriz'in ayakkabıcı esnafı, 1927 yılında hazırladıkları bir mektupta bu esnafın acınacak ve korkutucu durumunu ve komşu ülkelerin tüccarları tarafından tehdit edildiğini dile getirmişlerdi. Bu esnaf, yazdıkları mektupta, devletten birtakım gümrük ve vergi alanında yasal düzenlemeler yaparak Azerbaycan'da bu sanayinin ve ticaretin çöküşünü önleyebileceğini talep etmişlerdi.⁶⁷⁸ Dilekçelerin içeriği ve bu esnafın iflası önlemek için öne sürdüğü çıkış yolları ve çözümler incelendiğinde, devlet yetkililerinin bu sorunlarla ilgilenmedikleri ve görmezden geldikleri anlaşıyor. Dolayısıyla esnaf kendisi çözüm üretmeye ve bu durumdan kurtulmaya çalışmışlardır.

Pehlevi devletinin diğer ekonomik yaptırımlarından, deri ve bağırsak tekeli yanı sıra tütün tekeliydi (20 Mart 1930). Azerbaycan bölgesi hayvancılık ve tarımın (tütün) en büyük merkezlerinden biri olduğu göz önüne alındığında, devletin yukarıda anlatılan ekonomik politikalarına halk karşı çıktı. Ancak bu yasalar, Azerbaycan ekonomisinin üzerindeki olumsuz etkilerine rağmen kabul edildi ve uygulandı.

Vergi, finansal politika yoluyla kazanılan gelir kaynaklarından biriydi. Ancak Pehlevi devletinde bu da siyasi merkeziyetçilik politikaları yönünde kullanılıyordu. Böylece, devlet farklı vergiler yoluyla para kazanma çabasına girmişti. Bu dönemde en önemli vergi kanunları şunlardı: Mart 1928 tarihli Haliseha-ye İntikali Kanunu (Devredilmiş Arazi Kanunu), Mart 1930'da onaylanan Kurumlar Vergisi ve Ticareti Kanunu, Kasım 1934 tarihli Gelir Vergisi ve Pul Hakları Kanunu, Kasım 1937 tarihli Gelir Vergisi ve Devir Kanunu, Haziran 1938 tarihli Petrol ve Gaz Vergisi Kanunu⁶⁷⁹. Tebriz tüccarları ve esnafı söz konusu vergi kanunlarına şiddetle karşı çıktı. Bu itiraz, kanunların haksız olduğu gerekçesiyle Tebriz Ticaret Odası tarafından milletvekillerine bildirilmişti.

⁶⁷⁸ A.g.m.

⁶⁷⁹ Yazdani ve Shojai Divkelani, a.g.m., s. 171.

Birinci Pehlevi döneminde çıkarılan gümrük kanunları da Azerbaycan'ın itirazını beraberinde getirdi. Gümrük vergisi, devletin sınır kapılarından geçerken mallara uyguladığı vergi idi. Milli Şura Meclisine sunulan ilk gümrük tarifesi kanunu, 3 Mayıs 1908 yılında gerçekleştirildi. Bu kanuna göre, eskiden İran'la gümrük anlaşması olan ülkelerden ithal edilen mallara en düşük vergi uygulanacak; eskiden anlaşması olmayan ülkelerden ithal edilen mallar için ise maksimum tarifeler uygulanacağı öne sürülmekteydi. Bu kanun, birçok ülkenin İran'la⁶⁸⁰ ticaretini sürdürmek ve gümrük olanaklarını kullanmak için bir gümrük anlaşması yapmasına neden oldu. Transit ve iletişim yollarının üzerinde yer aldığı için ve Sovyetler Birliği ve Türkiye ile komşuluğu nedeniyle Azerbaycan, çok özel bir ticari konuma sahipti. Dolayısıyla yukarıda anlatılan gümrük kanunları ve uygulamalar bu bölgenin ticari gelişmesinde olumsuz bir yol oynadı. Dış ticarete yönelik tüccarların çıkarlarını güvence altına almayı amaçlayan ve gümrük tarifelerini arttırmayı hedefleyen bu kanunların uygulanması, bölgenin ticari faaliyetlerini tehdit eden faktörlerden biriydi.

Örneğin, 1928 yılında, Tebriz tüccarları ve esnafı tarafından seçilen bir heyet, Milli Şura Meclisi'ne itiraz mektubu gönderilmiştir. Mektup, bölge tüccarlarının talepleri ve gümrük tarifelerinin arttırılmasının olumsuz etkilerini açıklıyordu. Ayrıca, ticaretin gelişmesi, ihracat hacminin arttırılması ve uluslararası pazarlara açılmayı, ülkenin gelişmesi ve kalkınması açısından önemli olduğunu da belirtiyordu. Bu bağlamda İran ihracatında en önemli kalemin halı olduğu da mektupta dile getirilmiştir. İtiraz içerikli bir girişin ardından, “Cevheri” adlı halılara uygulanan %125'lik verginin halk açısından sıkıntılara yol açtığını, bunun bir kalıcı felaket olduğunu ve halı sektöründe ticaret fırsatının ortadan kalktığını da vurgulanmıştır. Yeni gümrük tarifesi Tebriz halı tüccarlarını o kadar etkiledi ki, bu uygulamaya karşı koyma ve statülerini belirlemek ve kabul edilebilir bir sonuç almak için

⁶⁸⁰ Rahimzade, Safevi, (1930), **Egtesade İran (İran Ekonomisi)**, Cilt: 2, Tahran, İttihadiye, s. 187.

tüccarlar halı alışverişini bıraktılar.⁶⁸¹ Başka bir örnekte, Sovyetler Birliği ile ticari ilişkilerin kesilmesi nedeniyle, Tebriz kuruyemiş tüccarları ciddi şekilde zarara uğradı. Rusya İş adamları Heyeti, çiftçilerin ve tüccarların mağduriyeti ve durumun belirsizliğine karşı endişelerini gidermek için yetkililerin dikkatini çekmeye çalışmışlardı.

Birinci Pehlevi döneminin ekonomik politikaları, özellikle finansman ihtiyaçlarının temini açısından incelendiğinde, petrol gelirleri dışında devletin gelir kaynakları ve buna yönelik yöntemleri, Azerbaycan'ın zararına ve merkezi bölgelerinin lehine olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, yukarıda da anlatıldığı gibi bölge tüccarları, iş adamları ve esnafın bir dizi protestosuna yol açtı. Bu politikalar şunu gösteriyor ki, İran'ın merkezi bölgelerinin kalkınması ve modernizasyonunun maliyeti, Rıza Han'ın isteği doğrultusunda Azerbaycan halkı tarafından ödeniyordu.

⁶⁸¹ Kemkam, 570/6/16/28/6, 1928, s. 2: akt; Allahyari vd., 2016, s. 17.

SONUÇ

Rıza Han'ın önce darbe ile gücü ele geçirmesi ve sonra Kaçar hanedanı monarşinin değişmesi ve Rıza Han'ın şah olmasıyla iktidara yükselmesi, İran'daki mantık ve otorite değişiminin göstergesiydi. Abbas Mirza'nın ordusunun İran-Rusya savaşlarında yenilmesinden sonra, iktidar çevreleri ve seçkinler arasında önemli bir soru işareti ortaya çıktı. Neden Batı bu şekilde kültürel ve medeniyetin büyümesine doğru yol aldı ve "biz" bugüne geldik.

Bu soru muhtemelen ilk olarak Çar ordusu ile doğrudan karşı karşıya gelen Kaçar ordusunun komutanı Abbas Mirza tarafından soruldu ve savaştan sonra orduyu modernleştirmeye başladı ve genel olarak kapsamlı reformlar yapmaya çalıştı ne yazık ki ecel izin vermedi ve öldü. Ondan sonra İran'ın modernizasyonu ve demokratikleşmesi için oluşturulan düşünce akımı devamında, Rıza Han darbesi ve saltanatının bunun meyvesi ve ürünü olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

Aradan geçen yıllarda İranlılar, Batı kültürü ve medeniyeti ile geniş ölçüde tanıştılar ve Abbas Mirza'nın sonraki reformları sonucunda Darülfünun ve modern bilimlerin öğretimi modernize edildi ve modern bilimlerin öğretilmesi için Batı'ya öğrenci gönderildi.

İran Meşrute Devrimi'ne giden yıllar esnasında, İranlılar "Ulus" veya "Nation" kavramının modern anlamıyla tanıştılar. Bu kavram aynı zamanda Avrupa'da yeni bir olguydu ve 16. yüzyılda Rönesans ve dini reform arasında, özellikle 1648'de Vestfalya Antlaşması ile ortaya çıktı. Fransız Devrimi'nin arifesinde, XVI. Louis'in tebalarının yaklaşık yarısı Fransızca bilmiyordu ve sadece yüzde beşi saray ve Voltaire'nin dilini konuşuyordu. Meşrute Devrimi'nden önce, birçok İranlı kendi köylerini, kasabalarını veya eyaletlerini anavatanları olarak adlandırdı ve vatan kavramından memleketlerini

kastediyorlardı. Milliyetçi fikirler, Avrupa'nın doğrudan etkisi altında, onu yaratmaya ve tanıtmaya başlayan bir avuç kadar az entelektüel ve eğitimli insanlar tarafından geliştirildi.

Bu milliyetçi ideoloji mutlak Pehlevi devletinin içeriği ve temasını oluşturdu. Milliyetçi fikirler anayasa öncesi ve anayasa sonrası yıllarda entelektüel çevreler arasında ortaya çıkarıldıysa, Rıza Han'ın gücü tam eline geçirmesiyle bir şekilde İran'da bir yönetim biçimi haline geldi. Ve bu, emperyalist tarz yönetim biçiminden Fars dili ve edebiyatı, Şii dini, Aryanizm ve resmi tarih yazımında kendini gösteren arkeolojiye dayanan ulus-devlet modeline bir geçişti. Bunlar bu yeni rejim modelinin olumlu yönleri olsa da anti-Türk ve anti-Arap şeklinde aşırı ötekileştirme gibi olumsuz yönleri de vardı.

Akla gelen temel soru, yaklaşık bin yıllık bir imparatorluktan ve Türklerin İran toprakları üzerindeki yönetiminden sonra, modern çağda yönetim sisteminin imparatorluktan ulus-devlete geçişinden sonra yeni sistemin yazılımı ve teması olarak oluşan milliyetçilik nasıl değiştiği ve anti Türk olduğu sorusudur?

Bu süreci incelemek çok karmaşık bir durumdur. Bu dönüşümü daha açık bir şekilde anlamak için, bu süreç ile modern Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumu arasında bir karşılaştırma yapılması uygun görülmüştür.

12. yüzyıldan itibaren, Türkler Selçuklu İmparatorluğu ile Anadolu'ya girdiler ve iki yüzyıl boyunca Anadolu'nun kontrolünü ele geçirdiler. 1453'de Anadolu'da Selçukludan sonra gelen Osmanlı İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'i fethetti ve İslambol olarak yeniden adlandırdı. İslambol yüzyıllar uluslararası sistem ve düzende en önemli aktörlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi oldu. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra dağıldı ve yerine yeni Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Doğal olarak, milliyetçilik çağında, Türk milliyetçiliği cumhuriyetin

içeriği ve teması haline geldi. Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu içinde esir düşen ve sonra İslam dinine giren Batı kökenli yetenekli bakanlar vardı. Bunlar Osmanlıda Yeniçeri askeri sisteminde asker olarak başlayarak ve daha sonra kendilerinden gösterdikleri çaba ve liyakat temelinde imparatorluğun siyasi ve bürokratik kademelerine hatta sadrazamlık makamına yükselebiliyorlardı. İran'da bile, İran milliyetçiliği ekseninde iddia edilen tarihe bakarsak Türklerin Selçuklularla İran'a girmesi Türk modeli biçiminde yani Selçuklular ve sonradan Osmanlı kesintisiz bir biçimde Anadolu'ya hâkim olduğu gibi olmasa da İran'da çok kısa zamanlar dışında Kaçar İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar Türk hanedanları birbirlerinin ardından bu topraklara hâkim olmuşlardır.

Bu hikâyenin karmaşıklığının netleşmesi için şöyle düşünelim; Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu zaman yani imparatorluktan ulus-devlete geçiş sırasında Türkiye Cumhuriyeti yerine Roma veya Bizans veya hatta Anadolu cumhuriyeti kurulmuş olsaydı ve Roma milliyetçiliği Türklerle ilgili geçmiş yüzyıllardan arta kalan her şeyi temizleseydi veya içeriğini değiştirseydi durum ne olurdu?

İran Türklerinin imparatorluktan ulus-devlete geçişi sırasında karşılaştığı trajedinin ve acının derinliğini ifade etmek için bu kıyaslamaya yer vermeyi uygun buldum. Daha önemlisi bu geçişin ve durumun kurucularının başında gelen isimlerin Azerbaycan ve Türk kökenli olduğu öğrenilince trajedinin acı ve derinliği daha büyük olacaktır.

Durumla ilgili, çağdaş araştırmacılardan⁶⁸² biri önemli bir analiz ve sınıflandırma yapmıştır:

Arkeoloji ve Aryanizm ideolojisi dalgasının başlangıcı, 1870'lerde Mirza Fathali Ahundzadeh'in çalışmalarıyla ve daha az ölçüde Mirza Reza Khan Bakshlou, Afşar Kazvini

⁶⁸² Baharlı, Mehran

ve Prens Celaliddin Mirza ve Reza Gholi Khan Hedayat... ile oluşturuldu. Kazemzadeh İranşehr, Kesrevi, Rezazadeh Şafak, Naseh Nategh, Arani, İraj Mirza, Azad Marağalı, Takizade, Münşi Zadho... ve onlarca düşünür ve kalem sahibi Pehlevi döneminden önce özellikle meşrutiyet döneminde ortaya çıktılar ve İraniyet kavramını yeni bir milliyet biçimi olarak Farsçılık – Arap ve Türk karşıtı aryanizm – temellerine oluşturdular ve yürürlüğe geçirilmesi için Pehlevi rejimine takdim ettiler.

Bu süreç üç dönemde gelişti ve olgunlaştı:

- a- Bu proje, antik edebiyat alanında, Fethali Şah döneminde başlar.
- b- 1870'lerde bilişsel ve psikolojik yönleri olan bir ideoloji haline dönüştürüldü. Mirza Fathali Ahundzadeh'in, Mirza Reza Khan Bakshlou, Afşar Kazvini ve Reza Gholi Khan Hedayat vs. çalışmalarıyla yani Pehlevi rejiminin ortaya çıkışından yarım asır önce.
- c- Resmi tarih yazımını vurgulayan ve Aryanizmi bir devlet ideolojisine dönüştüren Aryanizm projesi Pehlevi rejiminin üçüncü aşamasıdır.

Kanımca, bu sürecin nasıl olduğunu anlamak ve açıklamak için, üç değişkenin de tarihsel kökenleri olduğu söylenebilir. Böylelikle Safevi İmparatorluğunun ortaya çıkışından itibaren Oğuz Türkleri arasında ciddi bir rekabet meydana geldi. O dönemden itibaren söz konusu rekabet Osmanlı ve Safeviler arasında ve onlardan sonraki halefleri arasında Anadolu ve İstanbul ile Azerbaycan ve İran platosu coğrafyasında bu rekabet oluşmuştur ve bu söylem çerçevesinde analiz edilebilir. Bu karşılaşma ve rekabetin zirve ve sembolü Çaldıran savaşı olmuştur. Genellikle bu dönemden sonraki ilişkileri farklı kategoride değerlendirmek gerek. Hatta cesaretle söylemek gerekirse birkaç yüzyılı geçmesine karşın hala iki ülkenin ilişkileri Çaldıranize olunmuş bir alanda nefes almaktadır.

Bu Çaldıranize edilmiş ilişkiler milliyetçi düşüncelerin şekillendiği ve Kırım ve Kafkasya’da Pan Türkizm düşüncelerin artmasıyla ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde Genç Türklerin İttihat ve Terraki Fırkası kapsamında gücü ele geçirmeleriyle Azerbaycanlı birtakım yazar ve düşünürler durumdan etkilenecek daha sonra değinilecek ikinci bir değişkenden etkilenecek Pan İranizm, Aryanizm ve Antikcilik düşünceleriyle uğraşmayı seçtiler.

Diğer akımlara bir tür entelektüel ve teorik besleme sağlayan ikinci değişken; Batılı müsteşarlar ve düşünürlerdir ki kendileri Haçlı zihniyet ve ırkçı düşüncelerden oluşan iki önemli faktörden etkilenmiştir.

Batılılar tarih boyunca birçok kez Türklerle genel anlamda savaşmışlardır. Birinci çatışma ve karşılaşma Hun İmparatorluğu dönemine gitmektedir. Bu savaş Atilla komutanlığında Batılıların yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Papa ilk defa çaresiz bir vaziyette bir insan (Atilla) karşısında diz çöktü. İkinci sefer Malazgirt Savaşı ve Selçuklu İmparatorluğu adıyla Türklerin Anadolu’ya girmesidir. İstanbul’un fethi iki yüz yıldan fazla süren haçlı savaşların sonuydu ve Batılılar bu savaşta da yenildiler. İstanbul’un fethinden sonra Osmanlı İmparatorluğunun sınırları Viyana kapılarına kadar genişledi. Amaç Hristiyanlık dünyasının merkezi ve kalbi olan Roma’yı ele geçirmektir. Kanuni Sultan Süleyman’ın vefatıyla bu hayal her ne kadar diğer Osmanlı padişahları tarafından denense de pratikte mümkün olamadı.

Safevi İmparatorluğu'nun oluşumu ve Osmanlılara karşı başka bir cephenin açılmasıyla, kendilerini daha önce olduğu gibi Batı cephelerinde gösteremediler. Çaldıran Savaşında yenildikten sonra Batılılar defalarca Safevi sarayı ile iletişim kurmaya çalıştılar ve sonunda Birinci Şah Abbas döneminde Şahı Safevi ordusunu yenilemek için ikna edebildiler. Ve o dönemden sonra bir tür siyasal akımların oluşmasına da giriştiler. Bunun

neticesinde Safevi ordusunun modern top ve silahlarla donatılması sonraki savaşlarda aldırın yenilgisi telafi edilerek Tebriz 40 yıl sonra Osmanlı ordusunun yönetiminden kurtarıldı.

Bu dönemden sonra sadece kısa bir dönem için aldırın zihniyetini unutmak isteyen Nadir Şah Avşar dışında her zaman iki yönetim arasında hem rekabet, alimler ve yöneticilerin etkisi altında hem de Batılı askeri, siyasetçi ve kültürel müsteşarların etkisi ve körüklemeleri ile ilişkiler zedelenmiştir. Bu konu oryantalizm akımı adı altında incelenebilir.

Modern İran tarihçiliğinin ilk kapsamlı tarihi, resmi ve modern İran tarihçiliğinin başlangıcı olan "İran'ın Tam Tarihi" başlıklı Doğu Hindistan Şirketi'nin İskoç subayı John Malkum tarafından yazılmıştır. Bir diğeri önemli faktör, Avrupa'daki Fransız ve Alman yazarlar tarafından olgunlaşan ırkçı fikirlerin olgunlaşması ve genişlemesidir. Bunların arasında, 1855'te Bushehr limanından İran'a ilk gelen ve saray tarafından sıcak bir şekilde karşılanan oryantalist ve Fransız bir diplomat olan Arthur de Gobineau da vardır. Birkaç yıl sonra Gobineau, Tahran'a Fransa'nın büyükelçisi olarak gönderildi ve 1863'e kadar görevde kaldı. Gobineau, kız kardeşine yazdığı bir mektupta İran'ı her şeyin, hayatın, Tanrının, varlığın ve iyiliğin olduğu bir toprak olarak bahsetmiştir.

Gobineau, İran ve halkına iki eser ihtisas etti. O, İran'ı birçok zorluğa rağmen aynı kalan bir ülke olarak nitelendirmiştir. "İranlıların ülkelerini çok severler. İranlılar antik bir kavimler ve belki kendileri iddia ettiklerine göre dünyanın en eski milletidirler. Düzenli devletleri olmuş ve yeryüzünde büyük bir millet olarak süregelmışlerdir. Bu gerçek İranlı ailelerin zihninde var ve bu konuyu bilen ve ifade eden sadece bir grup eğitimli insan değil, çok daha düşük sınıflardaki insanlar bile aynı kelimeleri tekrarlıyor ve konuşmalarına konu ediyorlar. Bu ifade onların üstünlük hislerinin kısa bir belirtisi ve manevi miraslarının bir

önemli parçasıdır. Bazen insanların Fransızların eski Avrupa monarşisine en iyi örneği yarattıklarını ve bu konuda İranlılara benzediklerini söylediklerini duyuyorum.” Gobineau, görüşleri ve düşünceleri ile yirminci yüzyıl üzerinde önemli etkisi olan insanlardan biri olmuştur. Sosyologlar, Gobineau'yu kimlik ile ilgili ırksal özgünlüğüne vurgu yapan ve ırksal karışıma açıkça karşı çıkan ilk kişi olarak görüyorlar.

Kesinlikle Gobineau ve emsalinin görüşlerinin Almanya’da müşteri bulması ve “Saf Aryan Irkı” tezi ortaya atılınca İranlı aydınlar ve düşünürlerin Berlin’e akım etmeleri ve iki önemli dergi olan “Kave” ve “İranşehir”in orada çıkmasının nedensiz olmadığı da anlaşılmaktadır.

Bu üçgenin üçüncü tarafı, Pers seçkinleri arasında var olan entelektüel ve politik akım olarak adlandırılabilir. Bu akım da derin tarihsel köklere dayanmaktadır ve uzantısı Müslüman Araplar ve Sasaniler arasındaki Kadisiye’de Nahavand savaşına gitmektedir. Bu hadise sonucunda İranlılar yenildi ve Kadisiye zihniyetinin oluşumu ortaya çıktı ki aynı zamanda bu akımın entelektüel ve analitik sistemini teşkil etmektedir. Bu düşünsel akımın tarihsel köklerini Şuubiye akımında aramak gerek. Emevî ve Abbasi dönemlerinde Arapların davranışlarından memnun olmayan bazı Persler, sonunda edebiyatın yükselişine yol açan ve şair Ebul-Kasım Firdevsi ile sonuçlanan edebi-felsefi bir düşünce akımı yarattılar. Bu düşüncenin temel karakteristiğinden anti Arap olmak ve devamında anti Türk olmak söylenebilir. Bugün bile, İslami rejimin İran’da hâkimiyetine rağmen, hükümdarlar arasında bile Araplara ve Türklere karşı ırkçı söylemler görülmektedir.

Kanımca, tarih boyunca çoğunlukla edebiyat ve şiir alanında kendini gösteren bu düşünce akımı, modern İran hükümetinin kazananları, sahipleri ve mirasçıları haline geldi. Ve Kadisiyeizm ile Çaldıranizm Fars/İran milliyetçiliğinin içeriğini ve kimliğini oluşturan iki faktör olmuştur. Yani yazılı olmayan bir ittifak gerçekleşiyor ve üçgenin üç tarafından

yani aydınlar ve Türk seçkinleri ki Kaçar döneminde hâkim sınıf olarak bilinmekteydiler. Bunlar aynı kökten olan ve tarihsel rekabet içinde olan Anadolu ve İstanbul'u soydaşlarıyla Osmanlı'da yükselen Pan Türkizm düşünceleri ki oryantalistlerden etkilenmiştir ve oryantalistler iki haçlı ve ırkçı zihniyete sahiplerdi, bunları Pan İranisti ve antikcilik ideolojilerine doğru yönetti. Ve sonunda üçüncü akımın tarihi ülkü ve istekleri; Rıza Han'ın iktidarı ele geçirmesi ile ve mutlak monarşinin Fars Aryanizm milliyetçiliğine dayanarak aynı zamanda dil ve resmi tarih yazımı üzerine vurgu yaparak aynı zamanda Şii mezhebini yaşatmakla birlikte hayat bulmuştur.

Rıza Han'ın iktidara yükselişi önce bir darbe ile gerçekleşti ve son olarak monarşinin Kaçar hanedanından Pehlevi'ye değişmesiyle sonuçlandı (Pehlevi soyadı, iktidar merdivenine çıkarken Rıza Han'ın danışmanları tarafından seçilen arkeolojik fikirlerin devamı ve vurgulanmasıydı) Fars kültürü ve kimliğine dayalı tarih yazmanın ve İslam öncesi İran'ın büyüklüğünü ve refahını, yani Araplar ve Türklerle temas etmeden önce vurgulamanın tarih oluşturmada birkaç yıllık çabanın ürünüydü.

Pehlevi döneminin modernizasyonu ve kurumsallaşmasının başlamasıyla birlikte, Türk ve Arap'ın iki tarihi öteki unsur olarak kabul edilmesi ve tarihte bunlara ait olan her şey kaldırılmalıdır düşüncesi egemen oldu. Azerbaycan'ın antik dili Azeri teorisi bu düşüncenin bir ürünüydü. Sanki Azerbaycanlılar İran Aryan ırkının en eski kavimlerinden biridir ve yüzlerce yıl Türklerin istilasına neticesinde dilleri Türkçe olmuş ancak ırkları İranî ve Arayandır. Pehlevi rejimi, zorunlu eğitimi, askerlik sistemi ve her türlü modern kurumla Azerbaycanlıları tarihsel (Farsi-İranî) özgünlüklerine geri döndürme misyonunu takip ediyordu. Tezin üçüncü bölümünde bu Pehlevi kurumsallaşmasından ve modernleşmesinden ayrıntılı olarak bahsedilmiştir.

Son olarak, bu tezde, ilk kez modern İran'ın oluşumu ve sistematizasyonu fikrinin Orta Çağ'da Anadolu ve Oğuz Türkleri ve İran platosu arasında tarihsel rekabetin sonucu olduğunu göstermeye çalıştım. Bu mesele Batı'nın düşünsel ve askeri müdahalesi sonucunda Pehlevi hanedanlığında Pers İmparatorluğu'nu kurmakla sona erdi. Tez çalışmasının birinci bölümünde de değinildiği gibi İslamiyet'in ilk yüzyıllarından Farsların direnişi sonucu ortaya çıkan ilk Kadisiyeizm zihniyeti ki bazen kendini direniş akımları çerçevesinde ana akım İslami Arap Türk akımına karşı koymakla göstermekteydi. Safevi saltanatının ortalarında mezhep değişimi ile Alevi Şiiliğinden (Kızılbaşlık) 12 imamlık Şiilik mezhebine dönüşme olayı fikri bakımdan güçlü bir akım olarak Fars dili ve edebiyatına dayanarak nihayetinde modern İran'a uzanmıştır. Modern İran denilen şeyde tezin başka yerlerinde de sıkça değinildiği gibi İranî/Farisi köklere dayanan ulus devlet oluşumuna giden yoldur. Yani bugün, bu süreçten yüz yıldan fazla bir süre sonra, İmparatorluk bir zeminde tek uluslu bir ulus-devlet rolünü oynayan bir ulus-devletle karşı karşıyayız.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- Abadi Babil, Behzad, **Negahi Kutah ber Endişehaye Mirza celil Mohammad Golizadeh (Celil Muhammed Kulizade'nin Düşünce ve Hayatının Kısa Bir İncelemesi)**, Tebriz, Telaş yayınları.
- Abadiyan, Hüseyin, (2012), **Bohrane Meşruiyet der İran (İran'da Meşruiyet Krizi)**, Tahran, Siyasal araştırmalar ve çalışmalar derneği.
- Abdullahi, Riza, (2013), **Revabete İran ve Osmani der Zamane Nader Şah (Nadir Şah Döneminde Osmanlı ve İran İlişkileri)**, Urmiye, Urmiye Üniversitesi.
- Abdullayev, A., (2012), **Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Çarçısı: Hasan Bey Zerdabi**, Bakü, Azerbaycan Milli Kütüphanesi.
- Abdulreza Hooshang, Mahdavi, (1977), **Tarihe Revabete Hareciye İran (İran Dış İlişkileri Tarihi)**, Tahran, Amir Kabir, Birinci baskı.
- Abrahamian, Yevrand, (1999), **İran Beyne Do Engelab (İki Devrim Arasında İran)**, çev. Ahmad Golmohammadi ve Mohammad Ebrahim Fattahi, Tahran, Neşr-i Ney.
- Abrahamiyan, Yervand, (2012), **Tarihe İrane Modern (Modern İran Tarihi)**, 7. Baskı, Tahran, Neşr-i Ney.
- Ademiyyet, Fereydun, (1972), **Esre Sepehsalar: Endişeye Tereggi ve Hukumete Ganun (İlerleme Düşüncesi ve Kanun Hükümeti- Sipehsalar Dönemi)**, Tahran, Harezmi.
- Adamiyat, Feridun, (1971), **Endişehaye Mirza Fetali Ahundzadeh (Mirza Fethali Ahundov'un Düşünceleri)**, Tahran, Harezmi yayınları.

Ademiyyet, Fereydu, (1967), **Endişehaye Mirza Agahane Kermani (Mirza Agahan-e Kirmanı'nın Düşünceleri)**, Tahran, Tehuri yayınları.

Afşar, Mahmut, “Hastare Yekparçegiye Melliye İran Hestim” (İsteğimiz İran'ın Milli Birliği), **Ayende**, 1. sene, 1925, s. 4.

Agazadeh, Cafer, “Berresiye Negşe Olemaye Dini der Cenge Dovvome İrn ve Rus” (İran ve

Rusya Savaşlarının İkinci Döneminde Şii Din adamlarının Rolünün Analizi), **Şiilik Çalışmaları Dergisi**, 12. Sene, sayı: 47, 2015 Sonbahar.

Ahmadi, Hüseyin, “Negşe Juan der Revabete Beyne İran ve Feranse der Dorane Gacar” (Kaçar Dönemi İran-Fransa ilişkilerinde Juanın Rolü), **İran Çağdaş Tarihi**, 2. sene, say: 6, İlkbahar 1998, S. 62.

Ahmadzadeh, Mohammad Emir, “Merahele Tehevvole Seganeye İran der Zamane Nasrettin

Şah Kaçar” (Nasrettin Şah Kaçar Döneminde İran Devletinin Üçlü Dönüşüm Aşamaları) **İran ve İslam tarihi bilimsel araştırmalar dergisi**, 27. yıl, no: 35, sonbahar 2018, s. 31.

Ahmedov, Hüseyin, (2014), **Azerbaycan Mekteb ve Pedaqoji Fikir Tarihi**, Bakü, İlmi ve Tahsil.

Ahundi, Zehra vd, “Berresiye Tetbigiye Semboli ve negşe Geleye Perspolis ve Erboni” (Karşılaştırmalı Bir Sembol İncelemesi ve Süs Kalesi Persepolis ve Erboni Kalesi'nin Rolü) **Hüner ve Sosyal Bilimlerde Uzmanlık Araştırmaları**, Yıl: 3, Sayı: 2, Yaz 2018, s. 77.

Ahundzadeh, Mirza Fetheli, (1971), **Mektubate Kemaluddule Kemaluddule Mektubları**, Hazırlayan: M. B. Momeni.

Ahundzadeh, Mirza Fetheli, **Elefbaye Cedid ve Mektubat (Yeni Alfabet ve Yazılar)**,

Hazırlayan: Hamid Mohemmedzadeh, Tebriz, Çehr.

Ahundzadeh, Mirza Fetheli, (1972), **Megalat (Makaleler)**, Hazırlayan: Bakır Momeni,

Tahran, Ava.

Akbaeri, Mohemmedali, (2006), **Tebarşenasi Hoviyet-e Cedid-e İrani (Gacar ve Pehlevi-**

e Evvel) (İran'ın yeni kimliğinin kökleri (Kacar ve Birinci Pehlevi Dönemi)),

Tahran, Elmi ve Ferhengi Yyınları.

A'lem, Muhammedreza, “Bernamehaye Teceddode Pehleviha ve Modernizasyone İran der amane Reza Şah” (Pehlevilerin Teceddüt Programları ve Rıza Şah Döneminde İran Modernizasyonu), **sosyal Tarih araştırmaları**, 4. yıl, 1. Sayı, Bahar ve Yaz 2014, s. 73.

Alem, Abdullrehman, (1978), **Bonyadhaye Elme Siyaset (Siyaset Biliminin Temelleri)**, Tahran, Ney.

Allahverdi, Rugeyye, “Rişe ve Tebare Torkha” (Türklerin Kökü ve kökeni), **Tarih Araştırmalar Dergisi**, Güz ve Kış, 2007, s. 113.

Allahyari, Feridun vd., “Ketabhane Muze ve Merkeze Esnade Meclese Melli(Kemkam, 6/23/16/1/35, 1926)” (Kütüphane, Milli Meclis Müze ve Belge Merkezi), Akt; Belgelere Dayanarak Birinci Pehlevi Dönemi Tebriz Tüccarlarının Ekonomik Politikaya Tutumu (925-1941)”, **İslam'dan sonra İran Tarihnamesi**, Yıl: 7, Sayı: 13, Sonbahar ve Kış 2016, s. 6.

Aliyof, Aiagrar, (2009), **Padeşahiye Mad (Med Padişahlığı)**, Çev. Mirbeha, Kambiz, Tahran, Gognus Yayınları.

Altay, Muhammedov, (1998), **Oğuz Saltanati**, 2. Bakı: Azer Neşr.

Altunoğlu, Mustafa, “Millet İnşâ: Özcü, Modernist ve Etno-Sembolcü Yaklaşımlar”,

Sosyal

Bavend, Hermidas, “Seyre Tehevvöl Tarihiye Hoviyyete Melli der İran az İslam ta Emruz”, **Feslnameye Motaleate Melli**, İkinci YİL, No: 15, s. 76.

Aminiyan, Bahadır ve Meşhedi, Sara, “Mellet Şevendegi ve Negşe Sembolhaye Hoviyyete Melli, Mesale İran” (Milletleştirme ve Milli Kimlikte Mitlerin Rolü: İran Örneği),

Edebiyat-i Paydari Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 6, Bahar 2002, s. 35-36.

Amirahmadian, Bahram, “Cenghaye İran ve Rus ve Codaeye Gefgaz az İran” (İran-Rus

Savaşları ve Kafkasya’nın İran’dan Ayrılması), **Orta Asya ve Kafkasya Çalışmaları dergisi**, 13. Yıl, sayı 4, Yaz 2005, s;163.

Amoozegar, Habibullah, “Gozeşte ve Serneveşte Zabane Farsi der Sedeye 14” (14. Asırda Farsçanın Geçmişi ve Yazgısı), **Gevher**, Sayı:1, 1973, s. 15-16.

Amid Farsca Ansiklopedi, 2010, Kızıl Maddesi.

Alevi Şirazi, Mirza Muhammed Hadi, **Deli’ül Süfera: Sefername Mirza Abdolhasan han**

Şirazi be Rusiye (Deli’ül Süfera: Mirza Ebülhasan Han Şirazi’nin Rusya sefernamesi), Muhammed Golban çabalarıyla, Tahran: Kitap dünyası.

Arturiniyan, G.S., **Engelabe İran ve Bolşevikhaye Maveraye Gefgaz (İran Devrimi ve**

Kafkasya Ötesi Bolşevikleri), çev. Muhammed Naip Poor, (2006), Tahran Sosyal Bilimler Araştırma- Geliştirme Kurumu.

Ashraf Nazari, Ali, “Melligerayi ve Hoviyyete İran, Berresiye Nemunehaye Cencali de

Dorane Pehlevi Evvel” (Milliyetçilik ve İran Kimliği, Birinci Pehlevi Dönemi Örnek Olay Çalışması), **Hukuk ve siyaset araştırmaları**, 9. yıl, sayı; 22, Bahar ve Yaz 2008, s. 152.

Aslan, Mahir, (2008), **Atatürk ve Azerbaycan Politikası**, Edirne, Trakya Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aşuri, daryuş, (1998), **Ma ve Modernite (Biz ve Modernite)**, Tahran, Sırat Kültürel Enstitüsü.

Avşar yazdı, Mahmut, (1980), **Siyasete İran-e Orupa Esnadi az Tarihe Siyasi ve Diplomatik (Avrupa'nın İran Politikası, diplomatik ve siyasi tarihten birkaç belge)**, çev. Seyit Ziyaiddin Dehshiri, Tahran, Dr. Mahmut Avşar Yazdı Vakıf Kurumunun Tarihi ve Edebi yayınları.

Azam Kuddusi, Hasan, (2000), **Haterate Men ve Tarihe Yeksed Sale İran (Benim Hatıralarım veya İran'ın Yüzyıllık Tarihi)**, Tahran, Neşr-i Kareng.

Azeri, Ali, (1983), **Giyame Şeyh Mohemmede Hiyabani (Şeyh Muhammed Hiyabani Ayaklanması)**, Safi Alişah yayınları.

Azizi, Muhammed Hüseyin ve Azizi, Ferzane, “Ferestadene Daneşcuyane Pezeşki be Harec Az Keşver ba Komeke Dolet(1811-1935)” (Hükümetin desteği altında yurtdışındaki İranlı tıp öğrencilerin gönderilmesi (1811-1935)), çev; Feride Ferzi, **kheradname**, sayı: 12, Bahar ve Yaz 2014, s. 126-131.

Babai Bazzaz, Parvaneh, “Erdeşir Riporter, Lorence İran” (Erdeşir Riporter, İran'ın Lorenci),

Geçen Günlerin Anısı, no:41, 2009.

Bahram, Hiyabani, **Mecmueye Sohenranihaye Şeyh Muhammed Hiyabani (Şeyh Muhammed Hiyabani Konuşma Mecmuası)**, Tahran: Neşr-i İhsan.

Bakhtiyari, Sümeyye vd., “Tesire Sahto Saz ve Mosettehsaziye Meaber ve Mehverhaye Ertebatiye Esfahan ber Toseeye Senet Gerdeşgeriye Pehlevi (1925-1979)” (İsfahan Yolları ve İletişim Eksenlerinin İnşası ve Düzleştirilmesinin Pehlevi Turizm

- Endüstrisinin Gelişimine Etkisi (1925-1979)), **Gencine-i Esnad Dergisi**, Yıl: 26, İkinci Defter, Yaz 2016, s. 10.
- Başiriye, Hüseyin ve Karampoor, Roza, “Berresiye Gerdeşe Nohbegan der İrane Zamane Gacar” (Kaçar Dönemi İran’ında Elit Dolaşımı Üzerine bir İnceleme), **Name-i Pajooresh-e Farhangi**, 8. yıl, yeni dönem, no: 10, 2005, s. 59.
- Başiriye, Hüseyin ve Kerempur, Roza, “Berresiye Gerdeşe Nohbegan der Dorane Gacar” (Kaçar Döneminde İran’da Elitler Dolaşımının İncelenmesi), **Kültürel Araştırmalar Mektubu**, 8. yıl, yeni dönem, sayı:10, 2004, s. 59.
- Bazgir, Furug ve Sevagib, Cihanbehş, “Negşe Şamluha der Şeklgiri ve Tedavome Dolet Safavi” (Sefevi Devletinin Kuruluş ve Devamında Şamlular’ın Rolü), **Tarihi Araştırmalar**, 7(1), 2015, s.20.
- Bazı yazarlar topluluğu, (1978), **Biyografiye Şey Muhammed Hiyabani (Şey Muhammed Hiyabani Biyografisi)**, Tebriz, Seher yayınları.
- Belarshak, Eftekhar, Mahmood Panahi, Seyyed Mohammadreza, “Şiegeri ve Herekete Serbedaran” (Serbedaran Hareketi ve Şiilik), **Serbedaran hareketinin 700 yıllık anma Kongresi**, 2016, s. 114.
- Belirsiz, (2010), **Khagan-e Cihangoşa Tarihe Şah Esmail (Cihanguşaye Hakan: Şah İsmail’in Tarihi)**, Tebriz, İranı’nın Tarih ve Kültür Kurumu.
- Benayi, Amin, (2001), **Sahtare Ectemai- Egtesadiye Doreye Safaviyye (Sefevi Döneminin Sosyal Politik Yapısı)**, çev: Yakub Ajend, Tahran, Mola.
- Beyat, Kave, (2008), **Pantürkism ve İran**, Tahran, Pardis-i Daneş yayınları.
- Bina, Ali Akbar, (1955), **Tarihe Diplomasi ve Siyasiye İran (İran Siyasi ve Diplomasi Tarihi)**, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları.

Bir grup yazarlar, (2007), **Engelabe Eslamiy-e İran (İran İslam Devrimi)**, 34. Baskı, Kum,

Neşre Muarif.

B.Tauris, (2000), **Struggle for Power in Iran**, Aban 14, AP.

Briyer, Julian, (1984), **İran Ekonomisi 1900- 1970**, Tahran, Mliye ve Çzel Araştırmalar Merkezi.

Bosworth, Edmund Clifford, (2006), **Tarihe Gazneviyan (Gaznenliler Tarihi)**, çev. Hasan

Anuşe, Tahran: Emir Kebir Yayınları.

Bushasb, “Berresiye Tarihe Revabete Hareciye İran ba Gerb der Ebtedaye Dorane

Gacar”Feyzullah, (Kaçar döneminin başlarında, İran'ın Batı ile dış ilişkileri tarihinin incelenmesi), **Mesbah fasılnamesi**, 3. Sene, say; 12, 1997, s. 167-8.

Caferiyan, Resul ve Kemali, Meryem, “Temerkozgerayi ve Moşkelate Modaveme An der Doreye Harezmsahiyân” (Harzemşahlar yönetiminde merkezîyetçilik ve iktidarın sürekliliği sorunu), **İran Araştırmaları çalışmaları**, 2. sene, sayı: 1, Bahar ve Kış 2013, s. 34.

Ceferiyan, Resul, (2000), **Safeviye der Erseye Din, Ferheng ve Siyaset (Safeviye’de Din, Kültür, Siyaset)**, Kum, Havze ve Üniversite İnstitüsü.

Celaliyan, Mina, “Nemude Sembolhaye Bastaniye İran der Ferheng ve Honore Gerbi (Mehr ve Mitra) ve tedavome an de Dorehaye Mesihyyet ve Eslami” (İran’ın Antik Sembollerinin (Mehr ve Mitra sembolleri), Batı Sanat ve Kültüründe Varlığı ve İslami ve Hristiyan Dönemlerinde Devamı), **Doğu Medeniyeti ve Sanatı Fasılnamesi**, Yıl: 6, Sayı: 19, Bahar 2018, s. 40.

Cemalifer, Mehdi, (2005), **Mogeddemei ber Şenachte Aleviyane Torkiye (Türkiye Aleviler**

Camiasını Tanıtımına Giriş), Tahran, Amirkebir yayınları.

Cemalzadeh, Seyit Mohemmedali, (1961), **Mirase Gobineau (Gobineau’ın Mirası)**, Yagma yayınları.

Cografıyaye 5 Garre, Beraye 6 Ebtedayi (6 sınıf için 5 kıta coğrafya), 1936.

Cottam, Richard, (2007), **Nassiyonalizm der İran (İran’da Milliyetçilik)**, Çev; Ahmad Tadayyon, Tahran, Neşr-i Kevir.

Cronin, Stephanie, (1998), **Arteş ve Şeklgiriye Hokumete Pehlevi (Ordu ve Pehlevi Devletinin Kurulması)**, çev. Gholamreza Ali Babai, Tahran: Khojasteh.

Curzon, George, (1994), **İran ve Meseleye İran (İran ve İran Meselesi)**, çev. Gholamali Vahid Mazenderani, cilt: 1, Tahran, kültürel bilimsel yayınlar.

Çamçıyan, M, (1786), **Tarihe Ermenıyan (Ermenilerin Tarihi)** 3. Kitap, Veniz.

Davoodi Moghaddam, Feride, “Tehlile Dastane Mitolojiye Areşe Kemangir” (Areş Kemangir Mitolojisinin Hikâye Analizi), **Edebiyat araştırmaları**, sayı: 32, Yaz 2015, s. 132.

Dehhoda Farsca Ansiklopedi, Baş Maddesi.

Del Ashoob, Hadi, Jaliliyan Azer, “Ozae Vezaret der ZamaneŞah Ebbas-e Evvel” (Birinci Safevi Şahı Şah Abbas Döneminde Bakanlığın Durumu), **Tarih araştırmaları**, sene; 19, sayı; 68, Bahar 2018, s. 82.

Delfani, Mahmut, “Sazmane Pervereşe Efkâr, Berresiye Siyasethaye Ferhengi ve Nehadiye İran der Doreye Reza Şah” (Düşünce Eğitimi Kurumu, Rıza Şah Döneminde İran’ın Kültürel Politikaları ve Kurumları Üzerine Bir İnceleme), **Gencine-i Esnad**, 6. dönem, 1. Sayı ve 2, Yaz 1996, s. 71.

Denbeli, Abdürrezak, (2005), **Maserülsultaniye, Tashih ve taşhiye Gholam Hosein**

Zargari Nejad, Tahran, İran Gazetesi Yayınları Enstitüsü.

Desugi, Muhemmed, (1998), **Tarihçe ve Berresiye Endişeye Şergşenasi (Şarkıyatçılık**

Düşüncesinin tarihi ve değerlendirmesi), çev. Mahmudriza İftiharzadeh, Tahran, Hezaran Yayınları.

Deznuhi, Meryem, Berresiye Daneşgahha ve Amuzeshe Ali der Dorane Reza Şahe Pehlevi”

(Rıza Şah Pehlevi Döneminde İran’ın Yüksek Eğitim ve Üniversitelerin incelenmesi), **Tarih Araştırmaları**, 4. sene, sayı: 12 ve 13, 2002, s. 131.

Dilmegani, Ferşid ve Arkadaşları, “Zerurethaye Siyaset gozariye Hoviyyete Melli az Dide

Roşenfekrane İrani (1941-1953)” (İran Entelektüellerinin Bakışından Kimlik Politikalarının Önemi), **Feslnameye Siyaset**, 2. Yıl, No: 12, 2016, s. 32.

Divanbeygi, Seyit Ahmet, (1986), **Hedigeto el-şuera**, Birinci cilt, Abdülhüseyin Nevayi’nin

eklemeriyle, Tahran, Zerrin.

Dorosti, Ahmet, (2012), **Sahtare Tehevvöl der Dolet İran der Doreye Mageble Modern**

(Modern Öncesi Dönemde İran Devlet Yapısında Dönüşümler), Tahran Mizan yayınları.

Dönmez, Nuri, (2010), **Aleviyane Torkiye (Türkiye Alevileri)**, kum, Edyan ve Mezahip

Üniversitesi Yayınları.

Dupree, Louis, (1973), **Afganistan**, Prinsston University Press.

Edareye Tegsimate Keşveri: Tegsimate Keşveri Comhuriye Eslamiye İran (Siyasi

Bölünmeler Bürosu, İran İslam Cumhuriyeti’nin ülke bölünmeleri), (1992), Tahran, İçişleri Bakanlığı.

Egbal Aştiyani, Abbas, **Tarihe İran Gebl az Eslam (İslam'dan sonra İran Tarihi)**
Tahran,

Namek.

Etabeki, Turec, “Tenevvoe Gomi der İran ve Hoviyyete Melli İraniyan” (İran’da Etnik
Çeşitliliği ve İranlıların Milli Kimliği), **İran Nameh**, 24. Yıl, 2008, s. 12.

Ettehadiyeh, Mansure, (2010), **Dolete Moveggete İran: İran ve Cenge Cehaniye Evvel
(Geçici İran Devleti, İran ve Birinci Dünya Savaşı)**, Tahran, Neşr-i Mahi.

Eyvazi, Muhammed Rehim ve Ghasemi, Behzad, “Cameeşenasiye Tarihi Siyasi İran-e
Moaser der Çerçube Egtesadi” (Ekonomi Çerçevesinde Çağdaş İran’ın Tarihsel-
Siyasal Sosyolojisi), **Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 62, Bahar, 2015, s. 66.

Farshid Rood, Khosro, (2001), **Mohite Estelahate Fenni ve Elmi ve Vajesazi Felsefi
Beraye Farsi (Teknik ve Bilimsel Terimlerin Çevrisi ve Sözcük Oluşturma,
Farsça için Filoloji)**, Tahran: İslami Tebligat Kurumu, sanat alanı.

Fehimi, Mehin, (2009), **Dayeretol Mearefe Bozorge Cehane Eslam: Revadiyan (Büyük
İslam Anskopediyasında, Revvadiyan)** , Birinci cilt, Büyük İslam Anskopediya
Merkezi.

Felsefi, Nesrullah, (2002), **Cenge Mihaniye İraniyan der Çaldran (Çaldıran’da
İranlıların Vaten Savaşı)**, Tahran, Hirmend Yayınları.

Fereh Vashi, Behram, (1985), İranviç, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları.

Fazayeli, Sudabe ve Shabrang, Behzad, (2008), **Hemasi, Mitolojik: Remze Esb der
Revayethaye Fereşte (Peri Rivayetlerinde At şifreleri, mitolojik, haması)**,
Tahran, Ceyhun Yayınları.

Finkel, Caroline, (2007), **Rüyadan imparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğunun**

Öyküsü 1300-1923, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Timaş.

Firuzi, Murtaza, (2017), **Şeyh Sefi Eldin ve Mecmueye Kebir (Gara Mecmue) (Şeyh Sefieddin ve Kara Mecmue)**, Timsal Yayınları.

Forugh Bakhsh Fasayi, Ahmet, “Vezaret der Dorane Mogol” (Moğol Döneminde Vezaret), **Tarih Eğitimin Gelişimi**, 6. sayı, 2002, s. 15.

Frye, Richard, (1986), **Bohara: Destaverde Gorune Vosta (Orta çağın Kazanımı Buhara)**, çev. Mahmud Mahmudi, Tahran: bilimsel-kültürel Yayınlar.

Furughi, Zekaülmülk, (1929), **Tarihe Kutahe İran, Ketabe Dersiye 3ve 4 Ebtedayi (İran’ın Kısa Tarihi, İlkokul 3. Ve 4 sınıflar)**, Tahran, Şerket-i Matbuat.

Gabriel Alfons, (1969), **Tehgigate Coğrafiyayi der amaorede İran (İran Hakkında Coğrafi Araştırmalar**, çev. Fethali, Khajetoori, Tahran: İbn-i Sina Yayınları.

Gadamer, (2008), **Aghaz-e Felsefe, (Felsefenin Başlangıcı)**, çev. Ezzetullah Fuladvend, Tahran, Hermes Yayınları.

Gellner, Ernest, (2010), **Milliyet (Milliyetçilik)**, çev. Seyit Mohammad Ali Taghavi, Tahran, Neşr-i Merkez.

Geravand, Mucteba vd., “Bastangeraiye Herekete Ferhengiye Şuubiye” (Şuubiye Kültürel Hareketinde Antikcilik), **Modern tarih Araştırmaları**, yıl: 6, Sayı: 14, Bahar 2016, s. 158.

Ghaffari, Masood ve Radmehr, Muhammed, “Delayeale Sugute pehlevi Nehadgerayi der Dorane Tosee” (Gelişme Sürecinde Kurumsalcılık ve Pahlavi Sisteminin Düşüş Nedeni), **Siyaset dergisi, Siyasal Bilimler ve Hukuk Fakültesi Dergisi**, dönem 47, Sayı: 4 Kış 2017, s. 971.

- Ghavam Meleki, Hamidreza ve Rashidi, Muhammed Mehdi, “Oleviyethaye Siyaset Cemiyetiye İran ve Egdamate Mohacerete Daheli” (İç göç eğilimleri ve İran'ın nüfus politikası öncelikleri), **Siyasal Bilimler Uzmanlık Dergisi**, Yıl: 14, Sayı: 42, 2018, s. 36.
- Ghirshman, Roman, (1965), **İran az Agaz ta Eslam (Başlangıçtan İslam'a Kadar İran)**, çev. Muhammed Moin, Tahran, Kültürel ve bilimsel yayınları Şirketi.
- Gholami, Shahram, “Sisteme Egtesade Cehani ve Netayec ve Hedefhaye Senetişodene Caygozin der Zamane Reza Şah” (Dünya Ekonomik Sistemi ve Rıza Şah Döneminde Alternatif sanayileşme: Amaçlar ve Sonuçlar), **Tarihsel Araştırmalar**, Dönem: 6, Sayı: 1, Bahar veYaz 2014, s. 98.
- Gobineau, Joseph Arthur, (1991), **Gozareşhaye Kent Gobineau az İran (Gobineau'nun İran Raporları)**, çev. Abdurrisa Huşeng Mehdevi, Tahran, Cuya yayınları.
- Gobineau, Joseph Arthur, (1974), **Namehaye Gobineau ve Tocqueville (Gobineau ve Tocqueville'in Mektupları)**, çev. Rehmetullah Muggeddem Meragei, Tahran, İbnisina Yayınları.
- Golmohemmedi, Ahmet, (2007), **Cehani Şodane Ferheng- Hoviyyet, (Kimlik ve Kültürün Küreselleşmesi)**, Tahran, Ney Yayınları.
- Gökalp, Ziya, (2018), **kızıl Elma**, Hazırlayan: Ali Betlik, İstanbul, Kamer yayınları.
- Gökalp, Ziya, (2012), **Türkçülüğün Esasları**, Ankara, Alter.
- Guderzi, Hüseyin, “Rabeteye Zeban ve Edebiyyate Farsi der Doreye Safavi ve Rabete An ba Zabane Melli” (Farsi Fars Dili ve Edebiyatının Safevi döneminde konumu ve resmi, milli dil ile ilişkisi), **Milli Çalışmalar Dergisi**, 12. yıl, sayı: 3, 2011, s. 72.

Gündüz, Tufan, **Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler**, 2. baskı.

Hacı Hüseyini, Hüseyin, “Negahi ber Teorihaye Mohaceret” (Göç Teorilerine bakış),

rahbord Dergisi, Sayı: 41, Sonbahar 2006, s. 46.

Hafeznia, Muhammedreza, (2002), **Cografıyaye Siyasiye İran (İran’ın Siyasal**

Coğrafyası), Tahran, Semt Yayınları.

Hakemi, İsmail, “Nogtehayı der Morede Şere Farsi der Doreye Teymuri” (Timur

Döneminde

Farsça Şiir Tarzı Hakkında Noktalar), **Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**

Derneği, sayı: 1, Bahar 2001, s. 67.

Hakkı Uzun Çarşılı, İsmail, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinde ve Anadolu

Hükümetlerinde Düşünce Akımları”, **Tarihi Araştırmalar**, no:4 ve 5, 1990, s. 100-

101.

Hakikat, Abdül Rafi, (1994), **2 Hezar Sal Vezaret az Bozorgmehr ta Amirkebir**

(Bozorgmehr’ten Emir Kebir’e kadar İran bakanları: iki bin yıl vezaret,

Tahran Kumeş.

Hamilton, Gip, A.R, “Ehle Sunnetin Hilafet Düşüncesi Hakkında Değerlendirme”, **İslam**

Tarihi Üç Aylık Dergi, no: 14, 2003, s. 199-212.

Hasan Niya, Muhammed ve Teteri, Ali, **Gerardade 1907 ber Asase Esnade Vezarete**

Harece (İran Dışişleri Bakanlığı'nın belgelerine göre 1907 sözleşmesi), Tahran

Kitap Evi.

Haşimova, Höküme & Et.al, (2009), **Üzeyir Hacıbeyev**, Bakü, M.F. Ahundov Adına

Azerbaycan Milli Kitabhana.

Haveri, Fezlullah, (2001), **Tarih-e Zulgerneyn**, Birinci Cilt, düzenleyen: Nasir Afşarfer,

Tahran, Kultur Bakanlığı ve Muze Kütüphanesi ve İslamı Şura Meclisin Esnad Merkezi.

Hemraz, Vida, “Nehadhaye Ferhengi der Doreye Reza Şah” (Rıza Şah Döneminde Kültürel Kurumlar), **İran Çağdaş Tarihi**, 1. sene, 1.sayı, Bahar, 1997, s. 57.

Heredot, (2005), **Tarih-e Heredot (Heredot’un Tarihi)**, çev. G.Vahid Horasani, Tahran, Elmi ve Ferhengi yayınları.

Hesenzadeh, İsmail, “Goftemane Hoviyyete Melli der Tarihniğariye Kesrevi” (Kesrevi’nin Tarih Yazıcılığında Milli Kimliğin diskorsu), **Feslnameye Motaleate Melli**, 14. Yıl, 2002, s. 68.

Heyat, Cevat, (2001), **Tarih ve Lahcehaye Zaban-e Torki, (Türkçenin Tarihi ve Lehceleri)**, Tahran, Neşr-e No.

Heyati Cevat, (2015), **Negdi ber Ketabe Azeri ya Zebane Bastani (Azeri ya Eski Dil Kitabına Eleştiri)**, Tahran, Varlık.

Heyet, Cavad, (1998), **Negahi be Tarihe Edebiyate Azerbaycan (Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış)** 1.cilt, 2.baskı, Tahran, Hoca yayını.

Heyet, Cavad, “Negahi ber Tarih ve Ferhenge Torkan” (Türklerin tarihine ve Kültürüne Bir Bakış), **Varlık Dergisi Ek Kısım**, Mart 1986, s. 114-115.

Hidayet, Mehdi Kuli Han, **Gozareşe İran (İran Raporu)**, 2. Cilt, Tahran, Nukre.

Hojjatullah Asil, (2003), **Risalehaye Nazımüddevle Kermani Mirza Melkem Han (Mirza**

Melkem Han Nazımüddevle Kermani Risaleleri), Tahran, Ney yayınları.

Hoseini, Seyit Mir Abdolreza ve Hacıyanpoor, Hamid, “Hedefhaye Konsulgeriye Englis der

Şiraz ve Hemkariye an ba Kompaniye Hende Şergi (1903-1925)” (İngiliz Konsolosluğunun amaçları ve işlevleri ile Şiraz'daki Doğu Hindistan Şirketi ile etkileşimi (1903-1925)), **Sistan ve beluçistan Üniversitesi İki Yarımada Çalışmaları dergisi**, 11. yıl, no:36, 2019, s. 10.

Hümayun Katuzian, Muhammed Ali, “Rişehaye Siyasi Egtesadiye Giyame Şeyh Mohemmede Hiyabani” (Şeyh Muhammed Hiyabani Ayaklanması”, **Ekonomik-Siyasal Bilgiler**), sayı:159-160, Aralık, Ocak 2000, s. 28.

Hüsrevizadeh, Sabah ve Kamali, Muhammed Ali, “Rişehaye Şeklgiriye Vezarete Harece der

Dorane Gacar” (Kaçar Döneminde Dış İşleri bakanlığının Oluşum Temelleri), **sosyal bilimler araştırmaları**, 4. sene, say: 19, İlkbahar, 2014, s; 130.

İbni Esir, Ali ben Mohemmed, (1989), **Tarihe Kamel (Kâmil Tarih)**, 16. cilt, çev: Ali Igor, Mihayloviç, Diakonov, (1945), **Tarihe Mad (Med tarihi)**, Tahran, bilimsel-kültürel, yayınları.

İkbal Aştıyani, (1936), **Tarihe Omumi ve İran, Evvele Debirestan (Genel Tarih ve İran, İlk Lise)**, Tahran, Bina.

İkbal Aştıyani, (1942), **Abbas, Şerhe Hale Abbas Mirza (Abbas Mirza Melik Ara Şerh-I Hali)**, Tahran, Babak.

İkbal Aştıyani, Abbas, (2009), **Tarihe Mogol (Moğol Tarihi)**, Tahran, Emir Kebir Yayınları.

Haşimi Haeri, Tahran, İlmi Metbuati Kurumu.

İsimsiz, “Tarihçeye Ferhengestane Zebane İran” (İran Dil Kurumunun Tarihçesi), **name-i Farhangestan**, sayı: 1, Nisan, Mayıs 1943, s. 6-11.İttihadiye, Mansure, **Şeklgiri ve Tehevvole Ehzabe Siyasi Meşrute (Meşrutiyet Siyasal Partilerinin oluşumu ve**

Değişimi), (1982), Tahran, Neşri-i Gostere.

İshakün Nedim, Muhammed Bin, (1987), **Elfehrest**, çev. Muhammedreza Teceddüt, Tahran,

Esatir yayınları.

İzadi Udlou, Azim vd, “Gelebeye Olemaye Osuli ber Ahbari ve Ehemmiye in Mesele der

Zamane Gazcar” (Usuli ulemalarının İhbarilere zaferi ve Kaçar dönemi bu meselenin Önemi), **Siyasal Çalışmalar Dergisi**, sene: 11, Say; 41, 2019, s. 10-15.

J. B. Duma, (1982), **Gozareşhayi az Sefername TrehZel (TrehZel’in İran Seyahatinden Notları)**, çev. Abbas Ekbal, Tahran, Yesavoli yayınları.

Kamali, Hibullah, “Vurud ve Netayece Vorude İran be Arseye Siyasete Beynolmelel der

Zamane Gacar” (Kaçar Dönemi İran’ın Uluslararası Siyaset Sahnesine Girişi ve Sonuçları), **Dış ilişkiler Tarihi Fasilnamesi**, 22.say, 2006, s.48.

Karakurt, Metehan, (2018), **Çarlık Dönemi Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliği**, Ardahan Üniversitesi.

Kaim Makamı, Cihangir, (1976), **İran-e Emruz (Günümüz İran’ı)**, Tahran, Sanat ve Kültür

Yüksek Konseyi Kültürel çalışmalar Merkezi Yayınları.

Karimi, Alireza, “Vezaret der Dorane Safevi”, (Safevi Döneminde Bakanlık), **İslami Hükümet**, sayı; 15, 2000.

Katem, Riçard, (1992), **Nasiyonalizm der İran, (İran’da Milliyetçilik)**, Çev. Tedeyyon Ahmet, Tahran, Kevir.

Katoziyan, Muhammed Ali, (2002), **Egtesade Siyasiye İran (İran’ın Siyasal Ekonomisi)**, çev. Muhammed Reza Nefisi ve Kambiz Azizi, Tahran: Neşr-i Merkez.

Katozian, Mohemmedali, “Seyyed Heszen Tegizadeh: Se Zendegi der Yek Omr” (Bir

Yaşamda Üç Hayat: Seyyed Hesen Tegizadeh), **İran Nameh**, 21. Yıl, No:1-2, 2003, s. 13-19.

Katozian, Mohemmedali, (1973), **Sadeg Hedayet: Az Efsane ta Vageiyet, (Efsaneden**

Geröeğe: Sadeg Hedayet), Tahran, Terhe No Yayınları.

Kayhan, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Türk Saraylarında Fars Şâirleri”, **Turkish Studies**

- **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1434

Keçuiyan, Hüseyin ve Cevadi, Yeganeh, “Mohammed Reza Doreye Evvele Hoviytyabiye İran, Peydaiye Meseleye Hoviytyet ve Nefye Hod” (İran’ın Birinci Kimlik dönemi Kimlik sorunun Çıkışı ve Kendini Reddetmek), **Pejuheşname Ferhengi**, 8. Yıl, No: 10, 2004, s. 111.

Keddie, Nikki, (1999), **Rişehaye Engelabe İran (İran Devrimi Kökleri)**, çev; Abdolrehim

Govahi, Tahran, Kalem.

Keddie, Nikki, (2003), **İran-e Doreye Gaca ve Beramedene Rıza Han (Kaçar Dönemi**

İran’ı ve Rıza Han’ın Yükselişi, çev. Mehdi Haghighatkah Tahran, Ghoghnoos.

Kemali, Hüseyin, “İran der Mokatebate Tocqueville ve de Gobineau” (Tocqueville ile de Gobineau Mektublarında İran), **İranşınası**, 9. Yıl, no: 3, 1998, s. 494- 514.

Kerimi, Behnam, “Rişehaye Fekriye Giyame Şeyh Mohemmed Hiyabani” (Şeyh Muhammed Hiyabani Ayaklanmasının Düşünsel Temelleri), **Gencine-i Esnad**, sayı: 51 ve 52, Sonbahari Kış, 2004, s. 57.

Kermani, Mirza Agahan, (2000), **Se Mektub (Üç Mektup)**, Hazırlayan: Behram, Çubineh, Almaniya, Nima.

- Kesrevi, Ahmet, (1953), **Zebane Temiz (Temiz Dil)**, Tahran, Kuşa yayınları.
- Kermani, Mirza Agahan, (1947), **Aineye sekenderi**, Tahran, Bina.
- Kasravi, Ahmet, **Tarihe Meşruteye İran (İran Meşrutiyet Tarihi)**, Tahran, Amir Kebir.
- Kesrevi, Ahmet, (1945), **Serneveşte İran Çe Xahéh Bud? (İran'ın Alın Yazısı ne Olacak?)**, Tahran, Ordibeheşt Yayınları.
- Kesravi, Ahmad, (1938), **Azeri Zaban-e Bastan-e Azarbaijan (Azerbaycan'ın Antik Dili Azeri)**, Tehran, Taban Yayınları.
- Kavim, (1927), **Ketabe Tarihe İran: Ketabe Pencom be Şeşome Ebtedayi (İran Tarihi Kitabı, 5 ve 6 ilkokul kitabı)**, Tahran, Muzaffer Kütüphanesi yayımları.
- Khadarizadeh, Ali Akbar, **Karkerd ve Negşe Ettehadiyeha der Meşrutiyete Evvel (Birinci Meşrutiyette Derneklerin Rolü ve İşlevleri)**, Moskuye, 2. Sene, sayı: 6, Bahar 2007, s. 41.
- Khatibi, Hüseyin, “Nesre Farsi der Gerne Heftome Hecri ve Asare Hce Nesireddin” (Hicri 7. Yüzyılda Fars nesirleri ve Hoca Nsireddinin Farsça Eserleri), **Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 4, 3. sene, 1977, s. 21.
- Khaleghi Motlagh, Celal, “Negahi ber Hezar Beyte Degigi ve Mogayeseye An ba Şere Ferdovsi” (Dekiki'nin Bin Beytine Bakış ve Firdevsi ile Karşılaştırması), **İran Araştırmaları Dergisi**, 11. yıl, sayı: 45, Bahar 1999, s. 510.
- Khavari Shirazi, Mir Fazlullah, (2001), **Tarih-i Zulkarneyni Tashih ve tahkik Naser Avşarfâr**, Tahran, Kültür bakanlığı yayınları.
- Khosrobeygi Hooshang, Mojgan, Sadeghi Fard, “Negahi ber Rişehaye Meşruiyete Dolete

Al-i Muzaffer” (Al-i Muzaffer Devletinin Meşruiyet Temelleri Üzerine Bir İnceleme 713-795 Hicri Kameri), **İslam tarihi Araştırmaları**, sene; 10, sayı; 39, Kış 2019, s.

Khosravizadeh, Sabah ve Gheysarianfard, Hadi, “Teşkilate Vezarete Harece der Dorane Naseri” (Neaseri Dönemi İran Dış İşleri Bakanlığı Teşkilatı), **Kültürel Tarih Çalışmaları**, 5. Sene, say: 17, Sonbahar 2014, s: 43.

Khosrobeygi, Hooshang ve Sajedi, Abdollah, “Rişehaye Meşruiyyete Hakemiyyetiye Saffariyan-e Sistan” (Sistan Saffarilerinin Hâkimiyetlerinin Meşruiyet Temelleri), **İki İran yerel tarih araştırmaları dergisi**, 3. yıl, no: 2, 2014, s. 26

Khsropanah, Abdülhüseyin, “Şerhe Merahel ve Metodolojiye Didgahe Hekmete Eşrag” (Hikmet-i İşrak Metedoloji Süreçleri ve Yaklaşımları Açıklaması), **Cavidan Kherad**, Sayı: 24, Sonbahar ve Kış 2013, s. 65.

Khosropoor, Gholamreza, (1928), **İran ve Tarihe Kutah, Ketabe Dersiye Pencom ve Şeşome, Ebtedayi (İran’ın Kısa Tarihi, 5 ve 6 ilkokul ders kitabı, 3. Baskı, Tahran, Saadet.**

Kavyani, Mustafa, “Berresiye Şahnameye Ferdovsi ve Şahname” (Şehname ve Firdevsi Şehnamesi Hakkında İnceleme), **Ferheng-i İsfahan**, sayı: 14, Kış 1999, s. 84.

Kiyani, Mustafa, (2004), **Memariye Pehleviye Evvel (Birinci Pehlevi Mimarisi)**, Tahran, Çağdaş İran Tarihi Çalışmaları Enstitüsü Yayınları.

Kiyani, Mustafa, “Tesire Bastangerayi ber Mirase Pehleviye Evvel” (Birinci Pehlevi Mimarisine Antikciliğin Etkileri), **Çağdaş Tarih**, sayı: 32, 2004, s. 49.

Kosari, Masud, ve Habibi, Fuad, “Bazhanı ve Nagd-e Revayethaye Hoviyet-e Melli dar İran”,

- (İran’da Milli Kimlik Okumalarına Eleştirel bir Bakış), **Pajuheşnameye Ulume İnsani ve İctimai**, No:34, 2009, s. 74.
- Koch, Dana, (2003), **Meniye Ferheng der Olume Ectemai (Sosyal Bilimlerde Kültürün Anlamı)**, çev. Feridun Vahida, Tahran, Suruş yayınları.
- Köçer, Mehmet, “Osmanli Devleti’nde Türkçülük Akiminin Ortaya Çıkması”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, No:3, 2003, s. 12.
- Lambton, Ann katharine Swyn Ford Lambton, (1996), **Tehevvöl Der Sahtare Dolete İran Der Doreye Mageble (Modern Modern Çncesi İran’ın Devlet Yapısında Dönüşüm)**, çev. Simin Fesihi, Meşhad, Cavdan Kherad.
- Lambton, Ann Katharine Swynford, (1997), **İran der Zamane Gacar (Kaçar Dönemi İran)**, çev. Simin Fasihi, Meşhed, Javedan kherad.
- Leşkeri, Muhammed, “İcade beraberî ve forsethaye Beraber Ber Asase Tozie Deramede Tosee yafte” (Geliştirilmiş gelir dağılımına dayanarak toplumdaki insanlar için eşitlik ve fırsat eşitliği sağlanması), **Rahbord**, Sayı: 25, Bahar 2011, s. 150.
- Levin Jons, levid, ve Rabson, James, (2011), **Persika, Dastanhaye Meşregzemin, Tarih-e Şahenşahiye Pars be Revayete Ketziyas** (Doğunun Hikayeleri: Ketziyas’ın Değişinde Pers Şahlığının Tarihi), çev. Majlesi, Fereydun, Tahran Yayınları.
- Mahmut, Mahmut, (1975), **Tarihe Revabete Hareciye İran ve Englis der Gerne 19 (19. Yüzyılda İran-İngiltere Siyasi İlişkiler tarihi)**, 2. cilt, Tahran, İkbâl yayınevi.
- Malcolm, John, (1876), **Tarihe İran (İran Tarihi)**, çev. Mirza İsmail Heyret, Tahran, Sadi Kitabevi.
- Martin, Browdford, jee, (1989), **Tarihe Revabete İran ve Alman (Almanya ve İran İlişkileri Tarihi)**, çev. Peyman Azad ve Ali omid, Tahran, pek-i tercüme yayınları.
- Masoomi, Gholamreza, (2009), **Dayeretolmoarefe Mit ve Ayin der Cehan (Dünya Antik**

Ayinler ve Mitler Ansiklopedisi), Tahran: Sure-i Mehr.

Mecidova, Nergiz, (2010), **Üzeyir Hacıbeyev**, Bakü, F. Köçerli adına Respublika Uşaq Kitabhanası.

Melekzadeh, Muhemmed, “az Feraz ta Furud; Tarihçeye Ceryan-e Melligerayı”, Milliyetçi Akımın Tarihi: Baştan Aşağı), **Mahnameye Puya**, No:11, 2011, s.81.

Melekzade, Tevhid, (2017), **Faceeye Cilolug ve Azerbaycan der Esnaye Cenge Cehaniye**

Evvel (Birinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Ciloluk Faciası), Tebriz, Neşr-i Ahtar.

Mesger, Ali Akbar, “Nehadhaye Şekldehendeye Hoviyyet der Doreye Pehleviye Evvel be Onvane Mesal: Sazmane Pervereşe Efkar” (Birinci Pehlevi döneminde kimlik oluşturan kurumlar: örnek: Düşünce Eğitimi Kurumu), **Peyam-ı Baharistan**, 2. Dönem, 1. yıl, 3. sayı, Bahar 2009, s. 354.

Marie Ladie, Fooladi, (2003), **cemiyet ve Siyaset der İran az Padeşahiye Meşrute ta Comhuriye Eslami (İran'da Nüfus ve Siyaset Anayasal Monarşiden İslam Cumhuriyeti'ne)**, çev. Taghi, Tam, Fransa Ulusal Demografik Çalışmalar Enstitüsü.

Masoomi Hemedani, Hüseyin, “Entehabe Logetname ve Zabane Farsi” (Sözlük seçimi ve Fars dili), **Teşer Daneş dergisi**, 20. yıl, Sayı: 1, Bahar 2003, s. 4-5.

Metin, Barış, “Türk- İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, **TSA**, 16. Yıl, Sayı: 2, Ağustos.

Minahan, James., (2002), **Encyclopedia of the stateless nations: DK. Vol 4**, Greenwood Publishing Group.

Minevi, Mojtaba, (2006), **Ferdovsi ve Şere U (Firdevsi ve Onun Şiiri)**, Tahran, Moin

Yayınları.

Minorskiy, Vladimir, (2004), **Sazmane Edariye Hokumete Safavi (Tezkeretul Muluk**

Üzerine Ta'likat, Safevi devletinin İdari Örgütlenmesi, çev. Mesut Recebnia, Tahran, Emir Kebir yayınları.

Mir Ahmadi, Mansur ve Cabbari Tasir, Hasan, “Negereşe Alemane Şiie be Siyasethaye

Şebhe Moderne Dolete Diktatore Pehleviye Evvel” (Birinci Pehlevi Sözde Modern Devletin Despot Politikalarına Karşı Şii Alimlerinin Tutumları), **Bilimsel – Araştırma İslami Devrim Çalışmaları Fasilnamesi**, 6.yıl, Sayı: 19, Kış 2009, s. 170.

Mirza Muhemmed, sadeg, düzenleyen: Amir Huşengazer, (1990), **Aheng-e Suruş Tarihe**

Cenghaye İran ve Rus (İran Rus Savaşlarının Tarihi), Tahran, Muellif.

Mirza, Celaledin, **Nameye Hosrovan**, Birinci Cilt, (1285 K), Tahran.

Moezzempur, İsmail, (2004), **Negd ve Berresi Nasiyonalizm-e Teceddudhah der Esre**

Riza Şah, (Riza Şah Döneminde Modern Milliyetçiliğin Değerlendirmesi), Tahran, Merkeze esnade İngilabe İslami.

Mohammadpoor, Zeynep, “Delayeleye Giyame Şeyh Mohemmede Hıyabani der Tebriz”

(Şey

Muhammed Hıyabani'nin Tebriz Ayaklanması'nın Nedenleri), **Harezmî Tarihnamesi**, 1. Yıl, sayı: 1, Sonbahar 2013, s. 124.

Mokhtari, Muhammed Taghi, **Tarihe Revabete İran ve Rus (İran-Rus İlişkileri Tarihi)**,

İran araştırma merkezi.

Mollasadra, (1987), **Şerh-i Usul-i Kâfi, Kitab-i Nefsil İlim ve Kitabül Hücce**, çev.

Muhammed Hacevi, Kültürel araştırmalar ve çalışmalar Enstitüsü, Cilt; 3, s. 476.

Mollasadra, (1961), **Resaleye Se Esl, Teshih ve Efazat Seyyed Hossein Nesr (Üç İlke**

- Risalesi, Düzeltme ve Eklemeler Seyit Hüseyin Nasr)**, Tahran Üniversitesi.
- Mollasadra, (2002), **Mebde ve Mead**, çev. Ahmet Bin Muhammed Elhuseyni Erdekani, Abdullah Turani Çabalarıyla, Tahran, Bina.
- Momeni, Bagher, **Megalate Mirza Fethali Ahundzade (Mirza Fethali Ahundzade, Makalat)**, Tahran, Ava yayınları.
- Moradi, Anush, “Tesire Osmani ber Endişeye Modernizasyon der İran der Esnaye Engelabe Meşrute” (Meşrutiyetin Oluşum Aşamasında Osmanlının İran Düşünsel Modernliğindeki Etkisi), **kültürel ilişkiler, İslami ilişkiler ve kültür kurumu**, 1. yıl, sayı: 4, Kış, 2016, s. 91.
- Moradi Nejad, Hüseyin ve Pajoom Şariati, Parviz, “Tehgigi der Morede Ferestadane Daneşcu be Harec az Keşver der Zamane Gacar ve Pehlevi” (Pehlevi ve Kaçar Dönemlerinde Yurt dışına Öğrenci Göndermek Üzerine Bir Araştırma), **sosyal bilimler dergisi**, say: 4, 1975, s. 90-91.
- Morie,James Justinian, (2007), **James Justinian Morie seyahatnamesi**, çev. Ebulkasim Serri, Tahran: Tus Yayınları.
- Nateg, Nasih, (1985), **İran az Negahe (Gobineau Gobineau’nun bakışından İran)**, Tahran, Dr. Mahmut Afşar’ın Vakfı.
- Nefisi, Sait, (1976), **Tarihe Moasere İran (İran Çağdaş Tarihi)**, Tahran, Foroghi.
- Nefisi, Said, “Azinpes Herkes Bayed Keşver ra İran Beşnased” (Bundan Sonra Her Kes Ülkeyi İran Olarak Belleyecektir), **İttılaat Gazetesi**, 31 Aralık 1934.
- Nefisi, Sait, (2003), **Şer ve Mohite Zendegiye Rudeki (Rudeki’nin yaşam ortamı ve şiiri)**,

Tahran, Emir Kebir yayınları.

Nemeti, Nureddin vd, “Revabete Alman ve İran (1850-1918)” (Almanya ve İran, İlişkileri (1850-1918)”, **Siyaset dergisi**, dönem: 40, say: 4, Kış 2010, s.345.

Niyazi, Muhammed ve Şalçı, Vahid, “Projeye Melletsazi der doreye Pehleviye Evvel ve Şeklgiriye Serbaziye Ecbari” (Birinci Pehlevi Döneminde Millet Oluşturma Projesi ile Askerlik Sisteminin Oluşması), **Kültürel Araştırmalar Camiası**, 4. sene, 2. sayı, Yaz 2013, s. 118.

Nohehkhan, Hamed, “Vijegihaye Tegsimat Keşveri der Dorane Pehlevi” (Pehlevi Döneminde ülke bölünmelerinin kriterleri), **Kherdname**, Yıl: 4, sayı 9, 2012, s. 115.

Nyberg, Henrik Samuel, (1979), **Dinhaye İran-e Bastan (Antik İran Dinleri)**, çev. Seyeddin Nacmabadi, Kerman, Şehid Bahüner Yayınları.

Oberschall, Anthony, (2007), **Conflict and peace building in divided societies: Responses**

to ethnic violence, Routledge.

Oreng, Mejid, “Berresiye Tercomehaye Evesta: Gatha çera Amedehend?” (Evesta Çevrilerinin İncelenmesi, Gatlar nereden gelmişler?), **Armağan**, Dönem; 30, Sayı; 7, 1961, s. 310.

Or’i Kadiri, Meryem ve Ark. “Rabeteye Omera ve Vozera der Doreye Teymuriyan” (Timur Döneminde Amirler ve Vezirler arasındaki ilişkiler), **İslami Çalışmalar, tarih ve Kültür**, 44.yıl, sayı: 89, Sonbahar, Kış 2012, s. 31.

Pargari, Salih, "Dorane Hakemmiyete Torkan der Tarihe İran" (İran Tarihinde Türklerin İktidar süreci)", **Pajuheşnam-e Ulume İnsanı**, no: 34, 2002. s. 247- 270.

Perçizadeh, Riza, (2012), **Seyri der Goftemane Nasıyonallizm Aryayi der İran, (İran’da**

- Aryaei Milliyetçilik Yaklaşımına bir bakış**), Tahran, Merkez Yayınları.
- Pertiyan, Musa ve Behmeni, Şehrzaad, “Berresi ve Tehlile Sembolhaye Gesmete Efsaneviye Şahname” (Şehnamenin efsanevi bölümünün sembollerinin incelenmesi ve analizi), **Fars Edebiyatının Metin Araştırmaları**, Yıl: 4, Sayı: 1, Bahar 2002, s. 103.
- Pervizi, Elham, “Memari az Didgahe Hoviyyete Ferhengi” (Kültürel Kimlik Açısından Mimari), **Milli Araştırmalar Dergisi**, yıl: 10, Sayı: 3, 2009, s. 81.
- Peter, Mansfield, (2009), **Tarihe Hvere Miyane (Ortadoğu Tarihi)**, çev: Abdulali, Espahbodi, Tahran, Bilimsel-Kültürel Yayınlar Kooperatifi.
- Piotrovsky, Boris, (2004), **Urartur**, çev. Hamid Khatib Shahidi, Tahran, Kültürel Miras Kurumu.
- Pira, Fatemeh, (2010), **Veziyete Alman der Tefahomnameye 1097 rus ve Englis, Gozareşhayi az Siyasethaye İran ve Donya der Avaye Gerne 20 (Rus-İngiltere 1907 Anlaşmasında Almanya’nın Konumu, 20. Yüzyılın Başında İran ve Dünya Politikalarının Bildirileri)**, Tahran, Kitap Evi.
- Pirnia, Hassan, (2006), **Tarix-e İran-e Bastan, (Antik İran’ın Tarihi)**, Tahran, Donyaye Ketab yayınları.
- Piriyev, Vaqif, (2006), **Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafiyası**, Bakı: Müellim Neşriyyati
- Poorpirar, Naser, (2002), **12 Gern Sokut (12 asır sessizlik)**, birinci cilt, Tahran, Kareng Yayınları.
- Poor Bahtiyar, Ghaffar, “Siyasete Yekcaneşiniye Ecbariye İle Behtiyari der Doreye Riza Şah” (Rıza Şah ve Bahtiyari aşiretlerinin Zorunlu İskân Politikası), **Moskuye**, 2. sene, sayı 8, 2008, s. 34.
- Poorzamani, Resul, (2011), **Negşe Baku der Tehevvolate Meşrute (İran Meşrutiyet**

Gelişmelerinde Bakü'nün Rolü), Zahedan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi.

Pouran, Farrohzad, (1997), **Karname be dorug, (Yalandan Karne)**, Tahran, Elmi yayınları.

Robinson, Francis, (1996), **The Cambridge illustrated history of the Islamic world**, Cambridge university press.

Rahimi, Alireza, “Toseeye Namotevazen ve Siyasete Melligerayi” (Milletleştirme Stratejileri

Ve İran'da Dengesiz Gelişme), **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, 20.yıl sayı: 4, Kış 2017, s. 2-3.

Ramirez-Faria, Carlos, (2007), **Concise Encyclopeida Of World History**, Atlantic Publishers & Dist.

Ranjbar, Mohammad Ali ve Dalini Moosavi, Javad, “nagşe Kompaniye Hende Şergi der Tegyre veziyete Egtesadiye ve Siyasiye İran der Khelije Fars (1763- 1820)” (İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin İran'ın Basra Körfezi'ndeki Siyasi ve Ekonomik Konumunu Değiştirmedeki Rolü (1763-1820)”, **İran ve İslam Tarihi Araştırmalar Dergisi**, sayı; 18, yaz; 2012, s. 16.

Rashed Mohassel, Muhammed Taghi ve Tehami, Murteza, “Seyre Tehevvole Mithaye İrani ber Esase Mithaye Pişdadi Kiyani” (Kiyani Pişdadi Mitleri Üzerinden İran Mitlerinin Dönüşüm Seyri), **Fras Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı:11, Sonbahar ve Kış 2008, s. 38.

Rahimzade, Safevi, (1930), **Egtesade İran (İran Ekonomisi)**, Cilt: 2, Tahran, İttihadiye.

Rayani Mahsus, Mehrdad, “Etemad be hod veya Az hod Biganegi Negahi be Asare Mirza

Fethali Ahundov” (kendini kaybetmek mi kendine güvenmek mi? Mirza Fethali Ahundov’un Oyun yazarlığında teknik ve düşünceleri Üzerine), **Tiyatro Sahne Uzmanlık Aylık dergi**, sayı: 30, 2007, s. 22.

Reisnia, Rahim, **Azerbaycan der Seyre Tarihe İran (İran Tarihinde Azerbaycan)**, İkinci Cilt, Tahran, Mebna.

Reisniya, Rehim, (1995), **İran ve Osmani der Avaye Gerne Bist (20.yüzyılın Başında İran ve Osmanlı)**, 1. Cilt, Tebriz, Sutude yayınları.

Reisniya, Rahim ve Nahid, Abdülhüseyin, **Do Mobareze Nehzete Meşrutiyet Sattar Han Ve Şeyh Muhammed Hiyabani (Meşrutiyet Hareketinin İki Savaşçısı Sattar Han ve Şeyh Muhammed Hiyabani)**, Tahran, Agah yayınları.

Rencber, Maksud, “Engelabe Meşrutiyet der İran ve Tesire Emperatoriye Osmani ber An” (İran’da Meşrutiyet Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğunun Etkisi), **İslam Tarihi Dergisi**, say: 35, Sonbahar ve Kış 2009, s. 12.

Resuli, Hüseyin ve Ark. “Netayece Siyasethaye Zebaniye Pehleviha ve Tekid Ber Medares”

(Pehlevilerin Kürdistan’da Dil Politikaları ve Onların Okullara Ağırlık vererek Sonuçları), **kültürel çalışmalar**, 8. yıl, 30. sayı, Kış 2016, s. 82.

Rezanejad, Hüseyin, “Endişeha ve Didgaghaye Şeyh Mohemmed Hiyavabi” (Şeyh Muhammed Hiyabani Düşünce ve Görüşleri), **Tarihsel Araştırmalar Dergisi**, sayı: 44, Bahar 2014, s. 120.

Rostemi, Fatemeh ve Ferhani Mehdi, Münfared, “Berresiye Meyarhaye Goftemane Vezir

- Mehver AZ dorane Miyane ta Ruye Kar Amedene Teymuriyan” (Timurlar iş üstüne gelene kadar İran orta çağlarında bakanlık eksenli söylem ölçütlerinin incelenmesi), **Gencine-i Esnad Fasilnamesi**, 22. yıl, 1. Defter, Bahar 2012, s. 9.
- Rostami, Masood; Zibakalam, Sadegh, “geyriyetsazi ve Berresiye İdeolojiye İrangeraiye İran-e Bastan” (Ötekileştirme ve Antik İrancılık İdeolojisinin İncelemesi), **İslam Dünyası Siyasal Araştırmalar Dergisi**, 8. Yıl, sayı; 3, 2019, s. 46.
- Ross, E. Denison. "Art. VII.—The Early Years of Shāh Isma‘īl, Founder of the Şafavī Dynasty." **Journal of the Royal Asiatic Society** 28, no. 2, 1896, 249-340. P.288.
- Ruhi, Nabiullah, “Negahi Dobare ber Endişeye Siyasi der Torkiye , Hiyale Pantorkism” (Türkiye’de Siyasal Düşünceyi Yeniden Okuma, Pantürkizm Hayali), **Araştırma**, sayı: 25, Sonbahar 2002, s. 162.
- Saadatifar, Fariba, “Nogate Govvete Goftemane Şeyhiyye ve Çaleşhaye AN ba Fergeye Babiyye” (Şeyhiye Söyleminin Galebe nedenleri ve o düşüncenin Babiye fırkasıyla çatışma noktası), **İslami uygarlık ve kültürel Tarihi Bilimsel-araştırma Dergisi**, 7. yıl, no: 25, 2017, s. 97.
- Sadeghi, Mesut, “Zerurethaye Vorude Hekmete Motealiye be Siyaset” (Hikmet-i Mütalele’nin Siyasete Giriş gerekleri), **Pajooreshi Haozeh**, 9. yıl, Sayı: 34 ve 35 2008, s. 22-23.
- Sadrüleşrafi, Seyit Ziyaiddin, (2007), **Hovviyete Melli İraniyan ve Gunaguniye Gomi (Etnik Çoğulculuk ve İranlıların Milli Kimliği)**, Tahran, Endişe-i No yayınları.
- Said, Edward, (2007), Şergşenasi (**Şerkiyatçılık**), çev. Lotfeli hinci, Tahran, Amirkebir Yayınları.
- Saidi, Hasan, “Mebaniye Menabee Hekmete Eşrag” (Hikmet-i İşrak Kaynaklarına Giriş), **Aine-i Maarifet fasılnamesi**, sayı:1, 2003, s. 44.

- Salmasizade, Muhammed vd., “Negş ve Tesire Mohacerane İrani der Gefgaz der Esnaye Meşrutiyet” (İranlı göçmenlerin Kafkasya'daki anayasacılık arifesinde durumu ve siyasi performansı), **İslam Sonrası İran Tarihnamesi**, 2. yıl, sayı: 4, Bahar ve Yaz 2012, s. 48.
- Sattari, Reza ve İsmaili, Murat, “Berresiye Negşe Vozeraye İrani der Şeklgiriye Hoviyyete Melli : Abbasiyan, Samaniyan, Gezneviyan ve Selcugiyen” (İranlı bakanların ulusal kimliğin canlanması ve yayılmasındaki rolünün incelenmesi, (Abbassiler, Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular yönetimi döneminde), **Milli Çalışmalar Dergi**, 13. Sene, sayı: 1, 2012, s. 174.
- Saunders, J.J., (1993), **Tarihe Fotuhate Mogol (Moğol Fetihlerinin Tarihi)**, çev. Ebulkasim Halet, Tahran, Emir Kebir yayınları.
- Savagheb, Jahanbakhsh ve Azadbakht, Soroosh, Tehevvolate Dorane Gacar ve Serneveşte Osuliha ve Ehbariha” (Usulcüler ve İhbariler akımlarının sonuçları ve Kaçar dönemi dönüşümleri), **İran ve İslam tarihi bilimsel uzmanlık dergisi**, no: 5, 2010, s. 103-104.
- Savory, Roger., (1980), **Iran under the Safavids**, Cambridge University Press.
- Seddik, İsa, (1974), **Çehel Goftar Derbareye Salgerdhaye Tarihi (Tarihi Yıldönümlere Göre Kırk Söylem)**, Tahran, Dehhoda.
- Sefai, İbrahim, (1977), **Rıza Şah-e Bozorg der Ayineye Haterat (Hatıralar Aynasında Büyük Rıza Şah)**, Tahran, sanat ve kültür bakanlığı.
- Saremi, Ali Akbar, “Modernite ve Destaverdhaye Memari Şehrsazi der İran” (Modernite ve İran’da Mimari ve Şehircilikteki Kazanımları), **Söyleyişi**, sayı: 10, 1995, s. 60.
- Sevexuski, tadois, (2003), **Azerbaycan-e Rusiye: Şeklgiriye Hoviyyete Melli der Yek**

Cameeye Eslami (Rusya Azerbaycanı, Müslüman Bir toplumda Milli Kimliğin Oluşması), çev. Kazem Firoozmand, Tahran, Şadegan yayınları.

Seyfeddini, Salar, “Enekase Afkare İrangerayi der Tarihnegari ve Siyasetgozariye Nader Şahe Afşar” (Nadir Şah Avşar döneminin tarihçiliğinde ve yöneticiliğinde İlancılık fikrinin yansıtılması), **Milli Çalışmalar Dergisi**, 18. yıl, sayı: 1, 2017, s. 7.

Sinai, Vahid, “Dolet Modern, Arteşe Melli ve Serbazi” (Modern Devlet, Milli Ordu ve Askerlik), **Teorik siyaset araştırma dergisi**, 7. sayı, Kış 2009 ve Bahar 2010, s. 96.

Siyavoşi, Susen, (1999), **Liberal Nasiyonalizm der İran**, (İran’da Liberal Milliyetçilik), Çev. Godsı, Alimohemmed, Tahran, Baz Yayınları.

Sholokhov M.A. “Negahi ber Tarihçeye Evesta” (Evesta Tarihçesine Bir Bakış), çev; Muhammed Bagheri, **Chista**, Sayı; 7 Kış 1981, s. 744.

Spencer M. Di Scala, (2008), **Nagd-e Tavarix-e Heredot, (Heredot Tarihinin Eleştirisi)**, çev. Mohammad Baghaei, Tahran, Yadavaran yayınları.

Shaabani, Reza ve Roomi, Fariba, “Tehlile Mit ve Sembol der Tarih” (Tarihte Sembol ve Mit Analizi), **Meskuye**, yıl: 4, Sayı: 11, 2009, s. 145.

Shahedi Mozaffar. “Dastane Yek Feraze Gonahalud: Riza Han az Kudeta ta Seltenet” (Suçlu Bir yükselişin üzücü hikayesi: Rıza Han: darbedeb saltanata), **Tarihsel Araştırmalar Dergisi**, sayı; 27, 2010, s. 175.

Shamlu Cani Beyg, Akbar, (2007), **Negd ve Berresiye Edebiyyate Doreye Afşar ve Zendiyeye (Zendiyeye ve Avşar dönemleri edebiyatı üzerine; inceleme, eleştiri ve analiz**, Tahran, Şehit Beheştî Üniversitesi, Doktora Tezi.

Shapur Şahbazi, Aliriza, (1970), **Kuroş-e Bozorg, Zendegi ve Cehandari Bonyadgozare Şahensahiye İran (İran Padişahlığının Kurucusu Büyük Kuroş'un Hayatı ve Hükümdarlığı)**, Danişgahe Şiraz Yayınları.

Shamim, Ali Asgar, **İran der Dorane Seltanate Gacar (Kaçar Saltanatı Dönemi İran)**, Tahran, İlmi yayınları.

Shaw, Stanford, (1991), **Tarihe Emperatoriye Osmani ve Torkiye'ye Cedid (Osmanlı İmpraturluğunun ve Yeni Türkiye'nin Tarihi)**, çev. Mohemmed Remazanzadeh, Meşhed, Astane Kuds-e Rezevi.

Sheybani, Abdülhüseyin vd., (1939), **Ketabe Dersiye Tarihe Evvele Debirestan (Lise 1 Tarih Ders Kitabı)**, Tahran, Kültür bakanlığı.

Sheyh Nuri, Muhammed Emir ve Khosrobeygi, Huşeng, “Berresiye Sazmandehiye Edariye İran der Zamane Harezmsahiyan” (İran'ın Harzemşahlar dönemindeki idari Örgütlenmesi İncelenmesi), Peyk-i Nur, 2. Yıl, sayı: 2, 2004, s. 48.

Shirazi, Ali Asghar ve Poosti, Milad, “Tesire Melligerayi der Sahtemanhaye Doleti der Zamane Pehleviye Evvel” (Birinci Pehlevi Dönemi Devlet Binalarındaki Mimaride Milliyetçilik Etkisi), **İrani-İslami Şehir Çalışmaları Dergisi**, Sayı: 4, Yaz 2011, s. 61.

Shojai Divkelani, Seyit Hasan, Sazmandehiye Egtesade Tecariye İran der Dorane Pehleviye Evvel” (İran'ın Ticari Ekonomisini Birinci Pehlevi Çağında Düzenlemek), **İslam'dan Sonra İran Tarihnamesi Bilimsel- Araştırma Dergisi**, Yıl; 8, sayı; 14, Bahar ve Yaz 2017), s. 97.

Shojai Sain, Ali, “Tearoz der Meşruiyet ve Godrete Siyasi der Zaman-e Seffariyan” (Saffariyan Döneminde Siyasal güç ve Meşruiyet arasında Anlaşmazlıklar), **Misbah Fasılnamesi**, 3. Yıl, say; 12, 1995, s. 155.

- Sumer, Faruk, (1992), **Negşe Torkane Anatoli der Teşkile ve Toseeye Dolete Safavi (Safevi Devletinin Kuruluşu ve Geliş mesinde Anadolu Türklerinin Rolü)**, çev. Ehsan, İşrakı, Mohemmedteki İmami, Tahran, Goster Yayınları.
- Swietochowski, Tadeuz, (2012), **Azerbaycane Rusiye 1920-1950 (Rusya Azerbaycan'ı 1920-1950)**, çev. Kazım Firoozmand, Tahran, Neşr-i Şadegan.
- Tabatabai, Cavad, (2005), **Hace Nizamul Molk Tusi: Goftar der Tedavome Ferhengiye İran (Hoca Nizamul Mülk: İran'ın Kültürel Kahcılığı Söylemi)**, Tebriz: Sutude.
- Taghizadeh, Hasan, (1972), **Magalehaye Taghizadeh: be Kuşeş İrec Afşar (Taghizadeh Makaleleri, İraj Avshar Çabalarıyla)**, Tahran, Şukufan.
- Tahiri, Abolkasım, (2001), **Tarihe Siyasi Ectemaiye İran az Merge Teymur ta Merge Şah Abbas (Teymur'un Ölümünden Şah Abbas'ın Ölümüne Kader İran'ın İctimai ve Siyası Tarihi)**, Tahran, İlmi ve Ferhengi Yayınları.
- Tarafdari, Ali Muhammed, “Melligerayi, Şekgiriye Ferhengestane Zebane Farsi der Doreye Pehleviye Evvel”, (Birinci Pehlevi döneminde Fars Dil Kurumunun oluşması, milliyetçilik), **Fasılname-i Gencine-i Esnad**, sene: 20, cilt: 1, 2010, s. 59.
- Tehrani Moghaddam, Ahmet, “Negahi Kolli ber Muzeye Melliye İran” (İran Mill Müzesine Genel Bakış), **Müzeler**, sayı: 9 ve 10, 1990, s. 1-2.
- Tekmil Humayun, Naser, (2006), **Amuzeş ve Pervereş der İran (İran'da Eğitim ve Öğretim)**, Tahran, Kültürel Çalışmalar Ofisi.
- Tarafdari, Ali Muhammed, “Ruykerde Mosteşregın der Bareye Fealiyethaye Bastangerayi” (Kaçar Dönemi Arkeoloji Çalışmalarında Avrupa Oryantalistlerinin Yaklaşımları), **Tarihsel Projeler Dergisi**, 24. yıl, sayı: 2, Yaz 2018, s. 65.

- Vaez Şehristani, Nefise, “Birinci Pehlevi döneminde aşiretlerin ve kabilelerin zorunlu Transferine yönelik teorik temellerin ve politika oluşturma sürecinin belgelere dayanarak analiz edilmesi”, **Gencine-i Esnad**, sayı: 94, 2014, s. 35.
- Vakili, Hadi vd., “Ruykerde Ferhengi Ectemaiye Al-i Ziyar” (Al-i Ziyar’ın Toplumsal-Kültürel Yaklaşımı), **Harezmi tarihsel bilimsel dergi**, 3. yıl, Sonbahar 2015, s. 131
- Varharam, Gholamreza, (2007), **Nehadhaye Edari, Siyasi ve Ectemai der Dorane Gacar (Kaçar Dönemi Toplumsal, Siyasal ve İdari Kurumlar)**, Tahran, Muin yayınevi.
- Verkuyten, Maykel., “Assimilation ideology and situational well-being among ethnic minority members”, **Journal of Experimental Social Psychology**, 46(2), 2010, 269-275.
- Watson, Grant, (1970), **Tarihe İran az Avaye Gerne 19 ta 1858 (19. Yüzyılın Başlarından 1858’e kadar İran tarihi)**, çev. A. Vahid Mazandarani, Tahran, Emir Kebir Yayınları.
- Wright, SirDenis, **Englisiha der İran (İngilizler İran’da)**, çev. Gholam Hüseyin Sadri Afşar, Tahran Neşr-i Ahtaran.
- Yahyai, davut, Mahiyati, Fakhteh, “Cenghaye İran Rus Baese Tegyre Zehniyete Amuzeshi Der İran Shod” (Eğitim Sistemi Anlayışının Değişimini Hazırlayan İran-Rus savaşları), **İslami tarih ve uygarlık**, sene, 5. Say: 9, Bahar, 2010, s; 161.
- Yanık, Celalettin & KARA, Mustafa, “Milliyetçiliğe Yönelik İki Kuramın Değerlendirilmesi: Modern Milliyetçi Kuram ve Etno-Sembolcü Milliyetçi Yaklaşım”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7(1), 2016), S. 566-67.
- Yazdani, Sohrab ve Shojai Divkelani, Seyit Hasan, “Tesirate Siyasi Ectemaiye

Temerközgerayi der Dorane Pehleviye Evvel” (Birinci Pehlevi Döneminde Merkeziyetçiliğin Siyasal Ekonomiye Etkisi), **İran Tarihi**, Sayı: 63, Yaz 2009, s. 167.

Yazdani, Sohrap ve İbrahimzade Gorci, Sude, “Tesire Ceryanate Siyasi ber Mohacerane İraniye Gefgaz der Esnaye Engelabe 1905 Rusiye” (1905 Rusya Devrimi'nde Kafkas Siyasi Akımlarının Bakü'de Yaşayan İran Göçmenleri Üzerine Etkisi), **Toplumsal Tarih Araştırmaları**, 7. sene, sayı: 2, Sonbahar ve Kış, 2017, s. 200.

Yeşilot, Okan, “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri”, **Oaka**, Cilt:4, Sayı: 7, 2009, s. 99.

Yoosefırad, Murteza, “Felsefeye Meşa ve Tesirate Ectemai ve Siyasi An” (Meşa Felsefesi ve Onun sosyal-siyasal Yansımaları), **Siyasal Bilimler**, yıl: 14, Sayı: 54, Yaz 2011, s. 113.

Yucel, Yaşar ve Sevim, Ali, (1990-1992), **Türkiye tarihi**, 2. Cilt, Ankara.

"Yunan tarih yazıcılığında pers yazılarının tarzına dair belgeler", 2. Cildi, **Ahameneşi Tarihi**, Cronicen Üniversitesi, Neşr-e Tus Yayınları, S. 89-91.

Zaker İsfahani, Alireza, (2018), **Nehadhaye Ferhengi Edebiye Doreye Pehlevi” (Siyasi Söylem ve Kültür ile İlişkisi, Pehlevi Dönemi edebiyat ve kültürel)**, Tahran, Çağdaş İran Tarihi Çalışmaları Enstitüsü.

Zarei Mehrvarz, Abbas, Momeni, Mohsen, “Bergozidegane İran Az Didgahe Şarden der Zamane Safevi” (Sharden Açısından Safevi Dönemi İran Seçkinleri), **Tarihi araştırmalar**, sene; 3, sayı; 1, Bahar ve Yaz, 2013, s. 59.

Zare, Vand, (1990), **Efsaneye Pantoranizmin (Pantoranizmin efsanesi)**, çev. Muhammed Reza Zerger, Tahran, Bineş Yayınları.

- Zarei Mehrverz, Abbas ve Momeni, Mohsen, “Bergozidegane İran Der Doreye Safavi az Didgaghe Şaeden” (Şarden bakış açısından Safevi döneminde İran Elitleri), **Tarihsel Araştırmalar**, 3. yıl, sayı: 1, Bahar ve Yaz 2012, s. 59.
- Zehiri, Alireza, (2000), **Doreye Pehlevi der Esnad (Belgelerle Pehlevi Dönemi)**, Kum, Muaref.
- Zehtabi, Muhammed Taghi, (2002), **Tarihe Dirine Torkane İran (İran Türklerinin Eski Tarihi)**, Birinci Cilt, Tebriz, Ahtar yayınları.
- Zerrinkub, Abdülhüseyin, (1985), **Tarihe Merdome İran, İran-e Gebl az Eslam (İran Halkının tarihi, İslam’dan önce İran)**, Tahran, Emir Kebir yayınları.

İnternet Kaynakları

- <http://tarikhirani.ir/fa/news/> , erişim tarihi: Mart 2016.
- Ansari, Hasan, İhbari Çatışması/Usuli ve onun geçmişi,
<http://ansari.kateban.com/post/1356>. Erişim tarihi, Ekim 2017.
- http://danesh.rosd.ir/mavara/mavaraview_forum_threads2.php?comment=113568&SSOReturnPage=Check&Rand=0#ref113568,
- <http://www.shahbazi.org/index2.htm>, Erişim Tarihi: Kasım 2017.
- <https://www.goodreads.com/topic/show/183575>, erişim tarihi Aralık 2017.
- Fars Haber ajansı**, 2010/06/12, sayı 8706110609, erişim tarih Kasım 2017.
- Roshenzemir, Behram, <http://pajuhesh-iranshenasi.blogfa.com/>, erişim tarihi Aralık 2017.
- Bayatlı, Semed, “Azerbaycan şieligi (aliçilik) və fars şieligi (mecusi şieliyi)”, **sited in: oyrenci-sesi.info/yeni/wp-content/uploads/2014/09/2.pdf**, 2013, s. 50. Erişim tarihi: Aralık 2017.

<http://parssea.org/?p=760>, erişim tarihi, Ocak 2018.

<http://iranianpress.blogfa.com/post/21>, erişim tarihi: Şubat 2018.

http://sozumuz1.blogspot.hu/2016/01/blog-post_2.html, erişim tarihi: Mart 2018.

The Library of Congress Country Studies; CIA World Factbook,

https://photius.com/countries/iran/society/iran_society_azarbaijanis.html.

Erişim tarihi Mart2018

<http://turkcenindirilisi.com/prototurk-dilinin-yarandigi-ilkin-atayurd-prof-f-agasioglu/>,

erişim tarihi: Mart 2018.

Dogan Haber Ajansı, 2012/1/18. Erişim tarihi: Mart 2018.

<http://www.tdav.org.tr/on-turklerin-tarihine-yeni-bir-bakis-2/>, erişim tarihi: Mart 2018.

<https://jahanbook.wordpress.com/2014/05/30/نقش-قبایل-ترک-در-ابتدای-صفوی/>, erişim tarihi: Nisan 2018.

Fars Haber Ajansı, “Mezheblerin Uzlaşması Hangi Zamanda Şekillendi ve Onun Engelleri nedendi”, 2014, <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13931019000147>, erişim tarihi: Nisan 2018.

Mikdat, “Nadir Şah’ın Mezdeb incelemesi”,

<http://www.askdin.com/archive/index.php/t-43634.html>, erişim tarihi: Mayıs 2018.

Savory, R. M. “Abbas I,” **Encyclopædia Iranica**, I/3, p. 71-75; available online at

<http://www.iranicaonline.org/articles/abbas-i>, erişim tarihi: Nisan 2018.

<https://fa.wikipedia.org/wiki/Türkiye'de> ,Haşayar Şah taş yazıtı. Erişim tarihi: Nisan 2018.

Soltani Moghaddam, “Saide, Samaniler Döneminde Farsçanın Gelişmesi ve Yaygınlaşması”,

http://pajoohe.ir/___a-46526.aspx, 2014. Erişim tarihi: Mayıs 2018.

Abbas Mirza'nın Fransa İmparatoruyla yaptığı anlaşmanın Türkçe olduğunu gösteren

Fotoğraf <https://www.parsine.com/fa/news/246632/>, erişim tarihi: Eylül 2018.

Baharlı, Mehran, “İran'da Türk dilinin resmiyet tarihçesine bir bakış”, [https://www.kar-](https://www.kar-online.com/node/1132)

[online.com/node/1132](https://www.kar-online.com/node/1132), 2009, erişim tarihi: Eylül 2018.

Fars Dili ve Edebiyatı kurumu, “Fars Dil ve Edebiyatı hakkında”

<http://apll.ir/%d8%af%d8%b1%d8%a8%d8%a7%d8%b1%d9%87/>, erişim tarihi: Eylül 2018.

Milli Eserler Derneği, “Ordu Rehberindeki Ulusal Kitap Derneği dokümanı 1949”,

<http://safarnevis.com/?p=913>, erişim tarihi: Ekim 2018.

Baharlı, Mehran, “Meşrutiyet Devletinin Türkçe Eğitimle Muhalefeti ve 1918’de Türkçenin

yasaklanması”, <http://sozumuz1.blogspot.com/2018/10/blog-post.html>, 2018, erişim tarihi: Eylül 2018.

Baharlı, Mehran, “Muzafferddin Şah’ın Medreselerde Türk Dilinin Okutulmasıyla ilgili Emri

Ve Öğretilmesi için Gerekli Dikkat”,

<http://sozumuz1.blogspot.com/2015/12/blog-post.html>, 2015, erişim tarihi: Kasım 2018.

Baharlı, Mehran, “Türkçeyi yasaklamakla ilgili devlet evrakları ve Fars Dilli Okullarda

Türkleri Zorla Farslaştırma” [http://sozumuz1.blogspot.com/2016/03/blog-](http://sozumuz1.blogspot.com/2016/03/blog-post.html)
[post.html](http://sozumuz1.blogspot.com/2016/03/blog-post.html), 2016, erişim tarihi: Kasım 2018.

<https://fa.wikipedia.org/wiki>., erişim tarihi: Ekim 2018.

<http://ammi.ir/> /-اخبار و مقالات/مقالات- معماری و شهرسازی/تغییر-اسامی-شهرها-در-دوره-پهلوی-اول-و- /

نقش-فرهنگستان-ایران, Erişim Tarihi: Aralık 2018.

“Yurdişına öğrenci göndermek yasası”, 1928 Mayıs kararı,

<http://rc.majlis.ir/fa/law/show/91391>, erişim tarihi: Aralık 2018.

Arşiv kurumu ve İran milli kütüphanesi, “yurt dışına öğrenme gönderme kanununun

Onaylanması, 1928 kararı”, <https://bit.ly/2UCaeHJ>, erişim tarihi: Aralık 2018.

Moradi Ghiyasabadi, Reza, “sahte arkologluk ve İnsanların

acıları” ...<http://ghiasabadi.com/human-sufferings-book.html>, 2016, s. 110.

Erişim tarihi: Ocak 2019

<http://atlas.tehran.ir/Default.aspx?tabid=80>, Erişim Tarihi: Nisan 2019.

https://mashruteh.org/wiki/index.php?title=کارخانه‌های_دولت_شاهنشاهی_ایران, erişim tarihi:

Mart 2019.

Zare Şahmersi, Perviz, “Rıza Şah Döneminde Azerbaycan”

<http://cutting-edges.ru/fa/16422مقاله/ذریابان-در-دوره-رضا-اهم>, 2009. Erişim tarihi:

Mart 2019.

https://fa.wikipedia.org/wiki/ایران_ملی_نمادها#/media/File:ریالی_رضاشاه_۱۰۰۰.jpg,

Erişim Tarihi: Mart 2019.

Cevan, Musa, “Zerdüş Kitabına Büyük ve Af edilmez İhanet”,

<https://www.adyannet.com/fa/news/1139>, 2013, Erişim Tarihi: Şubat 2019.

İsfendiyari, “Şahab, Firdevsi’ye Atfedilen yalanlar”,

<https://www.mehrnews.com/news/2436637/>, 2014, Erişim Tarihi: Şubat 2019.

Avesta ve Şehnamenin nasıl tahrif olduğuna dair bilgi edinmek için bkz. Reza Moradi

Ghiyasabadi. (2016), sahte antikcilik ve beşerin acıları,

<http://ghiasabadi.com/human-sufferings-book.html>, Erişim Tarihi: Mart 2019.

Majd, Muhammedkuli, “Rıza Şah Döneminde Latin Alfabetine Geçme gayreti”,

<http://ir-psri.com/Show.php?Page=ViewArticle&ArticleID=481&SP=Farsi>,

2018, Erişim Tarihi: şubat 2019.

Takizade, Akbar, “Birinci Pehlevi Dönemi ilkokul ders kitaplarında İran Kavimleri ve Etnik

Konuları” <http://iranglobal.info/node/22322>, 2018, Erişim Tarihi: Ocak 2019.

Kasim Aliguderzi, Fatemeh, “Oryantalizm ve Alman Oryentalistlerin İran’a Teveccühü”,

<http://ir-psri.com/?page=ViewNews&NewsID=5754&cat=0>, 2018, Erişim Tarihi:

şubat 2019.

Taghizadeh, Akbar, “Pehlevi dönemi ilköğretim ders kitaplarında etnik köken ve İran

Etnikleri”, <http://iranglobal.info/node/22322>(2019). Erişim Tarihi: Nisan 2019.

ÖZET

İran coğrafyasında bin yıllık bir geçmişi olan Türklerin hükümdarlıklarının bir sonucu olarak, modern ve Türk bir devletin kurulması gerekiyordu, ancak bir asırlık bir fikir yürütme ve çalışma ile karşı karşıyayız. Bu bir asırlık süreçte Ari ırkı ve onun eski geçmişi (Arkaizm), Araplar ve Türklere karşı saldırgan bir nasyonalizm oluşmaktadır. Bu düşünce özellikle bin yıllık kesintisiz iktidara sahip olan Türklere karşı olması çok doğal görünmemektedir. Bu sürecin neticesi ve Rıza Han'ın darbesi sonucunda modern Persçi bir devletin ortaya çıkması, Türk olmayı ve Türkçülükten söz edilmesini bir tür suç olarak görmekteydi. Öyle ki sanki yüzünden İran'daki Türkler sanki hiçbir zaman Türk değil hep Azerilermiş gibi davranmaya başlamıştır. Moğollar ve Türklerin İran'a saldırıları sonucunda yerli olan Azerileri (asıl Parsi ve Ari soyundan olanları) sonradan Türkleştirmişlerdir. Bu durumda modern devletin görevi ve politikası, yeni yapılaşan kurumlarla ve aynı zamanda zorunlu eğitim ve tektipleştirme politikaları ile Azerileri yeniden asıl ırkları olan Arilere dönüştürmek ve Farslaştırmaktır. Bu çalışmanın konusu bu süreci irdelemektir.

Bu esnada modern Fars-İran kimliğinin oluşumu ve Türklerin bu süreçteki yerini, tarihini ve epistemolojik köklerini incelemekteyiz. Bu çerçevede bir proje olarak modern İran'ın oluşumunun kökleri, Türk milliyetçi temelli bir oluşuma karşı bir engel olarak ortaya koyuldu. Çünkü bunun kökleri Kırım, Kafkasya, Azerbaycan, Balkanlar ve Türkiye'ye kadar uzanmaktaydı.

Bu süreci araştırmak için üç değişken üzerinde çalışmamı gerçekleştirdim. Bu işin alt yapısı ve en önemli değişkeni ırkçı ve haç düşünceli oryantalistlere aittir. Hatta İran'ın modern tarih yazıcılığının başlangıcı Batılı bilim adamları ve tarihçilere aittir. İkinci değişken, Türk düşünür ve politikacılarıdır ki özellikle Safavilerin iktidarından sonra

Oamanlı soydaşları ile devamlı olarak tezat ve keşmekeş içindedirler. Bu değişkenin analizinde bu ikiliğin ve rekabetin tarihi ve mezhepsel köklerin ele almaktayız. İki Oğuz boyundan olan Osmanlı ve Safevi devletlerinin sorunlarını Çaldıranlı zihniyetle ele almaktayız. Son olarak, Fars kimliğinin bu projedeki galibiyeti ve onun siyasi akımının oluşumu, en önemli ve son değişken olarak ele alınmıştır. Bu değişken bin yıllık bir geçmişe sahiptir. Yaklaşık bin yıl önce Müslüman Araplar tarafından yenilgiye uğrayan ve onu geri almaya çalışan bu düşünceyi Kadisiyeci⁶⁸³ zihniyet olarak ele almaktayız.

Sonuç olarak, bu sürecin bir neticesi olarak İran'daki Türk meseleleriyle Fars milliyetçiliğinin karşılaştırılması sosyopolitik, sosyokültürel ve sosyoekonomik olmak üzere üç ayrı başlıkta irdelenmiştir.

683. Kadisiye Muharebesi, diğer yazımları; Qadisiyya, Qadisiyyah, Kadisiya), Müslüman Arap ordusu ve Sasani İmparatorluğu ordusu arasında İran'ın İslami Fethi ile sonuçlanan İslamiyet'in yayılmasının ilk döneminde yer alan geleceği belirleyen bir muharebe olmuştur.

ABSTRACT

As a result of the power of the Turks, who have a thousand-year history in Iranian geography, a modern and Turkist state had to be formed, but we are faced with a century of work. In this century-old period, the Aryan race and narratives of its ancient past formed an aggressive nationalism against Arabs and Turks. This idea, especially against the Turk who were ruling group for a thousand-year of, does not seem natural. The result of this process and the emergence of a modern state with the coup of Rıza Khan, being a Turk and talking Turkish in this state seemed like a crime. This policy went so far as if the Turks in Iran were never Turks and were Azeri with Pars and Aryan origins that as a result of Turks and Mongols attacks on Iran become Turks.

The task and policy of the new modern state was to transform and convert the Azeris into their original Aryan race and becoming Persians, with the education and homogenization policies, as well as the newly structured institutions. The subject of this study is to examine this process. In this study, we examine the formation of modern Persian-Iranian identity and epistemological roots of Turks in this process. As a project, the roots of the formation of modern Iran have been introduced as an obstacle to a Turkic nationalist-based formation, as the roots of Turkic nationalism were traced back from the Crimea, the Caucasus, Azerbaijan, the Balkans, and Turkey. I will consider three variable to investigate this process. The infrastructure of this thinking belong to racial, crusade thinkers and orientalist. Even the beginning of Iran's modern historiography is by Westerners and historians.

The second variable is the Turkish thinkers and politicians in the Qajar dynasty which were the main rulers of the Qajar. In the analysis of this variable, I focus on the historical and sectarian roots of this duality and competition. Also, I will examine the battle of Chaldiran mindset that were created by Ottoman and Safavid states.

The Persian identity and the formation of its political movement will be the third variable. The third variable has a thousand-year history. I focus on the process that

Persians who was defeated by Muslim Arabs almost a thousand years ago and attempting to take it back the power as a Kadsianist mindset.

Finally, as a result of this process, I examined in three sections of sociopolitical, sociocultural, and socioeconomic aspects of the formation of Persian nationalism encounter with Turks issues in Iran.

